۴۸۶

# اخلاق ناصری

بہ تصحیح

## مولانا مولوی نصیر الدین صاحب منشی فاضل

صدر مدرس السنہ شرقیہ اسلامیہ ہائی سکول لاہور

بفرمائش

## شیخ مبارک علی تاجر کتب

اندرون لوہاری دروازہ لاہور

سنہ ۱۹۲۳ء

در مطبع کریمی لاہور باہتمام میر امیر بخش مینیجر طبع شد

۷۸۶

# اخلاق ناصری

بہ تصحیح

مولانا مولوی نصیرالدین صاحب صدر مدرس السنہ شرقیہ

اسلامیہ ہائی سکول لاہور

بفرمایش

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

باہتمام

میر امیر بخش منیجر در مطبع کریمی واقع لاہور طبع

# بسم الله الرحمن الرحیم

حمد بیحد و مدح بیعد لائق حضرت عزت مالک الملک باشد که همچنانکه در بدو فطرت[1] اولی وهو الذی یبدء الخلق حقایق[2] انواع را از مطالع ابداع[3] بر می آورد و هیولای[4] انسان را که سمت عالم خلقی داشت چهل طور در مدارج استکمال از صورت بصورت و حال بحال بگردانید که خمرت طینة آدم بیدی اربعین صباحا چون بنهایت ترتیب رسید و اثر حصول شایستگی قبول در وی پدید آمد خلعت صورت انسانی را که طراز عالم امری داشت که وینزل الروح من امره بیک دفعه که وما امرنا الا واحدة بطریق کن فیکون کلمح البصر او هو اقرب در وی پوشانید تا وجود اول او رقم تمامی یافت و نوبت تکوین بکون[5] ثانی رسید و مستعد تحمل

---

سه ۱ فطرت بمعنی آفریدن و آغاز کردن کار و منه فاطر السموات والارض فطرت آفرینش ۱۲ صراح وغیره

سه ۲ حقایق جمع حقیقت است که عبارت از امر ثابت متاصل در وجود بود اما در اصطلاح مخصوص شده است بشئی محقق ۱۲ علمی

سه ۳ ابداع عبارت است از ایجاد شئی بدون ماده عام است ازین که بر مثال سابق بود یا نه مانند ایجاد نفس ناطقه انسانیه وقت حدوث بدن و ایجاد عقل اول اما اختراع پس عبارت است از ایجاد شئی بدون سبقت مثال که از جنس وی بوده باشد عام است اینکه شئی موجد مادی باشد یا مجرد زمانی بود یا غیر زمانی مانند ایجاد آدم علیه السلام و ایجاد عقل اول پس درمیان ابداع و اختراع نسبت عام و خاص من وجه باشد زیرا که صادق می آیند هر دو بر ایجاد عقل اول و صادق می آید ابداع بدون اختراع بر ایجاد نفس ناطقه انسانیه وقت حدوث بدن و صادق می آید اختراع بدون ابداع بر ایجاد آدم علیه السلام زیرا که سبقت نکرده مثالی در کون بر ان علیه السلام ۱۲ خلاصه تقریر مولانا شاه عبد العزیز قدس سره العزیز

سه ۴ باید دانست که هر جسم من حیث الجسمیه مرکب است از دو جوهر که یکی ازان در دیگری حلول کرده یعنی فرود آمده پس جوهر یکه محل است آنرا هیولی و ماده گویند و جوهر یکه حال است آنرا صورة جسمیه خوانند اما در ینجا جوهری دیگر نیز است که او هم حال است و بسبب آن اختلاف و انواع اجسام و امتیاز از یکدگر حاصل میشود و آنرا صورت نوعیه نامند ۱۲

سه ۵ کون در لغت بمعنی یک گونه خلق است و اطلاق آن بر ما سوائے الله می آید و آن دو گونه بود یکے عالم اجسام یعنی مادی که کنایه از عالم خلقی باد کنند و دیگری ... مجردات که عالم امر است اشاره ازانست و اطلاق عالم بر هر دو ازین جهت است که علامت اند هر واحد بر هستی و وجود او

امانتِ ربّانی گشت کہ ثُمَّ اَنْشَاْنٰہُ خَلْقًا اٰخَرَ باز آبرود فطرت در عود نشا ست ثُمَّ یُعِیْدُہٗ معنویت
انسان راکہ مبدا وجود صورت نوعیت اوست و آنجا یعنی در بدو وجود بیک لمحہ ایجاد یافتہ بود در
تعلیم گاہ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ یَعْلَمْ وکارخانہ اِعْمَلُوْا صَالِحًا بتجرید ذات و تہذیب صفات و ترقی
در مدارج کمال تجلی بصوالح اعمال بسال بسال بل حال بحال از مرتبہ بمرتبہ منزل بمنزل میگذرانند تا آنگاہ
بمیعاد اِرْجِعِیْ اِلٰی رَبِّکِ رساند و صورت مستعار اورا کہ لباس اول ہیولای اولای انسانی بود در
کون اول بچندان تخمیر و ترشیح مخصوص شدہ دفعۃً واحدۃً استرداد کند کہ فَاِذَا جَاءَ اَجَلُھُمْ لَا یَسْتَاْخِرُوْنَ
سَاعَۃً وَّلَا یَسْتَقْدِمُوْنَ تا چون ندا لِمَنِ الْمُلْکُ الْیَوْمَ با جواب لِلّٰہِ الْوَاحِدِ الْقَھَّارِ از حضرت
مالک الملک در فضای عالمہای ملک و ملکوت افتد و موعد کُلُّ شَیْءٍ ھَالِکٌ اِلَّا وَجْھَہٗ در آید و عدہ کَمَا
بَدَاَکُمْ تَعُوْدُوْنَ بانجاز رسیدہ باشد و حکمت کُنْتُ کَنْزًا مَّخْفِیًّا باتمام پیوستہ ذٰلِکَ تَقْدِیْرُ الْعَزِیْزِ الْعَلِیْمِ

---

۱ یعنی در بطن مادر در رحم در دمیدیم تا زندہ شد بعد از انکہ مردہ بود و بعد خروج او را دندان و موی دادیم و راہ پستان بر و کشادیم و از مقام رضاع بفطام رسانیدہ بغذاہای گوناگون ترتیب فرمودیم و چون قدم از حد بلوغ نہاد تکلیف بروی جاری کردیم و بر مراتب شباب و کہولت و شیخوخت بگذرانیدیم ۱۲ حدیقۃ الاخترہ

۲ ازاء بمعنی برابر گفتہ میشود و ہوا بازائہ یعنی آن برابر است و از ہمین است حاذیہ یعنی برابر و مقابل او شدم در جہت ۱۲ ص

۳ تجرید برہنہ کردن زمین از نبات و جز آن پیراستن درخت تجرد برہنہ شدن ۱۲ صراح

۴ تہذیب پاکیزہ کردن گفتہ میشود رجل مہذب ای مرد پاکیزہ اخلاق است ۱۲ ص

۵ ترشیح اندک اندک شیر دادن مادر فرزند را بادل تا آنگاہ کہ بمکیدن قوت یابد و بمعنی پروردن نیز آمدہ ۱۲ ص

۶ پس چون بیاید وقت مقرر ایشان تاخیر نتوانند کرد ایشان ساعتے از آن و پیشی توانند کرد از آن وقت ۱۲ ف خلاصہ معنی آیہ و فی ہدایۃ آنکہ تقدیم و تاخیر از وقت تقدیر الٰہی و قضای قاضی حقیقی ہر امری کہ باشد و ہر نوعیکہ نفاذ یابد باندازہ یک ساعت ہم ممکن نیست و مراد از ساعت درین آیہ اقصر زمان است نہ مصطلح منجمان شعر اجل چون فرود آید از پیش و پس ؛ پس و پیش نگذارد یک نفس ۱۲

۷ ہمہ چیز نیست شوندہ است مگر ذات حق تعالیٰ ۱۲ ف نزد محققان آنست کہ چون وجود حقیقی نیست مگر حق سبحانہ تعالیٰ پس از روی حقیقۃ ما سواے او فانی باشد ۱۲ تفسیر حسینی

۸ ہمچنانکہ بیافرید شما را در ابتدای خلق باز خواہید گشت بوی تا شما را جزا دہد شمار ابر عملہای شما یا چنانکہ شما را از خاک آفریدہ است باز بخاک عود خواہید کرد ۱۲ تفسیر حسینی

۹ بنجز و انجاز وفا کردن گفتہ میشود انجز حر ما وعد یعنی وفا کرد مرد آزاد آنچہ وعدہ نمودہ بود ۱۲ ص

۱۰ ذالک یعنی این ہمہ مذکور است و تغیرات و غیرہ کہ از عدم بوجود آورد و بعد ایجاد معدوم کند و پس از اعدام باز بوجود آرد ہمہ از تقدیر و حکم اوست کہ غالب است بر ملک خود و حاکم است بمخلوق خود ۱۲ عبد الغنی ف خلاصہ این مقام آنکہ ہمچنانکہ ہیولای یعنی مادۂ انسان بحکم خالق انس و جان در ید و فطرت بمدارج تکمال از حالی بحالی گردیدہ از قبول صورت جسمیہ و تخلیع شدن بصورت نوعیہ کہ طراز عالم امری یعنی نفس ناطقہ انسانیہ است و آیہ انا خلقنا کم من تراب ثم من نطفۃ ثم من علقۃ ثم من مضغۃ مخلقۃ و غیر مخلقۃ ناطق است برین معنی ترقی نمودہ از کتم عدم بعرصۂ وجود آمد قابل و مستعد تحمل امانت ربانی کہ کنایہ از قبال احکام شرعیہ است کہ در فعل آن ثواب و در ترک آن عذاب باشد و آیہ انا عرضنا الامانۃ علی السموات دال بر آن گشتہ ہیولی مثال در عود نشاۃ باز آید و فطرت معنویت ایشان یعنی نفس ناطقہ انسانیہ کہ مبدا صورت نوعیہ اوست در تعلیم گاہ این عالم خارج کمال درجہ بدرجہ عروج نمودہ متجلی بفضائل و متخلی از رذائل میگردد و آخر کار از قالب جسمانی مفارقت جو بسوی عالم بالا پرواز میکند و باقی می ماند و اما صورت مستعار او کہ لباس ظاہری ہیولای انسانی است فنا پذیرد تا آنکہ ہر گاہ روز سلطنت مالک یوم الدین سر عدم

تعودون کما بداکم یعنی اعادہ حیات کند بروز قیامت بانجاز رسد و حکمت کنت کنزاً مخفیاً یعنی اظہار ربوبیت باتمام انجامد ۱۲ مولوی عبد الغنی

و صلوات[1] نامحصور و تحیات[2] نامعدود سزاوار نثار وجود مقدس سرور رہنمایان دین و مہتر پیشوایان اہل یقین حضرت محمد مصطفی باشد کہ خلاص خلائق از ظلمات حیرت و جہالت بنور ارشاد و ہدایت اوست و امان اہل ایمان از درطات غفلت و ضلالت از اعتصام بحبل المتین عصمت[3] او صلی اللہ علیہ و آلہ و صحابہ و سلم تسلیماً کثیراً کثیراً اما بعد محرر این مقالہ و مؤلف این رسالہ احقر العباد محمد ابن حسن الطوسی[4] المعروف بالنصیر الطوسی گوید کہ تحریر این کتاب کہ موسوم است باخلاق ناصری در وقتی اتفاق افتاد کہ بسبب تقلب روزگار جلای[5] وطن بر سبیل اضطرار اختیار کردہ بود و دست تقدیر او را بمقام خطۂ قہستان[6] پای بند گردانیدہ و چون آنجا بسببی کہ در صدر کتاب مسطور و مذکور است درین تالیف شروع پیوست بموجب قضیۂ شعر

وداراهم[7] مادمت فی دارهم  وارضهم مادمت فی ارضهم
ونفس[8] کل مایوتی المرء به لنفسه  وعرضه کتب له به صدقه

و بجہت استخلاص نفس و عرض[9] از وضع دیباجہ بر صنعتی موافق عادت آن جماعہ در اثناء و اطراء سادات و کبرای ایشان پرداخت و اگرچہ آن سیاقت مخالف عقیدت و مباین طریقۂ اہل شریعت و سنت است چارہ نبود بایں علت کتاب را خطبہ بروجہ مذکور ساختہ شد و بحکم آنکہ مضمون کتاب مشتمل بر فنی از فنون حکمت است و بموافقت و مخالفت مذہبی و ملتی و نحلتی تعلق ندارد و طلاب فوائد را باختلاف عقاید بمطالعۂ آن رغبت افتاد و نسخہ ہای بسیار ازان کتاب درمیان مردم منتشر گشت۔ بعد ازان چون لطف کردگار جلت اسماؤہ بواسطۂ عنایت پادشاہ روزگار عمت معدلتہ

---

[1] صلوات جمع صلوۃ بمعنی رحمت ۱۲ +

[2] تحیات جمع تحیہ بمعنی سلام ۱۲ +

[3] عصمت در لغت نگاہداشتن و عرفاً متوجہ شدن عنایت حضرت خداوندی در حق بندہ بحدی کہ خلاف حکم او بالطبع کردن نتواند و اگر بالطبع نباشد و تا آخر دوام باشد حفاظت نامند ۱۲ +

[4] در ملحقات برہان قاطع مذکور است کہ طوس بروزن کوس شہریست قدیم در خراسان لورد و صاحب آتشکدہ گفتہ کہ اصل مصنف یعنی نصیر الدین علیہ الرحمۃ از جہرود من اعمال قم است و مصنف در طوس متولد شدہ +

[5] جلاء بالفتح از خانمان رفتن و بیرون کردن و بیرون شدن لازم و متعدی ہر دو آمدہ ۱۲ ص +

[6] قہستان معرب کہستان است و آن ولایتی است در خراسان و بتقریب اشتہار دارد ۱۲ ب +

[7] مدارات کن ایشان را تا آنکہ بجا ئہ ایشان باشی و راضی دار ایشان را تا آنکہ بزمین ایشان باشی ۱۲ از بحر رجز مخبون مرفوع وزنہ مفاعلن مخبون مستفعلن سالم فاعلن مرفوع مولوی عبد الغنی صاحب ۱۲

[8] ہرچہ کہ باو بپذیرد مرد نفس خود را و آبروی خود را نوشتہ میشود برای او بسبب آن ثواب صدقہ

[9] عرض بالکسر اندام مردم و نسبت و حسب مردم ۱۲ صراح ف چون انجام تمہید است بر الحاق خطبۂ ثانیہ و احتراز خطبۂ اولی کہ خلاف مرضی مصنف علیہ الرحمۃ بود ۱۲ عبد الغنی

این بندهٔ سپاس دار را از آں مقام نامحمود مخرجی کرامت کرد چناں یافت کہ جمعی از اعیانِ افاضل و اربابِ فضائل این کتاب را بشرفِ مطالعۂ خود مشرف گردانیده بودند و نظر رضاے ایشاں رقم ارتضا بران کشیده خواست کہ دیباچہ کتاب را کہ بر سیاقتِ غیر مرضی بود بدل گرداند تا از وصمتِ آنکہ کسی بالکار و تعبیر مبادرت نماید پیش از وقوف بر حقیقتِ حال و ضرورتی کہ باعث بوده بران مقال بے ملاحظہ معنی لَعَلَّ لَهٗ عُذْرًا وَّاَنْتَ تَلُوْمُ خالی ماند پس بموجب این اندیشہ این دیباچہ را بدل آں صدر ایراد کرد و اول[1] الدن درو می نباشد اگر اربابِ نسخ برین کلمات واقف شوند و مفتاح کتاب را باین طرز کنند بصواب نزدیک تر بود واللّٰہ الموفق والمعین ٭

# ذکر سببی کہ باعث شد بر تالیف این کتاب

بوقتِ مقامِ قہستان در خدمتِ حاکمِ آں بقعہ مجلسِ عالی ناصر الدین عبد الرحیم بن ابی منصور تغمده اللّٰہ برحمتہ در اثنای ذکری کہ میرفت از کتاب الطہارت کہ استادِ فاضل و حکیمِ کامل ابو علی احمد بن محمد بن یعقوب ابن مسکویہ خازن رازی سقی اللّٰہ ثراه و رضی عنہ و ارضاه در تہذیبِ اخلاق ساختہ است و سیاقتِ آں را بایرادِ بلیغ ترین اشارتے و فصیح ترین عبارتے پرداختہ چنانکہ این چار بیت کہ بپیش[2] ازین در قطعہ گفتہ آمده است بوصف آں کتاب ناطق است ٭

| | |
|---|---|
| بنفسی[3] کتاب حاز کل فضیلۃ<br>فدا بکنم بذات خود کتابی کہ جمع کرد ہر خوبی را | وَصَارَ لِتَکْمِیْلِ الْبَرِیَّۃِ ضَامِنًا<br>وگشت برائی تکمیل خلق اللّٰہ ضامن |
| مُؤلفہ قد ابرز الحق خالصًا<br>مؤلف آں ظاہر نموده است حق را خالص | بتالیفہ من بعد ما کان کامِنًا<br>بآں تالیف خود پس ازاں کہ بود آں حق پوشیده |
| ووسمہ باسم الطہارۃ قاضیًا<br>و نشانمند کرد او را بنام طہارت یعنی پاکیزگی اداکننده است | بہ حق معناه ولم یک مائنًا<br>بآں حق معنی او را و نبوده است دروغ گو |
| لقد بذل المجہود للہ درّہ<br>البتہ خرج نموده است کوشش را برائی خدا نیکوئی اوست | فما کان فی نصح الخلائق خائنًا<br>پس نبود در خیر خواہی خلق خیانت کننده |

[1] اول الدن سرِ خم و درو می آنکہ تہ نشین شود یعنی جای کہ توقع صفا است یعنی شروع کتاب دُردی یعنی کدورت نباشد ۱۲ ٭

[2] بپیش بروزن ریش ضد پس بمعنی ماضی و مستقبل ہم آمده ۱۲ ب ٭

[3] حاصل معنی این قطعہ آنست کہ کتاب ہذا جامع اوصاف کمال است و تکمیل خلائق را ذمہ وار است مؤلف آں حق خالص از باطل جدا شده ظاہر کرده و این چنیں حق قبل ازین تالیف ظاہر نبود و پوشیده بود و نامش کتاب الطہارت یعنی کتاب پاکیزگی نہاده این اسم مطابق مسمّی و حق این اسم را دراں کتاب ادا نموده است و درین باب دروغ زن نیست بحقیقت ہمچنیں است و آں مؤلف کوشش چنانکہ بایست نموده در بارهٔ خیر خواہی خلق اللّٰہ قصوری نگذاشتہ عجب کار نیک کرده خدا جزائیش دہاد ۱۲ ٭

[illegible]

بمحرر این اوراق فرمود که این کتاب نفیس بتبدیل کسوت الفاظ و نقل از زبان تازی بزبان پارسی تجدید ذکری باید کرد چه اگر اهل این روزگار که بیشتر از حلیهٔ ادب[1] خالی اند از مطالعهٔ جواهر معانی چنان تالیفی بزینت فضیلتی حالی شوند احیار خیری بود. هرچه تمامتر محرر این اوراق خواست که این اشاره را بانقیاد[2] و تلقی[3] نماید معاودت فکر صورتی بکر[4] بر خیال عرضه[5] کرد و گفت معانی بدان شریفی از الفاظ بدان لطیفی که گوئی قبائی ست بر بالائی آن دوخته سلخ کردن و در لباس عبارتی واهی نسخ کردن علی[6] مسخ کردن باشد و هر صاحب طبع که بر آن وقوف یابد از عیب جوئی و غیبت گوئی مصئون نماند و دیگر آنکه هرچند آن کتاب مشتمل بر شریف[7] ترین بابی ست از ابواب حکمت عملی اما از دو قسم دیگر خالی است یعنی حکمت[8] بدنی و حکمت[9] منزلی و تجدید[10] مراسم این دو رکن نیز که بامتداد روزگار اندراس یافته است مهم ست و بر مقتضای قضیهٔ گذشته واجب و لازم پس اولی آنکه ذمت همت بعهدهٔ ترجمهٔ آن کتاب مرهون نباشد و تقلد[11] طاعت را بقدر استطاعت مختصری در شرح تمامی اقسام حکمت عملی بر سبیل ابتداء بر شیوهٔ ملازمت و اقتدا، چنانکه مضمون قسمی که بر حکمت[12] خلقی مشتمل خواهد بود خلاصهٔ معانی کتاب استاذ فاضل ابوعلی مسکویه را شامل بود مرتب کرده آید و در دو قسم دیگر از اقوال و آرای دیگر حکما مناسب فن اول نمطی[13] تقریر داده شود چون این خاطر در ضمیر مجال یافت بر وعرضداشت پسندیده آمد پس باین موجب بنده بی بضاعت هرچند خویشتن را منزلت و پایهٔ این جرأت نمی دید و بدین عزیمت از طعن طاعن و وقیعت بدگو

---

[1] ادب طریقهٔ احسن در هر کاری و مجازاً ادب سخن گفتن و ازین را علم ادب علوم عربیه را مثل صرف و نحو و معانی و بیان می گویند ۱۲

[2] انقیاد تابعداری ۱۲

[3] تلقی قبول کردن ۱۲

[4] بکر زن دوشیزه و اینجا مراد از نادر و عجیب ۱۲

[5] عرض بالفتح پیش کردن و از ہمیں عرض است لشکر یعنی موجودات گرفتن ۱۲

[6] مسخ تحویل الصورة الی ما اقبح منها ۱۲

[7] مراد از شریفترین علم که علم اخلاق باشد ۱۲

[8] حکمت مدنی بفتحتین منسوب به مدن بفتحتین جمع مدینه بمعنی شهر این فنی است که در آن صورت بندوبست ملک بیان کنند ۱۲

[9] حکمت منزلی منزل خانه را گویند یعنی در خانه داری رعایت احکامی که باید داشت آن علم را حکمت منزلی نام است ۱۲

[10] پیروی کردن و کار بعهدهٔ خود گرفتن ۱۲

[11] تقلد قلاده پوشیدن یعنی در گردن افگندن کاری ۱۲

[12] حکمت خلقی منسوب بخلق بالضم خوی مردم یعنی آنچه آدمی را در معاملات که بذمت خود متعلق دارند در رعایت احکامی باید داشت آنرا حکمت خلقی نامند ۱۲

[13] نمط بفتحتین نوعی از بساط در فارسی بمعنی طرز و روش مستعمل است ۱۲

خلاصی زیاده صورت نمی بست اما چون درامضای این عزم مبالغتی تمام می فرمودند درین معنی شروع پیوست و بتوفیق[۱] خدای تعالی باتمام رسید و چون سبب تالیف اقتراح[۲] وا شارهٔ او بود کتاب را اخلاق ناصری نام نهاد و انتظار بکرم عمیم و لطف جسیم بزرگانی که این مختصر بنظر ایشان بگذرد آنست که چون بر خطائے وسهوی اطلاع یابند بشرف اصلاح ارزانی فرمایند و تمهید عذر را بانعام قبول تلقی کنند انشاء الله تعالیٰ ۔

## فصل در ذکر مقدمه[۳] که تقدیمش بر خوض در مطلوب واجب بود

چون مطلوب درین کتاب جزویست از اجزای حکمت تقدیم شرح معنی حکمت[۴] و تقسیم آن باقسام از لوازم باشد تا مفهوم از آنچه بحث[۵] مقصور بر آنست معلوم شود۔ پس گوییم که حکمت در عرف[۶] اهل معرفت[۷] عبارت است از دانستن چیزها چنانکه باشد و قیام نمودن بکارها چنانکه باید بقدر استطاعت تا نفس انسانی بکمالی که متوجه آنست برسد و چون چنین بود حکمت[۸] منقسم می شود بدو قسم۔ یکے علم و دیگرے عمل۔ علم تصور حقایق موجودات بود و تصدیق باحکام و لواحق آن چنانکه فی نفس الامر باشد بقدر قوت انسانی و عمل ممارست[۹] حرکات و مزاولت[۱۰] صناعات از جهت اخراج آنچه در حیز قوة[۱۱] باشد بحد فعل[۱۲] بشرط آنکه مودی بود از نقصان بکمال بر حسب طاقت بشری و هر که این دو معنی در او حاصل شود حکیمی کامل و انسانی فاضل بود و مرتبه او بلندترین انواع انسانی باشد

---

۱ توفیق موافقت دادن در لغت و مراد از آن موافقت دادن خدای کریم در اسباب سببات خیر ۱۲ ۔
۲ اقتراح بے اندیشه فی الحال گفتن و چیزی از کسے بحکم درخواستن ۱۲ ۔
۳ مقدمه امورے که شروع در چیزے بر آن موقوف باشد ماخوذ است از مقدمة الجیش که سر اوّل لشکر را گویند که پیش پیش از همه می رود ۱۲ ۔
۴ الحکمة علم باحوال اعیان الوجودات علی ما هی علیه فی نفس الامر بقدر الطاقة البشریة ۱۲ ۔
۵ بحث زدن چیزی در زمین و گفتگو در علم مجاز است ۱۲ ۔
۶ عرف آنچه مابین قومے مشتهر و مبنی شده باشد و آنرا اصطلاح هم گویند ۱۲ ۔
۷ معرفت شناختن هر چیزی و مطلق هر معرفت خداوندی اطلاق میشود ۱۲ ۔
۸ علمی است بدلایل که کیفیت جمیع موجودات فی انفسها بدو بدانی تا هر چه ندانسته باشی دانی و هر چه نداشته باشی در خود حاصل کنی که نفس انسان بکمال علم و عمل بحسب طاقت بشری ۱۲ ۹ ممارست استعمال در از کردن و مداومت نمودن ۱۲ ۱۰ مزاولت کوشیدن ۱۲ ۔
۱۱ قوة آنکه شدن تواند و نباشد ۱۲ ۱۲ فعل آنکه بحال موجود باشد ۱۲ ۔

چنانکه فرموده است عزّ من قائل یُؤتِی[1] الحِکمَۃَ مَن یَّشَاءُ وَمَن یُّؤتَ الحِکمَۃَ فَقَد اُوتِیَ خَیرًا کَثِیرًا و چوں علم حکمت دانستن ہمہ چیزہا ست چنانکہ ہست و قیام نمودن بکارہا چنانکہ باشد پس باعتبارِ انقسامِ موجودات منقسم می شود بحسب آں اقسام و موجودات دو قسم اند یکے آنچہ وجودِ آں موقوف بر حرکاتِ ارادیِ اشخاصِ بشری نباشد۔ دیگری آنچہ وجودِ آں منوط بتصرف و تدبیرِ ایں جماعت بود۔ پس علم بموجودات نیز دو قسم بود۔ یکے علم بقسمِ اوّل و آنرا حکمتِ[2] نظری خوانند و دیگری علم بقسمِ دوم و آنرا حکمتِ عملی خوانند و حکمتِ نظری منقسم میشود بدو قسم یکے علم بآنچہ مخالطتِ مادہ شرطِ وجودِ او نبود و دیگری علم بآنچہ تا مخالطتِ مادہ نبود موجود نتواند بود۔ و ایں قسمِ اخیر باز بدو قسم شود یکے آنچہ اعتبارِ مخالطتِ مادہ معین شرط نبود در تعقل و تصورِ آں و دوم آنچہ باعتبارِ مخالطتِ مادہ معین معلوم باشد۔ و پس ازیں روی حکمتِ نظری بسہ قسم شود۔ اوّل را علم ما بعد[3] الطبیعۃ خوانند دوم را علمِ ریاضی[4] سوم را علم طبیعی و ہر یکے ازیں سہ علم مشتمل بود بر چند جزو کہ برخی ازاں بمثابہ اصول باشد و بعضی بمنزلہ فروع۔ اما اصول علمِ اوّل دو فن بود یکی معرفتِ اللہ سبحانہٗ تعالیٰ و مقربانِ حضرتِ او کہ بفرمانِ او عزّ و علا و اسبابِ دیگر موجودات شدہ اند چوں عقول و نفوس و احکام و افعالِ ایشاں و آنرا علمِ الٰہی خوانند و دوم معرفتِ امورِ کلی کہ احوالِ موجودات باشد ازاں روی کہ موجود اند چوں وحدت[5] و

---

۱؎ میدہد حکمت ہر کرا میخواہد و ہر کہ دادہ شد حکمت پس البتہ دادہ شدہ است خیرے کثیر را ۱۲ +

۲؎ حکمتِ نظری منسوب بنظر یعنی علم کہ مقصود ازاں خبر دانستن آں نیست در انجا کردن کارے یا ناکردن منظور نیست بلکہ مقصود ادراک حقیقت ہر چیز است کہ در نفس الامر چگونہ است علم بقسمِ دوم یعنی موجودی کہ تصرف و تدبیر انسانی را دراں دخل بود و ایں را حکمتِ عملی گویند کہ منسوب بعمل است یعنی کیفیت خوبی و ناخوبی اعمال دانی کہ یکے را کار بندی و دیگرے را ترک دہی ۱۲ +

۳؎ ما بعد الطبیعۃ ای چیزے کہ دانستہ شود طبیعت چہ اوّل علم انسان باجسام و محسوسات متعلق می شود باز ازاں بمجردات و غیر محسوسات بترقی می نماید و ایں را علم اعلیٰ ہم گویند و ایں را ما قبل الطبیعۃ نیز گویند ازاں روی کہ در وجود در مرتبہ او قبل است از ہمہ ۱۲ +

۴؎ علم ریاضی و حکمت وسطی را تعلیمی نامند چہ نفس ریاضت می یابد از و کہ انتقال کند از مادیات صرفہ بجانب مجردات خالص کہ بالکل محسوس نیستند چہ وجود او در تعقل محتاج مادہ نیست و در وجود خارجی محتاج مادہ نیست ۱۲ +

۵؎ وحدت بر دو قسم است حقیقی و اعتباری حقیقی حق سبحانہ تعالیٰ راست و اعتباری ممکنات را و بدیں اعتبار در امور کلی داخل است ۱۲ +

کثرت و وجوب[1] و امکان و حدوث و قدم وغیر آن و آنرا فلسفهٔ اولی گویند و فروع آن چند نوع بود چون معرفت نبوت و امامت و احوال معاد و آنچه بدان ماند و اما اصول علم ریاضی چهار نوع بود اول معرفت مقادیر[2] و احکام و لواحق آن و آنرا علم هندسه[3] خوانند دوم معرفت اعداد و خواص آن و آنرا علم عدد[4] خوانند سوم معرفت اختلاف اوضاع اجرام[5] علوی نسبت بایکدیگر و باجرام سفلی و مقادیر حرکات اجرام و ابعاد ایشان و آنرا علم هیئت خوانند و احکام[6] نجوم خارج افتد ازین نوع چهارم معرفت نسبت مؤلفه و احوال آن و آنرا علم تالیف[7] خوانند و چون در آوازها بکار دارند باعتبار تناسب بایکدیگر و کمیت زمان و حرکات و سکنات که در میان آوازها افتد و آنرا علم موسیقی نامند و فروع علم ریاضی چند نوع بود. چون علم مناظر[8] و مرایا[9] و علم جبر و مقابله[10] و علم جر اثقال[11] وغیر آن و اما اصول علم طبیعی هشت صنف بود. اول معرفت مبادی متغیرات چون زمان و مکان و حرکت و سکون و نهایت و لانهایت وغیر آن و آنرا

---

[1] وجوب آنکه قادر باشد بر فنا و بقای غیر و بر بقای خود محتاج غیر نباشد چون باری تعالی و این را وجوب لذاته گویند و وجوب لغیره چنانچه عقول عشره که نظر بباری تعالی واجب اند و نظر بخویش ممکن ۱۲ +

[2] درین علم انواع خطوط و اشکال سطوح و زوایا و اشکال مجسمات و نسبت کلیهٔ مقادیر معلوم می شود ۱۲ +

[3] مقادیر جمع مقدار و مقدار عرضی ست که قابل قسمت بود بذاته و آن دو نوع است متصل و منفصل متصل آنکه اجزاے وی علی الاتصال یافته شوند و این نیز دو نوع است قاره و غیر قاره قاره آنکه اجزای مجتمعه یافته شوند چون مقادیر هندسی که خط و سطح و جسم باشد که یکجا قرار دارد و غیر قاره آنکه اجزای وی مجتمعه یافته نشوند بلکه بر جزوی که یافته شود معدوم شود بعد ازاں جزو دیگر یافته شود چون زمان و وقت که متجدد است و منفصل آنکه اجزای وی جدا جدا باشند چون عدد ۱۲ +

[4] درین علم احوال انواع عدد و خواص هر نوع و حال نسبت بعضے اعداد با بعضے معلوم می شود ۱۲ +

[5] اجرام بدن ستارگان ثوابت یا سیاره اجرام سفلی زمین و ممالک معموره و غیر معموره ۱۲ +

[6] احکام نجوم همچو سعد و نحس که آنرا اشکال و قوع مابین ستاره و ثوابت بآن کنند و این حکم از ریاضی خارج است و داخل خواص الاشیاست ۱۲

[7] علم تالیف علمی است که دران بحث میشود از مقدار منفصل برعایت نسبت تالیف یعنی ترکیب بعضے اجزا به نسبت بعض چون این نسبت در آوازها استعمال کنند از مقدار حرکت بشدت و ضعف و مقدار سکون آنرا علم موسیقی یا علم ایقاع نامند ۱۲ +

[8] علم مناظر علمی ست که دران بحث میشود از حال دیدن انسان مقادیر قریبه و بعیده را مثلاً چیزی کلان اگر از دور بیند خرد بنظر می آید یا دو چیز مساوی در یک قسمت بیند آنرا قریب تر است کلاں تر بنظر آید از دیگر ۱۲ +

[9] علم مرایا علمی ست که دران احوال آئینه ها بیان کنند یعنی انعکاس نور از جسم صیقل دارد و نفوذ شعاع از جسم شفاف چون آب و آبگینه مثل آنکه خط بصری مستقیم می باشد و اگر در امعان آن آب یا آبگینه حائل شود ضحنی گردد ۱۲ +

[10] علم جبر و مقابله قسمی از حساب برای دانستن مجهولات عددی و گاهی بوسیلهٔ آن در هندسه هم دخلی میکنند و طریقهٔ آن فرض کردن مجهول شی و عمل کردن بر حسب سوال سائل تا آنچه آخر حاصل شود پس آن حاصل را مطابقت کردن با شرائط سوال اول جبر است و دوم مقابله و این علم بحقیقت پارهٔ از علم حساب است ۱۲ +

[11] جر اثقال جر بفتح بمعنی کشیدن اثقال جمع ثقل بمعنی بارها و درین علم بیان میشود نسبت قوت مؤثره در جسم و کیفیت کمی و بیشی آن ۱۲ +

سماع طبیعی گویند دوم معرفت اجسام بسیطه[1] و مرکبه و احکام بسائط علوی و سفلی و آنرا سماء و عالم
عالم گویند سوم معرفت ارکان و عناصر و تبدل صور بر مادهٔ مشترکه و آنرا علم کون و فساد گویند چهارم
معرفت اسباب و علل حدوث حوادث هوائی و ارضی مانند رعد و برق و صاعقه و باران و ثلج
و زلزله و آنچه بدان ماند و آنرا آثار علوی خوانند پنجم معرفت مرکبات[2] و کیفیت ترکیب آن
و آنرا علم معادن خوانند ششم معرفت اجسام نامیه و نفوس و قوای آن و آنرا علم نبات خوانند هفتم
معرفت اجسام متحرکه بحرکت ارادی و مبادی حرکات و احکام نفوس و قوای آن و آنرا علم حیوان
خوانند هشتم معرفت احوال نفس ناطقهٔ انسانی و چگونگی تدبیر و تصرف او در بدن و غیر بدن و آنرا علم
نفس خوانند و فروع علم طبیعی نیز بسیار بود مانند مثلاً علم طب و علم احکام نجوم و علم فلاحت و غیر آن
و اما علم منطق[3] که حکیم ارسطاطالیس آنرا مدون کرده است و از قوه بفعل آورده مقصور است بر دانستن
کیفیت چیزها و طریق اکتساب مجهولات پس در حقیقت آن علم تعلیم است و بمنزلهٔ ادوات[4] است
تحصیل دیگر علوم را این است تمامی اقسام حکمت نظری[5] و اما حکمت عملی[6] و آن دانستن مصالح
حرکات ارادی و افعال صناعی نوع انسانی بود بر وجهی که مودی بود بنظام احوال معاش و معاد

---

۱ بسیط فراخی زمین و عالم نام بحری از بحور عروض و در اصطلاح متکلمین بمعنی غیر مرکب و غیر متجزی و قبل آنکه جسند بمشابه کل باشد چنانکه آب برف و باد و آتش و بسائط جمیع بسیطه علوی چون افلاک و مانند عقول و نفوس و بسائط احد سفلی مانند اجسام و با بسائط علوی آتش و باد و بسائط سفلی آب و خاک را مادهٔ مشترکه مثلاً خمیر گل که هرچه باران باشد از آن می توان ساخت ۱۲

۲ مرکبات معدنیات مانند لعل و نقره و غیره ۱۲

۳ المنطق آلة قانونیة تعصم مراعاتها الذهن عن الخطاء فی الفکر ۱۲ منطق علمی ست ذهنی مشتمل بر قواعد که انسان بوقت فکر در معقولات از غلط محافظت کند و این علم اگرچه داخل حکمت نیست اما اصل حکمت است چه تحصیل امور نامعلومه بے استدلال و دلیل ناممکن و بودن دلیل خالی از خطا بے این علم حاصل نمی شود و علم مناظره یعنی علم گفتگو که جواب چگونه دهند و سوال چون کنند و اعتراض چه باشد این علم از فروع منطق است ۱۲

۴ ادات در لغت واسطه را گویند و چون منطق آلهٔ تعلیم دیگر علوم است از آن او را بمنزلهٔ ادات قرار داده و بهمین سبب حروف را ادات گویند السما که واسطه می باشد در میان اسما و افعال و جمع ادات بمعنی آلات آمده ۱۲

۵ نظری العالم حادث لانه متغیر و کل متغیر حادث نتیجه فالعالم حادث و بدیهی السقف بنا سهل و السماء فوقنا و الارض تحتنا ۱۲

۶ حکمت عملی را سه قسم است چه رعایت عمل عامل یا ذات خود است یا با غیر و آن غیر یا داخل مجمع خاص است یا منجملهٔ جمع عام اول یعنی رعایت صوری که در باب خود است خلق و حکمت خلقی و علم اخلاق گویند دوم یعنی رعایت اموری که با جماعت خاص شود حکمت منزل و سیاست منزلیه و تدبیر منزل ثانیه و ثالث یعنی رعایت اموری که با جماعات عامه واقع شود سیاست مدینه و غیر مدن و علم حکمت و قوانین ۱۲

ایشان و مقتضی رسیدن بکمالی که متوجه اند بسوی آن و آنهم منقسم میشود بدو قسم یکے آنچه راجع بود باهر نفسی
بانفراد و دیگری آنچه راجع بود باجماعتی بمشارکت و قسم دوم نیز منقسم میشود بدو قسم یکے آنچه راجع بود
باجماعتی که میانِ ایشان مشارکت بود در منزل و خانه دیگری آنکه راجع بود باجماعتی که میانِ
ایشان مشارکت بود در شهر و ولایت بل اقلیم و مملکت پس حکمتِ عملی نیز سه قسم بود اوّل را تهذیب[۵۱]
اخلاق خوانند دوم را تدبیر منازل سوم را سیاست مدن و باید دانست که مبادی مصالح اعمال و
محاسن افعال نوعِ بشر که متضمن نظام امور و احوال ایشان بود در اصل یا طبع باشد یا وضع اما آنچه مبداء
آن طبع بود آنست که تفاصیل[۵۲] آن مقتضای عقول اہل بصارت و تجاربِ ارباب کیاست بود و
باختلاف ادوار و تقلب سیر و آثار مختلف و متبدل نشود و آن اقسام حکمتِ عملی است که یاد
کرده آمده و آنچه مبدا آن وضع بود اگر سبب وضع اتفاق رای جماعتی بود بران آنرا آداب رسوم
خوانند و اگر سببِ وضع اقتضاے رای بزرگی بود موید بتائید الٰہی مانند پیغامبری یا امامی آن را
نوامیس[۵۳] الٰہی خوانند و این نیز سه صنف باشد اوّل آنچه راجع بود باهر نفسے بانفراد مانندِ
عبادات و احکام دوم آنچه راجع بود باہل منازل بمشارکت مانند مناکحات و دیگر معاملات
سوم آنچه راجع بود باہلِ شهرها و اقلیمها مانند حدود[۵۴] و سیاسات[۵۵] و این نوع را علم فقه خوانند و
چون مبدا این جنس اعمال وضع[۵۶] است بتقلب احوال و تغلب رجال و تطاول روزگار و

---

[۵۱] این بمنزلهٔ مشهورات است در جمیع طوائف انام گویا مجبول است طبع انسان بر تلقی خوبی آن چون خوبی شجاعت و سخا و عفت و عدالت و خرابی ظلم و وقاحت و بخل و نامردی و هر که بخلاف رود بجا گویند ظلم و مطعون گردد و این اصول این فن باشند و بمنزلهٔ بدیهیات و هر طبع که مخالف این امور اقتضا کند مریض باشد گویا از انسانیت خارج است ۱۲

[۵۲] تفاصیل اصول علم اخلاق این است که مثلاً بکار سکه فلانی چنین کرد سخا است یا اسراف و شجاعت است یا تهور و حدود هر کدام را جدا جدا مقرر نمودن چه بسا امور باشد که قومی قبیح گویند و قومی حسن و هر کدام استدلال کنند با آنکه یکے گوید این اصل معتدل است و یکے گوید خارج از استدلال پس این معلوم گردد بقول صائبه و آرائی بے خطا حکما عقلا اجتماع طوائف انام و شهرت در کافهٔ خلق یا بقول کسانیکه موید باشند چے آنکه در آن احکام نازل شده باشد بر ایشان از کتاب و ممکن است که بسبب اعلام بر تبدیل زمانه و مزاج مردم متبدل شوند ۱۲

[۵۳] نوامیس جمع ناموس بمعنی شریعت و سنت و طریقت و بمعنی حکمی است که ثابت شود نزد دل وحی و در عرف عرب فرشته که نازل بوحی بود آنرا ناموس گویند ۱۲

[۵۴] حدود بفتحتین جمع حد بمعنی ادب کردن گناهگار را تا بار دیگر گناه نکند ۱۲ رشیدی

[۵۵] چون قصاص و تعزیر وغیره ۱۲

[۵۶] موضوع هر علم آن چیز است که در آن گفتگو از عوارض آن شود ۱۲

تفاوتِ ادوار و تبدلِ ملل و دول در بدل افتد و ایں باب[1] از روی تفصیل خارج افتد از اقسامِ حکمت چہ نظرِ حکیم مقصور ہست بر تتبع قضایای عقول و تفحص از کلیاتِ امور کہ زوال و انتقال بداں منطرق[2] نشود و باندراسِ ملل و انصرامِ دول[3] مندرس و متبدل نگردد از روی اجمال داخلِ مسائلِ حکمتِ عملی باشد چنانکہ بعد ازیں شرحِ آں بجایگاہِ خود بیاید انشاءاللہ تعالیٰ ابتداءِ خوض در مطلوب و فہرسِ فصولِ کتاب بحکمِ ایں مقدمہ کہ در اقسامِ علوم حکمت تقدیم یافت معلوم شد کہ حکمتِ عملی منشعب بسہ شعبہ است حکمتِ خلقی حکمتِ منزلی حکمتِ مدنی پس واجب نمود وضعِ اساس ایں رسالہ کہ مشتمل بر اقسامِ حکمتِ عملی است بر سہ مقالہ[4] و ہر مقالہ مشتمل بر قسمی ازیں اقسام و لامحالہ ہر قسمی مشتمل بود بر چند فصل بحسبِ علوم و مسائل بر نمطی کہ دراں مقالہ افتد فہرست[5] کتاب و آں مشتمل است بر سہ مقالہ و سی فصل مقالہ اولیٰ در تہذیب اخلاق و آں مشتمل بر دو قسم قسمِ اول در مبادی[6] و آں مشتمل است بر ہفت فصل فصل اوّل در معرفتِ موضوع و مبادی ایں فصلِ دوم در معرفتِ نفسِ انسانی کہ آنرا نفس ناطقہ خوانند فصلِ سوم در تعدیدِ قوتہای نفسِ انسانی و تمیزِ آں از دیگر قوی۔ فصلِ چہارم در آنکہ انسان اشرفِ موجوداتِ ایں عالم است فصلِ پنجم در بیان آنکہ نفسِ انسانی را کمالی و نقصانی ہست۔ فصلِ ششم در بیانِ آنکہ کمالِ نفسِ انسانی در چیست و کسرِ کسانیکہ مخالفت حق کردہ اند دراں باب۔ فصلِ ہفتم در بیانِ خیر و سعادت کہ مطلوب از رسیدن بکمالِ آنست۔ قسمِ دوم در مقاصد و آں مشتمل است بر دہ فصل۔ فصلِ اوّل در حد و حقیقتِ خلق و بیانِ آنکہ تغیرِ اخلاق ممکن است۔ فصلِ دوم در بیان آنکہ صناعت

---

[1] بلکہ دریں باب رد و قبول را جای فراخ است ممکن است کہ بنای آں مصالحی باشد کہ بفہم یکے نیاید یا آں مصالح آنجا مقصود باشد یا طبع بعضے آنرا قبول کند و طبع بعضے قبول نکند از تفصیل آں امور ہر جا مصالح کلیہ را در نظر و اشتیاق و رعایات مناسبہ را دیدن عقل عامہ بلکہ عقول خاصہ را زند چہ اگر قوانین عقلای ممالک مختلفہ را بینی چناں اختلافی متوحش بنظر آید کہ اگر یکے را واجب القبول گوئی دیگرے واجب الرد گردد ۱۲ +

[2] التطرق راہ یافتن ۱۲ تاج +

[3] جمع دولت بمعنی حکومت و با تناسبت ۱۲ +

[4] مقالہ بالفتح گفتار و گفتن مقالات جمع ۱۲ کشف +

[5] فہرس بالکسر نوشتہ کہ در بیان نوشتہای ابواب و فصول جمع کنند معرب فہرست ۱۲ رشیدی +

[6] مبادی علم اموری باشند کہ شروع دراں موقوف بر دانستن آں باشد و آں امور یا بدیہی بوند یا نظرے کہ در علوم دیگر بثبوت رسیدہ باشند یا مسلم طایفہ باشند ۱۲ +

تهذیب اخلاق شریف ترین صناعات است. فصل سوم در بیان آنکه اجناس فضایل که مکارم[1] اخلاق عبارت از انست چند است. فصل چهارم در انواعی که در تحت اجناس فضائل باشند فصل پنجم در حصر اضداد آں اجناس که اصناف رذائل باشند. فصل ششم در فرق میان فضائل و آنچه شبیه[2] بفضائل بود از احوال فصل هفتم در بیان شرف عدالت[3] بر دیگر فضائل[4] و شرح احوال و اقسام آں فصل هشتم در ترتیب اکتساب فضائل و مراتب سعادت. فصل نهم در حفظ صحت نفس که آں بر محافظت فضائل مقصور بود. فصل دهم در معالجه امراض نفس و آں براز الهٔ رذائل مقدر بود. مقاله[5] دوم در تدبیر منازل و آں پنج فصل است فصل اوّل[6] در سبب احتیاج بمنازل و معرفت ارکان[7] و تقدیم مقدمات آں فصل دوم در معرفت سیاست و تدبیر[8] اموال و اقوات فصل سوم در معرفت سیاست و تدبیر اہل. فصل چهارم در معرفت سیاست و تدبیر و تادیب اولاد و رعایت حقوق والدین. فصل پنجم در معرفت سیاست و تدبیر خدم[9] و عبیده[10] مقاله سوم در سیاست مدن و آں هشت فصل ست فصل اوّل در سبب احتیاج بتمدن و شرح ماهیت و فضیلت ایں علم فصل دوم در فضیلت محبت که ارتباط[11] اجتماعات بداں بود و اقسام آں فصل سوم در اقسام اجتماعات و شرح احوال مدن فصل چهارم در سیاست ملک و آداب ملوک فصل پنجم در سیاست خدمت خدم و آداب اتباع ملوک فصل ششم در فضیلت صداقت و کیفیت معاشرت[12] با صدقا[13] فصل هفتم در کیفیت معاشرت با صناف[14] خلق فصل هشتم در وصایا[15] نیکه منسوب است با فلاطون[16] نافع در همه ابواب و ختم کتاب بداں

---

۱ مکارم اخلاق خوہائے بزرگ ۱۲ ۲ شبیه مشابه در وضع و صورت مانند را گویند ۱۲ ۳ عدالت مستجمع بر سه فضیلت است یعنی فضیلت علم و فضیلت حلم و فضیلت حکمت ۱۲ ۴ فضائل جمع فضیلت بمعنی خوبی ۱۲ ۵ مقاله بفتح گفتن و گفتار و در اینجا مراد حصه از کلام است و فصل در لغت جدا کردن است و اینجا بمعنی کلام جدا که از اینجا شروع می شود و مقاصد هر علم آں باشند که آں قضایا در آنجا واقع شوند و موضوع ایں قضایا موضوع آں علم باشد یا از لوازم آں موضوع ۱۲ ۶ ارکان جمع رکن امر کلی در هر باب و گوشه ها وغیره ۱۲ ۷ ای تدبیر حفظ اموال ۱۲ ۸ بفتحتین چاکران جمع خادم ۱۲ ۹ عبید بالفتح و کسر با غلامان و بندگان ۱۲ رشیدی ۱۰ ارتباط بسته شدن دو چیز با هم ۱۲ ۱۱ معاشرت صحبت داشتن و خوش زندگی کردن ۱۲ ۱۲ اصدقا جمع صدیق بمعنی دوست ۱۲ ۱۳ اصناف جمع صنف بمعنی قسم یعنی گروه ۱۲ ۱۴ وصایا جمع وصیت و آں توصیه را گویند که بوقت مردن گویند که بعد من چناں و چنیں کنند و مطلق نصیحت را و سخن را که قابل یادگار باشد هم گویند ۱۲ ۱۵ افلاطون نام حکیمے معروف که موحد بود و قوم او مشرک در ملک یونان او را برهمیں خلاف شهید کردند و نامش در فن حکمت جداست ۱۲

کرده آید واللہ الموفق والمعین وپیش از خوض[1] در مطلوب میگوئیم کہ آنچہ دریں کتاب تحریر می افتد از جوامع[2] حکمت عملی بر سبیل نقل وحکایت وطریق اخبار وروایت از حکماء متقدم ومتاخر باز گفته می آید بے آنکہ در تحقیق[3] حق وابطال[4] باطل شروعی رود یا باعتبار معتقد[5] خود در ترجیح[6] رائی و تزییف[7] مذہبی خوض کرده شود پس اگر متامل را در نکتہ اشتباہی افتد یا مسئلہ را محل اعتراض شمرد باید کہ داند کہ محرر ایں کتاب صاحب عہدهٔ جواب وضامن استکشاف از وجہ صواب نیست ہمگنان را از حضرت الٰہی کہ منبع فیض رحمت ومصدر نور ہدایت است توفیق استرشاد می باید خواست وہمت بر ادراک محبت وطاعت محبوب یگانہ کہ حق حقیقی وخیر کلی است مقرر می باید داشت تا بمطالب جاودانی ومقاصد دو جہانی برسند وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْفَضْلِ وَمِنْهُمْ الْفَضْلُ مِنْهُ الْمَبْدَأُ وَإِلَيْهِ الْمُنْتَهىٰ

**مقالهٔ اولیٰ در تہذیب اخلاق** وآں مشتمل است بر دو قسم مبادی ومقاصد **قسم اوّل در مبادی** وآں مشتمل است بر ہفت فصل **فصل اوّل در معرفت موضوع ومبادی ایں نوع** ہر علمے را موضوعی[8] بود کہ دراں علم بحث از آں کنند چنانکہ بدن انسان از جہت بیماری وتندرستی علم طب[9] را ومقدار علم ہندسہ را ومبادی[10] آن بود کہ اگر واضح نبود در علمی دیگر بمرتبہ بلند تر از آں علم مبرہن[11] شده باشد ودراں علم مسلّم[12] باید داشت چنانکہ از مبادی علم طب باشد کہ عناصر[13] چہار بیش نیست چہ ایں مسئلہ در علم طبیعی مبرہن شود وطبیب را از صاحب علم طبیعی فرا باید گرفت ودر علم

---

۱ خوض سخن شروع کردن دربآب فرو رفتن ۱۲ +

۲ جوامع کلیات وجزئیات ۱۲ +

۳ تحقیق ثابت نمودن حقیقة الامر تفحص کردن ۱۲ +

۴ ابطال باطل کردن ونمودن ۱۲ +

۵ بضم میم وفتح قاف ہرچہ اعتقاد نموده باشد ۱۲ +

۶ ترجیح افزونی دادن وافزوں کردن ۱۲ رشیدی +

۷ زیف ناسره را گویند وتزییف ناسره نمودن یعنی اظہار بطلان ۱۲ +

۸ موضوع علم چیزی ست کہ بحث کرده شود دراں علم از احوال ذات چوں بدن انسان در علم طب ومقدار در ہندسہ ۱۲ +

۹ علم طب شروع دراں علم موقوف برآں امور باشد پس آں امور اگر درانجا بے دلیل مسلم شوند چنانکہ تہذیب بریں شاخہای افزون از دو در ست کردن چیز

۱۰ مبادی آں بود کہ در علم طب اورد کہ عناصر بیش از چہار نیست اما حقیقت آں اظہار نمود اگر حقیقت آں خواہد کہ بداند در علم ریاضی وعلم طبیعی معلوم کند وآنرا مبادی غیر واضح گویند واگر امور بدیہی باشد مبادی واضحہ خوانند ۱۲

۱۱ برہان دلیلی کہ از یقینیات مرکب باشد ومبرہن برہان کرده شده یعنی آنجا روشن شده باشد ۱۲ ۱۲ مسلم بضم میم وتشدید لام قبول کرده شده ومسائل کہ بکلام وجہ قبول کرده شوند مسلم نامند ۱۲ ۱۳ دلیل انحصار عناصر در چہار عدد مسئلہ علم طبیعی است طبیب را در فن خود بے دلیل قبول باید نموده حوالہ دلیل بر علم طبیعی کہ اصل آں علم است باید کرد ۱۲ +

خویش مسلّم شمرد و همچنیں از مبادی علم هندسه بود که از مقادیر[۱] متصله قاره موجود است وانواع آں سه بیش نه خط[۲] و سطح[۳] و جسم[۴] چه ایں حکم در علم الٰهی که موسوم است بما بعد الطبیعه مقرر شود و هندس را از صاحب آں علم قبول باید کرد و در علم خویش استعمال باید کرد و علم ما بعد الطبیعه آنست که انتهای همه علوم با اوست و از مبادی غیر واضح نتواند بود و مسائلی[۵] بود که دراں علم بحث از آں کنند و خود تمامیت ایں علم براں مقصور باشد و بیان ایں مقدمه در علم منطق مستوفی[۶] آمده است و چوں ایں نوع که دراں شروع خواهد رفت علمے ست بآنکه نفس انسانی چگونه خلقی اکتساب تواند کرد که جملگی افعال که باراده او ازو صادر شود جمیل و محمود بود ـ پس موضوع[۷] ایں علم نفس انسانی بود ازاں جهت که ازو افعال جمیل و محمود یا قبیح و مذموم صادر تواند شد بحسب اراده او و چوں چنیں بود اول باید که معلوم[۸] باشد که نفس انسانی چیست و غایت کمال[۹] او و در چیست و قوتهای[۱۰] او کدام است که چوں آنرا استعمال بروجهی کند که باید کمالے و سعادتے که مطلوب اوست حاصل آید و آں چیست که مانع او باشد از وصول بداں کمال و بر جمله تزکیه[۱۱] و تدسیه[۱۲] او که موجب فلاح[۱۳] و خیبت[۱۴] او شود کدام است ـ چنانکه فرموده است عزّ اسمه وَنَفْسٍ وَّمَا سَوّٰىهَا فَاَلْهَمَهَا[۱۵] فُجُوْرَهَا وَتَقْوٰىهَا قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰىهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰىهَا و اکثر مبادی ایں علم تعلق بعلم طبیعی دارد و موضع بیان ایں براهان مسائل آں علم است اما از جهت آنکه ایں علم در منفعت عام تر ازاں علم است و از روی افاده شاملتر حواله ایں مقدمات بکلی بآنجا کردن مقتضی حرمان جمهور طالبان باشد پس بر سبیل حکایت نمطی موجز که در استحضار تصورات

---

۱؎ مقدار متصل آنکه اجزایش از هم جدا نباشد و قاره آنکه همه اجزا بیکحال موجود بوند تقدم و تاخر دراں نبود چوں اجزاء زمانه ۱۲

۲؎ خط عرضی است که قابل قسمت باشد از یک جهت یعنی در طول ۱۲

۳؎ سطح عرضی است که قابل قسمت باشد از دو طرف یعنی در طول و عرض ۱۲

۴؎ جسم عرضی ست که قابل قسمت باشد از سه جهت یعنی طول و عرض و عمق ۱۲

۵؎ مسائل جمع مسئله آں قضیه باشد که موضوع آں موضوع علم باشد بعینه یا منفی ازاں موضوع و محمول آں عوارض بحیثیت صحت و مرض آں ۱۲

۶؎ مستوفی بضم میم والف مقصوره تمام گرفته شده ۱۲

۷؎ ای چنانکه بدن انسانی موضوع علم طب است همچناں نفس انسان موضوع علم اخلاق است بحیثیت اکتساب اخلاق محموده و دفع اخلاق مذمومه ۱۲

۸؎ چه معلوم بودن موضوع اول آں علم ناچار است ۱۲ ۹؎ یعنی کمال که مقصود برای اوست و در حاصل کردن آں ممکن است و تا آنجا استکمال خود بتواں کرد واجب است ۱۲ ۱۰؎ انسان را در قوای خود اختیاری داده اند اگر خواهد بوجه نیک صرف کند و اگر خواهد بطرز بد ۱۲ ۱۱؎ تزکیه پاک کردن ۱۲

۱۲؎ تدسیه ناپاک و تباه و گمراه کردن ۱۲ ۱۳؎ فلاح بالفتح امید و نجات و رستگاری ۱۲ ۱۴؎ خیبت بالفتح بے بهره و ناامید شدن ۱۲ ارشیدی ۱۲

۱۵؎ پس الهام کرد او را فسق و تقوی او را بتحقیق نجات یافت کسیکه پاک داشت او را بتحقیق ناامید شد کسیکه ناپاک داشت او را ۱۲

این مطالب کافی بود تقریر داده آید و استیفاء بیان و تمامی برهان بموضع خویش حواله کرده شود انشاء الله تعالےٰ۔ فصل دوم در معرفت نفس انسانی که آنرا نفس ناطقه نیز گویند نفس[1] انسانی جوهر[2] بسیط[3] است که از شان او بود ادراک معقولات بذات خویش و تدبیر و تصرّف او درین بدن محسوس که بیشتر مردم آنرا انسان میگویند بتوسط قوی و آلات و آن جوهر نه جسم است و نه جسمانی و نه محسوس بیکے از حواس و درین مقام احتیاج افتد به بیان چند چیز تا این سخن تمام شود اوّل اثبات وجودِ نفس دوم اثبات جوهریت[4] او سوم اثبات بساطت او چهارم بیان آنکه جسم جسمانی نیست پنجم بیانِ آنکه مدرک بذات است و متصرف بالآلات ششم آنکه محسوس نیست بیکے از حُواس اما در مقام اول که مطلوب اثبات وجودِ نفس است بهیچ دلیل احتیاج نیست چه ظاهرترین و واضح ترین چیز ها نزدیک عاقل ذات و حقیقت اوست بعدیکه خفته در خواب و بیدار در بیداری و مست در مستی و هوشیار در هوشیاری از همه چیز ها غافل تواند بود و از خودیِ[6] خود غافل نتواند بود و چگونه صورت بندد که دلیل گویند بر هستی خود چه خاصیت دلیل آنست که واسطه شود تا مستدل[7] را بمدلول رساند پس اگر بر هستی خود دلیل گفته آید دلیل واسطه شده باشد میان یک چیز تنها۔ پس خود را بخود رسانیده باشد و خود

---

[1] بدانکه نفس انسانی عبارت از چیزی است که مشارٌ الیه بلفظ انا است و اختلاف کثیر سلفاً و خلفاً حکما را در حقیقتش او مانده و حق آنست که حقیقته آں مدرک نیست مگر ہمیں آثار و احوال او که جوهر است یعنی قایم بذات خود محتاج دیگرے نیست و مدرک است بالذات بیوساطت آلات امور معقول را دریافت میکند و در بدن تصرف میکند بواسطهٔ قوی و آلات ۱۲+

[2] الجوهر بسیط مجرد عن المادة فی ذاته ویقوم بنفسه ۱۲+

[3] ای غیر مرکب است یعنی مرکب نیست از اجزائی ذی مقدار و متجزی نمی شود ۱۲+

[4] جوهر آنکه قائم بذات خود باشد و در وجود خود در خارج محتاج دیگری نباشد و عرض آنکه محتاج باشد چوں رنگ و مقدار که بے جسم صورت نتواں بست ۱۲+

[5] ای مدرک کلی و جزئی بیواسطهٔ آلات ۱۲+

[6] چنانچه از خلش سوزن فوراً بیدار میشود ۱۲+

[7] مستدل آرندهٔ دلیل و مدلول چیزیکه بر وی دلیل صادق آید پس مستدل و مدلول هر دو نفس ناطقه است و این باطل است ۱۲+

ہمیشہ با خود بود پس دلیل گفتن بر خودی خود محال و باطل باشد و امّا در مقالۂ دوم که مطلوب اثباتِ جوہریتِ نفس است گوییم ہر موجود یکه ہست جز واجب[1] الوجود تعالیٰ و تقدس یا جوہر است یا عرض بیانش بحسب ایں موضع آنست که ہر موجود یکه ہست یا وجودِ او بہ تبعیت موجودی دیگر غیرِ او تواند بود که آں موجود بنفسِ خویش مستقل باشد مانندِ سیاہی که در جسم حال[2] است و ہیئت تخت که تبع[3] وجودِ چوب است چه اگر جسم نبود سیاہی نتواند[4] بود و اگر چوب یا آنچه بجائی او بود نباشد صورت تختی نتواند بود و چنیں موجود را عرض گویند یا چنیں نبود بلکه او را بنفس خود بی تبعیت مستقلے دیگر استقلال تواند بود مانندِ جسم و چوب در مثالِ مذکور و آنرا جوہر خوانند و چوں ایں قسمت مقرر شد گوییم نشاید که ذوات و حقیقتِ مردم عرض بود چه خاصیّت[5] عرض آنست که محمول و مقبول چیزے دیگر بود که آں چیز را بنفس خود استقلالے بود تا حامل و قابل آں عرض شود و دریں صورت ذاتِ مردم حامل و قابل صورِ معقولات و معانی مدرکات است و پیوستہ صورتے و معنی در او متمثّل[6] می شود و دیگرے از و زائل و ایں خاصیّت منافی عرضیت ست پس نفس عرض نتواند بود و چوں عرض نبود و معلوم شد که موجود یا جوہر است یا عرض پس نفس جوہر بود و اینست مطلوب و اما بیان بساطت[7] آنست که ہر چه موجود بود قابل تجزیه[8] نبود و دریں مقام آنرا بسیط میخوانیم و آنچه قابل تجزیہ بود آنرا مرکب پس گوییم که نفس تصوّرِ معنی واحد می کند چه بر چیزہا بوحدت و سلب وحدت حکم مے کند و خود ہیچ

[1] واجب الوجود یا مقتضی ذاته وجوده ۱۲ مخفی نماند چوں جوہر و عرض بحسب اصطلاح از اقسام ممکن اند بنا براں مصنف واجب الوجود را مستثنا نمود ۱۲ +

[2] حال حلول کننده و حلول در آمدن چیزے باشد در چیزے با آں چه که در اشارهٔ حسّی جدا نتواند شد ۱۲ +

[3] تبع بفتحتین پیرو و پیروان جمع و مفرد ہر دو آمده ۱۲ +

[4] علت چہار است مادّی مثل چوب و فاعلی مثل نجار و صوری مثل تخت و غائی مثل نشستن ۱۲ +

[5] یعنی خاصه عرض است میخواند که جوہرے باشد که دراں حال شود و بنفس خود مستقل نباشد ۱۲ +

[6] متمثّل بر مثال چیزے شدن ۱۲ رشیدی +

[7] بسیط دو قسم یکی حقیقی دوم اضافی که اطلاق در جسم طبیعی که مرکب از دو جوہر است یعنی از ہیولے و صورت می آید ۱۲ +

[8] تجزیہ پاره پاره کردن ۱۲ از رشیدی +

کثرت را تصوّر نتوان کرد تا واحد را که جزو او بود تصوّر نکند و اگر نفس قابل انقسام بود از انقسام محل انقسام حال[1] لازم آید پس معنی واحد که در وحال بود هم قابل قسمت بوده باشد و این محال است چه قابل قسمت واحد نبود پس لازم آید که نفس منقسم نشود یا تصوّر معنی واحد نکند و چوں بطلان قسم دوم ظاہر است پس مطلوب حق بود و آں بساطت اوست و امّا براں آنکه نه جسم است و نه جسمانی آنست که ہرچه جسم است مرکب است و قابل انقسام و دلیل بریں آنست که ہر جسم که فرض کنیم چوں واسطه شود میان دو جسم دیگر که ہر دو از دو طرف مماس او شوند بضرورت آنچه بداں مماس[2] یکطرف شود ہم بداں مماس طرف دیگر نتواند شد و الا طرفین را از مماس منع نکرده باشد پس واسطه نبوده باشد و تداخل[3] اجسام نیز لازم آید و چوں مماس ہر طرفے بچیزے دیگر بود متجزی شده باشد و چوں جسم مرکب است جسمانی که محمول و مقبول اوست ہم مرکب بود چه انقسام[4] محل موجب انقسام حال است پس ہیچ جسم و جسمانی بسیط نبود و یا گفته ایم که نفس بسیط است پس نفس نه جسم بود و نه جسمانی[5] و جہی دیگر ہیچ جسم قبول صورتے نتواند کرد تا صورتیکه پیش ازاں داشته باشد ازو زائل نشود مثلاً جسمی که صورت[6] تثلیث دارد تا آں صورت را باز نگذارد و صورت[7] تربیع

---

[1] حلول بطریق سریان باشد یعنی در جمیع اجزاے اوا ثر کرده باشد و اگر بطریق سریان نباشد از انقسام محل انقسام حال لازم آید چنانچه نقطه که از انقسام خط انقسام نقطه لازم نمے آید ۱۲

[2] چوں مماسی که از یکجانب باشد دیگر نتواند شد چه واسطه منع باشد و اگر واسطه منع نباشد ہر دو یک جسم شوند و تداخل لازم آید ۱۲

[3] التداخل صیرورة جسمین جسم واحد بحیثیت لا یزید فی الحجم والمقدار یعنی تداخل اجسام آنست که جسمے در جسمی دیگر در آید و مقدار آں جسم از اول زیاده نگردد مانند قطرهٔ آب که اگر در میان آں قطرهٔ دیگر انداز ند از وزن سابق زیاده نبود و ہمچنیں مکان او و ایں ممکن نیست ۱۲

[4] آنچه حلول کند در منقسم من حیث انه منقسم لا من حیث انه منقطع نا قد پس مشکل وارد نشود بحلول سطح در جسم و خط در سطح و نقطه در خط ۱۲

[5] جسمانی منسوب بجسم که از اعراض جسم باشد و چوں جسم نباشد عرض جسم ہم نتواند بود که او جسم بود است و ظاہر است که عرض منقسم بشود بانقسام محل پس اگر نفس جسمانی باشد بسیط نباشد بلکه منقسم و آں محل است جسم و جسمانیت بمثابه آدم و آدمیت و انسان و انسانیت چنانچه جسم محمول و مقبول جسمانیت جسمانی نیز محمول و مقبول جسم است چنانچه باصره را بینائی و گوش را شنوائی ۱۲

[6] صورت تثلیث 

[7] صورت تربیع 

در و حال نتواند شد و یا پارهٔ شمع که نقش مهری قبول کرده باشد تا آں نقش از و بر نخیزد و نقش مهری دیگر در و مصور نشود چه اگر از نقش اول هنوز چیزے مانده باشد هر دو نقش مختلط شوند و هیچ کدام منقش تمام نشود و ایں حکم در جملگی اجسام مستمر عام باشد و حالِ نفس بخلافِ اینست از بهرِ آنکه چندانکه صورِ معقولات و محسوسات برو طاری[1] میشود یکے از پس دیگرے جمله را قبول میکند بے آنکه استدعای زوالِ صورتِ سابقه[2] کند بلکه جملگی صور درو تام و کامل متمثل است و هرگز بجائی نمی رسد که از بسیارے صور که در و حاصل آید عاجز شود از قبولِ صورتے دیگر بلکه خود بسیاری صور در او معین اوست بر آسانی قبولِ صورِ دیگر و از ینجاست که مردم چندانکه علوم و آداب را مستجمع تر فهم و کیاست در او بیشتر و تعلم و استفاده را مستعدتر[3] و ایں خاصیت ضد خاصیتِ اجسام است پس نفس جسم نبود و جهی دیگر همچنیں قبولِ اضداد بر یک جسم در یک حال محال بود چه یک چیز هم سفید و هم سیاه نتواند بود و هر کیفیتے که جسم را حاصل آید او را بسببِ طریانِ[4] آں کیفیت صفتے حاصل شود چنانکه از حرارت حار شود و از سواد اسود و حالِ نفس بخلافِ ایں بود که هم صورِ اضداد در او در یک حال جمع آیند چنانکه تصور سیاهی و سپیدی کند در یک حال و هم از تصورِ کیفیات[5] و اعراض[6] متکیف و متصف نشود بدان چه اگر بسیار تصورِ حرارت کند حار نشود و اگر چند تصورِ طول و عرض کند طویل و عریض نشود۔ و بریں قیاس پس نفس جسم نبود و جهی دیگر قوائی جسمانی مائل ادراکاتِ جسمانی و ملابسِ لذاتِ بدنی باشد چوں میل باصره بادراکِ صورِ نیکو و میلِ سامعه باستماعِ آوازهائی خوش و همچنیں در قوتِ شهوی که میل او بحصولِ لذتِ شهوت بود و قوتِ غضبی که شوق در وصول بکمال تغلب باشد و ایں قوی

---

[1] طاری آینده از جائے و ظاهر شوند بر کسے ناگاه ۱۲ رشیدی۔

[2] بلکه صورِ مختلفه را و متحده را بصفات اختلاف و اتحاد جُدا جُدا می شناسد و اگر اعراض چند بر جسم متوارد شوند همه باهم مختلط شوند همچو رنگهائے مختلف و متحد ۱۲۔ [3] استعداد لیاقت و قابلیت کارے بقوة که بالفعل موجود نباشد ۱۲۔

[4] طریان بفتحتین بر سرِ چیزے در آمدن و نو در آمدن ۱۲ کشف اللغات۔

[5] کیفیات چنانچه سردی و گرمی یعنی از گرمی گرم نبود و از سردی سرد نشود ۱۲۔

[6] اعراض چنانچه سفیدی و سیاهی ۱۲۔

از ادراک مراوات مدد نیابند و کامل تر نشوند و نفس از غلبهٔ اشتغالِ ایں معانی و حصولِ مدرکات
جسمانی ضعیف تر و ناقص تر نشود از بهر آنکه چند انکه از ممارستِ لذات و ملابستِ[1] شهوات دور تر
بود رای هائے صحیح و معقولات صریح او را ظاهر تر باشد و حرص و شرهٔ او بر معرفتِ حقایق الٰهی
و میل و انبعاث او بطلبِ امورِ شریف و باقی که از امورِ جسمانی بلند تر بود زیاده باشد و ایں
دلیلے واضح است بر آنکه نفس نه جسم است و نه جسمانی چه هر چیز از جنسِ خویش قوت گیرد و
از ضد ضعف پذیرد و نفس از استیلاءِ جسمانیات ضعیف تر می شود و با جتناب ازاں قوت
می یابد و جهی دیگر هر حسے جز محسوسِ خویش ادراک نتواند کرد چنانکه بصر جز از مدرکاتِ بصری
خبردار نشود و سمع بدون از آواز با چیزے دیگر نیابد و علیٰ هذا هیچ حس ادراکِ احساسِ[2] خود نکند و
نه ادراکِ آلهٔ احساس خود چنانکه باصره نه بینائی را بیند و نه چشم را و هیچ حس از غلطی که او را افتد تنبه نشود
چنانکه چشم آفتاب را که صد و شصت و اند بار[3] مانند زمین است بقدر بدستی می بیند و از یں تفاوتِ فاحش
آگاهی نیابد و درختانے را که در کنارِ آب نگونسارے بیند هرگز سبب و علتِ نگونساری آں از باصره
نه بیند و همچنیں غلط هائے در دیگر حواس و نفس محسوسات همه حواس را بیک دفعه ادراک کند و حکم کند که ایں
آواز از فلاں مبصر مے آید و ایں مبصر را آواز نه ایں آواز باشد و همچنیں ادراک کند که قوت هر حاسه[4]
چیست و آلهٔ او کدام است و اسباب و علل اغلاط[5] حواس را استنباط کند و میانِ حق و باطل از

---

[1] ملابست همدیگر شباهت داشتن و بکارے در رفتن ۱۲ رشیدی + [2] احساس دیدن و یافتن و دانستن ۱۲ رشیدی +

[3] اند بار مانند چند عدد مبهم و آں از سه تا نه است و بار بمعنی درجه یعنی آفتاب صد و شصت و چند درجه زیاده از زمین است ۱۲ +

[4] حاسه بتشدید سین قوتے که دریابد چیزے را چوں سامعه و باصره وغیره حواس بتشدید سین جمع ۱۲ رشیدی +

[5] اغلاط حواس غلطی هائے بر حس و آں بچند وجه باشد یکی آنکه بسبب قرب و بعد محسوس فرق می باشد مثلاً چیزے
کلاں از دور خرد می نماید و آوازے صعب نرم مے شنود دیگر آنکه بسبب حائل شدن چیزے درمیانش حس و محسوس
حال آں محسوس غلط می شود مثلاً بسبب حائل شدن خلط صفرا زبان شکر را تلخ می یابد و از غلبهٔ بلغم سفال لذیذ می
یابد یا چشم بتوسط آب اشیاءِ مستقیم را کج می بیند دیگر آنکه بسبب ضعف آں قوت یا عدم مشق ادراک نمی
کند مثلاً کسے درمیان دو جبر مشتبه حکم می کند که ایں جوهر است ایں مشبه و کسے آں فرق را ادراک نکند و هر دو را
مے داند ۱۲ +

احکامِ ایشاں تمیز کند پس بعضے را تصدیق کند و بعضے را تکذیب و معلوم است کہ ایں علوم او را
بتوسطِ حواس حاصل نیامدہ است چہ آنچہ حس را نبود دیگرے از و استفادہ نتواند کرد و چوں
حکمِ او مکذبِ حس بود آں حکم از حس نگرفتہ باشد پس ظاہر شد کہ نفسِ انسانی غیر حواسِ جسمانی
است بل شریف تر ازان است و دراوراک کامل تر و اما آنکہ او را ادراک بذات است و تصرف
بآلات از جہت آنکہ او خود را میداند و میداند کہ خود را میداند و نشاید کہ دانستنِ او خود را بآلتی[1] بود
کہ آں آلت میانِ او و ذاتِ او متوسط[2] شدہ باشد و خود ہمیں سبب راست کہ مدرک[3] بآلہ خود را
و آلہ خود را ادراک نمی تواند کرد و چنانکہ گفتیم چہ آلہ میانِ او و ذاتِ او و میانِ او و ذاتِ خویش
متوسط نتواند شد اینست مراد حکما از آنچہ گویند کہ عاقل و عقل و معقول یکے است[4] و تصرفِ نفس
کہ بتوسطِ آلات است ظاہر است چہ احساس بحواس کند و تحریک بعضلات[5] و اعصاب و
تفصیلِ آں در علمِ طبیعی مقرر باشد و اما آنکہ محسوس[6] نیست بحواس[7] از جہت آنکہ حواس جز اجسام
یا جسمانیات را ادراک نتواند کرد و نفس نہ جسم است و نہ جسمانی پس محسوس نبود این است آنچہ
مطلوب بود از تنبیہ بر حقیقتِ نفس بحسبِ ایں موضع و اینقدر کفایت است در معرفتِ
نفسِ ناطقہ و باید دانست کہ نفسِ ناطقہ بعد از انحلالِ ترکیبِ بدن باقی ماند و مرگ را بافنا[8] ی
او طریقی نبود بلکہ بہیچ وجہ عدم بر و جائز نبود و دلیل بریں مطلوب آنست کہ ہر موجود بکہ باقی باشد

---

[1] الآلۃ تقتضی المغایرۃ و بتوسط بین الشیئین یعنی آلہ میخواہد مغایرت درمیان دو شی و در استعمال واقع میشود درمیان دو شی ۱۲

[2] زیرا کہ اگر او و ذاتِ او دیگر بودی واسطہ لازم آمدی اما او و ذاتِ او یکی است پس ہیچ آلہ متوسط نمی تواند شد ۱۲

[3] مدرک بآلہ خود را نمی تواند دید و الا لازم می آید مغایرۃ الشی لنفسہ و ایں باطل است و آلہ خود را ہم نمی تواند دید و الا لازم می آید توسط الشی لنفسہ و ایں نیز باطل است پس مدعا حق است ۱۲

[4] العضلۃ جسم مرکب من اللحم والاعصاب والعروق والرباطات بستر العظم ۱۲ واجب الوجود خود علم خود را تصور کند پس عالم و علم و معلوم خود یکے است ہمچناں در تصور خود و در عقل خود عاقل و عقل و معقول یکے است ۱۲

[5] عدم محسوس شدن نفس بحواس ۱۲

[6] ای بیکے از حواس ۱۲

[7] ای بر عدم فنای نفس ناطقہ ۱۲

و فنا براو بود بقا دراو بالفعل بود و فنای بالقوه و چون چنین بود باید که محل بقا بالفعل غیر محل[1] فنا بالقوه باشد چه اگر آں چیز که بقا دراو بالفعل بود اگر فنا هم دروی بعینه بالقوه بود لازم آید که چون فنا از قوه بفعل آید مستجمع بقا و فنا شده باشد در یک حال و این محال است پس باید که آنچه بقا دراو بالفعل بود غیر آں چیز بود که فنا دراو بالقوه بود و لامحاله باید که ملاقی[2] او بود و الا این سخن که فنا دراو بالقوه است صحیح[3] نبوده باشد چه اتصاف چیزے بامکان عدم چیزی دیگر که میان ایشاں ملاقات نبود چون سواد و بیاض مثلاً صحیح نبود و امّا با فرض ملاقات این اتصاف صحیح بود مانند اتصاف[4] جسم بامکان عدم سواد بلکه دراو حال بود و ملاقات معنوی یا میان حال و محل تواند بود یا میان دو حال در یک محل و ملاقات دو حال در یک محل اتفاقی بود نه ضروری و در صورت مذکور ملاقات ضروری ست[5] پس ملاقات آنچه بقا در و بود بالفعل و آنچه فنا در و بود بالقوه بر وجه حلول یکے در دیگری[6] بود و نشاید که فنائے محل و حال[7] بالقوه باشد چه بقائی حال بعد از فنائی محل ممتنع بود پس آنچه فنا دراو بالقوه بود محل او آں موجود بود که بقا در و بالفعل است و ازینجا معلوم شد که هر موجود باقی که فنا برو صحیح بود در محلے حال بود و حال یا صورت بود یا عرض پس فنا جز بر صورت یا بر عرض جایز نبود و ما درست کردیم که نفس حال نیست در محل بلکه جوهریست قایم بذات خویش نه جسم و نه جسمانی پس فنا برو روا نبود و بانحلال ترکیب بدن منعدم نشود۔ اگر کسی بطریق استقرا[8] نظر کند در احوال اجسام و تتبع امور ترکیب و تالیف و اضداد آں بفکر دقیق بتقدیم رساند و از علم کون و فساد باخبر

---

[1] ای محل بقا بالفعل دیگر باشد و محل فنا بالقوه دیگر ۱۲

[2] ای فنا و بقا باهم ملاقی باشند ۱۲

[3] ای ثبوت فنا بالقوه نمی شود ۱۲

[4] اتصاف موصوف شدن ۱۲

[5] مانند صورت و جسم با سیاهی و مکان و این را ملاقات معنوی گویند و ملاقات ظاهری چوں سواد و بیاض ۱۲

[6] در دیگرے بود یعنی فنا در بقا حلول میکند ۱۲

[7] در حال ای در وجود حال ۱۲

[8] استقرا تلاش و جستجو کردن ۱۲

بوداورا معلوم شود که هیچ جسم بکلی باعدم نمی شود بلکه اعراض واوضاع وترکیبات وتالیفات وصور وکیفیات بریک موضوع مشترک یایک ماده باقی متبدّل[1] میشود وحالِ این احوال درهمه اوقات برقرارِ خویش باشد مثلاً آب هوا شود وهوا آتش وماده که این سه صورت بروطاری میشود برسبیلِ بدل درهرسه حال موجود بود والا نتوانستی گفت که آب هواشود وهوا آتش چنانکه اگر موجودی باعدم شود ودیگرے دروجود آید که میان ایشان چیزی مشترک نبود نتوان گفت که این موجود آں موجود شد وآن ماده حامل قوت فنائے صورتها باشد وچون موادِ جسمانی قابل فنا نیست جواهرِ مجرده که ازدَنَس[2] هیولے مقدس شود اولے باشد بعدم قبول فنا وغرض ازبیان این قضیه آنست که تاکسی راکه درین علم خوض نماید مقرر باشد که بدن آلتی وادات[3] است نفس را مانند آلات وادوات صناع ومحترفه را نه چنانکه جماعتی تصوّر کنند که بدن محل یا مکان اوست چه نفس[4] جسم وجسمانی نیست که بمحل ومکان تعلق تواند گرفت پس قوتِ بدن نسبت بانفس چون قوتِ آلات بود باضافت باصحابِ صناعات واین معنی درکتبِ اهلِ نظر بشرح وبسط موشح باستشهاد براهین حقیقی موجود است اینقدر اینجا کفایت بود۔

## فصل سوم

در تحدید قوای نفس انسانی وتمیز آں از قوتهای دیگر نفس باشتراکِ اسم شامل ست چند معنی مختلف را وآنچه ازان معانی تعلق بدین بحث دارد سه است یکی نفسِ نباتی[5] که ظهورِ آثار واصناف نبات وانواعِ حیوان واشخاص انسان را شامل ست دوم نفس[6] حیوانی که تصرف اوبر اشخاص

---

[1] ای اعراض واوضاع وغیره همه بریک موضوع مشترک یا بریک ماده باقی ومتبدل میشود ۱۲۔

[2] دنس بفتحتین پلید وناپاک شدن ۱۲ کشف۔

[3] ادات بالفتح آلت حصول چیزے ادوات جمع ۱۲ رشیدی۔

[4] النفس جوهر مجرّد فی ذاته لا فی افعاله یعنی نفس جوهریست که محتاج نیست در موجود بودن خود بجانب قوی واعضا نه اینست که محتاج نیست درافعال خود بلکه درافعال خود مثل دیدن وشنیدن وغیره محتاج است بجانب قوی ۱۲۔

[5] نفس نباتی آنست که ماده نمو داشته باشد ۱۲۔

[6] نفس حیوانی آنست که مادهٔ شهوت ولغذیه بے رویت داشته باشد وآنرا نفس بهیمیه نیز گویند ۱۲۔

انواعِ حیوان مقصورست سوم نفس انسانی[۱] که نوعِ مردم بداں از دیگر حیوانات ممتاز و مخصوص است
و ہر یکی را ازیں نفوس چند قوت باشد کہ ہر قوتے ازاں مبدار فعلے خاص شود اما نفس نباتی را
سہ قوت است یکے قوتِ غاذیہ و عمل او باعانت چہار قوت دیگر تمام شود جاذبہ[۲] و ماسکہ و ہاضمہ
و دافعہ دوم قوت منمیہ و عمل او باعانت غاذیہ و قوتی دیگر کہ آنرا مغیرہ[۳] خوانند صورت بندد و
سوم قوتِ تولید مثل در نوع و عملِ او باعانتِ غاذیہ و قوتے دیگر کہ آنرا مصورہ[۴] خوانند بکمال رسد
واما نفسِ حیوانی را دو قوت است یکے قوتِ ادراک آلی دوم قوتِ تحریکِ ارادی اما ادراک آلی دو
صنف بود یکے آنچہ آلاتِ آں مشاعر ظاہر بود و آں پنج بود باصرہ[۵] و سامعہ و شامہ و ذائقہ و لامسہ دیگر
آنچہ آلاتِ آں حواسِ باطن بود و آنہم پنج بود حس مشترک و خیال و فکر و وہم و ذکر و اما قوتِ تحریک
ارادی دو قسم شود یکی آنکہ منبعث باشد بسوی جذبِ نفعی و آنرا قوتِ شہوی گویند دیگرے آنکہ
منبعث باشد بسوئے دفعِ ضررے و آنرا قوت غضبی نامند اما نفسِ انسانی را از میانِ
نفوسِ حیوانات اختصاص بیک قوت است کہ آنرا قوتِ نطق خوانند و آں قوت را
ادراک بے آلت و تمیز میانِ مدرکات باشد پس چوں توجہ او بمعرفتِ حقائقِ موجودات
و احاطہ باصنافِ معقولات بود آں قوت را بدیں اعتبار عقلِ نظری خوانند و چوں توجہ او بتصرف
در موضوعات و تمیز میانِ مصالح و مفاسد افعال و استنباطِ صناعات از جہت تنظیم امورِ معاش

---

[۱] نفسِ انسانی آنست کہ مادۂ فکر و دور اندیشی و ترس خدا داشتہ باشد ۱۲ [۲] جاذبہ آنکہ در اعضا فرو کشد ماسکہ آنکہ بگیرد و نگاہدارد و ہمبر در تحلیل شود ہاضمہ آنکہ ہضم کند و شکند دافعہ آنکہ از خود دفع کند ۱۲ [۳] مغیرہ آنکہ ہر روز زیادہ شود و ہمچنانکہ ہست نماند تا بمطلب رسد ۱۲ [۴] مصورہ آنچہ از غذا بگیرد و پس آنرا بشکل مشابہ آں نوع سازد ۱۲
[۵] باصرہ بینائی سامعہ شنوائی شامہ قوت بو کردن ذائقہ چشندہ و مزہ یابندہ لامسہ قوتیکہ چیزہا را بمالیدن و دست رسانیدن دریابد حس مشترک قوتے ہست کہ حواس ظاہر مدرکات خود را باو رسانند و او ادراک ہمہ کند و ایں حواس نسبت باو چوں جاسوس اند و محل وی مقدم تجویف اول دماغ است خیال قوتیست کہ صور محسوسات را حفظ میکند آں خزانہ حس مشترک است و محل وی آخر بطن اول است فکر قوتیست کہ کار وی جمع و تفریق است میان صور چنانچہ انسانی تصور کند کہ او را دو جناح باشد و بیان معانی جزئیہ چنانچہ ترتیب الفاظ و معانی کند و محل وی بطن اوسط است وہم قوتیست کہ بآں ادراک معانی جزئیہ کہ قائم بمحسوسات اند کردہ شود چنانچہ گوسفند عداوت را کہ بگرگ قائم است دریابد و محل او آخر بطن اوسط است از دماغ ذکر قوتیست کہ معانی جزئیہ را حفظ کند و محل او ... دماغ است ۱۲

باشد آں قوت را ازیں روی عقل عملی خوانند و از جہت انقسام ایں قوت بدیں دو شعبہ است کہ علم حکمت را بدو قسم کردہ اند یکے نظری و دیگرے عملی چنانکہ در صدر رسالہ شرح آں تقدیم یافت و تفصیل آثار ایں قوائی و دلالت بر وجود ہر یک و تمیز او از نظائرش و بحث از انکہ مبدا ار ایں قوائی در اشخاص حیوانی و انسانی یک نفس مجرد است یا نفوس و قوائی مختلفہ تعلق بعلم طبیعی دارد و غرض از ایراد ایں قدر دریں موضع آنست کہ تا میان قوتہا ئیکہ آثار آں بحسب ارادہ و رویت[1] صادر می شود و تکمیل آں باکتساب صورت بندد و میان آنچہ تاثیر از جہت طبیعت کند و قابل کمالے زائد بر آنچہ در اصل فطرت یافتہ باشد نشود فرق ظاہر کنیم چہ حاصل ایں صناعت کہ دراں خوض خواہد رفت تعلق بصنف اوّل دارد پس گوئیم ازیں قوائی کہ بر شمردیم سہ قوت است کہ مبادی افعال و آثار بمشارکت رای و رویت و تمیز و ارادت می شوند یکے قوت ادراک معقولات و تمیز میان مصالح و مفاسد افعال کہ آنرا قوت نطق میخوانیم دوم قوت شہوی کہ مبداء جذب منافع و طلب ملاذ[2] از ماکل و مشارب و مناکح و غیر آں بود و سوم قوت غضبی کہ مبداء دفع مضار و اقدام بر اہوال و شوق تسلط[3] و ترفع[4] شود و ایں دو قوت آخر انسان را بمشارکت حیوانات دیگر است و قوت اول بانفراد و ہر یکے را ازیں قوائی مظہریست در اعضائے او کہ بمثابہ آلات اند آنرا اما قوت ناطقہ را دماغ کہ موضع فکر و رویت آنست و اما قوت غضبی را دل کہ معدن حرارت غریزی[5] و منبع حیات آنست و اما قوت شہوی را جگر کہ آلہ تغذیہ و توزیع[6] بدل ما یتحلل[7] بر دیگر اعضا آنست و گاہ بود کہ عبارت ازیں سہ قوت

---

[1] رویت بالفتح و تشدید یائے دو نقطہ فکر و تامل کردن ۱۲ رشیدی +

[2] ملاذ بفتح میم و تشدید ذال معجمہ چیزہائے لذیذ جمع ملذ ۱۲ رشیدی -

[3] تسلط بر کسے دست یافتن ۱۲ رشیدی +

[4] ترفع بلندی نمودن ۱۲ رشیدی +

[5] غریزی سرشت و طبیعت ۱۲ رشیدی حرارت غریزی حرارۃ صاعدۃ من تجویف القلب سار فی جمیع العروق و حرکۃ العروق بحرکۃ البخار تفادی ۱۲ +

[6] توزیع بخشیدن چیزے میان گروہے و قسمت کردن ۱۲ +

[7] بدل ما یتحلل آنکہ چوں غذا در شکم میرود خلاصہ او خون شدہ در تمامی اعضا میرسد و ثقل از راہ براز دفع میشود باز غذائے دیگر میرسد و ہماں طور تقسیم میگردد و ایں تقسیم کار جگر است اگر غذا در شکم نرود از حرارت جوع گوشت بتحلیل میرود ۱۲ +

یعنی ناطقه و غضبی و شهوی بسه نفس کنند پس اوّل را نفس ملکی خوانند و دوم را نفس سبعی و سوم را نفس بهیمی و اما دیگر قوای که شرح آں داده آمد چوں غاذیه و منمیه و غیر آں تصرف و تاثیر ایشاں در موضوعات خویش بحسب طبیعت بود و اراده و رویت را دراں مدخلے نتواند بود بلکه کمالاتِ ایشاں از آنچه در فطرت یافته باشند زائد نشود +

# فصل چهارم

دربیانِ آنکه انسان اشرف موجوداتِ ایں عالم است اجسام طبعی[1] ازاں روی که جسم[2] اند بایکدیگر متساوی اند در رتبت و یکے را بر دیگرے شرفے و فضیلتے نیست چه یک حدِ معنوی همه را شامل است و یک صورت جنسی هیولے اولی جمله را مقوّم[3] و اختلاف اول که در ایشاں ظاهر میشود تا ایشاں را متنوع میکند بانواعِ عناصر و غیر آں مقتضی تباینی که موجبِ شرف بعضے بود بر بعضے نیست بلکه هنوز در معرضِ تکافی در رتبت و تساوی در قوت اند و چوں میاں عناصر امتزاج و اختلاط پدید مے آید و بقدرِ قربِ مرکب باعتدالِ حقیقی که آں وحدتِ معنوی ست اثرِ مبادی و صورِ شریفه قبول میکند ترتب و تباین در ایشاں ظاهر میشود پس آنچه از جمادات مادهٔ او قبول صور را مطاوع تر است از جهتِ اعتدالِ مزاج[4] شریف تر است از دیگراں و آں شرف را مراتبِ بسیار و مدارج بے شمار است تا بحدی رسد که مرکب را قوتِ قبول نفس نباتی حاصل آید پس بداں نفس مشرف شود و در و چند خاصیّت بزرگ چوں اغتذا و نمو و جذب ملائم و نفض[5] غیر ملائم ظاهر شود و ایں قوتها نیز در و متفاوت افتد بحسب تفاوتِ استعداد و آنچه بافقِ جمادات[6] نزدیک تر باشد مانندِ مرجان بود که بمعاون بهتر ماند از و گذشته

---

۱؎ منسوب بسوی طبیعت و از تغیرات نسبت یای درمیانی ساقط گشت یعنی طبعی باثبات یا هم گویند ۱۲ ۲؎ الجسم ما یترکب من المادة والصورة الجسم ماله طول وعرض وعمق ۱۲ ۳؎ المقوم هو الداخل فی القوام والماهیت ای داخل فی ماهیت چنانچه حیوان ناطق هر یک مقوم انسان اند چرا که داخل در قوام انسان و ماهیت او یند ۱۲ ۴؎ مزاج بالکسر کیفیتے که بعد از امتزاج عناصر حاصل آید یعنی از ترکیب مادهٔ رطوبت و یبوست و حرارت و برودت آنچه حاصل شود ۱۲ ۵؎ نفض بالتحریک فشاندن جامه و رخت جنبانیدن ۱۲ کشف ۶؎ جمادات آنکه مرتبهٔ جماد از نبات پائین باشد و از جمادات دیگر بالا یعنی حد نزول مرتبهٔ نباتات بحد کمال جمادات متصل میشود ۱۲ +

مانند گیاهها کہ بی بذر و زرع بمجرد امتزاج عناصر و طلوع آفتاب و هبوب ریاح بروید و
در او قوت بقاء شخص زمانی دراز و تبقیهٔ نوع نبود پس هم برین نسق فضیلت بر نسبتی[1] محفوظ
افزاید تا بگیاه های تخمدار و درختان میوه دار رسد که در ایشان قوت بقاء شخص و تبقیهٔ نوع
بحد کمال باشد و در بعضی که شریف تر باشد اشخاص ذکور که مبادی صور موالید باشند
از اشخاص اناث که مبادی مواد تولید باشند متمیز شوند و همچنین تا بدرخت خرما رسد که
بچند خاصیت از خواص حیوانات مخصوص است و آن آنست که در بنیهٔ او جزوی معین
شده است که حرارت غریزی در وی بیشتر باشد بمشابهٔ دل دیگر حیوانات را تا اغصان و فروع
ازو روید چنانکه شرائین از دل و در لقاح[2] و گشن[3] دادن و بار گرفتن و مشابهت بوی آنچه بدان
بار گیرد ببوی نطفهٔ حیوانات مانند دیگر جانوران است و آنکه چون سرش ببرند یا آفتی بدلش
رسد یا در آب غرق شود خشک شود هم شبیه است ببعضی از ایشان و بعضی از اصحاب فلاحت
خاصیتی دیگر یاد کرده اند درخت خرما را از همه کشاورزی عجیب تر و آن آنست که درختی سی باشد
که میل میکند بدرختی و بار نمی گیرد از گشن هیچ درختی دیگر جز از گشن آن درخت و این خاصیت
نزدیک است بخاصیت الفت و عشق که در دیگر حیوانات است بر جمله امثال این خواص
بسیار است درین درخت و او را یک چیز بیش نمانده است تا بحیوان برسد و آن انقلاع[4]
است از زمین و حرکت در طلب غذا و آنچه در اخبار نبوی علیه السلام آمده است که درخت خرما
را عمه[5] نوع انسان خوانده آنجا که فرموده است اَكْرِمُوْا عَمَّتَكُمُ النَّخْلَةَ فَاِنَّهَا خُلِقَتْ مِنْ
بَقِيَّةِ طِيْنِ اٰدَمَ همانا اشاره بدین معنی باشد و این مقام غایت کمال نباتات است و مبداء

---

[1] نسبت محفوظ مثلاً کمال نباتات ازین حد تا آن حد هست و کمال جمادات ازین پایه تا آن پایه و علی هذا القیاس پس آنچه مناسب بیان
این حد تا آن حد باشد نسبت محفوظ بود و اینجا نسبت محفوظ آن گیاه نشو و نما است تا بمرتبه گیاهای تخم دار و درختان میوه دار رسد ۱۲

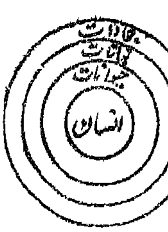
[2] لقاح بفتح و بفتحتین آبستن و حامله شدن ۱۲

[3] گشن بضم کاف فارسی بار گرفتن ماده از نر و در قاموس بکاف تازی محل و دادن ماده را ۱۲ کشف

[4] انقلاع بر کنده شدن ۱۲ رشیدی

[5] عمه بالفتح و تشدید میم خواهر پدر ۱۲ کشف

اتصال با فق حیوانات و چوں ازیں مرتبہ بگذرد و مراتب حیوانی بود کہ مبدا آں با فق[۱] نبات پیوستہ بود مانند حیواناتیکہ چوں گیاہ تولد کنند و از تزاوج و توالد و حفظ نوع عاجز باشند چوں کرمان خاک و بعضی از حشرات[۲] و جانورانیکہ در فصلے از فصول سال پدید آیند و در فصلے دیگر مخالف آں فصل نیست شوند و شرف ایشاں بر نباتات بقدر قدرت است بر حرکت ارادی و احساس تا طلب ملائم و جذب غذا کنند و چوں ازیں مقام بگذرد بحیواناتی رسد کہ قوت غضبی در ایشاں ظاہر شود تا از منافی احتراز نمایند و آں قوت نیز در ایشاں متفاوت بود و آلت ہر یکے بحسب مقدار قوت ساختہ و معد[۳] بود و آنچہ بدرجہ کمال رسد دراں باب بسلاحہائے تمام کہ بعضی بمنزلہ نیزہ ہا باشد چوں شاخ و سرون[۴] و بعضے بمشابہ کاردہا و خنجرہا چوں دندان و مخلب[۵] و بعضے بمحل سپر و دبوس[۶] چوں سم و آنچہ بداں ماند و بعضے بجای زوبین[۷] و تیر چوں آلات رمی کہ در شہپر بعضی مرغان و غیر آں بود ممتاز باشند و آنچہ آں قوت درو ناقص باشد بدیگر اسباب دفع چوں گریختن و حیلہ کردن مخصوص باشد مانند آہو و روباہ و اگر تامل افتد در اصناف جانوران و مرغان مشاہدہ کردہ آید کہ ہر شخص را آنچہ بداں احتیاج بود از آلات و اسباب فراغت مقدور و مہیاست چہ بقوت و شوکت و ترتیب آلات چنانکہ یاد کردہ آمد و چہ باتمام رعایت مصالح کہ مستدعی کمال شخص یا نوع شود مانند شرائط ازدواج و طلب نسل و حفظ فرزند و تربیت او و ساختن آشیاں بحسب حاجت و ذخیرہ نہادن غذا و ایثار




سلہ[۱] مثالی افق ۱۲ ۔

سلہ[۲] حشر بفتحتین جانور ریزۂ زمین حشرات جمع ۱۲

ع بزرگی کنید عمۂ خود را کاں نخلہ ایست بتحقیق کہ نخلہ پیدا کردہ شدہ است از بقیۂ گل آدم علیہ السلام

سلہ[۳] معد بضم و فتح عین آمادہ و مہیا ۱۲ رشیدی ۔

سلہ[۴] سروں بالفتح و قیل بالضم شاخ گاؤ و گوسپند وغیرہ ۱۲ کشف ۔

سلہ[۵] مخلب بالکسر چنگال مرغ مخالب جمع ۱۲ رشیدی ۔

سلہ[۶] دبوس بالفتح و تشدید یا گرز معرب دبوس بغیر تشدید مہملہ ۱۲ رشیدی ۔

سلہ[۷] زوبین بالضم نیزۂ ہندی کہ بہندی بیلی گویند و بتازی شہل بالکسر گویند ۱۲ کشف ۔

آں برابنای جنس وموافقت ومخالفت بایشاں واحتیاط وکیاست وتحرّی[1] وفراست در ہر بابی بجدیکه خردمندوراں متحیر شود وبحکمت وقدرت صانع خویش اعتراف کند سبحان[2] الذی اعطی کل شیٔ خلقه ثم ہدے واختلاف اصناف حیوانات از تفاوت مدارج نباتات زیاده است از جہت قرب آں به بسائط وبعد ازیں ازاں وشریف ترین انواع آنست که کیاست وادراک او بجدی رسد که قبول تادیب وتعلیم کند تا کمالے که درو مفطور[3] نبود او را حاصل شود مانند اسپ مودب وباز معلم وچندانکه ایں قوت درو زیاده بود مرتبه او وارجحان بیشتر بود تا بجائی رسد که مشاہدۂ افعال ایشاں را کافی بود در تعلیم چنانکه آنچه به بینند بمحاکات[4] نظیر آں بتقدیم رسانند بے ریاضتی وتعبی که بایشاں رسد وایں نہایت مراتب حیوانات بود ومرتبه اول از مراتب انسان بدیں مرتبه متصل باشد وآں مردمانی باشند که براطراف عمارت عالم ساکن اند مانند سودان[5] مغرب وغیرایشاں چه حرکات وافعال امثال ایں صنف مناسب افعال حیوانات بود تا ایں غایت ہر ترتب وتفاوت که افتد بمقتضائے طبیعت بود وبعد ازیں مراتب کمال ونقصان مقدر بر اراده ورویت بود پس ہر مردم که ایں قوائی درو تمام افتد وباستعمال آلات واستنباط مقدمات آنرا از نقصان بکمال بہتر تواند رسانید فضیلت وشرف او زیاده بود وبرآنکه ایں معانی درو کمتر باشد واوائل ایں درجات کسانی را که بوسیله عقل وقوت حدس[6] استخراج صناعات شریف وترتیب حرفتہائے دقیق وآلات لطیف میکنند وبعد ازاں جماعتے که بعقول وافکار وتامل بسیار در علوم ومعارف واقتنائے[7] فضائل خوض مینمایند واز ایشاں گذشته کسانیکه بوحی والہام معرفت حقائق واحکام از مقربان حضرت الٰہیت بی توسط اجسام تلقی میکنند ودر تکمیل خلق وتنظیم امور معاش ومعاد سبب راحت و

---

ش۱ تحرّی قصد کردن چیزے شائسته وسزاوار کردن وصواب جستن ودرنگ کردن بجائی ۱۲ رشیدی
ش۲ بپاکی یاد میکنیم آنرا که داد ہر چیزے را از انواع مخلوقات صورتے لائق حال او پس راه نمود او را بآں یعنی شناسا گردانید بکیفیت انتفاع بدان ۱۲
ش۳ الفطر آفریدن وشگافتن ۱۲ مصادر
ش۴ محاکات چیزے را بایکدیگر حکایت کردن ۱۲
ش۵ سودان بالفتح آدمیان سیاه ۱۲ کشف
ش۶ حدس گمان بردن وتخمین کردن وبگمان سخن گفتن وزود دریافتن چیزی ۱۲ رشیدی
ش۷ اقتنا سرمایه گرفتن وکسب کردن وگرفتن چیزی ونگاہداشتن آں برائے خوردن وبرائے تجارت ۱۲ رشیدی

موجب سعادت اہل اقالیم واو وار میشوند وایں نہایت مدارج نوع انسانی بود وتفاوت[۱] دریں نوع بیشتر از تفاوت بود در نوعہای حیوانات ہم بداں[۲] نسبت کہ در حیوانات ونباتات گفتہ آمد وچوں بدیں منزلت رسد ابتدای اتصال بود بعالم اشرف ووصول بمراتب ملائکۂ مقدس عقول ونفوس[۳] مجرد[۴] تا بنہایت آنکہ مقام وحدت بود وآنجا دایرہ وجود باہم رسد مانند خطے مستدیر کہ از نقطہ آغاز کردہ باشد تا بداں نقطہ باز رسد پس وسائط منتفی شود وترتب وتضاد برخیزد ومبدا[۶] معاد یکی شود وجز حقیقت حقایق ونہایت مطالب کہ آں حق مطلق بود نماند ویبقی[۵] وجہ ربک ذو الجلال والاکرام پس ازیں شرح شرف رتبت انسان وفضیلت او بر دیگر موجودات عالم و خصوصیتے کہ او را ارزانی فرمودہ اند معلوم شود بل شرف رتبت کسانیکہ مطلع نور الٰہیت ومظہر فیض وحدت ضمائر ایشان است وغایت ہمہ غایات ونہایت ہمہ نہایات وجود ایشاں از انبیا واولیا علیہم السلام کہ خلاصۂ موجودات وزبدۂ کائنات اند ظاہر گردد ولولاک[۷] لما خلقت الافلاک مصداق ایں معنی است بل ایں معنی مقرر ومقصود ازاں اشارہ وغرض از شرح ایں مراتب آنست کہ تا بدانند کہ انسان در بدو فطرت مرتبۂ وسطی یافتہ است ومیان مراتب کائنات افتادہ واو را راہی است بارادات بمرتبۂ اعلی وبطبیعت بمرتبۂ ادنی ازبرای آنکہ ہمچنانکہ در ظاہر آنچہ در دیگر حیوانات بداں احتیاج افتد مانند غذا کہ بدل[۸] ما یتحلل باشد موی وپشم کہ مضرت سرما وگرما بازدارد وآلات دفع کہ بداں از منافی ومعاند احتراز تواں کرد طبیعت بر وفق مصلحت ساختہ است وایشاں را مزاح العلّۃ[۹] گردانیدہ وآنچہ انسان را بداں حاجت بود

---

۱ ای تفاوت در انبیا ودیگر انسان ۱۲ +

۲ شرف وفضایل بعضے حیوانات بر بعضے کہ بالا مذکور شد ۱۲ +

۳ نفوس مجرد عقل ست ۱۲ +

۴ نفوس مرکب افلاک است ۱۲ +

۵ وباقی ماند ذات پروردگار تو خداوند بزرگی وعظمت واکرام ۱۲ +

۶ النہایۃ ہی الوصول الی البدایۃ ۱۲ +

۷ اگر پیدا نمیکردم ترا البتہ نمی آفریدم آسمانہا ر ۱۲ +

۸ بدل ما یتحلل بدل چیزے کہ حل میشود چنانکہ از حرارت جوع گوشت از بدن حل میشود چوں طعام میخورند بدل آں گوشت دیگر فراہم آید کہ از ابدل ما یتحلل گویند

۹ مزاح بجای حطی اسم مفعول از ازاحت بمعنی دور کردن ومزاح العلۃ آنکہ ازالت اسباب احتیاج ازو شدہ باشد محتاج نباشد مثلاً حیوان کہ لباس دافع ضرر سرما وگرما درو بالطبع موجود است یعنی ازالۂ احتیاج حیوان بالطبع است وازالۂ احتیاج انسان بفکر ورائیت

از این اسباب حوالہ با تدبیر و رویت و تصرف و ارادت او کرده تا چنانکه بهتر داند می سازد و نه غذای
او بے ترتیب زرع و حصاد[1] و طحن[2] و عجن[3] و خبز[4] و ترکیب بدست آید و نه لباس او بے تصرف
غزل[5] و نسج[6] و خیاطت و دباغت[7] میسر شود و نه سلاحش بے صناعت و تهذیب و تقدیر صورت
بندد و همچنان در باطن کمال هر نوع از انواع مرکبات نباتی و حیوانی در بدو فطرت او تقدیم
یافته است و با غریزت او مرکوز شده و کمال انسانی و شرف فضیلت او حوالہ با فکر و رویت
و عقل و اراده او آمده و کلید سعادت و شقاوت و تمامی و نقصان بدست کفایت[8] او باز داده
اگر بر وفق مصلحت از روی ارادت بر قاعدۂ مستقیم حرکت کند و بتدریج سوئے علوم و
معارف و آداب فضائل گراید شوقیکه در طبیعت او به نیل کمال مرکوز است او را بر طریقی
راست و قصد محمود از مرتبه بمرتبه و از افق بافق میرساند تا نور الٰهی برو تابد و مجاورت ملاء اعلیٰ
بیابد و از مقربان حضرت صمدی شود و اگر در مرتبۂ اصلی سکون اقامت اختیار کند و زمام بدست
طبیعت خود او را بطریق انتکاس[9] و انعکاس روی بسمت اسفل گرداند و شوقی فاسد و میلی
تباه مانند شهوتهائی ردیه که در طبایع بیماران بود بآں اضافه شود تا آنکه روز بروز و لحظه بلحظه ناقص تر
می شود و انحطاط[10] و نقصان غلبه می یابد تا مانند سنگے که از بالا به نشیب گردانند بکمتر مدتے بدرجۂ
ادنیٰ و رتبۂ اخس رسد و این مقام هلاکت و بوار[11] او بود و چنانکه گفته اند ؎

هی النفس[12] ان تهمل تلازم خساسة — و ان تنبعث نحو الفضائل تلهج

و از جهت آنکه مردم در بدو فطرت مستعد این دو حالت بود و احتیاج افتاد به پیغمبران و حکیمان
و امامان و هادیان و مؤدبان و معلمان تا بعضے بلطف و گروہے بعنف او را از توجه بجانب شقاوت
و خسران که در آں بزیادت جهدی و حرکتی حاجت نبود بلکه خود سکون و عدم حرکت در آں معنی
کافیست مانع میشوند و روی او بجانب سعادت ابدی که جهد و عنایت را مصروف بداں می
باید داشت و جز بحرکت ضمیر در طریق حقیقت و اکتساب فضیلت بداں مقصد نتواں رسید

---

[1] حصاد درودن ۱۲ [2] طحن آرد کردن ۱۲ [3] عجن سرشتن و خمیر کردن ۱۲ [4] خبز نان پختن ۱۲ +
[5] غزل رشتن و ریسیدن ۱۲ [6] نسج بافتن جامه ۱۲ [7] دباغت پوست را از موی پاک کردن ۱۲ +
[8] کفایت بکسر بس شدن و سود گرفتن ۱۲ کهتر [9] انتکاس سرنگون و واژگون شدن ۱۲ +
[10] انحطاط کم شدن مرتبه و افتادن نرخ ۱۲ [11] بوار هلاک شدن ۱۲ [12] آن نفس است اگر بگذاری آنرا لازم گیرد خساست
را و اگر برانگیزی آنرا طرف فضائل شیفته و حریص گردد بران ۱۲ +

می گردانند تا بوسیلهٔ تسدید و تقویم و تادیب و تعلیم ایشان بمرتبهٔ اعلیٰ از مراتب وجود میرسند وفقنا[1] الله لما یحب و یرضیٰ وجنبنا عن اتباع الهویٰ ۔

# فصل پنجم

در بیان آنکه نفس انسانی را کمالی و نقصانی هست هر موجودی را از موجودات نفیس یا خسیس لطیف یا کثیف خاصیتی است که هیچ موجودی دیگر با او دران شرکت ندارد و تعیین و تحقیق ماهیت او مستلزم آن خاصیت است و تواند بود که اورا افعالے دیگر بود که غیر او چیزهای دیگر با او دران شریک باشند مثالش شمشیر را خاصیتست در مضا[2] و روانی در بریدن و اسپ را خاصیتست در مطاوعت سوار و سبکی در دویدن که هیچ چیز دیگر را دران با ایشان مشارکت صورت نه بندد و هر چند شمشیر با تیشه در تراشیدن و اسپ با خر در بار کشیدن مشارک اند اما کمال هر چیزی در تمامی صدور خاصیت اوست ازو و نقصان او در قصور آن صدور یا عدمش چنانکه شمشیر چندانکه کاملتر در مضا و روانی در بریدن تا بی زیادت کلفتی و جهدیکه صاحبش را بکار باید داشت فعل او با تمام رسد در باب خویش کاملتر بود و اسپ چندانکه دونده تر بود در فرمانبرداری سوار و اطاعت لگام قبول ادب متابع تر بکمال خویش نزدیکتر بود و همچنیں در جانب نقصان اگر شمشیر بدشواری برد یا خود نبرد اورا بجای آهنی دیگر بکار دارند و دران انحطاط رتبهٔ او بود و اگر اسپ نیک ندود یا فرمان نبرد اورا پالانی کنند و باخر آن را مساهمت دهند و آنرا بر بے هنری و خساست او حمل کنند همچنیں آدمی را خاصیتی است که بدان ممتاز است از دیگر موجودات و افعال و قوتهای دیگر است که در بعضے[3] انواع حیوانات با او شریک اند و در بعضے اصناف نباتات و در بعضے معادن و دیگر اجسام چنانکه شمهٔ از شرح آن گفته آمد اما آن خاصیت که دران غیر را با او

---

[1] توفیق دهد مارا خدای تعالے بآنکه پسند دو راضی شود ازوی و بازدارد مارا از اتباع خواهش نفس ۱۲ ۔
[2] مضا روانی شمشیر ۱۲ ۔
[3] ای در بعضی افعال و قوتها مثل خوردن و خفتن و حرکت و سکون و شهوت راندن انواع حیوان با انسان شریک اند و قس علیٰ هٰذا نباتات و معدنیات مانند جسمیت و نموئیت و غذائیت وغیره ۱۲ ۔

مداخلت نیست معنی نطق است که او را بسبب آن ناطق گویند و آن نه نطق بالفعل است چه اخرس[1] را آن معنی نیز هست و نطق بالفعل نه بلکه آن معنی قوت ادراک معقولات و تمکن[2] از تمیز و رویت است که بدان جمیل از قبیح و مذموم از محمود باز شناسد و بر حسب اراده دران تصرف کند و بسبب این قوت است که افعال او منقسم می‌شود بخیر و شر و حسن و قبیح و او را وصف میکنند بسعادت و شقاوت بخلاف دیگر حیوانات و نباتات پس هر که این قوت را چنانکه باید بکار دارد و باراده و سعی بفضیلتی که او را متوجه بدان آفریده اند برسد خیّر[3] و سعید بود و اگر اهمال مراعات آن خاصیت کند بسعی در طرف ضد یا بکسل و اعراض شریر و شقی باشد اما آنچه با حیوانات و دیگر مرکبات مشترک دارد اگر برو غالب شود و همت را بدان متوجه کند از مرتبهٔ خویش منحط شود و با مراتب بهائم[4] رسد یا فروتر ازان[5] آید و آنچنان بود که مثلاً رغبت بر تحصیل لذات و شهوات بدنی که حواس و قوای جسمانی مائل و مشتاق آن باشند چون مآکل و مشارب و ملابس و مناکح که نتیجهٔ غلبهٔ قوت شهوی بود و یا بر ادراک قهر و غلبه و انتقام که ثمرهٔ استیلای قوت غضبی باشد مقصور دارد چه اگر فکر کند داند که قصر همت برین معانی عین رذیلت و محض نقصان است و دیگر حیوانات درین ابواب اندر کاملتر اند و بر مراد خویش قادرتر چنانکه مشاهده می افتد از حرص سگ بر خوردن و شعف[6] خوک بشهوات راندن و صولت شیر در قهر و شکستن و امثال ایشان از دیگر اصناف سباع و بهائم و مرغان و حیوانات آب و غیر آن و چگونه عقل راضی شود بسعی در طریقی که اگر از غایت جهد دران بذل کند و بسگی نرسد و صاحب همت از کجا جائز شمرد طلب چیزی که اگر مدت عمر دران صرف کند با خوکی مقابله نتواند کرد و همچنین در باب قوت غضبی اگر خویشتن را با کمتر سبعی نسبت دهد دران باب آن سبع[7] برو سبقت گیرد و فضیلت مردم از قوه بفعل هم آنگاه آید که نفس را ازینها

---

[1] اخرس بالفتح و سین مهمله گنگ و لال ۱۲

[2] تمکن جا گرفتن و قادر شدن ۱۲

[3] خیّر بالفتح و تشدید یائے مکسوره مرد بسیار نیکو کار ۱۲ رشیدی

[4] بهائم حیوانات و غیر ذوی العقول جمع بهیمه ۱۲

[5] کقوله تعالیٰ اولئك كالانعام بل هم اضل یعنی ایشان مانند چارپایان بلکه فروتر ازان ۱۲

[6] شعف بفتحتین شین معجمه و عین مهمله شیفته شدن و غلبهٔ عشق ۱۲ [7] سبع بضم با حیوان درنده بفارسی آنرا دد گویند سباع بالکسر جمع ۱۲

رذائل فاحش ونقائص تباه پاک کند از بجز آنکه طبیب تا ازالهٔ علت نکند امید صحت نتواند داشت
وصبّاغ تا جامه را از آثار وسخ[1] و دسومت[2] خالی نیابد قابل رنگی که اورا باید نشمرد ولیکن چون سبیل نفس
انسانی را از آنچه موجب نقص وفساد اوست صرف کند بضرورت قوت ذاتی او در حرکت آید و
بافعال خاص خویش که آن طلب علوم حقیقی ومعارف کلی بود مشغول شود وہمّت بر اکتساب
سعادات واقتناء خیرات مقصور کند وبحسب طلب وممارست[3] مشاکلات[4] ومجانبت اضداد و
عوائق آن قوت در تزاید بود مانند آتش که تا محل از نداوت[5] خالی نیابد مشتعل نشود وچون اشتعال
گرفت ہر لحظہ استیلائے او بیشتر باشد وقوت احراق در روز زیادہ تا مقتضائے طبع خویش
باتمام رساند وہمچنانکہ نقصان را مراتب است بعضی بسبب صرف ناکردن تمامی قوت رویت در
طلب مقصود وبرخی بسبب ضعف رویت از ملابست موانع وجمعی بسبب توجہ بطرف نقیض
ازجہت تمکن قوت شہوت وغضب وتشبہ ببہائم وسباع ومغرور شدن بشواغل محسوسات از
وصول بکراماتیکہ اورا در معرض آن آفریدہ اند تا بہلاکت ابدی وشقاوت سرمدی رسیدن
ہمچنان کمال را مراتب است زیادہ از مراتب نقصان کہ عبارت ازان گاہ بسلامت وسعادت
وگاہ بنعمت ورحمت وگاہ بملک باقی وسرور حقیقی وقرہ عین کنند چنانکہ فرمودہ است عز اسمہ
فلا تعلم[6] نفس ما اخفی لهم من قرة[7] اعین جزاء بما كانوا يعملون وآن را در بعضی مقامات
تشبیہ بحور وقصور وغلمان وولدان[8] کنند ودر بعضی صور کنایہ بلذتیکہ لا عین[9] رأت ولا اذن سمعت
ولا خطر علی قلب بشر ہمبرین منوال تا رسیدن بجوار رب العلمین ویافتن شرف

[1] وسخ بالفتح وبفتحتین چرک وریم وریمناک شدن دست واندام وجز آن ووسخ بکسر سین چرکین ۱۲ رشیدی +
[2] دسومت چرب شدن وچربی ۱۲ مصادر +
[3] ممارست باکسی در کوشیدن واز کاری رنج بردن ودرمان کردن ۱۲ رشیدی +
[4] مشاکلت مانند وہم شکل شدن ۱۲ رشیدی +
[5] نداوت بالفتح تری ۱۲ رشیدی +
[6] پس نمیداند ہیچ نفس آنچہ پوشیدہ داشتہ شدہ است برائے آنہا از خنکی چشم بپاداش آنکہ عمل میکنند ۱۲ +
[7] قرہ بالضم خنک شدن چشم ۱۲ صراح +
[8] ولدان بالکسر کودکان وبندگان جمع ولید ۱۲ رشیدی +
[9] یعنی نہ ہیچ چشم دیدہ ونہ ہیچ گوش شنیدہ وخطرہ نکردہ بردل ہیچ بشر ۱۲ +

مشاہدۂ جلال او ودر نعیم مقیم پس ہر کہ بجذبیت طبیعت ازچنیں مواہب شریفۂ جاودانہ اعراض کند و در طلب چناں خساسات بے ثبات کہ بحقیقت کسراب بقیعۃ یحسبہ الظمآن ماءً حتّٰی اذا جاءہٗ لم یجدہ شیئاً باشد سعی نماید سزاوار مقت[1] و غضب معبود خویش شود و استحقاق اراحت[2] بلاد و عباد ازو و ازاحت[3] فساد او ازاں در عاجل[4] و استیجاب[5] خسارہ و عقوبت و ویل و ہلاکت در آجل[6] کسب کند اعاذنا اللّٰہ من ذالک بفضلہٖ و رحمتہٖ[7] بیان کمال و نقصان نفس بحسب ایں موضع و باللّٰہ التوفیق۔

# فصل ششم

در بیان آنکہ کمال نفس انسانی در چیست و کسر کسانی کہ مخالفت حق کردہ اند دراں باب

چوں از فصل گذشتہ معلوم شد کہ نفس انسانی را کمالی و نقصانی ہست و ذکر آں کمال بطریق اجمال تقدیم یافت واجب نمود در معرفت تفصیل آں کمال شرحی دادن تا چوں بر حقیقت آں واقف شوند و در طلب آں غایت بذل جہد دریغ ندارند پس گوئیم ہر موجودیکہ مرکب بود کمال او غیر کمال اجزاو بسائط او بود چنانکہ کمال سکنگبین غیر کمال سرکہ و انگبین بود و کمال خانہ غیر کمال چوب و سنگ و چوں آدمی مرکب است او نیز غیر کمال بسائط و اجزائے او بود بلکہ او را کمالے بود کہ ہیچ موجودی را با او دراں مشارکت نباشد و اکمل مردمان کسی بود کہ قادر ترین ایشاں باشد بر اظہار آں خاصیّت و ملازم ترین ایشاں آنرا بے تہاونی و تلونی کہ در وراہ یابد و چوں حال فضیلت و کمال معلوم شد حال رذیلت و نقصان کہ مقابل آں بود ہم معلوم شود اما کمال انسان دو نوع است

---

[1] مقت بالفتح دشمن داشتن ۱۲ کشف۔
[2] اراحت راحت دادن ۱۲ رشیدی۔
[3] ازاحت دور کردن ۱۲ رشیدی۔
[4] عاجل بمعنی دنیا ۱۲۔
[5] استیجاب سزاوار شدن ۱۲ رشیدی۔
[6] آجل بمعنی عقبیٰ ۱۲۔
[7] پناہ دہد مارا خدای تعالےٰ ازاں بفضل خود و رحمت خود ۱۲۔

از جهت آنکه نفس ناطقهٔ او را دو قوت است یکے قوت علمی و دیگر قوت عملی اما کمال قوت علمی آنست
که شوق او بسوی ادراک معارف و نیل علوم باشد تا بر مقتضای آں شوق احاطه بمراتب موجودات
و اطلاع بر حقایق آں حسب استطاعت حاصل کند و بعد ازاں بمعرفت مطلوب حقیقی و
غرض کلی که انتهای جملگی موجودات باو بود مشرف شود تا بعالم توحید بل بمقام اتحاد برسد و دل او
ساکن و مطمئن گردد و غبار حیرت و زنگ شک از چهرهٔ ضمیر و آئینهٔ خاطر او سترده شود و حکمت نظری
باسرها مشتمل است بر تفصیل ایں نوع کمال واما کمال قوت عملی آنست که قوی و افعال خاص
خویش را مرتب و منظوم گرداند چنانکه بایکدیگر موافق و مطابق شوند و بر یکدیگر تغلب ننمایند پس
بتسالم[1] ایشاں اخلاق او مرضی گردد و بعد ازاں بدرجهٔ کمال غیر که آں تدبیر امور منازل و مدن
باشد برسد تا احوالیکه باعتبار مشارکت افتد منظوم گرداند و همگناں بسعادتیکه دراں مساهم باشند
برسند و ایں نوع کمال است مطلوب در حکمت عملی و ایں کتاب مشتمل بر اشارتے بداں خواهد
بود پس کمال اوّل تعلق بنظر دارد و بمنزلهٔ صورت است و کمال دوم بمثابهٔ ماده و چنانکه صورت را
بے ماده و ماده را بے صورت ثبات و ثبوت نتواند بود همچنیں علم بے عمل ضائع بود و عمل بے علم
محال پس علم مبدا است و عمل تمام و کمالیکه از هر دو مرکب باشد آنست که آنرا غرض از وجود انسان
خوانند هم چه کمال و غرض در معنی بیکدیگر نزدیک است و فرق میان هر دو باضافت ثابت شود
و غرض آں بود که هنوز در حد قوه بود و چوں بحد فعل رسد کمال شود چنانکه خانه که ماوام وجود او در
تصوّر بنّا[2] باشد غرض بود و چوں در وجود خارجی حاصل آید بدرجهٔ کمال رسد پس چوں انسان
بدیں درجه برسد که بر مراتب کائنات بر وجهی کلی واقف شود و جزئیات نا متناهی که در تحت کلیات
مندرج باشد بر وجهی از وجوه در او حاصل آمده باشد و چوں عمل مقارن او شود تا آثار و افعال
او بحسب قوی و ملکات[3] پسندیده حاصل آید بانفراد خویش عالمی شود و بر مثال ایں عالم
کبیر و استحقاق آنکه او را عالم صغیر[4] خوانند بیابد پس خلیفهٔ خدای تعالے شود در میان خلق او و
از اولیای خاص او گردد و انسانی تام[5] مطلق باشد و تام مطلق آں بود که او را بقا و دوام بود۔

[1] تسالم باهمدیگر صلح کردن ۱۲ رشیدی [2] بالفتح وتشدید بر وزن معمار ۱۲
[3] ملکه کیفیتے راسخه کو در طبیعت حاصل آید ۱۲ [4] صاحب حکمت را عالم صغیر خوانند باعتبار عمر او به ماهیت جمیع اشیاء ۱۲
[5] تام درست وکامل ۱۲ رشیدی

تا بسعادت ابدی و نعیم مقیم سرمدی و بهجت او امر او مستسعد گردد و قبول فیض معبود خویش را مستعد شود و بعد ازاں میان او و معبود او حجابی حائل نیاید بلکه شرف قربت حضرت الٰهی بیابد و ایں رتبهٔ اعلیٰ و سعادت اقصیٰ باشد که نوع مردم را ممکن است و اگر ممکن نبودی که بعضے از اشخاص ایں نوع بدیں مقام برسند سبیل ایں نوع در فساد و استحاله[1] چوں سبیل دیگر حیوانات و نباتات بودی و او را بر ایشاں هیچ شرف و مزیت صورت نبستی جماعتی که عقول ایشاں از تصور ایں معنی قاصر بود حکم کردند ببطلان مردم بعد از تلاشی[2] بنیه و تفرق اجزا و از معاد مادیه غافل ماندند پس همگی همت بر اکتساب لذات و توصل بشهوات مقصور کردند و گمان بردند که وجود نفس ناطقه از جهت ترتیب افعال و تهذیب اموریست که مودی بود بلذات دنیاوی مثلاً گفتند که فائده و غرض از ذکر و فکر که دو قوت است از قوای نفس آنست که تا تذکر لذتی کند که از مطعمی یا مشربی یا منکحی یافته باشد و بتفکر در طریق تحصیل آں بمطلوب برسد پس نفس نفیس را خادمی و مزدوری شمردند در خدمت شهوتے خسیس و ذات شریف را که شریک ملا اعلیٰ است در رتبه بربندگی اخس موالی[3] و آں نفس بهیمی است که قسم دیگر حیوانات است در منزلت ادنیٰ فرود آوردند و ایں رای بیشتر جهال و فرومایگان خلق است و بدیں رای نزدیک است آنچه جمعی از معاد تصور کرده اند که هم از جنس لذت و شهوات ایں جهانی باشد تا از بهشت عدن[4] و قربت حضرت الٰهی فرط قدرت بر تحصیل مطاعم لذیذه و تمکن از مناکح شهی و وصول بمشارب مرغوب طلبند و در عبادات و دعوات از معبود خویش همیں خواهند و ترک دنیا و زهد در رغائب آں بر سبیل متاجره[5] و مرابحه[6] کنند و اندک عاجل برای بسیار آجل ترک گیرند و حقیر فانی در طلب خطیر باقی بذل کنند و بحقیقت ایں جماعه حریص ترین خلق باشند بر لذات و شهوات نه زاهد ترین و قانع ترین ایشاں و با ایں همه اگر در حضور ایشاں از عالم ملکوت و ملا اعلیٰ ذکری رود

---

[1] استحاله از حالے بحالے بگردیدن ۱۲ +

[2] تلاشی بفتحتین نیست شدن ۱۲ رشیدی +

[3] موالی جمع مولی بمعنی غلام و هم بمعنی خواجه آید و اخس موالی کمینهٔ غلاماں ۱۲ +

[4] عدن نام بهشت که از زمرد سبز است ۱۲ کشف +

[5] متاجره بالضم با کسی بازرگانی کردن ۱۲ کشف +

[6] مرابحه سود بیچ کردن ۱۲ رشیدی +

وبشنوند که فرشتگان که مقربان حضرت اقدس اند ازین قاذورات[1] و خسائس شهوات مقدس
و مبرا اند حکم کنند بر علو مرتبهٔ ایشان بل خود دانند که باری سبحانه و تعالی که خالق خلائق و مبدع
کل است منزه و متعالی است ازین درجه و لذت و تمتع با مثال این معانی برادر روانه ولیکن
درین باب مشارک سگ و خوک بل خنافس[52] و دیدان اند و در عقل و تمیز مشارک فرشتگان
والحق جمع این عقیده[53] بارای اول دریک ضمیر از عجائب عالم است و اگر فکر کردندی اندک ما به
ایشان را روشن شدی که تا اول بالم جوع مبتلا نشوند از لقمهٔ ملایم طبع لذت نیابند و تا بمشقت
عطش گرفتار نیایند از شربت آب سرد راحت نیابند و تا اسیر امتلای اوعیهٔ[54] منی نشوند از
دغدغه مجرای استفراغ آن آسایشی بدیشان نرسد و تا رنج گرما و سرما تحمل نکنند از زینت
لباس تمتعی نه بینند پس چون از اصناف این نوع مداوات و علاج که سبب شفا باشد از
آلام و موجب سلامت از نکاهت[55] آن آسائش یابند و بدان از مقاسات شدائد آن برهند و
طعم آن لذت مباحث در مذاق تصور ایشان تمکن یابد گمان برند که آن لذات کمال و سعادتی
تمام است و ازین مایه غافل مانند که اگر بلذات مطعوم مشتاق باشند اول بالم جوع مبتلا شده
باشند و اگر راحت مشروب را طلب کنند از پیش رنج عطش طلب کرده باشند و همرین منوال
جالینوس گوید در حق جماعه این خبیثان که بتشباه ترین سیرتی موسوم اند چون کسی را یابند که درین
مذهب با ایشان مساهم بود بنصرت او و دعوت باو برخیزند تا مردمان را در غلط افگنند و فرا
نمایند که ما بدین طریق متفرد و نیستیم پندارند که چون بعضی از اهل فضل و عقل را با خویشتن دران
شرکت دهند عذر ایشان ظاهر شود و تلبیس ایشان بر قومی دیگر روائی یابد و این جماعه احداث[56]
و نوآموزان را تنباه کنند و در خواطر ایشان افگنند که فضایل ملکی حقیقتی ندارد و یا اگر دارد ممکن الحصول
نیست و مردمان همه بالطبع مایل شهوات اند و این سخن را از هوای نفس خریدار بدین سبب اتباع
این جماعه بسیار شوند و اگر کسی بعضی را از ایشان تنبیه کند که این لذات بحسب ضرورات بدن است

---

[1] قاذوره پلیدی قاذورات جمع ۱۲ رشیدی +
[52] خنافس جمع خنفسا بالضم و آن کرمی است گنده بو که از رایحهٔ خویش متاذی میشود بفارسی آنرا خبزدو گویند و بعربی جعل هم نامند ۱۲ +
[53] تقرب فرشتگان بدرگاه باری تعالی و تنزیه ایشان از خصایص شهوات و تنزیه باری تعالی از تمتع لذات دنیاوی و امثال آن ۱۲ +
[54] اوعیه بالفتح جمع وعا بالکسر بمعنی ظرف و اوعیهٔ منی اعضائیست که منی دران قرار گیرد ۱۲ [55] نکاهت بالکسر گوند رسانیدن بقتل و جراحت ۱۲
[56] احداث بالفتح نوجوانان ۱۲ +

از جهت آنکه بدن از طبایع متضاده چون حار و بارد و رطب و یابس مرکب است و غلبهٔ یکی ازین
اضداد بر دیگران موجب اختلال ترکیب باشد و معالجه باکل و شرب از جهت دفع آن حالت
است که اقتضای اختلال بدن میکند تا باشد که بدن چندانکه ممکن بود باقی ماند و علاج مرض
سعادتی تام نتواند بود و راحت از الم غایتی مطلوب و خیری محض نشود چه سعید تام آن بود که
او را خود هیچ رنج نبود تا بمداوات آن مشغول و محتاج نباید بود و فرشتگان که مقربان حضرت
الهی اند از امثال این امراض فارغ و خالی اند و حضرت عزت از اتصاف بچنین اوصاف
منزه و متعالی در معارضه[۱] گویند مردم هست که از فرشته فاضلتر و کاملتر است و خدای عز و علا را با خلق
نسبتی نتوان داد پس درین سخن شغب[۲] و جدل[۳] آرند و رائے آنکس را که با ایشان این مباحثه
کند بسفه منسوب دارند و خواهند که شبهات بی اصل خویش را در ضمیر او وقعی نهند و از همه عجب
تر آنکه با وجود چنین مذهب و رای اگر از کسی باز شنوند که ترک طریقهٔ ایشان یعنی[۴] ایثار شهوات گرفته
است و استهانت مینماید بتمتع از لذات و قناعت و کم خوردن و بی التفاتی بدیگر مشتهیات شعار
خود ساخته و بر کمتر لقمه و نامرغوب تر خرقه اختصار نموده ازو تعجب بسیار کنند و او را مستحق کرامات بزرگ
شمرند بل گویند که او ولی خدا و صفی[۵] اوست و در میان خلق ازو فرشته سیرت تر و بزرگوارتر شخصی
نیست و چون او را بینند از تواضع و خضوع هیچ دقیقه مهمل نگذارند و خویشتن را با اضافت با او
از جملهٔ اشقیا شمرند و سبب این حالت هر چند مخالف عقاید[۶] ایشان است آن بود که با سفاهت
رائے و رذالت عادت هنوز در ایشان اثرے ضعیف از قوت نفس شریف مانده است
تا بدان بر فضیلت اهل فضل و هنر وقوف می یابند پس باکرام و تعظیم ایشان مضطر می شوند
و تناقض مذهب خویش را از آنجا که نمی دانند ارتکاب میکنند و روشن تر تنبیهی بر سخف[۷] رائے و ضعف

---

۱ معارضه در بحث آنکه دلیل خصم را بنحوی که ذکر کرده است مطابق مطلب خود کند ۱۲
۲ شغب بفتح شین و سکون غین معجمه تشنیع کردن اثر برانگیختن و فتنه و تباهی برانگیختن ۱۲ کشف
۳ جدل در اصطلاح دلیل غیر یقینی را گویند که برای الزام خصم باشد یا برائے دفع الزام او از خود ۱۲
۴ ای طریقهٔ ایشان که ایثار شهوت است ترک گرفته ۱۲
۵ برگزیده و دوست صافی ۱۲ رشیدی
۶ زیرا که عقیدهٔ ایشان آنست که همین لذات دنیاوی سعادت و کمال است ۱۲
۷ سخف بالضم و الفتح سبک عقل و کم ظرف شدن و همچنین سخافت ۱۲ رشیدی

مقالۂ ایں جماعہ آنست کہ اگرچہ نفس بہیمی بر نفس عاقلہ مستولی شود و صاحبش بر شہوات ذمیمہ اقدام نماید اما بقدر اندک انتعاشی کہ در قوت عقل باقی بود از اظہار آں معاملات شرم دارد و فعل خویش را بدیوار خانہا و حجاب ظلمات کہ مانع ابصار شود مستور گرداند و اگر کسی آں حالت را از و مشاہدہ کند از خجالت و حیا حالتی برو در آید کہ مرگ بآرزو طلبد مگر کسی کہ خساست طبع بغایتی برو طاری شدہ باشد کہ انسانیت از و بتمامی زائل گشتہ باشد و قاحت کہ از لوازم تراخی بود بنقصان او را ملکہ شدہ بہ اصلاح نفس چنیں کس خود امید وار نبود و علاج را در مرض مزمن و علت متمکن او تاثیرے صورت نہ بندد و اما قوم[1] اول کہ ہنوز اثر حیا در ایشاں باقیست و اعادۂ صحت ایشاں مرجو باید کہ اندیشہ کنند کہ حیا دلیل قبح بود از بہر آنکہ ہمہ طبایع تظاہر فعل جمیل را دوست دارند و سبب مباشرت[2] آنچہ متضمن قبحی بود و از اں شرم باید داشت لامحالہ نقصانی تواند بود کہ لازم طبیعت بشر است و ازالۂ آں بقدر وسع طاقت واجب پس اتحش اقبح بود و اقبح بستر و دفن محتاج تر و ہیچ ستر و دفن ورای قلع اثر آں از طبع نتواند بود و اگر کسی خواہد کہ امتحان کند تا بر ضعف عقیدۂ آں جماعہ وقوف یابد از ایشاں سوال کند کہ اگر ایں افعال خیر است چرا کتمان و استنکار آں از فضیلت و مروت می شمارید و اظہار آں و اعتراف بداں بر خساست و وقاحت حمل میکنید ظہور انقطاع و تبلد[3] ایشان در جواب او را کفایت بود در معرفت روائیت سیرت و خبث سریرت ایشاں پس عاقل باید کہ ہمت بر ازالۂ ایں عیوب و نقصانات کہ بداں مبتلا است مقصور دارد و از غذا بر قدر حفظ اعتدال مزاج و قوام حیات قناعت نماید و در تناول آں تمتع بلذات نطلبد بلکہ صحت طلبد کہ خود لذت تابع افتد و بالعرض حاصل آید و اگر از اں حد اندک تجاوز نماید از جہت حفظ مروت و رعایت قدر و مرتبۂ خویش در میان مردم و احتراز از بخل و دنائت بشرط آنکہ مودی بنود برنجی و علتی شاید اما باید کہ بشائبہ[4] غرضی دیگر ملوث نشود و از لباس بآں مقدار

---

[1] قوم یکہ اثر ضعیف از قوت نفس شریف در ایشاں باقی ماند ۱۲

[2] مباشرت بکارے در شدن ۱۲ رشیدی

[3] تبلد کند ذہن شدن و دست بہم زدن از پشیمانی و حیرانی و متردد خاطر شدن ۱۲ کشف ف پس عاقل باید کہ ہمت الخ ۱۲

[4] شائبہ آمیزش و اشتباہ ۱۲

که دفع مضرت سرما و گرما کند و عورت پوشیده دارد راضی شود و اگر اندک تجاوز کند بقدر آنچه از حقارت
و لوم[۱] ایمن شود با اقران و اکفا و خویشان بشرط آنکه مودی نبود بمباهات و مفاخرت شاید اما باید
که بر زیاده از قانون اعتدال اقدام ننماید از مباشرت بر قدر آنچه مقتضی حفظ نوع و طلب نسل
بود اقتصار کند و اگر اندک پا بیرون از آن درگذرد باید که از طریقه سنت و قاعده حکمت بیرون نشود و
بحرم مردمان و آنچه از حبالهٔ[۲] او خارج باشد دست درازی نکند و در مسکن و دیگر چیزهائی که بدان
احتیاج بود هم برین سیاق مجاوزت حد نکند بعد از آن در طلب سعادت و فضیلتی که انسانیت
او بدان درست شود و نفس عاقله را بکمال مطلوب برساند سعی نماید و نقصانات او بقدر امکان
زائل کند چه آنست فضیلتی که حیا مقتضی کتمان آن نبود و باستار و دیوار خانه ها و ظلمت شب
احتیاج نیفتد از جهت دفن آن و بر جمله در مردم سه قوت مرکب است چنانکه گفتیم ادون نفس
بهیمی و اوسط نفس سبعی و اشرف نفس ملکی و مشارک بهائم با دون است و مباین ایشان با شرف
و مشارک سباع با وسط و مباین با شرف و مشارک ملائکه با شرف است و مباین با دون و عنان
اختیار در نام ایثار بدست اوست اگر میخواهد بمنزل گاه بهائم فرود آید تا هم از ایشان یکی بود و اگر
میخواهد در محل سباع ساکن شود تا هم از ایشان یکی بود و اگر میخواهد بمقام ملائکه شود و یکی از ایشا
بود و عبارت ازین سه نفس در قرآن مجید بنفس اماره[۳] و نفس لوامه[۴] و نفس مطمئنه[۵] آمده است نفس اماره
بارتکاب شهوات فرماید و بران اصرار نماید و نفس لوامه بعد از ملابست آنچه مقتضای نقصان
بود بندامت و ملامت آن اقدام را در چشم بصیرت قبیح گرداند و نفس مطمئنه جز بفعل جمیل و اثر
مرضی راضی نشود و حکما گفته اند ازین سه نفس یکی صاحب ادب و کرم است در حقیقت و
جوهر و آن نفس ملکی است دوم هر چند ادیب نیست اما قابل ادب است و انقیاد مؤدب
نماید در وقت تادیب و آن نفس سبعی است سوم عاری از ادب است و عادم قبول آن و آن

---

۱ لوم بالفتح نکوهیدن و سرزنش کردن ۱۲ رشیدی
۲ حباله بالکسر درم ۱۲ صراح
۳ اماره امر کننده به بدی ۱۲
۴ لوامه ملامت کننده ۱۲
۵ مطمئنه از اطمینان بمعنی آرام گرفته شدن ۱۲

نفس بهیمی است وحکمت در وجود نفس بهیمی لبقای بدن ست که موضوع و مرکب نفس ملکی است مدتے کہ دراں مدت کمال خویش حاصل تواند کرد و بمقصد[1] برسد وحکمت در وجود نفس غضبی کسر و قہر نفس بہیمی است تا فساد یکہ از استیلا راو متوقع است مندفع شود چہ بہیمی قابل ادب نیست واین معنی نزدیک است بتاویل آنچه از تنزیل نقل افتاده و افلاطون در اشارہ بنفس سبعی[2] و بهیمی گفته است اما هذه فهی بمنزلة الذهب فی اللین والانعطاف واما تلک فهی بمنزلة الحدید فی الصلابة والامتناع وہمچنیں در موضع دیگر گفته است ما اصعب فی الشهوانی ان یکون فاضلا پس ہر کہ ایثار فعل جمیل کند اگر قوت شهوانی با او مساعدت نکند[3] استعانت باید جست بر و بغضبی کہ ہیچ حمیت بود تا اورا قہر و کسر کند پس اگر با وجود استعانت واستمداد غلبہ ہم شهوت را بود واگر بعد از تقدیم مقتضاے او صاحبش را حیرت و پشیمانی دامنگیر شود ہنوز در طریق استصلاح بود و صلاحتش امید وار بود و امضای عزیمت در قطع[4] طمع شهوت از معاودت مثل آں حالت استعمال باید کرد والا مثل او ہمچناں بود کہ حکیم اوّل گفت کہ بیشتر مردمان را چناں می بینم کہ دعوی محبّت افعال جمیلہ میکنند و از تحمل مؤنتش[5] با معرفت فضیلتش اعراض مینمایند تا کسالت و بطالت در ایشاں تمکن مے یابد و آنگاہ فرقے نیست میان ایشاں و میان کسی کہ بمحبّت فعل جمیل و معرفت فضیلتش موسوم نبود چہ اگر بینائی و نابینائی در چاہی افتند ہر دو در ہلاکت مساہم باشند و بینا باستحقاق مذمت و ملامت متفرد[6] بود مثل این سہ نفس قدما حکما چوں مثل سہ حیوان مختلف نہادہ اند و در یک مربط[7] جمع کردہ فرسی و سگی و خوکی تا ہر کدام کہ غالب شود حکم او را بود و بعضے گفته اند کہ مثل مردم با این سہ نفس چوں مثل

---

[1] ظاہر عطف اتصالی است یعنی در مدتی کہ کمال خویش حاصل تواند کرد و بہماں مدت بمقصد خواہد رسید یعنی کہ کمال حاصل کردن بمقصد رسیدن برابر است ۱۲

[2] یعنی نفس سبعی بمنزلہ طلا است در نرمی و پیچیدگی و نفس بہیمی مشابہ آہن است در سختی و باز ماندن از اطاعت سخت دشوار است نفس شہواتی را صاحب فضل بودن ۱۲

[3] ای نافرمانی کند نفس بہیمی ۱۲

[4] یعنی در قطع و قمع شہوت چناں قصد مصمم دارد کہ باز اعادہ شہوت نگردد ۱۲

[5] مؤنت رنج و محنت ۱۲ رشیدی

[6] متفرد یگانہ شدن ۱۲ رشیدی

[7] مربط بفتح میم و با و کسر آں جای بستن ۱۲ رشیدی

انسانی بود راکب بہیمہ بقوت کہ سگے یا یوزی با او راکب بود و در طلب صید بیرون آیند اگر حکم مردم را بود ہم چہار پایہ وہم سبع را بر وجہ اعتدال استعمال کند و شرط استراحت ایشاں و خویش بوقت حاجت رعایت کند و ترتیب علوفہ[۱] و مالا بد ہمہ جماعہ بر قاعدۂ عدالت بکند پس ہمگناں در مطعم و مشرب و دیگر مصالح معاش مزاح العلۃ[۴] باشند و اگر بہیمہ غالب شود تمکین راکب نکند پس بہر موضع کہ علفی[۲] بہتر بیند از دور بداں جانب دویدن گیرد و از ناہمواری حرکت در نشیب و فراز و تعسف[۳] از جادہ و تعجیل نہ بجایگاہ ہم خویشتن را وہم یاران را رنجہ کند و چوں بعلف خوش رسد دیگراں را بے برگ گذارد تا از گرسنگی ضعیف شوند و در معرض ہلاکت افتند و گاہ بود کہ در اثنائے دویدن بدرختی یا خارستانے یا رودے ژرف یا آبی ہولناک رسد بصدمہ[۵] یا بسقطہ[۶] یا آفتی دیگر خود را و ایشاں را ہلاک کند و ہمچنیں اگر سبع غالب شود بوقت مشاہدہ صیدی راکب و مرکوب را بفضل قوت خویش بداں سو میل دہد و رنج و خوف و تلف و مانند آنچہ گفتہ آمدہ حاصل آید بلکہ محتمل بود کہ در اثنای در مقاومت و محاربت آں حیوان کہ مطلوب اوست جراحتی یا زخمی یا بند کہ ہلاک شوند اما چوں در فرمان حاکمی باشند کہ مستحق حکومت اوست یعنی سوار ازیں آفات و عوارض ایمن مانند و حال ایں سہ قوت در تسالم[۷] و امتزاج بخلاف حال اجسام بود چہ از تدبیر[۸] نفس ملکی اتحاد آں دو نفس دیگر با او لازم آید چنانکہ گوئی ہر سہ در حقیقت یک چیز اند و با ایں ہمہ قوی و آثار کہ از ہر یکے متوقع باشد بوقت خویش صادر شود چنانکہ گوئی ہر یکی بانفرادہ بر حالت اول اند و از روی مطاوعت[۹] و مسالمت[۱۰] یکدیگر دراں حالت گوئی مؤثر ہماں یک قوت تنہاست و

---

۱ علوفہ بالضم علف خورش چہار پایہ ۱۲ رشیدی +

۲ خورش چہار پایہ از حشیش وغیرہ ۱۲ +

۳ تعسف بی راہ رفتن ۱۲ رشیدی ۱۲ +

۴ الازاحۃ دور کردن علت سبب و سامان ۱۲ +

۵ صدمہ بالفتح یک دفعت ہمدیگر کوفتن و آسیب رسانیدن ۱۲ +

۶ سقطہ بالفتح لغزیدن و افتادن ۱۲ رشیدی +

۷ تسالم بایکدیگر صلح کردن ۱۲ رشیدی +

۸ یعنی از تدبیر نفس ملکی نفس سبعی و بہیمی متحد شد اما سہ جسم یکی شدن محال است ۱۲ +

۹ مطاوعت باہم فرمانبرداری کردن ۱۲ +

۱۰ مسالمت باہم آشتی کردن ۱۲ رشیدی +

ہیچ منازع وضد ندارد و ازینجاست اختلاف علما در آنکه ایشان سه قوت یک نفس اند یا خود سه نفس اما اگر تدبیر بہ مفوض بنفس ملکی بود تنازع و تخالف پدید آید و ہر ساعت در تزائد بود تا مودی شود با نخلال[1] آلت و ہلاکت ہر سہ و ہیچ حال نبود تباہ تر از آنچہ در ضمن آں بود اہمال سیاست ربّانی و تضییع نعم او کہ معنی فسق آنست وکفران ایادی[2] وانکار حقوق او کہ کفر عبارت از آنست و وضع اشیا در غیر مواضع کہ ظلم بحقیقت ہماں است و رئیس را مروس و بادشاہ را مملوک و خداوند را بندہ گردانیدن کہ انتکاس[3] خلق اشارہ بدان است و ایں معنی مقتضی طاعت شیاطین و انتفای[4] سنت ابلیس وجنود او بود نَعُوْذُ بِاللّٰہِ مِنْہَا وَنَسْئَلُہُ الْعِصْمَۃَ وَالتَّوْفِیْقَ ۞

# فصل ہفتم

در بیان خیر و سعادت کہ مطلوب از رسیدن بکمال آنست چوں ہر فعلے را غایتی[5] و غرضی است تکمیل نفس انسانی نیز از برای غرضی تواند بود و غرض ازاں چنانکہ در اثنای سخن گفتہ آمد سعادت اوست کہ باضافت با او خیر او آنست پس اولی چناں بود کہ بمعرفت ماہیت خیر و سعادت اشارتے رود تا از وقوف براں در ناقص شوقے کہ باعث او باشد بر طلب کمال حادث شود و در طالب آں شوق حادث غالب گردد و در کامل فرح و اہتزاز بظفر بمطلوب زیادہ گردد و حکیم ارسطاطالیس افتتاح کتاب اخلاق بدیں فصل کردہ است و الحق رائے صواب دریں باب ہماں ست کہ او نمودہ است چہ اوّل فکر آخر عمل بود و آخر فکر اول عمل چنانکہ در جملگی صناعات مقرر است چہ نجار تا نخست تصور فائدہ تخت نکند فکر را در کیفیت عمل صرف نکند و تا کیفیت را عمل بتمام در خیال نیارد ابتدا بعمل نکند و تا عمل تمام نشود

---

[1] انحلال کشادہ شدن ۱۲

[2] ایادی جمع ایدی و ایں جمع ید است بمعنی دست و نعمت ۱۲

[3] انتکاس سرنگون شدن ۱۲ رشیدی

[4] انتفا از پی رفتن ۱۲

[5] علت غائی در ذہن مقدم باشد و در وجود موخر ۱۲

فائدہ تحت کہ فکر اوّل آں بود صورت نہ بندد و ہمچنیں تا عاقل تصوّر خیر و سعادت کہ نتیجہ کمال
نفس اند نکند اندیشہ تحصیل کمال در خاطر او تمکن نیابد و تا ایں تحصیل میسّر نشود آں خیر و سعادت
او را دست ندہد و استاد ابو علی رحمۃ اللہ گوید کہ ارسطا طالیس گفتہ است در کتاب اخلاق کہ
احداث[1] را یا کسانے را کہ طبیعت احداث بود ازیں کتاب زیادہ منفعتے نبود پس گفتہ است کہ ما
از احداث نہ احداث عمر میخواہیم کہ عمر را دریں معنی تاثیری نیست بلکہ با حداث کسانے را میخواہیم
کہ سیرت ایشاں ملابس شہوات حسی بود و میل بداں بر طبائع ایشاں مستولی باشد و من می
گویم کہ ایراد ایں فصل کہ مشتمل بر بحث از سعادت و خیر است در کتاب اخلاق نہ ازاں
جہت کردم تا احداث بداں رسند بلکہ از جہت آنکہ ایں معنی بر سمع ایشاں گذر یابد و بدانند
کہ مردم را چنیں مرتبہ ہست و میتوانند کہ بداں مرتبہ برسند تا ازاں شوقی در ایشاں پدید آید
بعد ازاں اگر توفیق مساعدت کند بداں درجہ برسند و او رحمۃ اللہ در آغاز فصل فرقے میان
خیر و سعادت بیان کردہ است پس رائی ہر صنفی را از حکما نقل کردہ بعد ازاں مذہب
متاخران آنچہ مقتضای عقل او بودہ است تقریر دادہ چنانکہ خلاصہ آں معانی شرح دادہ آید
انشاء اللہ تعالیٰ میگویم کہ حکمائی متقدم گفتہ اند کہ خیر دو نوع است یکی مطلق و یکی باضافت
خیر مطلق آں معنی است کہ مقصود از وجود موجودات آنست و غایت ہمہ غایات اوست
و خیر باضافت خیرہائی بود کہ در وصول بداں غایت نافع باشد و امّا سعادت ہم از قبیل خیر است
ولیکن باضافت با ہر شخصے و آں رسیدن اوست بحرکت ارادی نفسانی بکمال خویش پس از یں[2]
روی سعادت ہر شخصے غیر سعادت شخصے دیگر بود و خیر در ہمہ اشخاص یکساں باشد و جماعتے در
حیوانات دیگر اطلاق لفظ سعادت کردہ اند و اصل آنست کہ آں اطلاق بمجاز[3] بود چہ رسیدن
حیوانات بکمال خویش نہ بسبب رائی و رویّتی بود کہ از ایشاں صادر شود بل بہ سبب
استعدادی بود کہ از طبیعت یافتہ باشند پس سعادت حقیقی نبود و آنچہ بعضی حیوانات

---

[1] احداث بالفتح طفلان نوجوانان و نوآموزان ۱۲
[2] مثلاً مبتدی را سعادت صرف و نحو و متوسط را فقہ و حکمت و کامل را معرفت باری تعالے ۱۲
[3] مجاز استعمال نمودن لفظ در غیر وضع کہ از روی علاقہ چنانکہ گویند شیر آمد ازاں ارادہ زید میکنند یعنی زید آمد بعلاقہ شجاعت ۱۲

را میسّر شود از ملائمت مأکل و مشارب و ملابس و راحت و آسایش ارباب سعادت نبود بلکه آن و امثال آن چیزهایی بود که به بخت و اتفاق تعلق دارد و در مردم نیز همچنین بود امّا سبب آنکه گفتیم خیر مطلق یک معنی است که همه اشخاص دران اشتراک دارند آنست که هر حرکتی از جهت رسیدن بمقصدی بود و همچنین هر فعلی از جهت حصول غرضی باشد و در عقل[1] جایز نیست که کسی حرکت و سعی بی نهایت کند نه از برای ادراک مطلوبی و آنچه غرض بود در هر فعلی باید که فاعل را دران چیزی متصور باشد والا عبث افتد و عقل آنرا قبیح شمرد پس اگر آن غرض در نفس خویش خیر بود خیر مطلق آن بود و اگر سبب در حصول خیر دیگر خیریت آن خیر زیاده بود و آن خیر باضافت بود و آن خیر خیر مطلق و چون صناعتها و رویّتهای همه عاقلان متوجه بسوی چنین خیر است پس خیر مطلق در همه یک معنی مشترک بود و واجب بود معرفت آن معنی تا همه کس همّت بر طلب آن مقصود دارند و از توجه بخیرات پراگنده اضافی احتراز نمایند و از غلط ایمن شوند و خیر دیگر نه خیر بود بخیر نشمرد تا بدان مرتبه یا بمرتبه نزدیک تر بدان برسند انشاء الله تعالی

قسمت خیرات و امّا اقسام خیر را بچند وجه اعتبار کرده اند فرفوزیوس[2] از ارسطاطالیس نقل کرده که او خیرات را برین وجه قسمت کرده است که خیرات بعضی شریف بود و برخی ممدوح و بعضی خیر بقوه و برخی نافع در طریق خیر امّا شریف بعضی آنست که شرف او ذاتی بود و دیگر چیزها را شرف ازو عارض شود و آن دو چیز است عقل و حکمت و امّا ممدوح انواع فضائل و اقسام افعال جمیله است و امّا خیر بقوه استعداد این خیرات است و امّا نافع در طریق خیر چیزهایی است که لذاته مطلوب نبود بلکه بسبب چیزی دیگر مطلوب بود چون مکنت و ثروت و بوجهی دیگر خیرات یا غایات اند یا غیر غایات یا تام اند یا غیر تام امّا آنچه تام است سعادت است که چون حاصل آید صاحبش طالب مزیدی نگردد بران و آنچه غیر تام است مانند صحت و یسار بود که چون حاصل آید بران اقتصار نیفتد بلکه بآن خیرهای دیگر بباید و غیر غایات مانند تعلم علم بود و علاج و ریاضت و بوجهی دیگر خیرات یا نفسانی بود یا بدنی یا خارج از هر دو و معقول بود یا محسوس و

---

[1] ای عقل آن حرکت و فعل را جایز نمیدارد که دران غرضی و مطلبی نبود ۱۲

[2] فرفوزیوس نام حکیمی که از جلیس سکندر بود ۱۲

بعضی در مقولات عشره که اصناف موجودات را شامل است خیرات یقین کرده اند و گفته اند که خیر در جوهر مانند جوهر عقل بود که مبدع اوّل است و همه موجودات را در طریق کمال انتها با او و انتهای او با حضرت صمدیت عزّ شانه و در کم مانند مقدار معتدل و عدد تام[ت] و در کیف مانند لذات نفسانی و جسمانی و در اضافت مانند ریاست و صداقت و در این مانند مکان نزه و در متی مانند زمان موافق و در وضع مانند تناسب اجزا و در ملک مانند منافع ملبوسات و در فعل مانند نفاذ امر و در انفعال مانند احساس محسوسات ملائم چه آواز خوش و صورت نیکو اینست اقسام خیر بر حسب آنچه حکما گفته اند قسمت سعادت والّا اقسام سعادت را بچند وجه اعتبار کرده اند جماعتی از حکمای قدما که از روزگار پیشین بوده اند مانند فیثاغورس و سقراط و افلاطون و غیر ایشان که بر ارسطاطالیس سابق بوده اند سعادت را راجع بالنفس نهاده اند و بدن را دران حظی و نصیبی نشمرده پس رای همه جماعه بران مجتمع شده است که سعادت مشتمل بر چهار جنس است که آنرا اجناس فضائل خوانند و آن حکمت و شجاعت و عفت و عدالت بود چنانکه اکثر قسم دوم ازین مقاله مشتمل بر شرح آن خواهد بود و گفته اند که حصول این فضائل کافی بود در حصول سعادت و بدیگر فضائل بدنی و غیر بدنی حاجتی نیفتد چه اگر صاحب این فضائل فضائل الذکر[ت] بود یا درویش یا ناقص اعضا یا بجملگی امراض و محن مبتلا مضرتی ازان بسعادت او نرسد مگر مرضی که نفس را از فعل خاص باز دارد چون فساد عقل و رداءت ذهن که با وجود آن حصول

---

[ا] شعر

مردے در اثر نیکو بهتر بشهر امروز — باخواسته نشسته از کرد خویش فیروز

قطعه موجود منقسم بدو قسم است نزد عقل یا واجب الوجود و یا ممکن الوجود ممکن چه قسم گشت یقین جوهر و عرض جوهر به پنج قسم شد ای ناظم عقود قسم دو اصل او که هیولے و صورت اند پس نفس و عقل اینهمه را یاد گیر زود نه قسم گشت قسم عرض این دقیقه را اندر خیال نظم مرا عقل مینمود کم است و کیف و این و متی و مضاف و وضع پس فعل و انفعال دگر ملک ای ودود پس واجب الوجود ازینها منزه است کو هست و بود و باشد اینها همه نبود ۱۲

[ت] عدد تام آنرا گویند که اگر کسور آنرا جمع کنند همان عدد بر آید و از کسور مراد نصف و ثلث و سدس آن عدد است مثالش اگر کسور هندسه شش را سه و دو و یک ست جمع کنند همان شش حاصل شود پس این شش این آن هندسه است که کسور او جمع نموده اند و عدد زاید آنکه اگر کسور صحیحه آنرا جمع کنند بر اصل عدد بیفزاید همچو عدد دوازده و عدد ناقص آنکه کسرات صحیحه او از وے کمتر باشد همچو ده ۱۲

[ت] خامل گمنام و بے قدر که او را کسی نشناسد و یاد نکند ۱۲ رشیدی

کمال متعذر بود بریں رائی از جہت آں اتفاق کردہ اند کہ بدن نزدیک ایشاں آلتی است نفس را وتمامی ماہیت انسان نفس ناطقہ او را نہادہ اند وجماعتی کہ بعد از ارسطا طالیس بودہ اند چوں رواقیان[1] واز اتباع او وبعضی از طبیعیان کہ بدن را جزوی از اجزای انسان نہادہ اند سعادت را بدو قسم کردہ اند قسمی نفسانی وقسمی جسمانی وگفتہ اند کہ سعادت نفسانی تا باسعادت جسمانی منضم[2] نباشد اسم تمامی برو نیفتند وخیر ہای را کہ خارج بدن باشد وبہ بخت واتفاق تعلق دارد در قسم جسمانی شمردہ اند وایں رائی نزدیک محققان حکما ضعیف است چہ بخت واتفاق را ثباتے وبقائے نبود وفکر ورویت را در حصول آں مدخلے ومجالسے نہ پس سعادت کہ اشرف واکرم خیرہاست واز شائبہ تغیر وزوال معرا وتحصیل آں برویت وعقل مقرر چگونہ در معرض اخس اشیا تواں آورد واما ارسطاطالیس چوں نظر کرد واختلاف اصناف مردم وتحیر ایشاں در معنی سعادت وید چہ درویش سعادت خود در یسار وثروت داند وبیمار در سلامت وصحت وذلیل در جاہ ورفعت وحریص در تمکن از راندن شہوت وغضوب[3] در استیلا وشدت صولت وعاشق در ظفر بر معشوق وفاضل در افاضہ معروف وبریں قیاس از روی حکمت واجب دانست ترتیب مراتب ہر صنفی را بحسب آنچہ مقتضای عقل بود از بہر آنکہ ہر چیزی بجای خویش ودر وقت خویش باضافت باشخصے معین سعادتی است جزوی ونظر فیلسوف باید کہ تحقیق جملگی حقایق را شامل بود پس بدیں سبب جملگی سعادت را در پنج قسم مرتب کرد اول آنچہ بصحت بدن وسلامت حواس واعتدال مزاج تعلق دارد دوم آنچہ بمال واعوان تعلق دارد تا بتوسل آں افشای کرم ومواسات[4] با اہل خیر ودیگر افعالیکہ مقتضی استحقاق مدح بود حاصل کند سوم آنچہ تعلق بحسن حدیث وذکر بخیر دارد درمیان مردماں تا بحسب احسان وفضیلت ثنا ومحمدت شایع شود چہارم آنچہ تعلق بانجاح[5] اغراض

---

[1] رواقیان جمعے از حکما کہ در کنج خانہ ہا می نشستند وبصفاء باطن پی بادراک کنہ ناہیات مے بردند ومحتاج بچشم استدلال نمیشدند ۱۲+

[2] منضم بالضم وتشدید میم بہم آوردہ شدہ بچیزے ۱۲ رشیدی+

[3] غضوب بالفتح بسیار غضبناک ۱۲+

[4] مواسات یاری کردن ۱۲+

[5] انجاح حاجت رواکردن وحاجت رواشدن ۱۲+

وحصول مقتضای رویّت برحسب امل وارادت داشته باشد پنجم آنچه تعلق بجودت
رای وصحت فکر ووقوف برصواب درمشورت وسلامت عقیدت از خطا درمعارف علی العموم
ودرامور دینی علی الخصوص داشته باشد پس هرکه این پنج قسم اورا حاصل باشد سعید کامل بود
علی الاطلاق وبقدر نقصان دربعضی ابواب وبعضی اضافات ناقص بود وهمین حکیم ارسطاطالیس
میگوید که دشوار بود مردم را که افعال شریفه ازو صادر شود بی ماده[^1] مانند فراخ دستی ودوستان
بسیار وبخت نیک وازینجاست که حکمت در اظهار شرف خویش محتاج است
به بضاعت ملک وبدین سبب گفتیم که اگر عطیتے یا موهبتی از خدای تعالے بخلق میرسد
سعادت محض از انجمله است چه سعادت عطیتی وموهبتی است از سبحانه تعالی در اشرف
منازل واعلی مراتب خیرات وآن خاص است بانسان تام که غیر تام را مانند کودکان با و
مشارکتی نیست دران وهمچنین خلاف افتاد حکما را تا سعادت عظمی که انسان را بود درایام
حیات او بالفعل حاصل آید یا بعد از وفات او طایفه اوّل از حکمای قدما آنند که بدن
را درسعادت حظی نیست وگفتند مادام که نفس مردم متصل بود ببدن وبکدورت طبیعت
ونجاست جسم مبتلا وملوث وضرورات وحاجات او بچیزهائے بسیار شاغل او سعید
مطلق نبود بلکه چنانکه از کشف حقائق معقولات بروجه اتم بظلمت هیولے ونقصان
وقصور ماده محجوب است چون ازین کدورت مفارقت کند از جهل پاک شود وبصفا و
خلوص جوهر قابل انوار الٰهی گردد واسم عقل تام بروافتد پس سعادت حقیقی نزدیک ایشان
بعد از وفات تواند بود وارسطاطالیس وجماعتی که متابعت او کردند گفتند شنیع وقبیح بود که گوئیم
شخصے باشد درین عالم معتقد آرای حق ومواظب اعمال خیر ومستجمع انواع فضایل کامل بذات
ومکمل بغیر بخلافت رب العرش موسوم وباصلاح اصناف کائنات مشغول با اینهمه شرف
ومنقبت شقی وناقص بود چون بمیرد این آثار وافعال باطل شود وسعید تام گردد بلکه رای
ایشان بران مقرر است که سعادت را مدارج ومراتب بود وبقدر سعی حاصل می آید بتدریج
تا چون بدرجهٔ اقصی رسد سعید تام شود اگرچه در قید حیات باشد وچون سعادت تام حاصل

[^1]: ماده اصل ترکیب چیزی وزیادت تحصیل بچیزی ۱۲ کشش

آمده باشد بانحلال[1] بدن زائل نشود انیست اقوال متقدمان دریں باب و چوں متاخران دریں دو طریق نظر کردند و آنرا با قواعد حکمی و قوانین عقلی مقابل کردند گفتند که چوں مردم را فضیلتے روحانی میتواند بود که بداں مناسب ملائکہ کرام بود و رذیلتی جسمانی که بداں مشارک بہائم و انعام[2] بود و از جہت افتقار آنچه موجب کمال جزو روحانی است روزی چند بجزو جسمانی دریں عالم سفلی مقیم است تا آنرا عمارت کند و نظام دہد و اکتساب فضائل کند پس بجزو روحانی بعالم علوی انتقال کند و در صحبت ملاء اعلیٰ باشد ابد الآباد و مراد ایشاں از عالم علوی و سفلی نه علو و سفل مکانی است بحسب حس بلکه ہرچه محسوس بود اسفل بود بدیں اعتبار اگرچه در مکان اعلیٰ بود و ہرچه معقول بود اعلیٰ بود ہرچند در مکان اسفل تعقل او کنند و مردم مادام که دریں عالم باشد اطلاق اسم سعادت برو مشروط بود باستجماع ہر دو فضیلت تا ہم چیزہائیکه در وصول بسعادت ابدی نافع بود او را حاصل باشد و ہم در اثنائی ملابست[3] امور مادی بمطالعهٔ جواہر شریف عالی و بحث ازاں و اشتیاق بداں موسوم و مائل و ایں مرتبهٔ اول بود از مراتب سعادت پس چوں انتقال کند بداں عالم از سعادت بدنی مستغنی بود و سعادت او بر مشاہدهٔ جمال مقدس علویات که عبارت ازاں حکمت حقیقی است مقصور گردد تا مستغرق حضرت عزت شود و باوصاف جلال حق متحلی گردد و بمرتبهٔ دوم از مراتب سعادت رسیده باشد و اصحاب مرتبهٔ اول را نیز دو مرتبه است مرتبهٔ ادنیٰ جماعتی را که در رتبهٔ جسمانیات باشند و فضائل ایں طرف در ایشاں مستوفی و از غلبهٔ شوق بر اسرار ضمائر ایشاں بر حرکت در جہت آں عالم مواظب و مرتبهٔ اقصیٰ جماعتی را که در رتبهٔ روحانیات باشند و سعادت آں جانب در ایشاں بالفعل حاصل و از فرط کمال باستکمال جواہری که مباشر ماده اند بالذات و در تنظیم امور عالم بالعرض ملتفت و مع ذٰلک بنظر در دلائل قدرت الٰہی و اطلاع بر علامات حکمت نامتناہی و اقتدا بداں بقدر طاقت و استطاعت متمتع و مبتہج و ہرکه ازیں دو صنف خارج افتد از اشخاص نوع انسانی در زمرهٔ بہائم و سباع معدود باشد اُولٰٓئِكَ[4] كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ چه انعام در معرض چنیں کمالے نیامده اند و بنجاست نفس و

[1] انحلال کشاده شدن مراد مردم ۱۲ [2] انعام بالفتح جمیع نعم بفتحتین بمعنی چہارپایه ۱۲ [3] ملابست باہمدگر شباہت داشتن بکارے در رفتن ۱۲ [4] ایشاں مثل چارپایه ہا ہستند بلکه گمراه تر از انہا ۱۲

دنارت[1] همّت ازاں معرض نشده بل هر طائفه بقدر استعدادی که از موهبت در بدو فطرت یافته اند بکمال خویش رسیده اند و ایشاں را بچندیں ترغیب و ترهیب باں دعوت کرده اند و اسباب تیسر و ازاحت[2] علل بتقدیم رسانیده و ایشاں در سعی و جهد اهمال کرده اند بلکه ایثار طرف ضد را شعار ساخته و روزگار در استعمال قوای شریفه در مکاسب دنیه مصروف داشته پس انعام را در حرمان از مجاورت ارداح مقدس و وصول بسعادت اشرف عذر واضح است و استحقاق مذمت و ملامت و حسرت و ندامت ایں جماعه را لازم چنانکه گفته آمد در مثل بینا و نابینا که از جاده منحرف شوند تا در چاه افتند چه هر چند در هلاکت مشارکت دارند اما بینا ملوم است و نابینا مرحوم پس ظاهر شد که سعادت انسان مادام که انسان است در دو مرتبه مرتب است و مرتبه اوّل از شائبه آلام و حسرات مستخلص نبود چه بسبب حرمان از درجه اقصے و چه از جهت اشتغال بخدائع طبیعی و زخارف[3] حسّی پس ایں سعادت بحقیقت ناقص باشد و سعادت تام اهل مرتبه دوم را بود که ازیں معانی خالی اند و باستناره انوار الٰهی و استفاضه آثار نامتناهی حالی و هر که بداں منزلت رسید بنهایت مدارج سعادت رسیده باشد پس او را نه بفراق محبوبی مبالات[4] افتد و نه بر فوات لذتے یا نعمتے متحسر باشد بلکه جملگی اموال و ماٰثر و خیرات دنیاوی تا بدن او که نزدیک تریں چیزهاست بدو بالی باشد بروز نجات و خلاص ازاں بزرگ تریں عطیتی شمرد و اگر اندک تصرفی کند در مواد و فانی بحسب ضرورت ایں نبیه[5] باشد که مربوط است بدو و او را در اخلال و ازاله آں مجال و اختیاری نه پس از و بخلاف آنچه مقتضای اراده و مشیت باری عزّ و علا بود چیزی صادر نشود و مخادعت طبیعت و مخالفت هوا و شهوت را در و اثرے صورت نه بندد پس نه از فقد محبوبی اندوهگین شود و نه بر فوت مطلوبی جزع[6] نماید و نه بظفر بمرادی اهتزاز کند و نه بادراک ملائمی منبسط گردد و در فصلے از کتاب حکیم ارسطاطالیس راست در فضائل

---

[1] دنارت بالفتح ناکسی و زبونی ۱۲ رشیدی + [2] ازاحت دور کردن ۱۲ رشیدی +
[3] زخارف جمع زخرف بمعنی زر و هر چه آراسته و آبدار باشد و نیز ناسره و باطل بود ۱۲ +
[4] مبالات باک و اندیشه داشتن ۱۲ +
[5] نبیه بالضم بنیاد و آفرینش یقال فلان صحیح البنیة ای الفطرة ۱۲ صراح +
[6] جزع بفتحتین ناشکیبائی ضد صبر ۱۲ +

نفس و ابوعثمان دمشقی از یونانی بعربی نقل کرده است باحتیاطی هر چه تمامتر و استاد ابوعلی آں فصل را بعینه در کتاب الطهارت ایراد کرده اشارتی ظاهر است بدیں دو حال و در ینجا آں فصل را همچناں بپارسی نقل کرده شد و آں اینست مرتبهٔ اوّل از مراتب فضائل که آں را سعادت[1] نام کرده اند اینست که مردم اراده و طلب در مصالح خویش اندریں عالم محسوس امور حسّی که تعلق بنفس و بدن دارد و آنچه بداں متصل و بآں مشارک بود صرف کند و تصرف او در احوال محسوس از اعتدالی که ملائم آں احوال بود خارج نشود و دریں حال طبع مردم هنوز ملابس اهوا و شهوات بود الا آنکه اعتدال نگاه دارد و از افراط تجاوز ننماید و او دریں مقام بآنچه بداں اقدام باید نمود نزدیک تر بود از آنچه احتراز ازاں واجب بود چه امور او متوجه بود بصواب تدبیری متوسط در فضیلت و از تقدیر فکر خارج نیفتد هر چند مشوب بود بتصرف در محسوسات پس مرتبهٔ دوم آں چناں بود که اراده و همّت در امر افضل از اصلاح حال نفس و بدن صرف کند بے آنکه ملابس اهوا و شهوات بود و بمقتضیات حسّی التفاتی ننماید مگر آنچه ضروری و ناگریز بود پس فضیلت مردم دریں نوع رتبه متزاید میشود چه مراتب و منازل ایں نوع بسیار است بعضی از بعضی بلند تر و سبب آں تکثر اما اولاً از جهت اختلاف طبایع بود و ثانیاً از جهت اختلاف عادات و ثالثاً از جهت تفاوت مدارج در علم و معرفت و فهم و رابعاً از جهت اختلاف همتها و خامساً بحسب تفاوتی که در شوق و تحمل مشقت طلب افتد و گفته اند نیز که از جهت اختلاف بخت و اتفاق انتقال از آخر مراتب ایں صنف فضیلت بفضیلت الٰهی محض باشد که دراں مرتبه نه التفاتی افتد بمنتظری[2] و نه نظر بر آینده و نه بر مشایعت[3] گذشته و نه میل بدوری و نه بخل بنزدیکی و نه خوف و فزع[4] از حالی و نه شوق و شغف بچیزے و نه رغبت بحظّے از حظوظ جسمانی یا از حظوظ نفسانی و لیکن بجز و عقلی متصرف باشد در مراتب اعلیٰ از فضایل و آں صرف همّت بود بامور الٰهی

---

[1] یعنی بفضیلت و سعادت نزدیکتر بود نسبت برذیلت و شقاوت ۱۲+

[2] منتظری چیزے که انتظارش کرده شود ۱۲+

[3] مشایعت باکسی یاری کردن و پیروی نمودن و چند قدم همراه کسی رفتن ۱۲+

[4] فزع بفتحتین و بازائے منقوطه ترسیدن و پناه بردن و ترس و بیم ۱۲+

ومحاولت[1] وطلب آں بے انتظار عوضی یعنی تصرف او دراں وطلب او آنرا برائے ذات وحقیقت آں معنی بود نہ ازبرای چیزے دیگر وایں رتبہ نیز دراشخاص مردمان مختلف افتد بحسب شوقہا وہمتہا وفضل وعنایت وطلب وقوت طبع وصحت عقیدہ وتشبہ ہر کسے بعلت اوسلے[2] واقتدای او بافعال او بحسب منزلت ومرتبت آنکس بود دریں احوال کہ دریں فصل برشمردیم وآخر مراتب فضیلت آں بود کہ افعال مردم ہمہ الٰہی محض شود وافعال الٰہی خیر محض بود وہر فعلی کہ خیر محض بود فاعلش نہ ازبرای غرض دیگر کند جز نفس فعل چہ خیر محض غایتی بود مطلوب لذاتہ ومقصود لنفسہ وانچہ غایت بود وخاصۃ کہ درغایت نفاست[3] بود نہ ازبرای چیزے دیگر بود پس افعال مردم چوں جملہ الٰہی محض شود وصادر از لباب وحقیقت ذات او بود کہ آں عقل الٰہی باشد ودیگر دواعی طبیعت بدنی وعوارض ہر دو نفس بہیمی وسبعی وعوارض تخیلاتیکہ از ہر دو نفس واز دواعی نفس حسّی متولد شود جملہ درو منتفی شوند پس آنگاہ اورا ہیچ[4] ارادہ وہمت خارج از فعلیکہ مطلوب او بود باقی نماند بلکہ تصرف او در افعال بے ارادہ وقصد بود بچیزے دیگر یعنی غرض او در ہر فعلے جز ذات آں فعل نبود وایست سبیل فعل الٰہی پس ایں حال آخر مراتب فضائلے است کہ مردم دراں اقتدا کنند بافعال مبدا اول کہ خالق کل است عزوجل یعنی در افعال خویش طالب حظی[5] ومجازاتی[6] وعوضی وزیادتی نباشد بلکہ فعل او بعینہ غرض[7] او بود پس فعل او نہ ازبرائے چیزے دیگر بود کہ آں چیز غیر ذات فعل بود وغیر ذات او وذات فعل حقیقت فعل بود وذات او نفس او کہ آں حقیقت عقل الٰہی است وافعال باری تعالیٰ ہمچنیں ازبرای ذات او بود نہ ازبرائے چیزے دیگر

---

۱؎ محاولت جستن وخواستن ۱۲ ۲؎ غرض آنکہ تشبہ ہر کسے بخدا سے تعالےٰ وپیروی نمودن بافعال او تعالےٰ بمقدار مرتبۂ او بود دریں احوال پس ہر کہ دریں احوال کامل تر تشبہ او بعلت اولےٰ واقتدا ئے او بافعال وی بیشتر وآنکہ دریں افعال ناقص باشد وتشبہ واقتدا ء او اندک ۱۲ ش ۳؎ نفاست پسندیدہ ومرغوب شدن ۱۲

۴؎ افعال بندہ بارادۂ غرضی بود کہ آں غرض خارج از ذات فعل بود وافعال الٰہی از ارادۂ غرضی مبرا است پس ہر کہ بداں مرتبۂ عالی رسد افعال او ہم بی ارادۂ غرضی بود ۱۲ ۵؎ حظ بہرہ وبہرہ مند شدن ۱۲

۶؎ مجازات پاداش دادن ۱۲

۷؎ ایے نفس فعل غرض او بود نہ چیزے دیگر کہ عبارت از علت غائی است کہ خارج از ذات فعل وذات فاعل باشد ۱۲

خارج پس فعل مردم دریں حال خیر محض و حکمت محض بود و غرض ازاں اظہار فعل بود نہ بسوئی
غایتی دیگر کہ خواہد کہ آں غایت بفعل آید و افعال خاص خدای تعالیٰ ہمیں حکم دارد کہ بقصد[1]
اوّل متوجہ نیست بسوئے چیزے خارج از ذات او یعنی نہ از برای سیاست چیز ہائے
است کہ بالبعضے ازاں بالشیم چہ اگر چنیں بودی افعال او تمام بحصول امور خارجی و تدبیر آں امور
و تدبیر احوال آں امور[2] و قصد بسوی آں بودی پس امور خارجی اسباب و علل افعال او شدی
و ایں شنیع و قبیح بود تعالیٰ اللہ عن ذٰلک علواً کبیراً لیکن عنایت او عزوعلا بخارجیات و فعلی
کہ اقتضائی تدبیر و ترتیب آں امور کند ازو بقصد ثانی صادر شود و آنرا ہم نہ از برائی آں چیز ہا
کند بلکہ ہم برائے ذات مقدس خویش کند چہ فضل ذات او ہم بذات اوست نہ بسوئے
چیز ہائیکہ مفضل[3] علیہ است و غیر آں ہمچنیں بود سبیل مردیکہ بغایت قصور برسد در اقتدائیکہ او را
ممکن بود بباری سبحانہ و تعالیٰ تا افعال او بقصد اول ہم از برائی ذات بود کہ آں عقل الٰہی باشد
و از برائی نفس فعل و اگر فعلے کند کہ سبب فائدہ و نفع غیر باشد در قصد اوّل از برائی آں غیر نکند
بلکہ توجہ بغیر بقصد ثانی باشد چہ فعل او بقصد اول از برای نفس فعل بود یعنی نفس فضیلت
و نفس خیر چہ فعل او فضیلت و خیر محض بود پس فعل او نہ از برائے جذب منفعتی بود و نہ از برائی
دفع مضرتے و نہ بجہت مباہاتی و طلب ریاستی و محبت کرامتی اینست غرض حکمت و منتہای
سعادت الا آنست کہ مردم بدیں درجہ نرسد تا جملگی ارادۂ خویش کہ تعلق با مور خارجی دارد و جملگی
عوارض نفسانی را نیست نگرداند و خواطر یکہ ازاں عوارض طاری[4] شود در و بتمامہ منتفی و مفقود
نشود و تا اندرون او از شعار الٰہی و حکمت نا متناہی ممتلی نشود و آں امتلا بعد ازاں تواند بود
کہ از امور طبیعی صافی شود و ازاں پاک گردد پاکی تمام پس آنگاہ از معرفت الٰہی و شوق نا متناہی
ممتلی شود و با مور الٰہی متیقن گردد و آنچہ در نفس و ذات او کہ عقل محض است حاصل شود ہمچو
قضایا[5]ے اولی کہ آنرا علوم اوائل عقلی خوانند مقرر شود الا آنکہ تصور عقل ودیعت او و راں

[1] مثلاً در قصد اول یکے را کور و لنگ ساخت و در قصد ثانی بینا کرد و پا داد ۱۲ [2] زیرا کہ خدای تعالیٰ محتاج اسباب و علل نمی شود ۱۲
[3] مفضل علیہ ای آنچہ دیگری برو فضیلت داشتہ باشد ۱۲ [4] طاری آئندہ از جای و ظاہر شوندہ بر کسی ۱۲
[5] قضایائے اولے آنست کہ باندک تصور و توجہ حاصل آید و قضایائے ثانیہ آنکہ بترتیب مقامات حاصل
شود ۱۲ شمس

حال امور آلهی را تیقن او بداں بروجهی شریف‌تر و لطیف‌تر و ظاهرتر و منکشف‌تر و مبین‌تر بود از
قضایای اولی که علوم اوائل عقلی است این فصل تا اینجا سخن حکیم است و در مطاوی این کلمات
فواید بسیار است درین باب والله اعلم و بباید دانست که کسانیکه عنایت ایشان بر اصلاح
بعضی قوی مقصور شود دون بعضی یا در وقتی دون وقتی ایشان را سعادت حاصل نیاید همچنانکه
ترتیب مدن و تدبیر منازل بنظر در حال طائفه دون طائفه و اصلاح امور ایشان در وقتی دون
وقتی صورت نه بندد و حکیم ارسطاطالیس مثل زده است که یک خطاف[1] که ظاهر شود مبشر نبود
بفصل بهار و یک روز که معتدل افتد دلیل نباشد بر معاودت موسم اعتدال پس سبیل طالب
سعادت آنست که طلب التذاذ کند بلذتیکه در سیرت حکمت باشد تا آنرا شعار[2] خویش
سازد و بچیزی دیگر مائل نشود و آن سیرت ثابت و دائم گردد چه سعید مطلق آن وقت بود
که سعادت او را زوالی و انتقالی نباشد و از انتکاس و انحطاط[3] ایمن شود و تقلب احوال و
گردش روزگار را در وی اثری زیاده باقی نماند از جهت آنکه صاحب سعادت مادام که درین
عالم باشد در تحت تصرف طبایع و اجرام فلک و کواکب سعد و نحس او بدو محیط و بر دوائر و در نکبات[4]
و نوائب و محن و مصائب شریک دیگر ابنای جنس خویش بود الا آنکه این احوال او را ذلیل و شکسته
نگرداند و در احتمال آن بمقاسات مشقتی که دیگران را رسد مبتلا نشود چه مستعد تأثر و تمکن نبود
مانند ایشان پس نه جزع و قلق برو طاری شود و نه ناسپاسی و بی‌صبری ازو صادر گردد و اگر
بمثل بمصائب و آلام ایوب علیه السلام ماخوذ و ممتحن شود از حد سعادت سعداء مائل نشود و
افعال اشقیا ارتکاب نکند چه محافظت شجاعت و شرائط صبر و ثبات قدم که او را ملکه باشد
و وثوق بعاقبت محمود و قلت مبالات[5] بعوارض دنیاوی که در ضمیر او متمکن شده باشد او را ازان

---

۱ خطاف ابابیل که بفارسی پرستوک گویند و آن مرغیست سیاه و سفید که در خانه‌ها آشیانه سازد و بانگ کند گویند که خطاف در شدت سرما از خانه بیرون نیاید ۱۲

۲ شعار در اصل جامه را گویند که ببدن ملصق باشد اینجا مراد خو و عادت ۱۲

۳ انحطاط افتادن و کم شدن ۱۲

۴ نکبات بفتحتین جمع نکبت بالفتح خواری و تشنگی و دردمندی ۱۲

۵ مبالات باک و اندیشه داشتن از چیزی ۱۲ رشیدی

بازدارد و از کسانیکه بدین فضائل موسوم نباشد ممتاز گرداند و آں جماعه یا بسبب ضعف طبیعت و غلبهٔ جبن بر غریزت منفعل آں آثار شوند تا باضطراب فاحش و جزع بر احساس الم خویشتن را فضیحت کنند و در معرض زحمت اجانب و دلسوزی دوستان و شماتت دشمنان آیند و یا اگر با اہل سعادت تشبه کنند و بظاہر صبر و سکون بتکلف استعمال فرمایند در باطن متالم مضطرب باشند و از غمری[1] و عدم معرفت و واثق نابودن بسلامت عاقبت حرکات نامناسب از ایشان صادر شود بلکه مثال افعال و حرکات ایشان مانند افعال و حرکات عضو مفلوج بود که از عدم مطاوعت[2] آلت چوں تحریکش بجانب یمین کنند حرکت بطرف شمال حادث شود و بر عکس ہمچنیں کسیکه نفس او مرتاض نباشد از تجاوز حد اعتدال و میل بطرف افراط یا تفریط ایمن نبود و ارسطاطالیس گفته است که سعادت چیزے ثابت غیر متغیر است چنانکه گفتیم و مردم در معرض تغیرات مختلف پس گاه بود که کسیکه خوش عیش ترین خلق بود بمصیبتہای عظیم مبتلا شود چنانکه در حال بریامس برمز گفته اند و بریامس بزبان یونانی نام ایوب پیغمبر است و اگر چنیں شخص در اثنای آں بلیه متوفی شود مردم او را سعید نشمرند پس بریں قیاس مردم را سعید نتواں گفت تا معلوم نشود که حال او در آخر عمر چگونه خواہد بود و ایں سخن بس شنیع است بعد ازاں در جواب ایں شبه گفته است که سیرت مردم چوں محمود باشد در ہر حال که بروعارض شود فاضل ترین فعلی که مناسب آں حال بود ایثار کند مانند صبر در وقت شدت و سخا در حال ثروت و حسن تحمل در ایام فاقه تا در ہمه احوال سعید باشد و سعادت او منتقل نشود و چوں چنیں بود اگر نحوستی عظیم برو وارد شود بصبر و مدارا آنرا تلقی[3] کند تا سیرت او اقتضائی مزید سعادت کند چه اگر بخلاف ایں بود سعادت او مکدر و منغص شود و احزان و ہموم تضاعف پذیرد تا از افعال جمیل ممنوع بود و افعال جمیل چوں از سعید در امثال ایں احوال صادر شود اشراق و حسن او زیاده بود چه احتمال مصائب عظام و خرد شمردن وقائع صعب چوں نه از جهت عدم احساس یا نقصان فہم بود بلکه از غایت شہامت ذات و کبر نفس و ارتفاع ہمت بود نیکوترین سیرتے باشد پس

[1] غمر گول و مرد ناتجربه کار و غمری بیائے مصدری گولی و ناتجربه کاری ۱۲
[2] مطاوعت فرمانبرداری کردن ۱۲
[3] تلقی پیش شدن و پذیرفتن ۱۲ ش

گفته است که چون قوام سیرت بصدور افعال جمیله بود چنانکه گفتیم پس هیچ سعید شقی نشود
چه هیچ وقت ارتکاب فعلی رکیک نکند و چون چنین بود سعید همیشه مغبوط[1] باشد و اگر چه
مصیبتها یکه برنامس رسیده بدو رسد از جهت آنکه هیچ آفت سعید را از سعادت خویش
باز ندارد تا اینجا سخن حکیم است و چون گفتیم که سعادت آنگاه حاصل آید که صاحبش از لذتے که در سیرت
حکمت بود بهره یابد واجب شود که بیان اقسام سیرتها و شرح لذتے که سعدا را باشد بایں قول
اضافه کنیم تا ایں باب تمام شود در نوع خویش پس میگوئیم که سیرت های اصناف خلق بحسب بساطت
سه صنف است از جهت آنکه غایات افعال ایشان سه نوع است اوّل سیرت[2] لذت که
غایت افعال نفس شهوی بود دوم سیرت کرامت که غایت افعال نفس غضبی بود سوم سیرت
حکمت که غایت افعال نفس عاقله بود و سیرت حکمت اشرف و اکمل سیرتها است و او شامل بود
کرامت و لذت را امّا کرامتی و لذتے ذاتی نه عرضی بخلاف دو سیرت دیگر چه آنچه از حکیم صادر شود
جمله مختار و ممدوح باشد و از آں حال انتقال نکند چون هر کسے را لذت در ادراک مطلوب
خویش بود پس لذت عادل در عدالت تواند بود و لذت حکیم در حکمت و چون نفس فاضل را غایت
مطالب نیل فضائل است پس حصول آں او را لذیذ ترین چیزها باشد و چون انتقال نکند ذاتی بود
و امّا لذت شهوت چون از تواتر سبب عین الم می شود پس عرضی بود و همچنیں در کرامت و
راى ایں حکیم چنانکه گفتیم آنست که هر چند سعادت الٰهی اشرف چیزها است و سیرت او لذیذ ترین
سیرتها امّا از جهت اظهار فضیلت او بدیگر سعادات[3] خارج احتیاج افتد و الّا آں شرف پوشیده
ماند و چون چنیں بود صاحبش مانند فاضلے خفته بود که فعل او ازو ظاهر نشود و امّا اگر با اطلاع
بر حقیقت آں شرف متمکن شود از اظهار آثارش لذت او لذتے تام و بالفعل باشد و سرور او
سرور حقیقی بود منزه از تمویه[4] و مبرا از میل بزخارف و اباطیل و دراں حال محبت کمالی که در دل
او راسخ بود بحد شیفتگی و عشق رسد و ننگ دارد که سلطان عالی را مسخر شیطان بطن و فرج کند ...

[1] مغبوط آرزو بردن بحال کسے بی آنکه احوال نعمت ازو نخواهند بخلاف حسد ۱۲
[2] و باعتبار ترکیب چهار دیگر میشوند یکی مرکب از لذت و کرامت دوم مرکب از لذت و حکمت سوم مرکب از کرامت و حکمت چهارم مرکب از هر سه ۱۲
[3] سعادات خارجی مثل صحت بدن و سلامت اعضا و ثروت فراوان و معاونان وغیره ۱۲
[4] تمویه آب طلا دادن چیزی را که طمع کردن و بیار استن و تلبیس کردن و آمیختن زخارف ۱۲

باشرف اجزا خدمت اخس اجزا بود و بسرور مزخرف بلذتے کند که دیگر حیوانات را دران شرکت است
چه آن لذت حسّی باشد و در معرض زوال و انتقال بود و از تواتر و تعاقب مؤدی بملالت و کراهت
و مقتضی بالم و لذت عقلی بخلاف این پس ظاهر شد که لذت عقلی ذاتی است و حسّی عرضی و کسیکه
لذات حقیقی ادراک نکرده باشد چگونه بدان مائل شود و تا ریاست ذاتی فهم نکند از کجا طالب آن
باشد همچنین تا بر خیر مطلق و فضیلت تام وقوف نیابد نشاط و ارتیاح صورت نه بندد و حکمای
قدیم را مثلی بوده است که در هیاکل[1] و مساجد آنرا اثبات کردندی و آن اینست که فرشته که
موکل است بر دنیا میگوید که در دنیا خیرے هست و شرّی هست و چیزے هست نه خیر و
نه شر هر که این سه را بشناسد چنانکه باید شناخت از من خلاص یابد و بسلامت بماند و هر که
نشناسد او را بکشم به تباه ترین کشتنی و آنچنان بود که من او را یکبار نکشم تا از من برهد بلکه او را آهسته
آهسته میکشم در زمان دراز و اگر کسے درین مثل تامل کند بر معانی مسائل گذشته تنبیه یابد و اما شرح
لذت سعادت گوئیم لذت دو نوع بود یکی فعلی و دیگری انفعالی لذت فعلی بحسب نظر اول از
روی مجاز مانند لذت ذکور در مباشرت و لذت انفعالی مانند لذت اناث و لذت انفعالی
سریع الزوال بود چه از طریان[2] احوال مختلف منتقل و متبدل شود و لذت فعلی ذاتی بود و از
جهت امتناع او از انفعال متغیر نشود پس لذات حیوانی و حسّی علی الاطلاق از قبیل لذات
انفعالی بود در حقیقت چه زوال را بدان راه است و انقضا و تبدل بدان درآید و همان لذات
بعینها در حالتی آلام باشند و مستکره[3] شوند و لذت سعادت مخالف آنست چه ذاتی است
نه عرضی و عقلی است نه حسّی و الٰهی است نه بهیمی پس لذت فعلی بود و ازینجا گفته اند حکما که
لذت صحیح[4] مبتلی را از نقصان بتمام رساند و از بیماری بصحت و از رذیلت بفضیلت
و مثال این دو صنف لذت در بدایت و نهایت مختلف افتاده است اما لذت حسّی در مبدا از روی که

---

[1] هیاکل بت خانه های نصاری جمع هیکل ۱۲
[2] طریان بفتحتین از جائے آمدن و ظاهر شدن بیکسی ۱۲
[3] چنانکه از اندک غم که بزن میرسد ترک مباشرت بیسازد و مرد از اندک غم منفعل نمی شود و ترک جماع نمی کند ۱۲
[4] چنانکه خوردن بعد گرسنگی و جماع بی شهوت ۱۲

طبیعت مرغوب بود و شوق بدو بحسب استیلای قوت حیوانی در تزاید باشد و چون ممارست حاصل
آید انفعال[1] طبع رو نماید تا گاه بود که باندراس قوت غریزت قبیح را مستحسن شمرد و شنیع را جمیل پندارد
و چون بنهایت رسد التذاذ منتفی شود و نظر بصیرت زشتی و فضیحت آنرا ظاهر گرداند و وخامت[2]
عاقبتش در نظر آرد پس آنرا معادی[3] بود و لذت عقلی مخالف این لذت بود هم در مبدا و هم در معاد
چه در بدایت طبع آنرا کراهت دارد و بصبر و ریاضت و ثبات و مجاهدت بدست آید و بعد از حصول
کشف حسن و بها و شرف و فضل آن ظاهر شود و لذتیکه ورای همه لذات بود رو نماید و عاقبت محمود
و معاد حقیقی او معاینه شود و اینجاست که مردم را در اوان عنفوان عمر بتادیب پدر و مادر احتیاج است
و بعد از ان به تهذیب اخلاق و عقیدت و تقویم طریقت بر وفق حکمت چون بدین مرتبه رسد
اگر لزوم آن سیرت را مقتدا سازد و بر سیاقتی که موافقت آن موجب سعادت بود و مخالفت
آن مقتضی شقاوت تربیت یافته باشد و چون معلوم شد که لذت سعادت الرسة فعلی است
پس چنانکه لذت انفعالی تعلق باخذ و قبول دارد لذت فعلی را تعلق باعطا و ابدا بود و از اینجا
معلوم شود که سعادت مستلزم جود باشد چه استیفای لذت سعادت در افشای فضیلت
و اظهار حکمت بود چنانکه فرط لذت صاحب خط نیکو در اظهار کتابت و غایت لذت صاحب
الحان در ممارست آلت باشد و از جهت آنکه جود سعید بکریمترین نفائس و شریفترین رغائب[4] بود
یعنی اکمال غیر لذت او از همه لذات بیشتر تواند بود و عجب آنست که این جود را که جود حقیقی است
با شرف منزلت و علو مرتبت خاصیتی است ضد خاصیت جود مجازی چه اموال و اعراض
دنیاوی ببذل ناقص شود و تبذیر[5] دران موجب قلت ذات ید و نیستی ذخائر و خزائن باشد و در جود
حقیقی چندانکه بذل و تبذیر بیشتر افتد نما و زیادت و ذخائر بیشتر بود و از نقصان و زوال محفوظ
ماند و باز آنکه مواد جود مجازی در معرض حرق و غرق و نهب و تسلط اضداد و اعدا و دزدان باشد

---

[1] انفعال متاثر شدن ۱۲
[2] وخامت بدگوار و ناسازگار شدن ۱۲
[3] یعنی صاحب لذت حسی را معادی حسن عاقبت نبود و اصل حیرانات حیه ماند ۱۲
[4] رغائب عطاهای بسیار و چیزهای مرغوب جمع رغیبه ۱۲
[5] تبذیر پراگنده کردن باسراف ۱۲ ص

و مواد جود حقیقی از تصرف[1] صروف[2] و تطرق آفات و تسلط حساد و اضداد ایمن و چوں حال لذت سعادت معلوم شد الم شقاوت که ضد آنست و درد حسرت و ندامت بر فوات چنیں کرامتے نیز از اینجا معلوم شود و حکما را خلاف است که سعادت ممدوح باشد یا نه حکیم ارسطاطالیس گفته است که چیزہا که در غایت فضل بود آنرا مدح نتواں گفت بلکه چیزہائے دیگر را مدح بداں تواں گفت مثالش باری عزّ و علا خیر محض که فیض ذات مقدس اوست چه مدح چیزہائے دیگر یا باضافت[3] با حضرت او یا باتصاف بخیریت تواند بود اما ذات و صفات او سبحانه از مدح متعالی بود پس او را تمجید کنند نه مدح و چوں سعادت از قبیل خیرست چه امری الٰہی است سزاوار تمجید بود و از مدح منزه و مردم را بالسعادت یا بصفتے که موسوم بسعادت بود مدح تواں گفت چنانکه بعدالت که مقتضی سعادت بود مدح گویند پس معلوم شد که سعادت مفید مدح است نه اہل مدح واللّٰه اعلم قسم دوم در مقاصد و آں مشتمل بر دہ فصل است ٭

# فصل اوّل

در حد و حقیقت خلق و بیان آنکه تغیر اخلاق ممکن است خلق ملکه[4] بود نفس را مقتضی سهولت صدور فعلی ازو بی احتیاج تفکری و رویتی و در حکمت نظری روشن شده است که از کیفیات نفسانی آنچه سریع الزوال بود آنرا حال خوانند و آنچه بطی الزوال بود آنرا ملکه گویند پس ملکه کیفیتی بود از کیفیات نفسانی و ایں ماہیت[5] خلق است و اما لمیت او یعنی سبب وجود او نفس را دو چیز باشد یکی طبیعت و دیگری عادت اما طبیعت چناں بود که اصل مزاج شخصے چناں اقتضا کند که او مستعد حالی باشد از احوال مانند کسے که کمتر سببے تحریک قوت غضبی او کند یا کسیکه

---

[1] تصرف ستانیدن و حیله نمودن ۱۲٭
[2] صروف جمع صرف بمعنی حادثه و گردش زمانه و حیله و خرج ۱۲٭
[3] نسبت بدرگاه او چنانچه مقرب الٰہی و دوست خدای ۱۲
[4] ملکه بفتحتین آنچه راسخ و متمکن گردد در طبیعت کسی خلاف حالت ۱۲٭
[5] ماہیت حقیقت چیزے یعنی حقیقت خلق ملکه ایست که زوال نپذیرد و بے توجه و فکر صادر شود ۱۲٭

از اندک آوازی که بگوش او رسد یا از خبر مکروهی ضعیف که بشنود خوف و بددلی برو غالب شود یا کسیکه
از اندک حرکتی که موجب تعجب بود خندهٔ بسیار بی تکلف برو غلبه کند یا کسیکه از کمتر سببی قبض
و اندوه بافراط برو در آید و اما عادت چنان بود که در اوّل بروّیت و فکر اختیار کاری کرده باشد
و بتکلف در آن شروع نموده تا بممارست متواتر و فرسودگی در آن با آن کار الفت گیرد و بعد
از الفت تمام بسهولت بی رویت از و صادر میشود تا خلقی شود او را و قدما را خلاف بوده است
اندر آن که خلق از خواص نفس حیوانی است یا نفس ناطقه را در استلزام او مشارکتی است و همچنین
خلاف کرده اند در آن که خلق هر شخصی او را[١] طبیعی بود یعنی ممتنع الزوال مانند حرارت آتش یا غیر
طبیعی قومی گفته اند که بعضی اخلاق طبیعی باشد و برخی باسباب دیگر حادث شود و بممارست
مانند آن راسخ گردد و گروهی گفته اند که همه اخلاق طبیعی باشد و انتقال از آن ناممکن و جماعتی
گفته اند که هیچ خلق نه طبیعی است و نه مخالف طبیعت بلکه مردم را چنان آفریده اند که هر خلق
که بخواهد میگیرد یا بآسانی یا بدشواری آنچه از آن موافق اقتضای مزاج بود چنانکه در مثالهای
مذکور یاد کردیم بآسانی و آنچه بخلاف آن بود بدشواری و سبب هر خلقی که بر طبیعت صنفی از
اصناف مردم غالب میشود در ابتدا ارادتی بوده باشد و بمداومت و ممارست ملکه گشته از این سه
مذهب حق مذهب اخیر است چه بعیان مشاهده می افتد که کودکان و جوانان بپرورش و
مجالست کسانیکه بخلقی موسوم اند یا بملابست و ملازمت افعال ایشان آن خلق را فرا میگیرند
هر چند بیشتر بخلقی دیگر موسوم بوده اند و مذهب اوّل و دوم مؤدی است بابطال قوت
تمیز و رویت و رفض انواع تادیب و سیاست و بطلان شرایع و دیانات و اهمال نوع انسان
از تعلیم و تربیت تا هر کسی بر حسب اقتضای طبیعت خود میرود و مفضی[٢] شود برفع نظام و تعذر
بقای نوع و کذب و شناعت این قضیه بس ظاهر است و از ارباب مذهب اوّل جمعی[٣] از حکما
که معروف اند برواقیان گفتند همه مردمان را در بدو فطرت[٤] بر طبیعت خیر آفریده اند و بمجالست

[١] مرجع او هر شخص است و را بمعنی برای یعنی خلق هر شخص بر همان شخص سرشتی است هرگز نمیرود مانند حرارت از آتش ۱۲
[٢] یعنی کسی اطاعت کسی نکند و کوچکی و بزرگی از میان برخیزد پس نظام برطرف شود و بقای نوع متعذر گردد و عالم خراب شود ۱۲
[٣] جمعی که در کنج خانه نشسته بصفای باطن چیزها دریابند و بچشم استدلال نکنند ۱۲
[٤] مؤید قول ایشان است کل مولود یولد علی الفطرة ثم ابواه یهودانه و ینصرانه و یمجسانه ۱۲

اشرار و ممارست شهوات و عدم تادیب و زجر و فواحش بجای رسند که در حسن و قبح امور فکر نکنند و از هر طریق که توانند بمرغوب و مشتهی توصل نمایند تا بتدریج طبیعت بدی در ایشان راسخ شود و گروهی دیگر پیش از ایشان گفتند که مردم را از طینت[1] سفلی و درسخ طبایع آفریده اند و کدورات عالم در مادهٔ او صرف کرده بدین سبب در اصل طبیعت شر در ایشان مرکوز است و قبول خیر بتوسط تعلیم و تادیب کنند و بعضی از ایشان که در غایت شر باشند بتادیب اصلاح نپذیرند و برخی که اصلاح پذیر باشند اگر از ابتدای نشو با اهل فضیلت و اخیار نشینند خیر شوند و الا بر طبیعت اصلی بمانند و مذهب جالینوس آنست که بعضی از مردمان بطبع اهل خیر اند و برخی بطبع اهل شر و باقی متوسط میان هر دو قابل هر دو طرف و این هر دو مذهب اول را ابطال کرده بدین حجت که اگر همه مردم در فطرت خیر باشند و بتعلیم بشر انتقال می کنند بضرورت استفادهٔ شر یا از خود کنند یا از غیر خود اگر از خود کنند پس قوتی در ایشان باشد که مقتضی شر بود و چون چنین بود بطبع خیر نبوده باشند بلکه شریر بوده باشند و اگر در ایشان هم قوت شر باشد و هم قوت خیر و لیکن شر غالب میشود بر قوت خیر هم لازم آید که شریر بطبع باشند و اما اگر شر از غیر خود استفاده میکنند آن اغیار بطبع اشرار بوده باشند پس همه مردمان بطبع اخیار نبوده باشند و همین حجت بعینها در ابطال آنکه همه مردمان بطبع اشرار باشند استعمال کرده و چون این هر دو مذهب را ابطال کرده مذهب خویش را اثبات کرده گفت که بعیان و مشاهده می بینیم که طبیعت بعضی اقتضای خیر میکند و بهیچ وجه از آن انتقال نمیکند و ایشان اندک اند و طبیعت بعضی اقتضای شر میکند و بهیچ وجه قبول خیر نمیکند و ایشان بسیار اند و باقی متوسط اند که بمجالست اخیار خیر میشوند و بمخالطت اشرار شریر و حکیم ارسطاطالیس در کتاب اخلاق و کتاب مقولات[2] گفته است که اشرار بتعلیم و تادیب اخیار شوند و هر چند حکم علی الاطلاق نبود اما تکرار مواعظ و نصایح و تواتر تهذیب و تادیب و مواخذه بسیاسات پسندیده هر آینه اثری بکند پس طائفه باشند که هر چه زودتر قبول آداب کنند و اثر فضیلت بی مهلت و درنگی در ایشان ظاهر شود و طایفه دیگر باشد که حرکت بسوی التزام فضائل و تادیب و استقامت بطی تر بود و اما

[1] طینت اند کے از گل و سرشت و خو ۱۲ رشیدی [2] مقولات ایچکیس در جمله نسخ موجوده نوشته است ۱۲

دلیل حکمای متاخر بر آنکه هیچ خلق طبیعی نیست آنست که میگویند که هر خلقی تغییر پذیرد و هر آنچه تغییر پذیرد طبیعی نبود نتیجه دهد که هیچ خلق طبیعی نبود و این قیاس صحیح است بر صورت ضرب[1] دوم از شکل اوّل مقدمهٔ صغری به بیانی که گفته آمده است[2] از شهادت عیان و وجوب تادیب احداث[3] و حسن شرایع که سیاست خدای تعالی است ظاهر است و مقدمهٔ کبری نیز در نفس خویش بیّن است چه همه کس بضرورت داند که طبع آب را که مقتضی میل اوست باسفل تغییر نتوان کرد تا میل کند بجهتی دیگر و طبع آتش را از احراق نتوان گردانید و دیگر امور طبیعی برین مثال پس اگر خلق طبیعی بودی عقلا بتادیب کودکان و تهذیب جوانان و تقویم اخلاق و عادات ایشان نفرمودندی و بران اقدام ننمودندی و اگر کسی بنظر اعتبار در احوال کودکان و اخلاق ایشان تامل کند علی الخصوص کودکانی را که ببردگی از طرفی بطرفی برند این معنی او را روشن گردد و کودک در ابتدای فطرت مقتضای طبیعت اظهار کند چه قوت رویّت او بدان درجه نرسیده باشد که احوال و ارادهٔ خویش را بحیله و خدیعه پوشیده گرداند چنانکه دیگر اصناف که اصحاب تمیز و فکر باشند تا آنچه قبیح شمرند مخفی دارند بتکلف آنچه مستحسن دانند فرا نمایند و در کودکان ظاهر است که بعضی مستعد قبول آداب باشند بآسانی و برخی بدشواری و جمعی را طبع از قبول آن متنفر بود و مقتضیات امزجهٔ ایشان چون حیا و وقاحت و سخا و ضنّت و قساوت و رقت و دیگر احوال از ایشان صادر شود و بعد از آن بعضی سهل الانقیاد باشند در قبول اضداد آن حالات و برخی عسیر الانقیاد و جمعی ممکن القبول و بعضی ممتنع القبول تا برخی خیر برآیند و گروهی شریر و قومی متوسط و چون مانند است احوال خُلق بخَلق که همچنانکه هیچ صورت بصورتی مشابه نیست هیچ خُلقی مناسب خُلقی یافته نشود و اگر اهمال تادیب و سیاست کنند و زمام هر کس بدست طبع او دهند همه عمر بر حالتی که مقتضای مزاج او بود در اصل یا آنچه عارض شده باشد باتفاق بماند بعضی در قید غضب و برخی در حبالهٔ شهوت و گروهی اسیر حرص و جمعی مبتلا بتکبر لیکن مودب اوّل همه جماعه را ناموس

---

[1] ضرب دوم آنست که هر دو مقدمه یعنی صغری و کبری کلیه باشند اولی موجبه و ثانیه سالبه چنانکه اینجا است ۱۲

[2] اشاره است بقول او که بعیان مشاهده می افتد که کودکان و جوانان الی آخره ۱۲

[3] احداث بالفتح نوجوانان ۱۲

آلہی بود علی العموم و مؤدب[1] ثانی اہل تمیز و اذہان صحیح را از ایشان حکمت بود علی الخصوص تا ازاں
مراتب بمدارج کمال رسند پس واجب بود بر مادر و پدر کہ فرزنداں را اول در قید ناموس[2] آلہی
آرند و باصناف سیاسات و تادیبات اصلاح عادات ایشاں کنند جماعتی را کہ مستحق ضرب
و توبیخ باشند چیزے ازیں جنس بقدر حاجت در تادیب ایشاں لازم دانند و گروہی را کہ بوعید
خوب انہ کرامات و راحات باصلاح تواں آورد ایں معانی را در باب ایشاں بتقدیم رسانند و
علی الجملہ ایشاں را اجباراً و اختیاراً بر آداب ستودہ و عادات پسندیدہ بدارند تا آنرا ملکہ کنند
و چوں بکمال عقل رسند از ثمرات آں تمتع یابند و برہان بر آنکہ طریقۂ قویم و منہاج مستقیم آں بودہ است
کہ ایشاں را بداں داشتہ اند تعقل کنند و اگر مستعد کرامتی بزرگتر و سعادتے جسیم تر باشند
بآسانی باں برسند انشاء اللہ تعالیٰ وہو ولیّ التوفیق ٭

## فصل دوم

در آنکہ صناعت تہذیب اخلاق شریف ترین صناعات است شرف[3] ہر صناعتی کہ مقصود
بود بر اصلاح ہر موجودی از موجودات بحسب شرف آں موجود تواند بود در ذات خویش و ایں قضیہ
ایست در عقل عقلا ظاہر و مکشوف چہ صناعت طب کہ غرض از و اصلاح بدن انسان است
شریف تر بود از صناعت دباغت کہ غرض از و استصلاح پوست حیوانات مردہ باشد و چوں
شریف ترین موجودات نوع انسان است چنانکہ در علوم نظری مبرہن شدہ است و یاد در فصل
چہارم از قسم اول باں اشارتے کردہ ایم وجود ایں نوع متعلق بقدرت خالق و صنع او ست
تعالیٰ و تقدس و تجویدی[4] وجود و اکمال جوہرش مفوض برای و رویّت و تدبیر و ارادت[5] او چنانکہ بیان

---

[1] ای مؤدب اول ناموس است و مؤدب ثانی حکمت ۱۲ ٭
[2] التمس راز نہاں داشتن و منہ الناموس ۱۲ مصادر ٭
[3] یعنی شرف ہر صناعت بنسبت شرف موضوع او ست اگر موضوعش شریف است آں صناعت ہم شریف است چنانچہ طب کہ موضوعش انسان است
و انسان اشرف ایں عالم است پس طب ہم اشرف صناعات عالم است پس شرف طب از انسان شد ۱۲ ٭
[4] تجویدی نیک کردن و نیک گفتن ۱۲ [5] چنانچہ شرف طب از انسان است شرف انسان مفوض است برای رویت و تدبیر او ۱۲ ٭

کردیم و چوں[١] کمال ہر چیزے در صدور فعل خاص اوست از و بتمامترین وجہے و نقصان او در قصور آں صدور از و چنانکہ در اسپ و شمشیر یاد کردیم کہ اگر مصدر خاصیت خویش نباشد بر وجہ اتم ہمچوں جبر ثقل اثقال را شاید یا ہمچوں گوسفند ذبح را و اظہار خاصیت انسان کہ اقتضائے اصدار افعال خاص او کند از و تا وجود ش بکمال رسد جز بتوسط ایں صناعت صورت نہ بندد پس صناعتی کہ ثمرۂ آں کمال اشرف موجودات ایں عالم بود شرف صناعات اہل عالم تواند بود و بباید دانست کہ ہمچنانکہ در اشخاص ہر صنفی از اصناف حیوانات بل اصناف نامیات و جمادات تفاوتی فاحش است چہ اسپ دوندۂ تازی با اسپ کودن پالانی و تیغ ہندی نیک مصقول با تیغ نرم آہن زنگ خوردہ دریک سلک نتواں آورد در اشخاص مردم تفاوت ازاں بیشتر است بل در ہیچ نوع از انواع موجودات آں اختلاف و مباینت نیست کہ دریں نوع و آں شاعر کہ گفتہ است ؎

ولم ار[٢] امثال الرجال تفاوتا ۔ لدى المجد حتى عد الف بواحد

اگرچہ پنداشتہ است کہ مبالغہ میکند و لیکن بحقیقت مقصر بودہ است چہ در نوع انسان شخصی یافتہ شود کہ اخس موجودات باشد و شخصی یافتہ شود کہ اشرف و افضل کائنات بود و بتوسط ایں صناعت میسّر میشود کہ ادنی مراتب انسانی را باعلی مدارج رسانند بحسب استعداد و قدر حیثیت صلاح او ہر چند ہمہ مردمان قابل یک نوع کمال نتوانند بود چنانکہ گفتہ اند پس صناعتی کہ بدو اخس موجودات را اشرف کائنات تواں کرد چہ شریف صناعتی تواند بود و ایں قدر دریں باب کفایت نمود تا سخن بحد اطناب نکشد و اللہ المیسر للخیرات و الموفق للحسنات ۔

## فصل سوم

در حصر اجناس[٣] فضائل کہ مکارم اخلاق عبارت از انست در علم نفس مقرر شدہ است کہ نفس انسانی

---

[١] یعنی کمال اسپ در خوش رفتاری و کمال شمشیر در مصافت روانی و نقصان آنہا در ضد اینہا ١٢ [٢] ندیدم تفاوت در جمعی چنانکہ در میان مردان دیدم دربارۂ مجد و بزرگی تا آنکہ شمار کردہ شد ہزار کس بنسبت مجد بمقابلۂ یک شخص ١٢ [٣] جنس آنرا گویند کہ در تحت او چند نوع مندرج بود اجناس جمع و نوع آنرا گویند کہ در تحت او فرد واقع شود ١٢

راسه قوت متباین است که باعتبار آن قوتها مصدر افعال و آثار مختلف میشود و مشارکت اراده و چون یکے ازین قوتها بر دیگران غالب شود دیگران مغلوب یا مفقود شوند اوّل قوت ناطقه که آنرا نفس ملکی خوانند و آن مبدا فکر و تمیز و شوق نظر در حقائق امور بود دوم قوت غضبی که آنرا نفس سبعی گویند و آن مبدا غضب و دلیری و اقدام بر اهوال و شوق تسلط و ترفع و مزید جاه باشد سوم قوت شهوانی که آنرا نفس بهیمی نامند و آن مبدا شهوات و طلب غذا و شوق التذاذ بماکل و مشارب و مناکح بود چنانکه در قسم اول اشارتے بدین قسم تقدیم یافت پس عدد فضائل نفس بحسب اعداد این قوی تواند بود چه هرگاه که حرکت نفس ناطقه باعتدال بود در ذات خویش و شوق او باکتساب معارف یقینی بود نه بآنچه گمان برند که یقینی است و بتحقیق جهل محض بود ازان حرکت فضیلت علم حادث شود و بتبعیت فضیلت حکمت لازم آید و هرگاه که حرکت نفس سبعی باعتدال بود و انقیاد نماید نفس عاقله را و قناعت کند بر آنچه نفس عاقله قسط او شمرد و تهیج[1] بیوقت و تجاوز حد ننماید در احوال خویش نفس را ازان حرکت فضیلت حلم حادث شود و فضیلت شجاعت بتبعیت لازم آید و هرگاه که حرکت نفس بهیمی باعتدال بود و مطاوعت نماید نفس عاقله را و اقتصار کند بر آنچه نفس عاقله نصیب او نهد و در اتباع هوای خویش مخالفت او نکند ازان حرکت فضیلت عفت حادث شود و فضیلت سخا بتبعیت لازم آید و چون این سه جنس فضیلت حاصل شود و هر سه با یکدیگر متمازج و متسالم شوند از ترکیب هر سه حالتی متشابه[2] حادث گردد که کمال و تمام آن فضائل بآن بود و آنرا فضیلت عدالت خوانند و ازین جهت است که اجماع و اتفاق جملگی حکمای متاخر و متقدم حاصل است بر آنکه اجناس فضائل چهار است حکمت و شجاعت و عفت و عدالت و هیچکس مستحق مدح و مستعد مباهات و مفاخرت نشود الا بیکے ازین چهار و هر چهار کسانیکه بشرف نسب و بزرگی دودمان فخر کنند مرجع بآن بود که بعضے از آبا و اسلاف ایشان باین فضائل موصوف بوده اند و اگر کسے بتفوق و تغلب یا بکثرت مال مباهات کند

---

[1] تهیج برخاستن باد و غبار و مانند آن ۱۲ [2] حالت متشابه آنرا گویند که چند چیز بعضها متجانس مختلط شوند که بعد از ترکیب تفاوت از آنها برخیزد و صفت کامله آن چیز که در هر یک وصف باشد مجتمع شده علیحده صورت گیرد چنانچه بعد از ترکیب حکمت و شجاعت و عفت که صفت کامله آنها عدالت است علیحده صورت گیرد و تمام و کمال آنها بوجود عدالت است و امتیاز عدالت از وجود آنها است ۱۲

اہل عقل را بروا نکار رسد و بعبارتے دیگر پیش ازیں گفتہ آمد کہ نفس را دو قوت است یکی ادراک بذات و دیگری تحریک بالآت و ہر یکے ازیں دو منشعب شود بدو شعبہ اما قوت ادراک بقوت نظری و قوت عملی و اما قوت تحریک بقوت دفع یعنی غضبی و قوت جذب یعنی شہوی پس بدیں اعتبار قوی چہار شوند و چوں تصرف ہر یک در موضوعات[1] خویش بر وجہ اعتدال بود چنانکہ باید و چندانکہ شاید بی افراط و تفریط فضیلتے[2] حادث شود پس فضائل نیز چہار بود یکے از تہذیب قوت نظری و آں حکمت بود دوم از تہذیب قوت عملی و آں عدالت بود سوم از تہذیب قوت غضبی و آں شجاعت بود چہارم از تہذیب قوت شہوی و آں عفت بود و چوں کمال قوت عملی آں بود کہ تصرفات او در آنچہ تعلق بعمل دارد بر وجہے باشد کہ باید و تحصیل ایں فضائل تعلق بعمل دارد ازیں جہت حصول عدالت موقوف بود بر حصول سہ فضیلت[3] دیگر چنانکہ در اعتبار اول گفتہ آمد و اینجا اشکالی وارد است و آں اینست کہ حکمت را قسمت کردیم بنظری و عملی و حکمت عملی را بسہ صنف کہ یکے ازاں مشتمل است بہ فضائل چہارگانہ کہ یکے ازاں حکمت است پس نفس[4] حکمت قسمے باشد از اقسام حکمت و ایں قسمے مدخول بود و حل ایں اشکال آنست کہ ہمچنانکہ عمل را تعلقے است بنظر و بدیں سبب در اقسام علوم قسمے کہ مقصود بود بر علم باموریکہ وجود آں تعلق بتصرف عالم دارد مرسوم شدہ است بقسم عملی نظر را نیز تعلقے است بعمل چہ نظر از امور یست کہ وجود آں تعلق بتصرف ناظر دارد پس ازیں جہت تحصیل اصل حکمت قسمے از اقسام حکمت عملی آمد تا چنانکہ عدالت از حکمت است حکمت از عدالت بود یا آنکہ مراد از حکمت دریں مقام استعمال[5] عقل عملی باشد چنانکہ باید و آنرا حکمت عملی نیز خوانند و بسبب اختلاف اعتبار اختلال از قسمت

---

[1] جمع موضوع و آں ذاتی در ال این قوی زیادہ شود ۱۲

[2] ای فضیلت حکمت و شجاعت و عفت و عمل عبارت است از نگہ قوت عملی نفس ما قوای غضبی و شہوی را تہذیب و ریاضت باعتدال در آرد پس تحصیل ایں فضائل تعلق بعمل یعنی بعدالت دارد و اگر عدالت نبود ایں فضائل ہستہ نشوند ازیں جہت حصول عدالت ہم موقوف بر حصول ایں فضیلتہا است ۱۲

[3] جزو کل خود را جزو واقع شود ایں محال است یا قسم قسیم خود را قسم واقع شود ایں محال است ۱۲

[4] یعنی علم و حلم و عفت کہ حکمت است عدالت از ینہا پیدا شود و اینہا از عدالت صادر و نیز کہ اگر عدالت نبود اینہا ممتاز و داشتہ نشوند ۱۲

[5] و ازیں جواب لازم می آید کہ عدالت جامع جمیع فضائل نباشد چہ حکمت نظری کہ اکمل فضائل است خارج می ماند با آنکہ تصریح نمودہ اند کہ عدالت جامع جمیع فضائل است ۱۲ شرح

زائل شود و شک بر خیزد و هر یکی ازین فضائل اقتضای استحقاق مدح صاحب فضیلت کند بشرط آنکه تعدی کند از و بغیر او چه مادام که اثر آن فضیلت هم در ذات او بود تنها و بغیر او سرایت نکند موجب استحقاق مدح نشود و ستائش صاحب سخاوت را که سخاوت او از و تعدی نکند بغیری منفاق[۲] خوانند نه سخی و صاحب شجاعت را چون بدین صفت بود غیور نامند نه شجاع و صاحب حکمت را مستبصر خوانند نه حکیم اما چون فضیلت عام شود و اثر خیرش بدیگران سرایت کند هر آئینه سبب خوف و رجای دیگران گردد پس سخا سبب رجا بود و شجاعت سبب خوف اما در دنیا چه این دو فضیلت تعلق بنفس حیوانی فانی دارند و علم هم سبب رجا بود و هم سبب خوف هم در دنیا و هم در آخرت چه این فضیلت تعلق بنفس ملکی باقی دارد و چون رجا و هیبت که سبب سیادت و احتشام باشند حاصل آید مدح لازم شود و در رسوم[۳] این فضائل گفته اند که حکمت آنست که معرفت هر چه سمت وجود دارد حاصل شود و چون موجودات[۴] یا الٰهی است یا انسانی پس حکمت دو نوع بود یکی دانستنی و دیگری کردنی یعنی نظری و عملی و شجاعت آنست که نفس غضبی نفس ناطقه را انقیاد نماید تا در امور هولناک مضطرب نشود و اقدام بر حسب رای او کند تا هم فعلی که کند جمیل شود و هم صبر بلکه نماید محمود باشد و عفت آنست که قوت شهوت مطیع نفس ناطقه باشد تا تصرفات او بحسب اقتضای رای او بود و اثر حریت در ظاهر شود و از تعبد هوای نفس و استخدام لذات فارغ ماند و عدالت آنست که این همه قوتها با یکدیگر اتفاق کنند و قوت ممیزه را امتثال نمایند تا اختلاف هواها و تجاذب قوتها صاحبش را در ورطهٔ حیرت نیفگنند و اثر انصاف[۵] و انتصاف[۶] در و ظاهر شود و الله الموفق و المعین *

---

سله آنچه از نظر کنند آنرا نظری گویند و آنچه از عمل کنند آنرا عملی خوانند اصل هر دو حکمت بود پس نفس حکمت نیز از اقسام حکمت شد مدخول و منقسم بقدر نبود و بسبب این اختلاف عملی و نظری اعتبار اختلال از قسمت زائل شود ۱۲ *

سله منفاق مرد بسیار نفقه ۱۲ صراح *

سله رسوم جمع رسم بمعنی تعریف ۱۲ *

سله یعنی موجودات یا مقدور انسان نیست و بتصرف او تعلق ندارد چنانچه خدای تعالی و عقول یا انسانی یعنی وجود او بتصرف انسان است چنانچه افعال آنها ۱۲ محشی

سله انصاف داد دادن و ظلم نا کردن ۱۲ *

سله انتصاف داد ستاندن و ظلم نا کشیدن ۱۲ *

# فصل چهارم

در انواعی که تحت اجناس فضائل باشند در تحت هر یکی ازین اجناس چهارگانه انواع نامحصور بود و ما آنچه مشهورتر است یاد کنیم اما انواعی که در تحت جنس حکمت است هفت است اول ذکا[1] دوم سرعت فهم سوم صفای ذهن چهارم سهولت تعلم پنجم حسن تعقل ششم تحفظ هفتم تذکر اما ذکا آن بود که از کثرت مزاولت[2] مقدمات نتیجه سرعت انتاج قضایا و سهولت استخراج نتائج ملکه شود بر مثال برقی که بدرخشد و اما سرعت فهم آن بود که نفس را حرکت از ملزومات بلوازم ملکه شده باشد تا دران بفضل مکثی محتاج نشود اما صفای ذهن آن بود که نفس را استعداد استخراج مطلوب بی اضطراب و تشویشی که برو طاری گردد حاصل آید و اما سهولت تعلم آن بود که نفس حدتی اکتساب کند در نظر تا بی ممانعت خواطر متفرقه بکلیت خویش توجه بمطلوب کند و اما حسن تعقل آن بود که در بحث و استکشاف از هر حقیقتی حدی و مقداری که باید نگاه دارد تا نه اهمال داخلی کرده باشد و نه اعتبار خارجی اما تحفظ آن بود که صورتهای که عقل[3] یا وهم بقوت تفکر یا تخیل ملخص و مستخلص گردانیده باشد نیک نگاه دارد و ضبط کند و اما تذکر آن بود که نفس را ملاحظه صور محفوظه بهر وقت که خواهد بآسانی دست دهد از جهت ملکه که اکتساب کرده باشد و اما

انواعیکه در تحت جنس شجاعت است یازده نوع است اول کبر دوم نجدت[4] سوم بلندهمتی چهارم ثبات پنجم حلم ششم سکون هفتم شهامت هشتم تحمل نهم تواضع دهم حمیت یازدهم رقت اما کبر آن بود که نفس بکرامت و هوان مبالات نکند و به یسار و عدمش التفات ننماید بلکه بر احتمال امور ملائم و غیر ملائم قادر باشد و اما نجدت آن بود که نفس واثق باشد به ثبات خویش تا در حالت خوف جزع برو راه نیابد و حرکات نامنتظم ازو صادر نشود و اما بلندهمتی آن بود

---

[1] ذکا بالفتح تیزی طبع ۱۲ کشف
[2] المزاولة ای المجادلة وجودة النظر والقدرة علی التصرف ۱۲ قاموس
[3] بطریق لف ونشر مرتب زیرا که فکر نمودن تعلق بعقل دارد و خیال کردن بوهم ۱۲
[4] نجدت بالفتح دلیری و مردانگی و سختی در کارزار ۱۲

که نفس را در طلب ذکر جمیل سعادت و شقاوت این جهانی در چشم نیفتند و بدان استبشار و ضجرت[1]
ننماید تا بحدیکه از هول مرگ نیز باک ندارد و امّا ثبات آن بود که نفس را قوت مقاومت
آلام و شدائد مستقر شده باشد تا از عارض شدن امثال آن شکسته نشود و امّا حلم آن بود
که نفس را طمانینتے حاصل شود که غضب بآسانی تحریک او نتواند کرد و اگر مکروہے باو رسد
در شغب نیاید و امّا سکون آن بود که نفس در خصومات یا در حربها نیکه جهت محافظت حرمت
یا ذب از شریعت لازم شود خفّت و سبکساری ننماید و این را عدم طیش[2] نیز گویند
و امّا شهامت آن بود که نفس حریص گردد بر اقتنای امور عظام از جهت توقع ذکر جمیل
و امّا تحمل آن بود که نفس آلات بدنی را فرسوده گرداند در استعمال از جهت اکتساب
امور پسندیده و امّا تواضع آن بود که خود را مزیتے نشمرد بر کسانیکه در جاه ازو نازل تر باشند
و امّا حمیّت آن بود که در محافظت ملّت یا حرمت از چیزها نیکه محافظت ازان واجب
بود تهاون ننماید و امّا رقت آن بود که نفس از مشاهدهٔ تالم ابنای جنس متاثر شود بی اضطرابی
که در انفعال او حادث گردد و امّا انواعی که در تحت جنس عفت است دوازده است اوّل
حیا دوم رفق سوم حسن هدی[3] چهارم مسالمت[4] پنجم دعت[5] ششم صبر هفتم قناعت هشتم وقار
نهم ورع دهم انتظام یازدهم حریت دوازدهم سخا امّا حیا انحصار نفس باشد در وقت استشعار[6]
از ارتکاب قبیح بجهت احتراز از استحقاق مذمت و امّا رفق انقیاد نفس بود امورے را که
حادث شود از طریق تبرع[7] و آنرا دماثت[8] نیز خوانند و امّا حسن هدی آن بود که نفس را بتکمیل
خویش و بتجمیلهای ستوده رغبتی صادق حادث شود و امّا مسالمت آن بود که نفس مجاملت[9][10]
ننماید در وقت تنازع آرای مختلفه و احوال متباینه از سر قدرت و ملکه که اضطراب را بدان تطرق[11]
نبود و امّا دعت[12] آن بود که نفس ساکن باشد در وقت حرکت شهوت و مالک زمام خویش بود

---

[1] ضجرت تنگدلی شدن از غم ۱۲ [2] طیش بالفتح سبکی و سبک شدن و رفتن و خطا شدن و گذشتن تیر از نشانه ۱۲ رشیدی
[3] هدی بالفتح سیرت ۱۲ [4] مسالمت آشتی کردن ۱۲ [5] دعت راحت ۱۲ [6] استشعار پنهان داشتن ترس در دل ۱۲
[7] تبرع گردن نهادن ۱۲ [8] دماثت نرم خوئی ۱۲ [9] مسالمت آشتی کردن ۱۲
[10] نیکوئی کردن ۱۲ [11] تطرق راه یافتن ۱۲
[12] دعت آرمیدن و ترک دادن ۱۲

واما صبر آن بود که نفس مقاومت کند با هوا تا مطاوعت لذات قبیحه ازو صادر نشود و اما قناعت آن بود که نفس آسان فراگیرد امور مآکل و مشارب و ملابس و غیر آنرا و رضا دهد بر آنچه سد[1] خللے کند از هر جنس که اتفاق افتد و اما وقار آن بود که نفس در وقتیکه منبعث باشد بسوے مطالب آرام نماید تا از شتاب زدگی مجاوزت حد ازو صادر نشود بشرط آنکه مطلوب فوت نکند و اما ورع آن بود که نفس ملازمت نماید بر اعمال نیکو و افعال پسندیده و قصور و فتور را بدان راه ندهد و اما انتظام آن بود که نفس را تقدیر[2] و ترتیب امور بر وجه وجوب و حسب مصالح نگهداشتن ملکه شود و اما حریت آن بود که نفس آن بود متمکن[3] شود بر اکتساب مال از وجوه مکاسب جمیله و صرف آن در وجوه مصارف محموده و امتناع نماید از اکتساب مال بوجوه مکاسب ذمیمه و اما آن بود که انفاق اموال و دیگر مقتنیات بر وسهل و آسان بود تا چنانکه باید و چندانکه شاید بمصب استحقاق رساند و سخا نوعی است که در تحت او انواع بسیار است و تفصیل بعضی ازان اینست اما انواع فضائل که در تحت جنس سخاست هشت است اوّل کرم دوّم ایثار سوم عفو چهارم مروت پنجم نبل ششم مواسات هفتم سماحت هشتم مسامحت اما کرم آن بود که بر نفس سهل نماید انفاق مال بسیار در امور[4] که نفع آن عام باشد و قدرش بزرگ بود بر وجهی که مصلحت اقتضا کند و اما ایثار[5] آن بود که بر نفس آسان باشد از هر ما یحتاجیکه بخاصه او تعلق داشته باشد بر خاستن و بذل کردن در وجه کسی که استحقاق[6] آن او را ثابت بود و اما عفو آن بود که بر نفس آسان بود ترک مجازات ببدی یا طلب مکافات بنیکی با حصول تمکن ازان و قدرت بران و اما مروت آن بود که نفس را رغبتی صادق بود بر تحلی[7] بزینت[8] افادت و بذل مالابد یا زیاده بران و اما نبل آن بود که نفس ابتهاج نماید بملازمت افعال پسندیده

[1] مثلاً جوع خلل است سداو طعام است از هر قسم که رسد رضا دهد همچنیں خلل راست بهر جنس که رسد قانع باشد ۱۲ ۰
[2] مثلاً طعام مقدار اشتها که واجب است بخورد و چون زیادتی باعث آزار باشد مصلحت نگهدارد یعنی نخورد ۱۲ ۰
[3] متمکن قرار و جای گیرنده ۱۲ ۰
[4] مثل ساختن چاه و مسجد و پل و حوض و تالاب و سرای و باغ وغیره ۱۲ ۰
[5] ایثار آنرا گویند که کسی بچیزے احتیاج دارد و شخصے دیگر آنرا طلب کند باو بدهد ۱۲ ۰
[6] مثل دادن بمسافران و یتیمان و محتاجان و بیوه وغیره که ذی حاجت باشند ۱۲ ۰
[7] تحلی آراسته شدن و زیور کردن ۱۲ [8] زینت آرائش و آنچه باو چیزی را آراسته کنند مانند لباس و زیور وغیره ۱۲ ۰

و مداومت سیرت ستوده و امّا مواسات معاونت یاران و دوستان و مستحقان بود در معیشت
و شرکت دادن ایشان را با خود در قوت و مال و امّا سماحت بذل کردن بعضی باشد بدل[1] خوشی
از چیزها ئیکه واجب نبود بذل آں و امّا مسامحت ترک گرفتن بعضی بود از چیزها ئیکه واجب
نبود ترک آں از طریق اختیار و امّا انواعیکه در تحت جنس عدالت است دوازده است اوّل
صداقت دوم الفت سوم وفا چہارم شفقت پنجم صلهٔ رحم ششم مکافات ہفتم حسن
شرکت ہشتم حسن قضا نہم تودّد دہم تسلیم یازدہم توکل دوازدہم عبادت امّا صداقت
محبتے صادق بود که باعث شود بر اہتمام جملگی اسباب فراغت صدیق و ایثار ہر چیزیکه ممکن
باشد باو و امّا الفت آں بود که رایہا و اعتقادات گروہی در معاونت یکدیگر بجہت تدبیر معیشت
متفق شوند و امّا وفا آں بود که از التزام طریق مواسات و معاونت تجاوز جائز نشمرد و امّا
شفقت آں بود که از حالی غیر ملائم که بکسی رسد مستشعر بود و ہمت بر ازالهٔ آں مقصور دارد و
امّا صلهٔ رحم[2] آں بود که خویشاں و پیوستگان را با خود در خیرات دنیاوی شرکت دہد و امّا مکافات
آں بود که احسانے را که باو کنند بمانند آں یا زیاده ازاں مقابله کند و در اسارت بکمتر ازاں
و امّا حسن شرکت آں بود که دادن و ستدن در معاملات بوجه اعتدال کند چنانکه موافق طبائع
دیگراں که بر وجه مجازات میگذارد از منت و ندامت خالی باشد و امّا تودد آں بود که طلب
مودت اکفا[3] و اہل فضل بخوشروئی و نیکو سخنی و دیگر چیزہا ئیکه مستدعی اینمعنی بود نماید و امّا تسلیم
آں بود که بفعلیکه تعلق بباری سبحانه داشته باشد یا آں کسانیکه بر ایشاں اعتراض جائز نبود
رضا دہد و بخوش منشی و تازه روئی آنرا تلقی نماید اگرچه موافق طبع او نبود و امّا توکل آں بود
که در کارہا ئیکه حوالهٔ آں بقدرت و کفایت بشری نبود و رای و رویّت خلق را دراں مجال
تصرفی صورت نه بندد زیادت و نقصان و تعجیل و تاخیر نطلبد و بخلاف آنچه باشد میل نکند و
امّا عبادت آں بود که تعظیم و تمجید خالق جل و علا و مقربان حضرت او چوں ملائکه و انبیا و ائمه و اولیا

---

[1] ای بخوشی دل و اگر بدل خوشی بطور مفعول مطلق باشد بمعنی بدلیکه از روی خوشی میشود ہم میتواند شد الا ایں رسم خط دیده نشده ۱۲
[2] رحم بفتح را و کسر حا زہدان یعنی محل بودن بچه در شکم و از صله رحم مراد رعایت حقوق قرابت است ۱۲ ظہر
[3] اکفا بالفتح جمع کفو بمعنی ہمسر و مانند ۱۲
[4] دثار بالکسر جامه که بر بالای جامهٔ دیگر پوشند و آں جامهٔ زیرین را شعار گویند ۱۲ رشیدی

علیهم السلام و اطاعت و انقیاد اوامر و نواهی صاحب شریعت را کند و تقوی را که متمم و مکمل
این معنی بود شعار و دثار[1] خود سازد و نیست حصر انواع فضائل و از ترکیب بعضی با بعضی
فضیلتهای بی اندازه تصور تواں کرد که بعضی را نامی خاص بود و بعضی را نبود والله ولی التوفیق

# فصل پنجم

در حصر اضداد این اجناس که اصناف رذائل بود چوں فضائل در چهار جنس محصور است
اضداد آں که اجناس رذایل بود در بادی النظر هم چهار تواند بود و آں جهل باشد که ضد حکمت است
و جبن که ضد شجاعت است و شره که ضد عفت است و جور که ضد عدالت است اما بحسب
نظر مستقصی[2] و بحث مستوفی هر فضیلتے را حدیست که چوں ازاں حد تجاوز نمایند چه در طرف غلو[3] و چه
در طرف تقصیر بر ذیلتی ادا کند بل هر قید که در تحدید[4] فضیلتے معتبر بود چوں اهمال کنند یا هر قید که
نامعتبر بود چوں رعایت کنند آں فضیلت رذیلت گردد پس هر فضیلتی بمثابه وسطی است
و رذائل که بازای او باشد بمنزلهٔ اطراف مانند مرکز و دائره تا همچنانکه بر سطح دائره یک نقطه که مرکز
اوست دورترین نقطه هاست از محیط و دیگر نقطه که اعداد آں در عدد حصر نیاید از جوانب چه بر محیط
و چه داخل محیط هر یک در جانبے که باشد بمحیط نزدیک تر باشد از مرکز همچنیں فضیلت را نیز
حدے بود که آں حد از رذائل در غایت بعد باشد و انحراف ازاں حد در هر جهت و جانب
که اتفاق افتد موجب قرب بود بر ذیلتی البته مراد حکما آنچه میگویند که فضیلت در وسط
بود و رذائل بر اطراف پس ازیں روی بازای هر فضیلتے رذیلتهائے نامتناهی بود چه وسط محدود
بود و اطراف نامحدود و ملازمت فضیلت مانند حرکت بود بر خطی مستقیم و ارتکاب رذائل
مانند انحراف ازاں خط و ظاهر است که میان دو حد خطی مستقیم جز یکی نتواند بود و خطهائے

---

[1] دثار بالکسر جامه که بر بالای جامهٔ دیگر پوشند و آں جامهٔ زیرین را شعار گویند ۱۲ رشیدی
[2] استقصا و استیفا تمام فرا گرفتن ۱۲ [3] غلو مبالغه از حد گذرانیدن و از حد گذشتن ۱۲
[4] تحدید حد چیزے ظاهر کردن ۱۲

نا مستقیم نامتناهی تواند بود و همچنین استقامت در سلوک طریق فضیلت جز بر یک نهج صورت نه بندد و انحراف ازاں منهج نامحدود باشد وازیں جهت باشد صعوبتے که در التزام طریقه فضائل واقع بود وآنچه در بعضے اشارات نوامیس آمده است که صراط خدای تعالی از موی باریکتر واز شمشیر تیزتر بود عبارت ازیں معنی است چه وجود وسط حقیقی در میان[1] اطراف نامتناهی متعذر بود و تمسک بداں بعد از وجود متعذر تر و بدانچه حکما گفته اند که اصابة[2] نقطة الهدف اعسر من العدول عنها ولزوم الصواب بعد ذلک حتی لا یخطیها اعسر واصعب همیں معنی خواسته اند و بباید[3] دانست که وسط را بدو معنی اعتبار کنند یکی آنچه فی نفسه وسط بود میان دو چیز مانند چهار که وسط بود میان دو و شش و انحراف آں از وساطت محال باشد و دیگر آنچه وسط بود باضافت مانند اعتدالات نوعے و شخصے نزدیک اطبا[4] و اعتبار وسط دریں علم هم ازیں قبیل باشد و ازینجاست که شرائط هر فضیلتے بحسب هر شخصے مختلف شود و باختلاف افعال واحوال و ازمنه وغیر آں هم اختلافے لازم آید و بازاء هر فضیلتے از فضائل هر شخصے معین رذائل نامتناهی باشد چنانکه گفتیم پس رذائل هر شخصی در حد وعد نتواں آورد وازیں سبب است که دواعی شر سخت بسیار است و دواعی خیر اندک ولیکن حصر ایں اشخاص و اعداد بر صاحب صناعت نیست چه بر صاحب صناعت اعطای اصول وقوانین بود نه احصای جزئیات چنانکه درود گر و زرگر را

---

[1] ای حصول نقطهٔ متوسط که عبارت از فضیلت است یا بودن اطراف نامتناهی که کنایه از رذائل است متعذر بود داگر احیاناً کالبرق الخاطف حصول هم کرد اما تمسک بداں یعنی قیام براں متعذر است ۱۲

[2] رسانیدن تیر بر نقطهٔ وسط نشانه دشوارتر است از نیکه تیر بر وسط نرسد وخطا کند و بعد از اصابه مذکوره همیشه تیر بر نشانه زدن تا اینکه گاهے خطا نکند دشوارتر ازیں است وسخت تر یعنی یکبار رسانیدن تیر هم به نشانه دشوار است ازیں که بگیرد نشانه و قریب آں نرساند اما خطا نا کردن و همیشه بر نشانه رسانیدن ازاں دشوارتر است ۱۲

[3] بداں که وسط را بدو معنی اطلاق کنند یکی وسط حقیقی که نسبت او بطرفین علی السویه باشد مانند چهار که وسط است میان دو و شش ایں همچون معتدل حقیقی است که اطباء دلائل بر نفی آں قائم میکنند و دیگر وسط باضافت بمنزله اعتدالات نوعی و شخصی که اطبا اثبات میکنند و وسط که در علم اخلاق معتبر از قبیل دوم تواند بود و لهذا شرائط فضیلت نظر باشخاص مختلف شود بلکه نظر بهر وقتی و حالے ۱۲

[4] معتدل نوعی بقیاس بسوئے آنکه داخل است دراں نوع مزاجیست که حاصل شود اعدل شخص را از اشخاص نوع انسان و معتدل نوعے بقیاس جملهٔ خارجیان آنکه مزاجش حاصل شود باعتدال بالقیاس الے سائر کائنات والمعتدل الشخص بالقیاس الے ما هو خارج هو المزاج الذی تحصل تشخص معنی حتی یکون موجوداً صحیحاً و بالقیاس الی احواله فی نفسه هو المزاج الذی اذا حصل تشخص کان علی افضل ما ینبغی ۱۲

قانونی بود در تصور دوایر انگشتری که بتوسط آن قانون[۱] اشخاص نامتناهی ازین نوع در عمل تواند آورد و در هر موضعی مصلحت آن موضع را از آنچه ماده معین و مقدار معین و تقدیر احتیاجی که باشد اقتضا کند رعایت بتقدیم رسانند و واجب نبود که تصور کنند اعداد دوایر انگشتریهای مختلف که در وجود توان آورد و اعداد[۲] فسادی که در طریق صناعت افتد و چون انحرافات راجع بدو نوع است یکی آنچه از مجاوزت در طرف افراط لازم آید و دیگری آنچه از مجاوزت در طرف تفریط لازم آید پس بازای هر فضیلتی دو جنس رذیلت باشد که آن فضیلت وسط بود و آن دو رذیلت دو طرف و چون بیان کرده آمد که اجناس فضائل چهار است پس اجناس رذائل هشت باشد دو ازان بازای حکمت و آن سفه بود و بله و دو بازای شجاعت و آن تهور بود و جبن و دو بازای عفت و آن شره[۳] بود و خمود[۴] شهوت و دو بازای عدالت و آن ظلم بود و انظلام و اما سفه[۵] و آن در طرف افراط است استعمال قوت فکری بود در آنچه واجب نبود یا زیاده بر آنچه مقدار واجب بود و بعضی آن را گربزی[۶] خوانند و اما بله و آن در طرف تفریط است تعطیل این قوت بود بارادت نه از روی خلقت و اما تهور[۷] و آن در طرف افراط است اقدام بود بر آنچه اقدام کردن بران جمیل نباشد و اما جبن و آن در طرف تفریط است حذر بود از چیزی که حذر ازان محمود نباشد و اما شره و آن در طرف افراط است ولوع[۸] باشد بر لذات زیاده از مقدار واجب و اما خمود شهوت و آن در طرف تفریط است سکون بود از حرکت در طلب لذات ضروری که شرع و عقل در اقدام بران رخصت داده باشند از روی اختیار نه از راه نقصان خلقت و اما ظلم[۹] و آن در طرف افراط است تحصیل اسباب معاش بود از وجوه ذمیمه و اما انظلام[۱۰] و آن در طرف تفریط است

---

۱ چنانچه نمودارها یا انگشتری یک نوع است اما اصناف راست کردن آن بسیار است همچنین فضیلت یک است و رذیلت بسیار ۱۲
۲ ای بر صاحب صناعت واجب نیست که فسادهای را که در کسب فضیلت آید تعداد کند ۱۲
۳ شره غالب شدن حرص ۱۲ ۴ خمود فرونشستن آتش وغیره ۱۲
۵ سفه و سفاهت سبکی و نادانی ۱۲
۶ گربزی زیرکی و گربزی دلیری و هم بمعنی مکاری و حیله گری ۱۲
۷ تهور فرو دویدن و افتادن در چیزی بی‌باکی ۱۲
۸ ولوع حریص شدن بچیزی و حریص ۱۲
۹ ظلم تصرف در حقوق مردم و اموال ایشان ۱۲
۱۰ انظلام تمکین ظالم از ظلم و انقیاد او در آنچه مستحق او باشد بطریق [illegible] ۱۲

تمکین دادن طالب اسباب معاش بود از غصب[1] و نہب[2] آں و انقیاد نمودن در فرا گرفتن آں
بے استحقاق بل بطریق ذلت و بسبب آنکہ وجوہ[3] توصل[4] باموال و اقوات و غیر آں بسیار
است ظالم و خائن ہمیشہ بسیار مال باشند و متظلم کم سرمایہ و عادل متوسط حال و ہم بریں سیاقت
در انواعیکہ تحت اجناس فضائل باشند اعتبار باید کرد تا بعدد ہر نوعی دو رذیلت معلوم شود۔
یکے در حد افراط[5] و دیگرے در جانب تفریط[6] و تواند بود کہ ہر یکے را ازیں انواع و اصناف در ہر
لغتی نامی معین وضع نکردہ باشند اما چوں معنی در تصور آید از عبارت فراغتی حاصل آید چہ
عبارت برای توصل بمعانی بکار آید و اما از جہت مثال آنچہ بازائی[7] نوعی چند لازم آید یاد کنیم
تا دیگراں را براں قیاس کنند گوییم از انواع حکمت ہفت نوع برشمردہ ایم ذکا[8] و سرعت فہم
و صفائی ذہن و سہولت تعلم و حسن تعقل و تحفظ و تذکر اما ذکا وسط بود میان خبث[9] و بلادت
خبث در جانب افراط و بلادت[10] در جانب تفریط و ما بدیں بلادت آں میخواہیم کہ از سوء اختیار
بود و نہ از عدم خلقت و اما سرعت فہم وسط بود میان سرعت تخیلی کہ بر سبیل اختطاف[11] افتد بی
احکام فہم و میان ابطائی[12] کہ از تاخیر تفہم[13] ملکہ شود و اما صفائی ذہن وسط بود میان التہابی[14] کہ بسبب
مجاوزت مقدار نفس را از مطلوب باز دارد و میان ظلمتی کہ در نفس حادث شود تا بسبب آں در

---

[1] غصب بستم گرفتن ۱۲
[2] نہب غارت ۱۲
[3] وجوہ طریقہ ۱۲
[4] توصل رسیدن ۱۲
[5] افراط مبالغہ در زیادت ۱۲
[6] تفریط مبالغہ در کمی ۱۲
[7] ازا بالکسر برابر شدن و مقابل و برابر ۱۲
[8] ذکا تیزی طبع و زیرکی و زود دریافتن ۱۲
[9] خبث آنکہ سرعت ذکا از حد گذشتہ بخیالات باطل افتد ۱۲
[10] بلادت آنکہ استعداد استخراج نتائج دارد و نمیکند ۱۲
[11] اختطاف ربودن و درخشیدن برق ۱۲
[12] ابطا درنگ کردن ۱۲
[13] تفہم اندک اندک دریافتن ۱۲
[14] التہاب افروختہ شدن ۱۲

استنباط نتایج تاخیر افتد و امّا سهولت تعلم وسط بود میان مبادرت[1] که استنباط صور را مجال ندهد و میان تصعب[2] که بتعذر مؤدی بود و امّا حسن تعقل وسط بود میان صرف فکر با دراک چیزی که در تعقل مطلوب[3] زاید باشد و میان قصور فکر از تعقل تمامی مطلوب و امّا تحفظ وسط بود میان عنایتی زاید بضبط آنچه ضبطش بیفایده بود و میان غفلتی از استنباط صور که مؤدی بود باعراض از آنچه حفظش مهم باشد و امّا تذکر وسط بود میان استعراضی[4] که اقتضای تضییع روزگار و کلالت[5] آلت کند میان نسیانی که از اهمال آنچه مراعات آن واجب بود لازم آید و بهمین نسق در انواع دیگر اجناس می باید گفت و باشد که بعضی رذائل را نامی مشهور بود چنانکه وقاحت[6] و خرق[7] که دو طرف فضیلت حیا اند و اسراف و بخل که دو طرف فضیلت سخا اند و تکبر و تذلل که دو طرف فضیلت تواضع اند و فسق و تجرج[8] که دو طرف فضیلت عبادت اند و باشد که فضیلتی باضافت با وسط وجودی بود مانند سخاوت[9] و شجاعت و طرف افراطش بر بعضی ناقص نظران ملتبس شود و میان آن رذیلت و نفس فضیلت فرقی نکنند تا چندانکه اسراف و تهور بیشتر بینند گمان برند که فضیلت کاملتر است و در طرف تفریطش این اشتباه نیفتد چنانکه در بخل و جبن چه این طرف عدمی است و مباینت وجود و عدم سخت ظاهر است و در فضیلتی که باضافت با وسط عدمی بود عکس این حکم افتد مثلاً در تواضع[10] و حلم طرف تفریطش ملتبس شود و طرف افراط که وجودی بود التباس نیارد و در فضیلتی که بفضل رجحانی در یک طرف موسوم نباشد مانند عدالت هر دو طرف واضح بود و اینست بیان اصناف رذائل بر سبیل اجمال و از بعضی ازین اصناف انواع امراض

---

[1] مبادرت پیش گرفتن و پیش پیش رفتن ۱۲ [2] تصعب تندی و دشواری ۱۲ *
[3] مطلوب زائد آنکه در بحث وضو بحث نماز کند و در بحث نماز بحث روزه آرد ۱۲ *
[4] استعراض عرضه کردن و خواستن و هرچه باید درخواستن از کسی ۱۲ [5] کلالت مانده شدن و کند شدن ۱۲ *
[6] بیحیائی و بی شرمی ۱۲ [7] خرق شرم و حیا کردن جائیکه شرم و حیا ضرور نباشد ۱۲
[8] تجرج باخود از حرج است بمعنی تنگی یعنی امر عبادت را بر خود تنگ ساختن و غلو در عبادت بحدیکه شارع نفرموده ارتکاب کردن چنانکه از وسواس در نیت و طهارت بفعل می آرند ۱۲ شرح [9] چون سخاوت و شجاعت نسبت با وسط وجودیست افراط او که اسراف و تهور است نیز وجودیست لهذا بر ناقص نظران ملتبس میشود و تفریط او که بخل و جبن است عدمی است لهذا ملتبس نیست ۱۲ [10] تواضع بمعنی فروتنی کردن و خود را ناچیز و کمتر دانستن و حلم بمعنی ترسیدن و از چیزیکه ترس از و جائز نبود و چون این هر دو فضیلت نسبت با وسط عدمی است تفریط او که تذلل از تعظیم ناس و تحمل بیجا او کافر باشد نیز عدمی است لهذا ملتبس میشود و افراط او که تکبر و شوخی باشد وجودیست لهذا ملتبس نیست ۱۲ *

نفس را حادث شود چنانکه بعد ازیں شرح اسباب و علاجات آں داده آید انشاء الله تعالیٰ +

# فصل ششم

در فرق میان فضائل و آنچه شبیه فضائل بود از احوال پیش ازیں در بابیکه بر بیان خیر و سعادت مقصور بود یاد کرده ایم که موجبات سعادت تکمیل قوای ناقصه است و بیان کردیم که تکمیل قوی بتحصیل فضائل چهارگانه متمشی[1] شود پس موجبات سعادت اجناس فضائل چهارگانه بود و انواعی که در تحت آں اجناس باشند و سعید کسی بود که ذات او مجمع این صفات بود و چوں یک جنس ازیں فضائل تعلق بقوت نظری دارد و آں حکمت است و سه جنس باقی تعلق بعمل دارد پس مظهر آثار حکمت نفس ناطقه بود و مظهر آثار سه جنس باقی بدن و چوں[2] افعالی صادر میشود از مردم شبیه بافعال اهل فضائل و در تمیز میان فضیلت و آنچه نه فضیلت بود بمعرفت حقیقت هر فعلی و تمیز میان آنچه مبدای آں فضیلتے بود و آنچه مبدائے آں حالتی دیگر باشد غیر فضیلت احتیاج[3] است پس دریں فصل این معنی را بشرح بیان کنیم اما در حکمت جماعتی باشند که مسائل علوم را جمع و حفظ کنند و در اثنای محاوره و مناظره بیان هر نکته از نکت حقائق که بطریق تقلید و تلقف[4] فراگرفته باشند بر وجهی ایراد کنند که مستمعان تعجب نمایند و بر وفور علم و کمال فضل آنکس گواهی دهند اما در حقیقت وثوق نفس و برد[5] یقینے که ثمره حکمت بود در ضمائر ایشاں مفقود بود و خلاصه عقائد و حاصل معارف ایشاں تشکک و حیرت بود و مثل ایشاں در تقریر علوم مثل بعضی حیوانات[6] بود در محاکات افعال انسانی و مثل کودکان در تشبه نمودن ببالغان پس آثار این جماعه و امثال ایشاں شبیه بود باثار حکما و از جهت آنکه

---

[1] تمشی رفتن و کار گزاردن و رواں کردن ۱۲ [2] از بعضے مردم افعال ازیں قسم واقع میشود که مانند افعال اهل الفضل باشد و در حقیقت رذائل است و آں افعال از روئے ریا و یا ترس یا امید یا نام یا عجب است ۱۲ [3] ای در تمیز فضائل و شبیه فضائل و در تمیز مساوی آنها بمعرفت حقیقت هم آنها احتیاج است تا آنکه بکنه آنها پیه نخواهد برد که فضائل است یا رذائل ۱۲ [4] تلقف زود فرو گذرانیدن ۱۲ [5] برد خنکی و مراد اینجا سکون و اطمینان است که بعد حصول یقین پیدا آید ۱۲ [6] مانند بوزنه و طوطی و شارک که آنچه بشنوند و بینند و از خود چیزے اختراع نتوانند کرد ۱۲ [7] چنانچه طفلان نے سواری میکنند مانند جوانان ۱۲ +

مصدر حکمت نفس[1] است اطلاع برین جنس مشابهت کمتر افتد و همچنین عمل اعفا[2] صادر شود
از کسانیکه عفیف النفس نباشند مانند جماعتی که از شهوات و لذات دنیاوی اعراض نمایند یا
بجهت انتظار چیزی هم ازان جنس در ماهیت و زیاده ازان در مقدار هم در عاجل[3] دنیا یا در
آجل[4] آخرت و یا بسبب آنکه از احساس بعضی ازان اجناس بی نصیب بوده باشند و ذوق
آن در نیافته و از ممارست و تجربه غافل مانند بعضی اهالی صحرا و کوهها و بیابانها و روستاهائی که
از شهرها دورتر افتاده باشند و یا بسبب آنکه از تواتر تناول[5] و ادمان[6] عروق اوعیه[7] ایشان بامتلا
مبتلا گشته باشد و ملالت و کلالت بحاسه[8] و آلت راه یافته و یا بسبب خمود شهوت و نقصان
خلقتی که در مبدای فطرت یا از جهت اختلال ترکیب[9] بنیه حادث شده باشد و یا بسبب استشعار
خوفی که از تناول توقع دارند مانند خوف آلام و امراض که از لواحق افراط و مداومت بود یا از
جهت مانعی دیگر از موانع چه عمل اعفا ازین جماعه و امثال ایشان صادر شود بی آنکه ذوات
ایشان بصفت عفت موصوف بوند و عفیف بحقیقت آنکس بود که حد و حق عفت نگاهدارد و
باعث[10] او بر ایثار این فضیلت آن بود که زینت قوت شهوانی که بقای شخص و نوع انسانی
بی وجود آن ممتنع است آنست که باین حلیه متحلی باشد بی شائبهٔ غرضی دیگر چون جر نفعی
یا دفع ضرری و بعد از تقدیم این اکتساب بر تناول هر صنفی از مشتهیات بقدر حاجت
چنانکه باید و چندانکه شاید بر وجهی که مصلحت اقتضا کند اقدام می نماید و همچنین عمل اسخیا
صادر شود از کسانیکه سخاوت حقیقی از ایشان منتفی باشد مانند کسانیکه مال بذل کنند در طلب
تمتع از شهوات یا بجهت مراد ریا و یا بطمع مزید جاه و قرب پادشاه و یا در طریق دفع ضرر

---

[1] و صدق و کذب نفس بزودی معلوم نمی شود از جهت اینکه نفس بے مرد آله کار نمیکند و آنچه میگوید بوسیلهٔ آله میگوید پس معلوم نمیشود که آنچه این میگوید در خود میدارد یا نمیدارد ۱۲ [2] اعفا جمع عفیف بمعنی پرهیزگار ۱۲ [3] مثل طلب معشوق مر عاشق را ۱۲
[4] مانند طلب حوران بهشت مر زاهدان را ۱۲ [5] تناول فرا گرفتن و برداشتن ۱۲ [6] ادمان پیوسته شراب خوردن و همواره کاری کردن ۱۲ [7] اوعیه بالفتح ظرفها جمع وعا ۱۲ [8] حاسه بتشدید سین قوتیکه دریابد چیزے را چون سامعه و باصره وغیره
[9] ای در ترکیب وجود چیزے خلل پیدا شده باشد ۱۲
[10] ای کسیکه مقصود از قبول کردن فضیلت عفت آن دارد که قوت شهوانی که بقائے تن و بقائے نوع انسانی بے او محال است زینت و حسن آن قوت همین است که بزیور عفت آراسته باشد بے غرض چیزی هم آنکس عفیف بود ۱۲

از نفس و مال و عرض و حرم و یا ایثار کنند بر کسانیکه بسمت استحقاق موسوم نباشند چون اهل شر یا کسانیکه بمجون و مضاحک و انواع ملهیات مشهور باشند و یا بذل از جهت توقع زیاده کنند و این فعل مانند افعال تجار و اهل مرابحه بود و سبب بذل اموال در امثال این طایفه و صدور اعمال اسخیا از ایشان آن بود که بعضے بطبیعت حرص و شره مبتلا باشند و جمعی بطبیعت اف زدن و ریا و برخے بطبیعت رنج طلبیدن و تجارت و گروهی نیز باشند که بذل ایشان بر سبیل تبذیر بود و سبب این قلت معرفت بود بقدر مال و این حال بیشتر وارثان را افتد و یا کسانیکه راکه از تعب کسب و صعوبت جمع بیخبر باشند چه مال را مدخل صعب بود و مخرج سهل و حکما در تمثیل این معنی حدیث مردیکه سنگی گران بر کوهی تند بلند بردو از آنجا فرو گذارد با استشهاد آورده اند چه کسب در دشواری چون بردن سنگ گران است بر فراز کوه و خرج در آسانی چون فرو گذاشتن آن سنگ بسوی نشیب و احتیاج بمال ضروریست در تدبیر عیش و تا فع در اظهار حکمت و فضیلت و اکتساب آن از وجوه ستوده متعذر چه مکاسب جمیله اندک ست و سلوک طریق آن بر احرار دشوار اما بر غیر احرار که مبالات نکنند بکیفیت اکتساب آسان و بدین سبب بیشتر کسانیکه بحریت متحلی باشند در مال ناقص حظ افتند و از بخت و روزگار شکایت نمایند و اضداد ایشان که از وجوه خیانات و طرق ناستوده جمع مال کنند فراخ دست و خوش عیش و مغبوط و محسود عوام باشند لیکن عاقل براءت ساحت از مذمت و نزاهت عرض از اعتراض و احتراز از وسخ خیانات و سرقات و تجنب از ظلم

---

سه ۱ عرض بالکسر تن و بدن و ناموس و بفتحتین خواسته و مال و بالفتح پهنا و اسباب خانه ۱۲ کشف +

سه ۲ مجون بفتحتین بے باکی و تمسخر ۱۲ +

سه ۳ مرابحه مشتق از ربح بمعنی سود و فائده ۱۲ +

سه ۴ تبذیر بے اندازه و بے فایده خرج کردن ۱۲ +

سه ۵ چنانچه در صحیفه سلیمان هم است که حکمت با توانگری بهتر است و با درویشی در خواب مرا بتجربه معلوم گشته آخر کار که قدر مرد بعلم است و قدر علم بمال ۱۲ جلالی سه ۶ حریت آن بود که نفس متمکن شود از اکتساب مال از وجوه مکاسب جمیله و صرف آن در وجوه مصارف محموده و امتناع نماید از اکتساب در وجوه مکاسب ذمیمه ۱۲ +

سه ۷ آرزو بردن بحال کسی بے آنکه زوال او خواهند بخلاف حسد ۱۲ سه ۸ براءت بیزار شدن از عیب ۱۲ +

سه ۹ ساحت فضائے سرا و خانه و ناحیت ۱۲ سه ۱۰ نزاهت دور شدن از بدی ۱۲ +

سه ۱۱ وسخ بفتحتین چرک و چرکناک شدن ۱۲ +

اکفا با فرزندان و تنزه از آنچه مستدعی فضیحت و لوم[1] و عار باشد چون خدلیت اغمار[2] و قیادت[3]
فجار و ترویج متاعهاے خبیث بر اغنیا و ملوک و مساعدت ایشان در فواحش و قبائح
و تحسین شنائع و فضائح بر حسب میل طبائع ایشان و تحفه بردن غمز و سعایت و نمامی و غیبت
و دیگر انواع شر و فساد که طلاب مال ارتکاب کنند ایثار[4] کند بر منفعتے و راحتی که در عوض آن
افعال بدو خواهد رسید پس نه بخت را ملامت کند و نه از گردش روزگار شکایت نماید و نه
بر چنین متمولان و منعمان[5] حسد برد و لیکن سخی بحقیقت آنکس بود که بذل مال لغرض دیگر جز آنکه
سخاوت لذاتها جمیل است مشوب نگرداند و اگر نظر او بر نفع غیر افتد بالعرض و بقصد ثانی بود
تا بعلت اولیٰ که جواد محض است تشبه نموده باشد و کمال حقیقی حاصل کرده و همچنین عملی
شبیه بشجاعت صادر شود از بعضے مردمان که شجاعت در ایشان موجود نبود مانند کسانیکه
بر مباشرت حروب و رکوب[6] و کروب[7] و اهوال و خطرها اقدام نمایند در طلب مالی یا ملکی
یا چیزی دیگر از انواع رغائب[8] که حصر آں ممکن نبود چه باعث برین اقدام طبیعت شره باشد
نه طبیعت فضیلت و مصابرت و ثبات بر امثال این اهوال نه از فرط شجاعت بود بلکه از
غایت حرص و نهمت[9] بود چه نفس شریف را در معرض خطر نهادن و بر مکاره عظیم اقدام نمودن
در طلب مال یا چیزیکه جاری مجرای مال بود نهایت خساست همت و رکاکت[10] طبع تواند
بود و بسیار بود که عیار[11] پیشگان با عفا[12] و شجعان[13] مشابهت نمایند با آنکه دورترین همه خلق
باشند از فضل و فضیلت تا بحدیکه اعراض از شهوات و صبر بر عقوبات سلطان از ضرب
سیاط و قطع اعضا و اصناف جراحات و نکایات[14] که آثار التیام نبود از ایشان صادر شود

---

[1] لوم بالفتح نکوهیدن و سرزنش کردن ۱۲ [2] اغمار بالفتح جمع غمر بفتحتین نادان و ناآزموده کار ۱۲ [3] قیادت دلالگی و محتاجگی قلتبانی و دیوثی ۱۲
[4] ایثار اختیار و فاعل کند عاقل یعنی عاقل برائت ساحت از مذمت و نزاهت عرض را از اعتراض مع عبارت ماتحت اختیار کند بر نفعی که عوض آں افعال قبیحه باو دهند ۱۲ [5] یعنی عاقل بر چنین متمولان که از وجوه ذمیمه مذکوره مال جمع کنند حسد نمی برد زیرا که میداند که کدام اند ۱۲
[6] رکوب بضمتین سوار شدن و ارتکاب ۱۲ [7] کروب بضمتین جمع کربت بمعنی سختی و غم ۱۲ [8] رغائب چیزهاے مرغوب جمع رغیبه ۱۲
[9] النهمة و التهیم و النهم سخت حریص شدن و بر خوردن وغیره ۱۲ [10] رکاکت بالفتح سست و ضعیف شدن ۱۲
[11] عیار پیشه مرد چالاک و زیرک که آمد و رفت در مردم کند برائے فساد ۱۲
[12] اعفا پرهیزگاران جمع عفیف ۱۲ [13] شجعان دلیران و بهادران جمع شجاع ۱۲
[14] نکایت گزند بدشمن رسانیدن بجراحت یا بقتل نکایات جمع ۱۲

و باشد که با قصی مراتب صبر بر بند و بدست و پا و گوش بریدن و چشم کندن و انواع عذاب و نکال و مثلہ[۱] و صلب و قتل رضا دهند تا اسم و ذکر در میان قوم و ابنای جنس و قهر کای خویش که در سوی اختیار و نقصان فضیلت مانند ایشان باشند باقی و شایع گردانند و همچنین شجاعت شاید کسے که از ملامت قوم و عشیره[۲] یا از خوف سلطان یا از سقوط[۳] جاه محترز باشد و یا کسے که بارها بطریق اتفاق با قران ظفر یافته باشد تا ثقتی که از تکرار آں عادت در تخیل او راسخ بود و عدم معرفتی که بمواقع اتفاقات او را حاصل باشد موجب معاودت او با مثال آں حال شود و همچنین عشاق در طلب معشوق از غایت رغبت در فجور یا از فرط حرص بر تمتع از مشاهده او خویشتن را در ورطه های مخوف اندازند و مرگ بر حیات اختیار کنند و اما شجاعت شیر و فیل و دیگر حیوانات اگرچه شبیه بشجاعت بود اما نه شجاعت بود چه شیر بقوت و تفوق خود وثوق دارد و بر ظفر مشرف است پس اقدام او بطبیعت غلبه و قدرت و قوت باشد نه بطبیعت شجاعت با آنکه در اغلب مقصود او از ازالت مقاومت عاری باشد و مثل او با فریسه[۴] مثل مبارزی تمام سلاح بود که قصد ضعیفی بے سلاح کند بعد آنکه آنچه شرط فضیلت است در و مفقود است و لیکن شجاع بحقیقت آنکس بود که حذر او از ارتکاب امری قبیح و شنیع زیاده از حذر او باشد از انصرام[۵] حیات و بدین سبب قتل جمیل را بر حیات مذموم ایثار کند هرچند لذت شجاعت در مبادی شجاعت احساس نیفتد که مبادی شجاعت مؤدی بود بخوف هلاکت و لیکن در عواقب امور احساس افتد چه در دار دنیا و چه بعد از مفارقت[۶] خاصه آنجا که بذل نفس در حمایت حق و در راه باری عز و علا و در مصلحت و جهانی خود و اہل دین کرده باشد چه آنکس

---

[۱] مثلہ بالضم گوش و بینی و دست و پا بریدن و ایں عقوبت ایام جاہلیت بود ۱۲ [۲] عشیره قبیله و تبار خویشان ۱۲ [۳] یعنی بسیجا بر که بملامت کسے نشنود و یا سیاست بادشاه نیا شد یا الم سقوط جاه نه بیند و همچو امور که مشتبہ بشجاعت باشد سبقت نماید ۱۲ [۴] فریسه شکار و گذاشتن مرد گوسپند را بگرگ و غیر السشیر ۱۲ صراح. در منتخب است فریسه شکار که شیر آنرا گردن شکسته باشد ۱۲ [۵] انصرام بریده و آخر شدن یعنی حذر شجاع از ارتکاب فعل بد زیاده از حذر مرگ خود باشد چه از مرگ خود نترسد و از فعل بد بترسد ۱۲ +

[۶] یعنی شجاع در دنیا و دین لذتها به بیند از آں در کار های ترسناک قوی دل باشد و تن دل بر خود قبول نکند و در دنیا بذکر باقی هم لذت یا بد و هم در آخرت قرب الٰہی حاصل کند کما قال اللہ تعالیٰ ولا تحسبن الذین قتلوا فی سبیل اللہ امواتا بل احیاء عند ربهم یرزقون یعنی مپندار ید آنها را که کشته شدند در راه خدا مردگان بلکه زنده نزدیک پروردگار خود رزق میا بند از رحمت او ۱۲ +

که این سیرت دامنگیر او شود داند که بقای او در عالم فانی روزی چند معدود خواهد بود و هر آینه
سرانجام کار مرگ است و رای او در محبت حق و قدم او در طلب فضیلت ثابت و مستقیم باشد
پس ذب[1] از دین و حمایت حرمت از دشمن و کوتاه گردانیدن دست متغلب از یاران و عشیره
و از اهل دین و جهاد در راه خدای تعالی اختیار کند و اگر گریختن ننگ دارد و داند که بد دل در اختیار
فرار طلب بقای چیزی میکند که بهیچ حال باقی نخواهد ماند و از روی حقیقت طالب محال است
با آنکه اگر روزی چند مهلت یابد عیش او منغص و حیات او مکدر بود و در معرض خواری و ذلت و مشقت
و مذمت روزگار گذراند پس تعجیل مرگ و فضیلت شجاعت و ذکر باقی و ثواب ابد دوست تر دارد از
تاخیرش با چندین محنت و آفت و سخن شجاع بالاتفاق[2] امیر المومنین علی ابن ابی طالب رضی الله
عنه که از محض شجاعت صادر شده است مصدق این معنی است و آن سخن اینست قال[3] رضی
الله عنه لاصحابه یا ایها الناس انکم ان لا تقتلوا تموتوا والذی نفس ابن ابی طالب بیده
لالف ضربة بالسیف علی الراس اهون من میتة علی الفراش و حال شجاع در مقاومت
هوای نفس و تجنب از شهوات همین حال بود که گفته آمد و هر که حد شجاعت که پیش ازین یاد کردیم
تصور کرده باشد داند که افعالیکه برشمردیم هر چند شبیه است بشجاعت اما از مفهوم شجاعت
خارج است و معلوم او شود که نه هر که بر اهوال اقدام نماید یا از فضایح نه اندیشد شجاع بود
کسانیکه از ذهاب شرف و فضیحت حرمت باک ندارند یا از آفتهای هائل چون زلازل سخت
و صواعق[4] متواتر و یا از علتهای مزمن و امراض مولم[5] یا از فقدان یاران و دوستان یا از موج
و آشوب دریا در وقتیکه در معرض این بلیات باشند خائف نشوند بجنون یا وقاحت نزدیکتر
باشند از آنکه بشجاعت و همچنین کسیکه در حال امن و فراغت خویشتن را در خطر افگند بدان وجه که
بطریق آزمایش از بالای بلند بجهد یا بر روی دیواری یا کوهی تند خطرناک بر شود یا خویشتن را در گردابی

---

۱ ذب راندن و بازداشتن ۱۲ ۲ یعنی باتفاق کافهٔ اهل ملت بشجاعت موصوف اند ۱۲
۳ گفت علی رضی الله عنه مر یاران خود را ای مردمان بدرستیکه اگر کشته نشوید شما خواهید مرد قسم آن خداست که نفس پسر ابی طالب بدست اوست هر آینه هزار زخم شمشیر بر سر آسان تر است از مردن بر فرش ۱۲
۴ صواعق جمع صاعقه بمعنی آتشی که از آسمان فرو افتد بآواز ۱۲
۵ مولم از ایلام بمعنی دردمند کردن ۱۲

افگنده و در مباحت ناهر شود یا بی ضرورتی در معرض شری مست یا گاوی نافرهیخته یا اسپی تند
ریاضت نایافته بشود تا بشجاعت مراو کند و مقدار خود در مردی و قوت بمردمان نماید نسبت
او بصلف و حماقت بیشتر باشد از آنکه بشجاعت و اما افعال کسانیکه خویشتن را خفه کنند یا زهر
بکشند یا در چاهی افگنند از خوف فقری یا از فزع زوال جاهی یا از مقاسات امری شنیع بر بددلی
حمل کردن لائق تر است از آنکه بر شجاعت چه موجب این افعال طبیعت جبن بود نه طبیعت
شجاعت از جهت آنکه شجاع صبور بود و بر تحمل شدائد قادر و در هر حال که حادث شود فعلی از و
صادر گردد که مناسب آن حال بود و ازین معنی واجب شده است تعظیم کسی که بشجاعت موسوم
بود بر کافهٔ عقلا و حکمت چنان اقتضا کند که پادشاه یا کسی که قیّم امور دین و ملک بود بچنان کس
مناقشه و مضایقه نکند و قدر او بشناسد و بیان محل او و محل کسانیکه بدو تشبه کنند و از شجاعت بی بهره
باشند تمیز کند چه شجاع عزیز الوجود بود و استهانت او بشدائد در امور محمود و صبر او بر مکاره
و وقائع و استخفاف او بچیزهائیکه عوام آنرا بزرگ شمرند مانند قتل سخت ظاهر باشد
نه بمکروهی که تدارکش ناممکن بود اندوهگین شود و نه از هولی که ناگاه حادث شود مضطرب گردد و
چون در خشم شود خشم او بمقدار واجب بود بر کسیکه مستحق ایذا باشد در وقتیکه لائق بود و چون انتقام
کشد همبرین شرائط بر انتقام اقدام نماید و حکما گفته اند کسی که در معرض انتقامی افتد و از آن ممنوع
شود ذبولی بنفس او راه یابد که زوال آن جز بانتقام صورت نه بندد و بعد از آن که بمراد رسیده
باشد نشاطی که در طبیعت او مرکوز بوده باشد معاودت کند و این انتقام اگر بحسب شجاعت
بود محمود باشد و الا مذموم و بسیار کسان بوده اند که بر انتقام از ملکی قاهر یا خصمی غالب اقدام نموده
اند تا نفس خویش را بدان در ورطهٔ هلاک افگنده اند بی آنکه مضرتی یا نقصانی بکار آنکس راه یافته

---

۱ فرهیختن و فرهختن نیکو و با ادب شدن و نافرهیخته یعنی بی ادب نیافته و نکیل در بینی نا انداخته ۱۲ ۲ خفه بالفتح و تشدید گلو فشردن ۱۲ کشف ۳ کافه بتشدید فا بمعنی همه ۱۲ ۴ بتشدید یائے مکسوره بر پا دارنده ۱۲ ۵ مناقشه با کسے در وود راز گرفتن در چیزے در حساب ۱۲ ۶ مضایقه با کسے تنگ فرا گرفتن کار ۱۲ ۷ استهانت خوار شمردن یعنی شدائد یکه در امور نیک باشد آنرا خوار شمرد این همت شجاع بود ۱۲ ۸ وقائع حوادث ای صبر بر مکروهات و حوادث زائد این هم همت شجاع بود ۱۲
۹ استخفاف سبک داشتن آسان شمردن وی خوار داشتن او چیزهای را که عوام آنرا بزرگ شمرند چنانکه قتل این همت و حوصله شجاع بود و ظهور همه مراتب مذکوره از شجاع بر ظاهر است ۱۲

باشد وچنیں انتقام وبال صاحبش و موجب مزید ذل وعجز او باشد پس معلوم شد کہ عفت وسخاوت وشجاعت نیکو نیاید الا از مرد حکیم وشرائط آں تمام نشود الا بحکمت تا ہر نوعے را بجای خویش وقت خویش بمقدار حاجت برمقتضای مصلحت بکار دارد پس ہر عفیفے وہر شجاعے حکیم نبود[1] وہر حکیمے عفیف وشجاع بود وہمچنیں عملی شبیہ بعدالت صادر شود از کسانیکہ عدالت در ایشاں موجود نبود واظہار اعمال عدول کنند از جہت ریا وسمعہ[2] تا بوسیلہ آں مالی یا جاہی یا چیزی مرغوب جذب کنند یا بجہت غرضی دیگر مانند انچہ تقدیم یافت در دیگر فضائل ونشاید کہ افعال وامثال ایں طائفہ را بعدالت نسبت دہند از بہر آنکہ عادل حقیقی کسی بود کہ تعدیل قوتہای نفسانی وتقویم افعال واقوالی کہ صادر شود ازاں قوتہا چنانکہ بعضے بر بعضے غالب نشود بتقدیم رسانیدہ باشد بعد ازاں در انچہ خارج ذات او بود مانند معاملات وکرامات وغیر آں ہمیں نسق رعایت کردہ باشد ونظر او در عموم اوقات براقتضای فضیلت عدالت بود نہ بر غرضی دیگر وایں آنگاہ متمشی شود کہ نفس را ہیئتے[3] نفسانی کہ مقتضی ادب کلی بود حاصل آمدہ باشد تا افعال وآثار او در سلک نظام انخراط یابد ودر دیگر فضائل ہمیں اعتبار محافظت باید کرد تا حقائق آں از انچہ بداں شبیہ بود باز شناسد واللہ ملہم الصواب ✤

# فصل ہفتم

در بیان شرف عدالت بر دیگر فضائل وشرح احوال واقسام آں لفظ عدالت از روئی دلالت مبنی است از معنی مساوات وتعقل مساوات بی اعتبار وحدت[4] ممتنع وچنانکہ وحدت

---

[1] زیراکہ ہر عفیف وشجاع حکمت نمیداند واز ادا سے لوازم عفت وشجاعت ورعایت حقوق وشرائط آں کہ عبارت از دانستن محل ومکان وزمان ومقدار ومقتضائے مصلحت وغیرہ باشد تعلق بحکمت دارد پس ہر عفیف وشجاع حکیم نبود وہر حکیم شجاع وعفیف میشود وچہ حکمت میداند وبزور حکمت برادائے لوازم عفت وشجاعت ورعایت حقوق وشرائط آں چنانکہ باید وچندانکہ شاید بخوبی واقف وقادر می شود ۱۲ ✤

[2] سمعت بالضم شنواندن عمل خود را بکسے چنانکہ ریا نمودن عمل خود بکسے ۱۲

[3] ہیئتی نفسانی ای صورت نفسانی یعنی ملکہ باطنی واستعداد حقیقی کہ حد ہر چیزے را نگہدارد حاصل آمدہ باشد آنگاہ تمام آداب عدالت از وبے توجہ فکر ورویت صادر شود وایں نہایت مراتب انسانی است ۱۲

[4] یعنی چوں گفتیم کہ ایں نیزہ چہار ذراع است فہمیدہ می شود کہ مقدار نیزہ ومقدار ذراع یکیست پس نیزہ وچہار ذراع کہ طرفین مساوات اند ہر دو مساوی اند ومقدار ہر دو واحد است ۱۲ ✤

بمرتبهٔ اقصی و درجهٔ اعلی از مراتب مدارج شرف و کمال مخصوص و ممتاز است و سریان[1] آثار او
از مبداء اول که واحد حقیقی اوست در جملگی معدودات مانند فیضان انوار وجود است از علت
اولی که موجود مطلق اوست در جملگی موجودات پس هر که بوحدت نزدیکتر وجود او شریف‌تر و بدین
سبب در نسب هیچ نسبت شریف‌تر از نسبت مساوات نیست چنانکه در علم موسیقی مقرر شده
است و در فضائل هیچ فضیلت کامل‌تر از فضیلت عدالت نیست چنانکه در صناعت اخلاق
معلوم میشود چه وسط حقیقی عدالت است و هر چه[2] جز اوست نسبت با او اطراف اند و مرجع همه
با او و چنانکه وحدت مقتضی شرف بل موجب[3] ثبات و قوام موجودات است کثرت مقتضی
خساست بل مستدعی فساد و بطلان موجودات است و اعتدال ظل وحدت است که
سمت قلت و کثرت و نقصان و زیادت از اصناف متباین برگیرد و بحلیهٔ وحدت آنرا
از حضیض نقصان و رذیلت فساد باوج کمال و فضیلت ثبات رساند و اگر اعتدال نبودی
دائره وجود بهم نرسیدی[4] چه تولد موالید[5] ثلثه از عناصر اربعه مشروط است بامتزاجات معتدل
و فی الجمله سخن درین باب بسیار است و مودی باطناب اولی آنکه با بر سر مقصود شویم و گوئیم که
عدالت و مساوات مقتضی نظام مختلفات اند و چنانکه در موسیقی[6] هر نسبت که نه نسبت
مساوات بود بوجهی از وجوه انحلال راجع بانسبت مساوات شود و الا از حد تناسب
خارج افتد و در دیگر امور هر چه آنرا نظامی بود بوجهی از وجوه عدالت در و موجود بود و الا

---

[1] سریان بالتحتین رفتن چیزے در جمیع اجزائے چیزی یعنی سریان آثار وحدت از خدا تعالی در جملگی معدودات مانند فیض انوار هستی است در تمامی ذرات ممکنات ۱۲ [2] ای عفت و سخاوت و شجاعت هر سه اطراف یعنی بمنزله دائره اند و عدالت وسط حقیقی یعنی بمشابه نقطه است که مرجع این هر سه است و این هر سه از عدالت قائم اند و عدالت از ینها پیدا ۱۲ [3] یعنی ثبات و قوام عالم باعتدال عنصر که هر چهار با هم متحد میکنند میشود و فساد بکثرت میگردد از انکه از هر یک اعتدال را گذاشته جدا جدا میشود ۱۲ ف چنانچه آنگاه که مرکب مزاج خویش پیدا نمی کند بجز و جد نمی آید و چون خوارج پیدا کرد بقید وحدت در آمده همین است مراد از اعتدال ۱۲

[4] اول از خدا تعالی عقل اول پیدا شد بعد ازاں از عقل اول ربع عناصر و از اربع عناصر جماد و از جماد نباتات و از نباتات حیوان و از حیوان انسان و از انسان خود را بمراتب ملک رسانیدن و از ملک در ذات حق سبحانه محو گردیدن همین را حکما دائره مزین کرده اند منه المبدء و الیه المعاد ۱۲

[5] موالید ثلثه جمع مولود یعنی جمادات و نباتات و حیوانات ۱۲

[6] مقرر است که چون سر درست میشود تار ساز می کشایند تا آنکه درست شود و بحد مساوات برسد ۱۲

مرجع آں بفساد و اختلال باشد بیانش[۱] آنکہ نسبت مساوات بعینہا آنجا بود کہ مماثلت کہ عبارت است از وحدت در جوہر یا کیت حاصل بود و آنجا کہ مماثلت مفقود بود مساوات چناں بود کہ گوئی نسبت اول با دوم چوں نسبت دوم با سوم یا چوں نسبت سوم با چہارم است اول را نسبت متصلہ گویند و دوم را نسبت منفصلہ و در انواع علوم منتسبات بر وجوہ مختلف بکار برند مانند نسبت عددی[۲] و نسبت ہندسی و نسبت[۳] تالیفی و دیگر نسب چنانکہ در علوم بیان کردہ اند و قدما[۴] را در تعظیم امر نسبت و استخراج علوم شریف بتوسط آں مبالغہ عظیم است پس چوں اعتبار عدالت کنند در امورے کہ مقتضی نظام معیشت بود و ارادہ را دراں مدخلی باشد آں سہ نوع بود اول آنچہ تعلق بقسمت اموال و کرامات دارد و دوم آنچہ تعلق بقسمت معاملات و معاوضات دارد سوم آنچہ تعلق بقسمت امورے دارد کہ تعدی را دراں مدخلی بود چوں تادیبات و سیاسات اما در قسم اول گویند کہ چوں نسبت ایں شخص بایں کرامت[۵] یا بایں مال مانند نسبت کسی است کہ در مثل رتبہ او بود با کرامتی و مالی مانند قسط او پس ایں کرامت و ایں مال حق اوست و او را مسلم باید داشت و اگر زیادتی و نقصانی بود تلافی فرمود و ایں نسبت شبیہ است بمنفصلہ و اما در قسم دوم گاہ بود کہ نسبت شبیہ بمنفصلہ افتد و گاہ بود کہ شبیہ بمتصلہ افتد منفصلہ چنانکہ گویند نسبت ایں بزاز بایں جامہ چوں نسبت ایں نجار بایں کرسی است در معاوضہ

---

[۱] قولہ بیانش آنکہ الخ یعنی مساوات جائے می باشد کہ چیزہائی متساویہ در جوہر ذات خود یا کمیت بر مقدار وحدتی داشتہ باشد در آنجا کہ ایں مماثلت معدوم است مساوات چناں باشد کہ نسبت اول بطرف دوم است بطرف سوم مثلاً نسبت دو با چہار ہمچو نسبت چہار است با ہشت و ازیں رو کہ وسط فی النسبت یعنی عدد چہار در ہر دو جانب گرفتہ اند ایں نسبت را متصلہ نامند و گاہ باشد کہ گویند کہ نسبت اول بثانی ہمچو نسبت ثالث است برابع چنانکہ گویند نسبت دو بسہ ہمچو نسبت چہار است بشش و چوں ہر یکے از اعداد دریں نسبت جدا جدا گرفتہ شدہ اند ایں نسبت را منفصلہ گویند ۱۲

[۲] نسبت عددی یعنی برابری و تضاعف وغیرہ کہ باعداد بیان تواں کرد و نسبت ہندسی مثل نسبت ایں خط باں خط و ایں گاہ باشد کہ در عدد بیان آں نتوانند کرد ۱۲

[۳] نسبت تالیفی در اصطلاح علم موسیقی تناسب آواز ہا باشد بایکدیگر در کمیت زمان حرکات و سکنات ۱۲

[۴] یعنی حکماے قدما تمام علوم را از نسبت و مناسبات پیدا کردہ اند و در تعلیم آں مبالغہ عظیم بکار بردہ اند ۱۲

[۵] مراد از کرامت منصب و خدمت است چوں قضا و صدارت و کوتوالی وغیرہ ای قدر مال و کرامت نسبت بایں آدمی چنانست کہ شخصے دیگر ہمیں قسم مال و کرامت داشتند ۱۲

حیفی نیست و متصل چنانکه گویند نسبت این جامه باین زر چون نسبت این زر باین کرسی است
پس در معاوضهٔ جامه و کرسی حیفے نیست واما در قسم سوم نسبت شبیه بنسبت هندسی افتد
چنانکه گویند نسبت این شخص بارتبهٔ خویش چون نسبت شخصے دیگر است بارتبهٔ خویش پس اگر او
ابطال تساوی کند بحیفی یا ضرری که بدیگر شخص رساند حیفی یا ضرری مقابل آن با وباید رسانید
تا عدالت و تکافی بحال اول شود و عادل کسی بود که مناسبت و مساوات میدهد چیزهاے
نامتناسب و نامتساوی را مثلاً اگر خطی مستقیم را بدو قسمت[۲] مختلف کنند و خواهند که باحد مساوات
برند هر آئنه مقداری از زائد نقصان باید کرد و بر ناقص زیاده کرد تا تساوی حاصل آید و قلت و
کثرت و نقصان و زیادت منتفی گردد و این کسی را میسر شود که بر طبیعت وسط واقف باشد تا رد
اطراف کند از و همچنین در خفت و ثقل و در ربح و خسران و دیگر انحرافات پس اگر در خفت و ثقل
چیزی بر خفیف نهد و از ثقیل بردارد تکافی حاصل آید و اگر متکافی باشد چون از یک طرف
نقصان کند خفیف شود و چون در دیگر طرف زیاده کند ثقل گردد و در ربح[۳] و خسران اگر کمتر از
حق گیرد در خسران افتد و اگر زیاده گیرد در ربح و تعیین کنندهٔ اوساط در هر چیزی تا بمعرفت آن دو
چیزها باعتدال صورت بندد و ناموس الٰهی باشد پس بتحقیقت واضع تساوی و عدالت
ناموس الٰهی است چه منبع وحدت اوست تعالیٰ ذکره و چون مردم مدنی بالطبع است و معیشت
او جز بتعاون ممکن نه چنانکه بعد ازین بشرح تر گفته آید و تعاون[۴] موقوف بود بر آنکه بعضے خدمت
کنند و از برخی بستانند و برخی دهند تا مکافات و مساوات و مناسبت مرتفع نشود چه نجار
چون عمل خود بصبّاغ دهد و صبّاغ عمل خود باو تکافی حاصل آید و تواند بود که عمل نجار از عمل صبّاغ

---

[۱] یعنی قاضی بصدد که هم رتبه اوست ستمی یا ضرری رساند همان قسم ستم و ضرر بقاضی باید رسانید تا عدالت بکمال او شود ۱۲
[۲] ای بالمناصفه تقسیم نکنند بلکه کم و زیاد کنند مثلاً خط دراز را دو قسمت کنند یک گز یک طرف و یک گز پاو بالا یک طرف شود پس
عدالت نشود اگر خواهند برابر کنند یعنی از نصفه پاو بالا ببرند و بهر دو گز زیاده کنند تا برابر شود و عدالت پدید آید ۱۲
[۳] یعنی در ربح و خسران اگر مثل حق خود که بران گرفته است بستاند عادل است و اگر از حق خود کمتر گیرد در زیان افتد و اگر از ان بیشتر
گیرد در ربح ۱۲
[۴] تعاون با یکدیگر یاری کردن یعنی در حرفات مختلفه یکے معاون دیگرے باشد تا موجب آبادی شود و الّا از دست
تنها چه خیزد مثلاً خباز از برای بذرگر نان پزد و بذرگر از برای او گشت نماید و خیاط از برای نساج جامه دوزد و نساج از برای
او نسج کند و علیٰ هذا ۱۲

بیشتر بود یا بدتر و برعکس پس بضرورت بمتوسطی و مقومی احتیاج افتاد و آن دینارست پس دینار
عادل و متوسط است میان خلق لیکن عادل صامت[۱] و احتیاج بعادل ناطق باقی تا اگر
استقامت منتها و ضمان بدینار که عادل صامت است حاصل نیاید از عادل ناطق استعانت
طلبند و او اعانت دینار کند تا نظام و استقامت بالفعل موجود شود و ناطق انسان است
پس ازین روی بحاکمی حاجت افتاد و ازین مباحثه معلوم شد که حفظ عدالت درمیان خلق
بی این سه چیز صورت نه بندد یعنی ناموس الٰهی و حاکم انسانی و دینار و ارسطاطالیس گفته است
که دینار ناموسی عادل است و معنی ناموس در لغت او تدبیر و سیاست[۲] بود و آنچه بدان ماند
ازین جهت شریعت را ناموس الٰهی خوانند و در کتاب نیقوماخیا گفته است که ناموس اکبر من
عند الله تواند بود و ناموس دوم از قبیل ناموس اکبر و ناموس سوم دینار بود پس ناموس خدای تعالی
مقتدای نوامیس باشد و ناموس دوم حاکم بود و او را اقتدا بناموس الٰهی باید کرد و ناموس سوم اقتدا
کند بناموس دوم و در تنزیل[۳] قرآن همین معنی بعینه یافته میشود آنجا که فرموده است و انزلنا معهم
الکتاب والمیزان لیقوم الناس بالقسط وانزلنا الحدید فیه بأس شدید ومنافع
للناس الآیه و دینار که مساوات دهنده مختلفات است احتیاج از آن سبب افتاد که اگر تقویم
مختلفات باثمان[۴] مختلفه نبودی مشارکت و معامله در وجه اخذ و اعطا مقدر و منظوم نگشتی اما چون
دینار از بعضی بکاهد و در بعضی افزاید اعتدال حاصل آید و معامله صباغ با نجار متساوی شود و
این از عدل مدنی بود که گفته اند عمارت دنیا بعدل مدنی است و خرابی دنیا بجور مدنی و بسیار باشد
که عمل اندک با عملهای بسیار متساوی باشد مانند نظر مهندس[۵] که در مقابله رنجها و مشقتهای کارکنان
بسیار افتد و مانند تدبیر صاحب لشکر که در مقابله محاربه سواران بی شمار افتد و با زای عادل جائر

۱ صامت خاموش چنانچه زر و سیم و مال وغیره ۱۲ ۲ سیاست نگهداشتن و کار فرمودن و قهر کردن بر بدکار و رعیت داری کردن ۱۲ ۳ در این آیه کتاب اشاره است بشریعت و میزان بانچه معیار مقادیر اشیا و آلهٔ معرفت نسبت امور متفاوت بهمدیگر و دینار در آن داخل است و حدید بشمشیر که در قبضهٔ اقتدار پادشاه کینه گذار سیاست کردار باشد ۱۲ جلالی ۴ اثمان جمع ثمن یعنی قیمت یعنی جامه هم ده روپیه قیمت دارد و درهم و در ده روپیه قیمت دارد و درهم چهار روپیه پس هنر را بهتر معاوضه نتوان کرد بلکه دینار باید واد اگر دینار نبودی کار دنیا ابتر شدی ۱۲

۵ هندس اندازه کننده و اندازه گیرنده و نقشه بندنده و حکیم و دانا و باریک بین و طراح که اول طرح عمارت اندازد و بعد از آن کارگران عمارت کنند چنانچه اول فکر آخر عمل است یعنی هندس چون تحقیق توجه گذارد و حقایق تمامی زمین را بگوید اگر هزار کارکن جمع شوند آن را حقیقت را نتوانند گفت همچنین صاحب لشکر دریک تدبیر کفایت هزار سوار تواند کرد ۱۲

بود و آن کسی باشد که ابطال تساوی کند و بر منوال[1] سخن ارسطاطالیس قواعد گذشته جایر سه نوع بود
اول جایر اعظم و آن کسی بود که ناموس الٰهی را منقاد نباشد دوم جایر اوسط و آن کسی بود که حاکم را
مطاوعت نکند سوم جایر اصغر و آن کسی بود که بحکم دینار شرود و فساد یکه از جور این مرتبه حاصل آید
غصب و نهب اموال و انواع دزدی و خیانت باشد و فساد یکه از جور آن دو مرتبه دیگر باشد عظیم[2] فسادها
بود و ارسطاطالیس گفته است کسیکه بناموس الٰهی متمسک باشد عمل بطبیعت مساوات کند و اکتساب
خیر و سعادت از وجوه عدالت و ناموس الٰهی جز بمحمود نفرماید چه از قبل[3] خدای تعالی جز جمیل صادر
نشود و امر ناموس الٰهی بخیر بود بچیزهائیکه مؤدی بسعادت باشد و نهی او از فسادهای بدنی بود پس
بشجاعت فرماید و حفظ ترتیب در مصاف[4] جهاد و بعفت فرماید و حفظ فروج از زنا فرایستها
و از فسق و افترا و شتم و بد گفتن باز دارد و فی الجمله بر فضیلت حث کند و از رذیلت منع و عادل
استعمال عدالت کند اول در ذات خویش پس در شرکای خویش از اهل مدینه پس گفته است که عدالت
جزوی نبود از فضیلت بلکه همه فضیلت بود باسرها و جور که ضد اوست جزوی نبود از رذیلت
بلکه همه رذیلت بود باسرها ولیکن بعضی انواع جور از بعضی ظاهرتر بود مثلاً[5] آنچه در بیع و شری
و کفالات و عاریتها افتد ظاهرتر بود نزدیک اهل مدن از دزدیها و فجور و قیادت و مخادعت
ممالیک و گواهی دادن دروغ و این صنف بجفا نزدیکتر افتد و بعضی باشد که بتغلب نزدیکتر
بود مانند تعذیب بقیود و اغلال[6] و آنچه جاری مجرای آن بود و پادشاه عادل حاکم بسویت باشد
که رفع و ابطال این فسادها کند و خلیفهٔ ناموس الٰهی بود در حفظ مساوات پس خویشتن را از خیرات
بیشتر از دیگران ندهد و از شرور کمتر و ازینجا گفته اند الخلافة تطهر[7] بعد از آن گفته است عوام مرتبهٔ
حکومت کسی را دانند که بشرف حسب و نسب مشهور بود یا کسی را که به یسار بسیار مستظهر باشد

---

[1] منوال و منول خشبه که جولاهگان پارچه بران پیچند و یقال هم علی منوال واحد ای علی طبیعة واحدة بر یک نورد اند ۱۲
[2] خلاصه آنکه هر که از دایرهٔ اطاعت شریعت بیرون آید هر آئینه اطاعت بادشاه نه بیارد از چشم نتوان داشت و همه فسادها ازو متولد تواند شد و هر که از حیطهٔ فرمان پادشاه زمان بیرون رود بمقتضای آیهٔ اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم از ربقهٔ اطاعت بادشاه حقیقی بیرون رفته باشد و همه فسادها ازو متوقع باشد ۱۲ جلالی
[3] قبل بالکسر و فتح با هر دو جانب ۱۲
[4] جمع مصف جمع صف جای کشیدن قتال ۱۲
[5] مثلاً چیزے فروخت و قیمتش گرفت و آن چیز نداد یا چیزی خریده گرفت و قیمت نداد و یا چیزے را ضامن شد و شرائط او بجا نیاورد یا چیزے بعاریت آورد و باز نداد و چنین ها نزدیک اهل شهر از دزدی و فجور و دلالگی و محتالگی و غیره بدتر پیدا شد چه این پنهان میشود و آن ظاهر ۱۲
[6] اغلال بالفتح جمع غل یعنی طوق که در گردن مجرمان اندازند ۱۲
[7] تطهر پاک شدن و خود را از گناه باز داشتن ۱۲

واہل عقل و تمیز حکمت و عدالت را از شرائط استعداد این منزلت شناسد چہ این دو فضیلت سبب
ریاست و سیادت حقیقی باشند و مرتب داشتن مرتبۂ ہر یکے در درجۂ خویش و اسباب جملگی
اصناف مضرات محصور است در چہار نوع اول شہوت و ردائت تابع آں افتد دوم شرارت
و جور تابع آں افتد سوم خطا و حزن تابع آں افتد چہارم شقا و حسرتی مقارن مذلت و اندوہ تابع
آں افتد اما شہوت[1] چوں باعث شود بر اضرار غیر مردم را دراں اضرار التذاذی و ایثاری
صورت نہ بندد مگر آنکہ چوں در طریق توصل بمشتہی واقع شدہ باشد بالعرض رضا بدو دہد و گاہ
بود کہ کراہت آں اضرار و تالم بداں احساس کند و مع ذلک قوت شہوت از ارتکاب آں بکرہ
حمل کند و اما شریر کہ تعمداً اضرار غیر نماید بر سبیل ایثار و از آں التذاذ یابد مانند کسیکہ غمز و سعایت
کند شر و یک ظلمہ تا بتوسط آں نعمتی از غیرے ازالہ کند بی آنکہ منفعتے باو رسد لیکن او را از مکروہی
کہ باں کس رسد لذتی حاصل آید بر وجہ تشفی[2] از حسد یا از سببی دیگر و اما خطا چوں سبب اضرار
غیر شود نہ از وجہ قصد و ایثار بود و نہ مقتضی التذاذ بلکہ قصد بفعلے دیگر بود کہ آں فعل مؤدی بود بضرر
مانند[3] تیر کہ نہ بقصد بر شخصی آید ہر سر آئینہ حزنے و اندوہی تابع ایں حالت بود و اما شقا مبداء فعلی
است کہ در و سببی خارج باشد از ذات صاحبش و او را دراں اختیارے و قصدی نہ مانند آنکہ
آسیب صدمۂ ستوری ریاضت نایافتہ کہ شخصے برو نشستہ بود بکسی رسد کہ آں شخص را درو
وابستگی باشد و او را ہلاک کند و چنیں شخصی شقی مرحوم بود دراں واقعہ غیر ملوم و اما کسیکہ بسبب مستی
یا خشم یا غیرت بر قبیحی اقدام نماید عقوبت و عتاب از و ساقط نشود چہ مبداء آں افعال یعنی
تناول مسکر و انقیاد قوت غضبی و شہوی کہ صدور قبح بتبعیت آں لازم آمد بارادہ و اختیار او
بودہ است اینست شرح عدالت و اسباب آں و اما اقسامش در افعال گوئیم حکیم اول عدالت
را بسہ قسم کردہ است اول آنچہ مردم را بداں قیام باید نمود از حق تعالیٰ کہ واہب خیرات و
مفضی کرامات است بل سبب وجود ہر نعمت کہ تابع وجود است اوست و عدالت چناں

---

[1] یعنی شخصی کہ مروتی اہلیت داشتہ باشد و اضرار غیر از شہوات نمی شود و بدیں راضی نمی گردد مگر آنکہ حصول او بآرزوئے خود بر اضرار غیر موقوف بود آنگاہ بدو رضا میدہد و دریں صورت مقصود اصلی او حصول بمامول خود است و اضرار غیر مقصود بالعرض ۱۲ مش +

[2] تشفی دل خوش شدن از غضب و کینہ رستن ۱۲ +

[3] چنانچہ تیر بشکاری دیگر انداخت و آں رفتہ بیاری خورد پس خطا واقع گردید حزن و اندوہ لازم آمد ۱۲ +

اقتضا کند که بنده بقدر طاقت در اموری که میان او و معبود او باشد طریق افضل سلوک دارد و در رعایت
شرائط وجوب جهد و بذل کند[1] دوم آنچه مردم را بدان قیام باید نمود از حقوق ابنای جنس و تعظیم
رؤسا و ادای امانات و انصاف در معاملات سوم آنچه بدان ماند تا اینجا سخن حکیم است
و تحقیق این سخن در بیان وجوب ادای حقوق خدای تعالی جل جلاله آنست که چون شریطهٔ[2] عدالت
مساوات است در اخذ و اعطای اموال و کرامات و غیر آن ظاهر باشد پس باید که بازای آنچه بما میرسد
از عطیات خالق عز اسمه و نعم نامتناهی از حقی ثابت بود که بنوعی از انواع قدرت در ادای آن
حق بذل کنند چه اگر کسی که باندک مایه انعامی مخصوص شود از غیری و آنرا مجازاتی نکند
بنوعی بصفت[3] جور منسوب باشد تا بکسی که بعطاهای نامتناهی و نعمتهای بی اندازه تخصیص
یافته باشد و بعد از آن بر تواتر و توالی ملحق ایادی او بلحظه فلحظه آثار مددی میرسد و در مقابل
باندیشهٔ شکر نعمتی یا قیام بحقی بادای معروفی مشغول نشود لابد[4] سیرت عدالت چنان اقتضا
کند که بعد از اجتهاد در مجازات و مکافات مقصور دارد و در اهمال و تقصیر خویشتن را نامعذور
شناسد چه اگر مثل پادشاهی عادل فاضل باشد که از آثار سیاست او ممالک ایمن
و معمور گردد و عدل او در آفاق و اقطار[5] ظاهر و مشهور و در حمایت حریم و ذب[6] از بیضهٔ[7] ملک
و دفع ابنای جنس از ظلم بر یکدیگر و تمهید اسباب مصالح معاش و معاد خلق هیچ دقیقه مهمل و
معطل نگذارد تا هم خیر او عموم رعایا و زیردستان را شامل بود و هم احسان او بهر یک از آحاد و ضعفا
علی الخصوص واصل و اشفاق[8] آنکه هر یک را از اهل مملکت او علیحده بنوعی از مکافات قیام باید
نمود که لعامه از آن مقتضی انصاف بود نسبت جور او را حاصل و هر چند بسبب استغنا او از صنائع
و مکافات ایشان جز باخلاص دعا و نشر[9] ثنا و ذکر مناقب[10] و مآثر و شرح مساعی و مفاخر و

---

[1] یعنی طاقت و قوت خود صرف کند حتی الامکان تقصیر ننماید ۱۲ [2] شریطه شرط و پیمان ۱۲
[3] یعنی منسوب بود بصفت جور چگونه نخواهد بود بلکه البته خواهد بود ۱۲ [4] یعنی چنین نیست که بشکرانهٔ آن ضرور قیام نماید ۱۲
[5] اقطار بالفتح جمع قطر بالضم بمعنی کرانه و گوشه ۱۲ [6] ذب بالفتح راندن و دور کردن و بازداشتن ۱۲
[7] بیضهٔ ملک یعنی حوزه و میانهٔ آن ۱۲
[8] یعنی پادشاه را آنقدر استحقاق است که هر یکی را از اهل مملکت وی بپاداش احسانات او قیام و توجه ضروری است و اگر
آنرا فرو گذارند منسوب بجور شوند ۱۲ [9] نشر فاش کردن ۱۲
[10] مناقب جمع منقبت بمعنی هنر و صفت پسندیده ۱۲

جمیل و محبت صافی و بذل طاعت و نصیحت و ترک مخالفت در سر و علانیه و سعی در اتمام سیرت
او بقدر طاقت و اندازهٔ استطاعت و اقتدا باو در تدبیر منزل و تربیت اهل و عشیره که نسبت
او با ایشان چون نسبت ملک باشد با ملک نتواند[1] بود و اغماض ایشان از اقامت مراسم و
قیام نامودن بدین شرائط با قدرت اختیار جز ظلم و جور حقیقی و انحراف از سنن[2] عدالت نبود
چه اخذ بے عطا از قانون انصاف خارج افتد و چندانکه افادهٔ نعمت و افاضهٔ معروف
بیشتر جور[3] بلکه در مقابل آن باشد فاحش تر چه ظلم اگرچند قبیح است در نفس خود اما بعضے از بعضے
قبیح تر باشد چنانکه ازالهٔ نعمتے و انکار حقی از انکار حقی شنیع تر بود و چون قبح تقصیر در مکافات
حقوق ملوک و رؤسا ببذل طاعت و شکر نعمت و محبت و سعی صالح تا این غایت معلوم است
بنگر که در قیام بحقوق مالک الملک بحقیقت که هر ساعت بل هر لحظه چندان نعم و ایادی نامتناهی
از فیض وجود او بنفوس و اجسام ما میرسد که در حد و عد حیز حصر نتوان آورد و اهمال و تقاعد
تا چه غایت مذموم و منکر تواند بود اگر از نعمت اول گوئیم که وجود است آنرا بدلی در تصور نمی آید
و اگر از ترکیب بنیه و تهذیب صور گوئیم مصنف کتاب[4] تشریح و مؤلف کتاب منافع اعضا
زیاده از یک هزار ورق در احصای آنچه وهم بشری بدان تواند رسید سیاه کرده اند و هنوز از دریا
قطرهٔ در معرض تعریف نیاورده و از عهدهٔ معرفت یک نکته چنانکه باید بیرون نیامده و
بکنه حقیقت یک دقیقه[5] نرسیده و اگر از نفوس و قوی و ملکات[6] و ارواح گوئیم و خواهیم که شرح
دهیم مددیکه از فیض عقل و نور و بها و مجد و سنا و برکات و خیرات او بنفس ما میرسد عبارت
و اشارت را دران باب مجالی نیابیم و زبان و بیان و فهم و وهم را از تصرف در حقائق و دقائق
آن عاجز و قاصر شمریم و اگر از نعمت بقای ابدی و ملک سرمدی و جوار حضرت احدی گوئیم
که ما را در معرض تحصیل و اقتنای استعداد و استیجاب آن آورده است جز عجز و حیرت و قصور

[1] یعنی مکافات بادشاه از رعیت جز این چیزها که مذکور شد هیچ نمی تواند شد بسبب استغنای وی ۱۲
[2] سنن بفتحتین روش و بضم سین و فتح نون جمع سنت که بمعنی طریقه باشد ۱۲
[3] یعنی هر قدر لوازم زیاده باشد جور در مقابل آن زیاده شمرده شود ۱۲
[4] کتابیکه کیفیت احاطهٔ عروق و اعصاب استخوانهاے ایشان را دهند و نقشهای آنرا دران شرح دهند ۱۲
[5] دقیقه قسمتی حصه از درجات دائره و اینجا مراد چیزی قلیل است ۱۲
[6] ملکات بفتحتین آنچه راسخ و متمکن شده باشد در طبیعت کسیے خلاف حالت ۱۲

ودہشت حاصل نیابیم[۱] لعمری[۲] یا جهل هذه النعم الا النعم[۳] اگرچه باری[۴] عزّ وعلا از مساعی ما بی‌نیاز است سخت فاحش و شنیع بود[۵] کہ ما التزام ادای حقی و بذل جهدی کہ بوسیله آن وصمت جور وسمت خروج از شرائط عدل از خود محو کنیم[۶] نکنیم حکیم ارسطاطالیس دربیان عباداتیکه بندگان را بدان قیام باید نمود چنین گفته است کہ مردمان را خلاف است درانچه مخلوق را بدان قیام باید کرد از جهت خالق تعالی بعضی گفته اند که ادای صیام و صلوٰة وخدمت هیاکل و مصلّیات وتقرب بقربانها بتقدیم باید رسانید وقومی گفته اند که اقرار بربوبیت او و اعتراف باحسان وتمجید او برحسب استطاعت اقتضا باید کرد وطائفه گفته اند که تقرب بحضرت او باحسان باید نمود اما بالنفس خود بتزکیه وحسن سیاست وامّا با اهل نوع خود بمواسات وحکمت وموعظت وجماعتی گفته اند که حرص باید نمود بر تفکر و تدبّر[۷] در آلهیات وتصرف در محاو[۸] لاتیکه موجب مزید معرفت باری سبحانه بود تا بواسطه آن معرفت او بکمال رسد و توحید او وتمجید تحقیق انجامد وگروهی گفته اند که آنچه خدای عزّ وجل را بر خلق واجب است یک چیز معین نیست که آنرا ملتزم شوند و بریک نوع وشال نیست بلکه بحسب طبقات ومراتب مردمان در علوم مختلف است این سخن تا اینجا حکایت الفاظ اوست که نقل کرده آمد و از و در ترجیح بعضی ازین اقوال بر بعضی اشارتی منقول نیست وطبقه متأخران حکما گفته اند که عبادت خدای تعالی در سه نوع محصور تواند بود اول آنچه تعلق بابدان دارد مانند صلوٰة وصیام و وقوف بمواقف[۹] شریفه از جهت دعا و مناجات[۱۰] دوم آنچه تعلق بنفوس دارد مانند اعتقادات صحیح چون توحید وتمجید حق تعالی وتفکر درکیفیت افاضه وجود وحکمت او برعالم وآنچه ازین باب بود سیوم آنچه واجب شود در مشارکات خلق مانند انصاف در معاملات ومزارعات ومناکحات وادای امانات ونصیحت ابنای جنس وجهاد با اعدای دین وحمایت حریم[۱۱] واز ایشان گروهی

---

[۱] لا زایده است برای تاکید مضمون جمله در کلام عرب می آرند چنانچه در لا اقسم ۱۲ [۲] قسم بعمر من که نادانی نمیکند ازین نعمتها مگر چارپایه ۱۲ [۳] یعنی هرچند خدای تعالی بی‌نیاز است و پروای مساعی ما ندارد اما در ادای حقوق عبدیت تقصیر کردن خارج از حد اعتدال است مذموم و در تقاعد موجب موسوم شدن بسمت جور است ۱۲ [۴] ای سخت فاحش وشنیع بود که ما التزام ادای حقی محو کنیم نکنیم ۱۲ [۵] تدبر پایان کار اندیشیدن ۱۲ [۶] محاوله جستن وخواستن ۱۲ [۷] موقف جای قیام چون حجاج بکوه عرفات قیام می نمایند آنرا موقف نامند ومکانات متبرکه را مجاز آ موقف گویند ۱۲ [۸] مناجات سر گوشی وراز گفتن اینجا عرض حال بجناب باری تعالی مراد است ۱۲ [۹] حریم گرداگرد خانه وجای زن ومومن زوجه و آنچه حفظ آن کنند مستعمل است ۱۲

که باہل تحقیق نز دیکتر اند گفته اند که عبادت خدای تعالی سه چیز است اول اعتقاد حق دوم قول صواب سوم عمل صالح و تفصیل ہر یک در ہر وقت و زمانے و بہر اضافتی و اعتباری بر وجهی دیگر بود که انبیا و علمای مجتهد که ورثه انبیا اند بیان آں سیکنند و بر عموم خلایق واجب بود انقیاد و متابعت ایشاں تا محافظت امر حق جل جلاله کرده باشند و باید دانست که نوع انسان را در قرب بحضرت الٰہیت منازل و مقامات[1] است و آں مقام چہار است مقام اول مقام اہل یقین است که ایشاں را موقنان[2] خوانند و آں مرتبه حکمای بزرگ و علمای کبار باشد مقام دوم مقام اہل احسان است که ایشاں را محسنان گویند و ایں مرتبه کسانے بود که با کمال علم بحلیۂ عمل متحلی باشند و بفضائلیکه بر شمردیم موصوف مقام سوم مقام ابرار[3] بود و ایشاں جماعتی باشند که باصلاح بلاد و عباد مشغول باشند و سعی ایشاں بر تکمیل خلق مقصور بود مقام چہارم مقام اہل فوز بود که ایشاں را فائزان خوانند و مخلصان نیز گویند و نہایت ایں مرتبه منزل اتحاد بود و ورای ایں نوع انسان را ہیچ مقام و منزلت صورت نه بندد و استعداد ایں منازل بچہار خصلت باشد اول حرص و نشاط در طلب دوم اقتنای علوم حقیقی و معارف یقینی سوم حیا از جہل و نقصان و ترجیحے[4] که نتیجۂ اہمال بود چہارم ملازمت سلوک طریق فضائل بحسب طاقت و ایں اسباب را اسباب اتصال بحضرت حق خوانند و اما اسباب انقطاع از آں حضرت که لعنت عبارت ازان ست ہم چہار بود اول سقوطی که موجب اعراض بود و استہانت بتبعیت لازم آید دوم سقوطی که مقتضی حجاب بود و استخفاف بتبعیت لازم آید سوم سقوطی که موجب طرد[5] بود و مقت[6] بتبعیت لازم آید چہارم سقوطے که موجب خسائت[7] بود یعنی دورے از حضرت و بغض بتبعیت لازم آید و اسباب شقاوت ابدی که مؤدی بود بدیں انقطاعات نیز چہار بود اول کسل و بطالت و تضییع عمر تا بع آں افتد دوم جہل و غباوت[8]

[1] مقام بالفتح و الضم ایستادن و جای ایستادن و در اصطلاح سالکان مرتبه ایست که بنده را حاصل میشود در آغاز سلوک و شرط سالک آنست که از مقامی بمقامی ترقی کند تا اد نوده مرتبه بگذرد و صدم مرتبه تمکین مقام کند و مراد از تمکین زوال بشریت است که آنرا مرتبه فقر و فنا گویند ۱۲ [2] موقن یقین کننده ۱۲ [3] جمع بر بالفتح بامعنی نیکوکار ۱۲ [4] ترجیح بالفتح طبیعت و آبی که اول از چاه بدر آورده باشند ۱۲ [5] طرد راندن و دور کردن ۱۲ [6] مقت دشمن داشتن ۱۲

[7] خسات راندن ۱۲

[8] غباوت بالفتح کول و کند ذہن شدن ۱۲

که از ترک نظر و ریاضت نفس بتعلیم خیزد سوم وقاحتی که از اهمال نفس و خداعت و خلاعت[1] عذار و شره
در تتبع شهوات تولد کند چهارم از خود راضی شدن بر ذائلی که از استمرار قبائح و ترک انابت لازم آید
و در الفاظ تنزیل زیغ[2] و رین[3] و غشاوه[4] و ختم آمده است و معنی این چهار لفظ بمعانی این چهار
سبب نزدیک است و هر یکی را ازین شفا و علاجی بود که بعد ازین بر وجه اجمال یاد کرده آید
انشاء الله تعالی اینست سخن حکما در عبادت خدای تعالی و افلاطون الٰهی گفته است که چون عدالت
حاصل آید نور قوی و اجزای نفس بر یکدیگر درخشند چه عدالت مستلزم همه فضائل بود پس نفس
بر ادای فعل خاص خود بر فاضلترین وجهی که ممکن بود قادر شود و این حالت غایت قرب نفس
انسانی بود از الله تعالی و نیز گفته است که توسط عدالت مانند توسط دیگر فضائل نیست
از جهت آنکه هر دو طرف عدالت جور است و هر دو طرف هیچ فضیلت یک رذیلت
نیست بیانش آنست که جور هم طلب زیادت بود و هم طلب نقصان چه جائر در آنچه نافع
بود خویش را زیادت طلبد و دیگران را نقصان و در آنچه ضار بود خویش را نقصان طلبد و دیگران
را زیادت و چون عدالت تساوی است و در هر دو طرف تساوی زیادت و نقصان پس هر دو
طرف عدالت جور است و هر چند هر فضیلتی را از جهت توسط اعتدالی لازم است اما عدالت عام
و شامل است جملگی اعتدالات را و عدالت هیئتی نفسانی بود که از و صادر شود تمسک بناموس
الٰهی چه مقدر مقادیر و معین اوضاع و اوساط ناموس الٰهی باشد پس صاحب عدالت را هیچ
نوع مضادت و مخالفت صاحب ناموس در طبیعت نیاید بلکه همگی همت او بموافقت و معاونت
و متابعت او مصروف بود چه مساوات از و یابد و طبع او طالب مساوات بود و اقل مساوات میان
دو شخص بود در چیزی مشترک میان هر دو یا در دو چیز پس ارکان[5] نسبت متصل یا منفصل معین شود

---

[1] خلاعت نافرمانی و فسق و فجور کردن ۱۲ [2] زیغ کند شدن بینائی و میل کردن دل ۱۲ [3] رین ریم و زنگ گرفتن چیزی ۱۲
[4] غشاوه پرده و پوشش و علی بصره غشاوة و غشوة مثلثین ای غطاء ۱۲
[5] چه ارکان نسبت متصل سه است و ارکان نسبت منفصل چهار باید دانست که در ارکان نسبت رکن اول را مقدم گویند و رکن دوم را تالی پس اگر رکن ثانی هم مقدم واقع شود و هم تالی آن نسبت را متصله نامند چنانکه نسبت دو به چهار مثل نسبت چهار است با هشت که چهار مشترک است یعنی مقدم و تالی و اگر نه چنین باشد بلکه مقدم و تالی هر دو منتسبین جدا جدا باشند آنرا نسبت منفصله نامند چنانکه نسبت دو به سه مثل نسبت شش است به نه ۱۲

وبباید دانست که این هیئت نفسانی امری بود غیر فعل و غیر معرفت و غیر قوت چه فعل بی این هیئت صادر شود چنانکه گفتیم که افعال عدول[1] از غیر عدول صادر شود و قوت و معرفت بضدین تعلق یکسان گیرد چه علم بضدین و قدرت بر ضدین یکی بود اما هر هیئتی که قابل ضدی بود غیر هیئتی بود که قابل ضد دیگر بود و این معنی در جملگی فضائل و ملکات تصور باید کرد که از اسرار این علم است و عدالت را با حریت اشتراک است در باب معاملات و اخذ و اعطا چه عدالت در اکتساب[2] مال افتد بشرائط مذکور و حریت در انفاق مال هم بدان شرائط و اکتساب اخذ بود پس بانفعال نزدیکتر بود و انفاق اعطا بود پس بفعل نزدیکتر بود و مردمان حر را از عادل دوست تر دارند بایں سبب با آنکه تعلق نظام عالم بعدالت بیشتر ازاں بود که بحریت چه خاصیت فضیلت فعل خیر است نه ترک شر و خاصیت و محبت مردمان و محمدت گفتن ایشان در بذل معروف بود نه در جمع مال و حر جمع مال نه از برای مال کند لیکن از برای صرف و انفاق کند و در ویش بناید چه کسوب بود از وجوه جمیله و تکاسل نکند در کسب چه توصل او بفضیلت خویش بتوسل مال است و از تضییع و تبذیر و بخل و تقتیر[3] احتراز نماید پس هر حری عادل بود اما هر عادلے حر نبود و اینجا شکی ایراد کنند و ازاں جوابے گفته اند و آں اینست که چوں عدالت امری اختیاریست که از جهت تحصیل فضیلت و استحقاق محمدت کسب کنند باید که جور که ضد اوست امری بود اختیاری که از جهت تحصیل رذیلت[4] و استحقاق مذمت کسب کنند و اختیار عاقل رذیلت و مذمت را بعید تواند بود پس وجود جور ممتنع بود و در جواب گفته اند که هر که ارتکاب فعلی کند که مودی بود بضرری ظالم نفس خویش باشد ازاں جهت که با قدرت[5] بر نفع نفس اختیار بآں ترک مشاورت عقل ایثار کرده باشد و استاد ابوعلی رحمة الله بهتر ازیں جوابے دیگر گفته است که چوں مردم را قوت های

---

[1] عدول کسیکه او که عدالت دارد ۱۲ [2] اکتساب مال بوجوه جمیله و صرف آں بمصارف محموده ۱۲ [3] تقتیر تنگی کردن در نفقه عیال ۱۲
[4] ای رذیلت و مذمت باختیار عاقل قریب نمی تواند بود بلکه بعید تواند بود یعنی رذیلت و مذمت نمی تواند که نزدیک عاقل باشد بلکه از خوف عقل دور ترمی ماند پس وجود جور ممتنع شد و این خلاف حکمت الٰهی ست ۱۲ [5] قدرت قادر بودن و مرجع لفظ آں قدر است یعنی با وجودیکه بر نفع رسانیدن نفس خود قادر باشد اختیار کردن ضرر بر نفس از مشاورت عقل دور باشد پس باید که هر چه کند بمشاورت عقل کند و از اعتدال نگذرد و پس وجود جور هم ممتنع نگردد و از حکمت الٰهی هم بیروں نرود ۱۲

مختلف است ممکن بود که بعضی باعث شود بر فعلی مخالف مقتضای قوتی دیگر مانند آنکه صاحب غضب یا صاحب شهوت بافراط یا کسی که در مستی عربده کند افعالی اختیار نماید بی مشاورت عقل که بعد از معاودت تمیز پشیمان شود و سبب آن فعل آن که در جائی که غلبه قوتی را باشد که مقتضی آن فعل است آن فعل جمیل نماید و چون آن قوت استخدام عقل و استعماش[1] او کرده باشد عقل را مجال اعتراض نبود و بعد از سکون صورت آن قوت قبح و فساد ظاهر گردد و اما کسانیکه بسعادت فضیلت موسوم باشند هیچ وقت عقل ایشان مغلوب نگردد و صدور فعل جمیل ایشان را ملکه شود و سوالی دیگر ایراد کنند از سوال اول مشکل تر و آن اینست که تفضل محمود است و داخل نیست در عدالت چه عدالت مساوات بود و تفضل زیادت و ما گفته ایم که عدالت مستجمع فضائل است و او را مرتبهٔ وسط است پس چنانکه نقصان از وسط مذموم است زیادت هم مذموم بود پس تفضل مذموم بود و این خلف باشد جواب آن اینست که تفضل احتیاط[2] بود در عدالت تا از وقوع نقصان ایمن شود و توسط فضائل بر یک منوال نتواند بود چه سخاوت با آنکه وسط است میان اسراف و بخل بزیادت در و با احتیاط نزدیکتر از نقصان است و عفت با آنکه وسط است میان شره[3] و خمود[4] بنقصان در و با احتیاط نزدیکتر از زیادت و تفضل صورت نبندد مگر بعد از رعایت شرائط عدالت که اول آنچه استحقاق واجب کند ادا کرده باشد پس[5] زیادت نیز احتیاط را بآن اضافه کند و اگر مثل همه مال بنا مستحق دهد و مستحق را ضائع گذارد متفضل نبود بلکه مبذر بود چه اهمال عدالت کرده است پس معلوم شد که تفضل عدالت است در زیادت و متفضل عادلی است محتاط در عدالت و سیرت او آن بود که در نافع خود را کمتر دهد و دیگران را بیشتر و در ضار خود را بیشتر دهد و دیگران را کمتر بقصد جور و معلوم شد که تفضل از عدالت شریف تر است ازان جهت که مبالغه است در عدالت نه ازان جهت که خارج است از عدالت و اشارهٔ صاحب ناموس بعدالت اشارتی کلی بود

---

[1] استعماش طلب کوری و ضعف بصر کردن یعنی آن قوت عقل را خادم و ضعیف البصر کرده باشد ۱۲

[2] احتیاط گرد فرو گرفتن و بهوش کاری کردن ۱۲

[3] شره حرص ۱۲

[4] خمود سرد شدن شهوت ۱۲

[5] مثلاً شخصی را ده روپیه دادن واجب است بعد ازان احتیاط کرد که اینقدر زر را در کفایت نخواهد کرد چیزی اضافه کند پس فضیلت باشد ۱۲

نه جزوی چه عدالت که مساوات است گاه بود که در جوهر[1] بود و گاه بود که در کم[2] بود و گاه بود که در کیف[3] بود و همچنین در دیگر مقولات و بیانش آنست که آب و هوا متکافی اند در کیفیت نه در کمیت[4] که اگر در کمیت متکافی بودندی مساحت هر دو متساوی بودی و در کیفیت تفاضل افتادی پس بکیفیت فاضل بر مفضول غالب بودی و مفضول فاسد شدی و همچنین در آتش و هوا اگر عناصر متکافی نبودندی و افنا و افساد یکدیگر توانستندی عالم نیست شدی در کمترین مدتی ولیکن باری عزّ و علا بفضل و عنایت خویش چنان تقدیر کرده است که هر چهار در قوت و کیفیت متکافی و متساوی افتاده اند تا یکدیگر را بالکلی افنا نتوانند کرد ولیکن جزوی را که بر طرف[5] افتد جزوی که برو محیط شود افنا کند تا انواع حکمت پیدا گردد و اشاره برین معنی است قول صاحب شریعت علیه الصلوة والسلام آنجا که گفته است بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمٰوٰتُ وَالْاَرْضُ غرض آنست که ناموس بعدالت کلّی فرماید تا اقتدا کرده باشد بسیرت الٰهی و بتفضل کلّی نفرماید که تفضل کلی نامحصور بود و عدالت محصور از جهت آنکه تساوی را حدی معین باشد و زیادت محدود نبود بلکه با تفضل خواهد و بران حث و تحریص کند چه تفضل عام و شامل نتواند بود چنانکه عدالت عام و شامل بود و آنچه گفتیم تفضل احتیاط و مبالغه است در عدالت هم قول عام نیست چه این احتیاط عادل را جز در نصیب[6] خود نتواند بود مثلاً اگر حکم شود میان دو خصم در هیچ طرف تفضل نتواند کرد و جز رعایت عدل محض و تساوی مطلق ازو قبیح آید و آنچه گفتیم که عدالت هیئتی نفسانی است منافی آن نبود که گفتیم عدالت فضیلتی نفسانی است چه آن هیئت نفسانی را بسه وجه اعتبار کنند اول بنسبت با ذات آن هیئت دوم باعتبار وی با ذات صاحب هیئت سوم باعتبار کسی که معامله بدان هیئت با او اتفاق افتد پس باعتبار اول آنرا ملکهٔ نفسانی خوانند و باعتبار دوم فضیلت نفسانی و باعتبار سوم عدالت و در جملگی اخلاق و ملکات همین اعتبارات را رعایت باید کرد و بر عاقل واجب بود استعمال عدالت کلی بران وجه که اول در نفس خود بکار دارد و آن تعدیل قوی و تکمیل

---

[1] جوهر در جان برابر بوند ۱۲ [2] کم چندانند هشت کس یک طرف هشت کس یک طرف اند ۱۲ [3] کیف چگونه اند سیاه اند یا سفید ۱۲
[4] زیرا که آب یا آنکه در کمیت کمتر است مساوی باشد در کیفیت با هوا که در کمیت بیشتر است پس اگر در کمیت بعضی برابر بودی در کیفیت افزودن آمدی ۱۲ ش [5] مثلاً آنکه که جزو بر طرف باشد اگر آب بود محیط شود بمیرد ۱۲ [6] یعنی حاکم را نمی‌رسد که حق یکی از خصمان گرفته بدیگری بدهد که آن داخل جور است نه تفضل ۱۲ [7] فر بالفتح و تشدید را بدی ۱۲ [8] ضر بالفتح و تشدید را گزند رسانیدن ۱۲

ملکات باشد چنانکه گفتیم چه اگر بعدالت تعدیل قوی نکند شهوت اورا باعث شود بر امری ملائم طبیعت خویش و غضب بر امری مخالف آن تا بدواعی مختلف طالب شهوات و انواع کرامات گردد و از اضطراب و انقلاب این احوال تجاذب قوی اجناس شر[1] و ضرر[2] حادث شود و حال همبرین گونه بود هر کجا که کثرتی فرض کنند بی رئیسی قاهر که آنرا منظوم گرداند و بهمین وحدت که ظل آن است ثبات و قوام دهد و ارسطاطالیس کسی را که حال او در تجاذب قوی برین صفت بود تشبیه کرده است بشخصی که اورا از دو جانب میکشند تا بدو نیمه شود یا از جوانب مختلف تا پاره پاره شود و لیکن چون قوت تمیز را که خلیفه خدای عزوجل است و در ذوات انسانی حاکم قوی گرداند تا او بشرائط اعتدال و تساوی نگاهدار د هر یکی بحق خود رسد و سوء نظامی که از کثرت متوقع بود مرتفع شود پس چون از تعدیل نفس برین وجه فارغ شود واجب بود تعدیل دوستان و اهل و عشیره[3] هم برین صفت و بعد ازان تعدیل اجانب و اباعد و بعد ازان تعدیل حیوانات تا شرف این شخص بر ابنای جنس او ظاهر شود و عدالت او تمام گردد و چنین شخص که در عدالت باین غایت رسد ولی خدای تعالی و خلیفه او و بهترین خلق او بود و بازای[4] این بدترین خلق خدا کسی بود که اول بر خود جور کند بعد ازان بر دوستان و پیوستگان و بعد ازان بر باقی مردمان و اصناف حیوانات با همال سیاسات چه علم بهترین[5] یکی بود پس بهترین مردمان عادل بود و بدترین جائر و جماعتی از حکما گفته اند که قوام موجودات و نظام کائنات بمحبت است و اضطرار مردم باقتنای فضیلت عدالت از جهت فوات شرف محبت چه اگر اهل معاملات بمحبت یکدیگر موسوم باشند انصاف یکدیگر بدهند و خلاف مرتفع شود و نظام حاصل آید و چون این بحث بحکمت مدنی و منزلی لائق تر است در شرح امر محبت توقف اولیتر والله اعلم

## فصل هشتم

در ترتیب اکتساب فضائل و مراتب سعادت در علوم حکمت مقرر است که مبادی اصناف

---

[1] شر بالفتح و تشدید رای بدی ۱۲ [2] ضر بالفتح و تشدید رای گزند دگزند رسانیدن ۱۲
[3] عشیره تبار و خویشان ۱۲ - [4] بازای مقابل ۱۲
[5] یعنی هرگاه معلوم شد که بهترین خلق خدا کدام کس است معلوم شد که بدترین مخلوقات کیست زیرا که از دانستن چیزی ضد آن چیز دانسته میشود ۱۲ ش

حرکات کہ مقتضی توجه باشند بانواع کمالات یکے از دو چیز بود طبیعت یا صناعت اما طبیعت مانند مبدای[عه] تحریک نطفه در مراتب تغیرات مترتبه و استحالات[۱] متنوعه تا آنگاه که بکمال حیوانی برسد و اما صناعت مانند مبدای تحریک چوب بوسائط ادوات و آلات تا آنگاه که بکمال تختی برسد و طبیعت بر صناعت مقدم است هم در وجود و هم در رتبه چه صدور او از حکمت الٰهی محض است و صدور صناعت از محاولات[۲] و ارادات انسانی باستمداد و اشتراک امور طبعی پس طبیعت بمنزلۂ معلم و اُستاد است و صناعت بمثابۂ متعلم و تلمیذ و چوں کمال هر چیزے در تشبه آں چیز بود بمبدائے خویش پس کمال[۳] صناعت در تشبه او بود بطبیعت و تشبه او بطبیعت چناں باشد که در تقدیم و تاخیر اسباب و وضع هر چیزی بجای خویش و تدریج و ترتیب نگاهداشتن بطبیعت اقتدا کند تا کمالی که قدرت الٰهی طبیعت را بطریق تسخیر متوجه آں گردانیده است از صناعت بر وجه تدبیر حاصل آید و مع ذلک فضیلتی که لازم صناعت بود و آں حصول آں کمال باشد بر حسب ارادۂ مشیت باں کمال مقارن افتد مثلاً چوں مردم بیضۂ مرغان را در حرارتی مناسب حرارت سینه ایشاں ترتیب دهد هماں کمال که بسبب طبیعت متوقع بود و آں برآوردن فرخ[۴] است بدیں تدبیر موجود شود و فضیلتے دیگر باں مقارن افتد و آں برآمدن مرغان بسیار بود بیکدفعه که وجود امثال ایشاں بطریق حضانت[۵] متعذر نماید و بعد از تقویم ایں مقدمه گوئیم چوں تهذیب اخلاق و اکتساب فضائل که مابصدد معرفت آں آمده ایم امر صناعی است دراں باب اقتدا بطبیعت لازم بود و آنچناں باشد که تامل کنیم تا ترتیب وجود قوی و ملکات در بدو خلقت بر چه سیاقت بوده است پس در تهذیب هماں تدریج نگاهداریم و معلوم است که

---

[۱] استحاله از حالی بحالی گردیدن ۱۲ [عه] مقتضای توجه مبدای حرکت نطفه آنکه از نطفه علقه میگردد و پستر گوشت پاره میگردد و بعده استخوانها دراں خلق کرده شود بعده گوشت در استخوانها رسانیده شود و صورت اعضا و شبیه انسانی پدید آید آنگاه جان دراں دمیده بنشر سوی از بطن بطن بطهور آید فسبحان الخالق الحکیم و مقتضای توجه مبدای صناعت آنکه اول چوب بعد ازاں به تیشه تراشیدن و آهن وصل نمودن باز تخت می شود ۱۲
[۲] محاوله خواستن چیزی بکاری ۱۲ صراح [۳] ای کمال صناعت در تشبه بطبیعت است یعنی چنانچه طبیعت اصل ماده را من بعد صورت را بوجود می آرد همچناں صناعت است که صانع در خود صورت تخت خیال نموده اول چوب آورد بعد ازاں آهن و تیشه و عمل آهسته آهسته بکار برد و تخت درست ساخت و چنانکه اول تخته صاف نمود بعد ازاں پایه هموار کرد پس ازاں وصل کرد ایں لوازم را تقدیم و تاخیر نگاهداشته ۱۲
[۴] فرخ بالفتح چوزۂ مرغ و بچه حیوان ۱۲
[۵] حضانت بالکسر در کنار گرفتن مادر بچه را و زیر بال گرفتن ماکیان چوزه را ۱۲ صراح

اول قوتیکه در کودکان حادث شود قوت طلب غذا باشد و سعی در تحصیل آن چه کودک چون از شکم مادر جدا شود شیر از پستان طلب کند بی تقدیم تعلیم[1] و چون قوت او بیشتر شود آنرا بآواز گریستن بخواهد و چون قوت تخیل او بر حفظ مثل قادر شود مطالبی که مثالهای آن از حواس اقتباس کرده باشد التماس کند چون صورت مادر و غیر آن پس قوت غضبی در وی پدید آید و از موذیات احتراز نماید و با نچه در وصول بمنافع مانع او آید مقاومت و کوشش آغاز کند[2] اگر بانفراد بانتقام و دفع قیام تواند نمود قیام نماید و الا بفریاد و گریه استغاثه کند و از مادر و دایه استعانت جوید و بعد از آن این قوتها[3] و شوقها که مبادی تحریک آلات اند در تزاید باشد تا اثر خاص ترین نفس و آن قوت تمیز بود در وی ظاهر شود و ابتدای آن ظهور قوت حیا باشد و آن دلیل بود بر احساس بجمیل و قبیح پس این قوت نیز روی در تزاید نهد و هر یکی ازین قوتها چون بکمالی که بحسب شخص ممکن بود برسد اهتمام کند برعایت آن کمال در نوع بر وجهی که صورت بندد و اما قوت اول که مبدا جذب ملائم است و بهتر بیت شخص موکل چون شخص را بتغذیه و تنمیه نشو و نما برساند بکمالی که متوجه بدان باشد منبعث شود بر استبقای نوع پس شهوت نکاح و شوق به تناسل حادث گردد و اما قوت دوم که مبدا دفع منافی است چون از حفظ[4] شخص متمکن شود اقدام نماید بر محافظت نوع پس شوق بکرامات و اصناف تفوق و ریاسات پدید آید و اما قوت سوم که مبدا نطق و تمیز است چون در ادراک اشخاص و جزئیات مهارت یابد بتعقل انواع و کلیات مشغول شود و اسم عقل برو افتد و در این[5] حال اسم انسانیت بالفعل برو واقع شود و کمالی که مفوض بتدبیر طبیعت بود تمام گردد و بعد از آن نوبت تدبیر بصناعت[6] رسد تا آن انسانیت که بتوسط طبیعت وجود تمام یافت بتوسط صناعت بقای حقیقی یابد پس طالب فضیلت را در تحصیل کمالی که متوجه بدان باشد همین قانون اقتدا باید نمود و در تهذیب قوتها سیاقت و

---

[1] محض بالهام ربانی بمقتضای اعطی کل شیء خلقه ثم هدی و این جمیع ذات ممکنات را شامل است ۱۲ [2] چنانچه بچه چون سگ و گربه را بیند می ترسد اگر خود میتواند دفع مینماید و الا فریاد و گریه میکند که این را دفع کنید این علامت قوت غضب است ۱۲ [3] ای قوتهای مذکوره یا حواس عشره ۱۲ [4] مثلاً دیدن از چشم و شنیدن از گوش وغیره ۱۲ [5] یعنی چون بلکه حفاظت وجود خود پیدا کند بسبقت در نفع بر محافظت نوع خود نماید ۱۲ [6] اول اطلاق اسم انسان بر وی مانند اطلاق اسم خرما بر غوره خرما و اطلاق انگور بر غوره انگور از روی مجاز بود و بالفعل که صاحب عقل شد آن اطلاق از روی حقیقت صادق آمد ۱۲

[7] در مرتبه کمالی که منوط بتدبیر طبیعت بود منتهی شود و ابتدای تدبیر صناعی باشد تا بکمال حقیقی که غایت مراتب انسانی است برسد ۱۲

ترتیبی که از طبیعت استفاده کرده باشد رعایت کرد و ابتدا بتعدیل قوت شهوت پس بتعدیل قوت غضب و ختم بر تعدیل قوت تمیز گردد و اگر اتفاق چنان افتاده باشد که در ایام طفولیت تربیت بر قاعدهٔ حکمت یافته باشد چنانکه بعد ازین شرح داده آید شکر موهبتی عظیم و منتی جسیم باید گزارد چه اکثر مهمات او کفی بود و حرکت او در طریق طلب فضائل بسهولت و اگر در مبدا نشو بر عکس مصلحت تربیت یافته باشد بتدریج در فطام[۱] نفس را از عادات بد و ملکات نامحمود سعی باید کرد و بصعوبت[۲] طریقهٔ نومیدی نباید پیمود که اهمال مستدعی شقاوت ابدی بود و تلافی ما فات بهر روز مشکل تر و بتعذر نزدیکتر تا آنگاه که بدرجهٔ امتناع رسد و جز تاسف و تلهف[۳] چیزی بدست نیاید اعاذنا[۴] الله من سوء لفتته و بلغنا ما یرضیه برحمته و بباید دانست که هیچکس بر فضیلت[۵] مفطور نباشد چنانکه هیچ آفریده را نجار یا کاتب یا صانع نیافریده اند و گفتیم که فضیلت از امور صناعی است اما بسیار بود که کسی را از روی خلقت قبول فضیلت آسان تر بود و شرائط استعداد در وی بیشتر و همچنانکه طالب کتابت یا طالب تجارت را ممارست آن حرفه بباید کرد تا هیئتی در طبیعت او راسخ شود که مبدا صدور آن فعل باشد از وی بر وجه مصالحت آنگاه او را از جهت اعتبار آن ملکه صانع خوانند و بدان حرفه نسبت دهند همچنین طالب فضیلت را بر افعالیکه آن فضیلت اقتضا کند اقدام بباید نمود تا هیئت و ملکه در نفس او پدید آید که اقتدار او بر اصدار آن افعال بر وجه کمال بسهولت بود آنگاه بسمت آن فضیلت موسوم باشد و چون چنانکه گفته آمد در صناعت اقتدا بطبیعت بباید کرد و مناسب ترین صناعات بدین صناعت صناعت طب است که بر تجوید[۶] بدن مقصود است چنانکه این صناعت بر تکمیل نفس مقصود است پس اقتدائی که درین صناعت بطبیعت لازم باشد شبیه اقتدای طبیب بود و در صناعت طب[۷] بطبیعت و ازین جهت بعضی از حکما این صناعت

---

۱ فطام بالکسر جدائی و جدا کردن کودک را از شیر و باز داشتن از عادت ۱۲

۲ ای بسبب سختی و محنت کسب راه نومیدی نباید رفت ۱۲

۳ تلهف دریغ افسوس خوردن و اندوه نمودن ۱۲

۴ در پناه دارد ما را خدا از بدی انتقام خود برساند ما را بچیزی که خوش میکند آنرا برحمت خود ۱۲

۵ بغیر از مؤیدان من عند الله که حق تعالی بحکم و وجدک ضالاً فهدی ایشان را بکمالات فطری فضائل وهبی از تعلمات کسبی و تعلمات بشری مستغنی گردانیده هیچکس بر فضیلت مفطور نباشد و در تفصیل آن از کسب مستغنی نه ۱۲ جلالی

۶ تجوید جید و بهره کردن و گفتن ۱۲ ۷ یعنی چنانچه طبیب در طب بطبیعت اقتدا میکند همچنان طالب اخلاق را در تهذیب اخلاق و تکمیل نفس بطبیعت اقتدا لازم ۱۲

را طب روحانی خوانند و همچنانکه طب دو جزو است یکی آنچه مقتضی محافظت صحت بود و دیگری آنچه مقتضی ازالهٔ علت همچنین این علم نیز دو فن باشد یکی آنچه مقتضی محافظت فضیلت بود و دیگری آنچه مقتضی ازالهٔ رذیلت و ما هر فنے را بغایت جهد بیان کنیم انشاء الله تعالے پس ازیں مباحث روشن شد که طالب فضیلت را اول بحث از حال قوت شهوت باید کرد بعد ازاں بحث از حال قوت غضب و نگاه کرد تا حال هر یکے در فطرت بر قانون اعتدال است یا منحرف ازاں اگر بر قانون اعتدال بود پس در حفظ اعتدال و ملکه گردانیدن صدور آنچه نسبت بآں قوت جمیل بود از و کوشید و اگر از اعتدال منحرف بود اول بر رد[۱] او باعتدال پس بر تحصیل آں ملکه اقدام نمود و چوں از تهذیب ایں دو قوت فراغت یابد بتکمیل قوت نظری مشغول باید شد و ترتیب دراں رعایت کرد اول که در تعلم شروع نماید خوض در فنی باید کرد که ذهن را از ضلالت صیانت کند و بطریق اقتباس معارف هدایت کند پس در فنی که وهم را باعقل در قوانین آں مساعدت باشد و تحیر و خبط را دراں مجال نه تا ذهن را ذوق یقین حاصل شود و ملازمت حق ملکه گردد و بعد ازاں بحث بر معرفت اعیان موجودات و کشف حقائق و احوال آں مقصور باید گردانید و ابتدا از مبادی[۲] محسوسات باید کرد و بمعرفت مبادی موجودات[۳] ایں بحث را بانتها باید رسانید و چوں بریں مرتبه رسد از تهذیب ایں سه قوت فارغ شده باشد بعد ازاں بر حفظ قواعد عدالت توفر باید نمود و اعمال و احوال و معاملات را بر حسب آں بنسبت طبیعت مقدر گردانید و چوں ایں دقیقه نیز رعایت کند انسانی بالفعل شده باشد و اسم حکمت و سمت فضیلت او را حاصل آمده پس اگر خواهد که در سعادت خارجی و سعادت بدنی اهتمام نماید نور علی نور بود و الا باری نعمات را معطل نگذاشته باشد و بفضول مشغول نبوده و سعادت سه جنس بود اول سعادت نفسانی دوم سعادت بدنی سوم سعادت مدنی که باجتماع و تمدن متعلق بود اما سعادت نفسانی همانست که شرح داده آمد و ترتیب مدارج آں بر پنج وجه است اول علم تهذیب اخلاق دوم علم منطق سوم علم ریاضی چهارم علم طبیعی پنجم علم الٰهی یعنی تعلیم بریں سیاقت باید تا نفع

---

[۱] رد باز گردانیدن یعنی آنچه از اعتدال کم بود زیاده کند و آنچه زیاده باشد کم کند تا برابر شود ۱۲

[۲] مبادی از محسوسات ای علم طبیعی که دران بحث از اجسام است ۱۲ [۳] ای علم الٰهی که دران بحث از مفارقات از عقول و نفوس است ۱۲

آن در هر دو جهان بزودی حاصل آید و اما سعادت بدنی علومی بود که بنظام حال بدن باز گردد چون معالجات و حفظ صحت و علم زینت[۱] که عبارت از آن طب بود و چون علم نجوم که مقدمهٔ معرفت فائده دهد و اما سعادت مدنی علومی بود که بنظام حال ملت و دولت و امور معاش و جمعیت تعلق دارد مانند علوم شریعت از فقه و کلام و اخبار و تنزیل و تاویل و علوم ظاهر چون ادب و بلاغت و نحو و کتابت و حساب و مساحت و استیفا و آنچه بدان ماند و منفعت هر یکی بحسب منزلت او باشد والله اعلم بالصواب

# فصل نهم

در حفظ صحت نفس که آن بر محافظت فضائل مقصور بود چون نفس حر و فاضل باشد و بر نیل فضیلت و تحصیل سعادت متوفر و باقتنای علوم حقیقی و معارف یقینی مشغوف واجب بود بر صاحبش اهتمام بامور یکه مستدعی محافظت این شرائط و اقامت این مراسم باشد چنانکه قانون حفظ صحت بدن در طلب استعمال ملائم مزاج بود قانون حفظ نفس ایثار معاشرت و مخالطت کسانی باشد که در خصائل مذکور با او مشاکل و مشارک باشند چه هیچ چیز را تاثیر در نفس زیادت از تاثیر جلیس و خلیط نبود و همچنین احتراز از موانست و مجالست کسانیکه بدین مناقب متحلی نباشند و علی الخصوص از اختلاط اهل شر و نقص مانند گروهی که بمسخرگی و مجون[۲] شهرت یافته باشند یا همت باصابت قبائح شهوات و نیل فواحش لذات مصروف گردانیده چه تجنب از این طائفه حافظ این صحت را اهم ترین شرطی و واجب ترین چیزی بود و همچنانکه از مخالطت ایشان حذر واجب بود از اصغای احادیث و حکایات و استماع اخبار و محاورات و روایت اشعار و سخرفات و حضور مجالس و محافل ایشان خاصه وقتی که باستطابت نفس و میل طبیعت مشوب خواهد بود حذر واجب بود چه از حضور یک مجمع یا از استماع یک چیز نادر یا از روایت یک بیت دران شیوه چندان وسخ و خبث بنفس تعلق گیرد که تطهیر از آن جز بروزگار دراز و معالجات دشوار

---

[۱] چنانچه خضاب کردن موے دور از کردن آنها و صفائی رنگ و امثال آن ۱۲

[۲] مجون باک نداشتن از گفتن هر چه بر زبان آید ۱۲

بیشتر نگردد و بسیار بود که امثال آن حال سبب فساد فاضلان مبرّز[1] و مادهٔ غوایت عالمان مستبصر شده باشد تا بجوانان مستعد و متعلمان مسترشد چه رسد و سبب آنست که محبت لذات بدنی و شوق براحات جسمانی در طبیعت انسانی مرکوز است از جهت نقصانات که بحسب جبلت اول درو مفطور شده است و اگر نه سبب زمام عقل و قید حکمت بودی کافهٔ نوع باین بلا مبتلا شدندے و اقتصاد افاضل و قناعت سعدا و اماثل بر مقدار ضروری متمشی نگشتی و باید که دانسته باشد که مؤانست دوستان حقیقی و مداخلت با یاران موافق و مزاح مستعذب و حکایت مستطاب و فکاهت محمود که مستدعی لذت باشد مباح و مرخص بود بروجهی که مقدر آن عقل باشد نه شهوت و از حد توسط بدرجهٔ اسراف یا بمرتبهٔ نقصان نا نجامیده بود تا داخل نباشد در آنچه از آن احتراز فرموده‌ایم چه انبساط را نیز مانند دیگر اخلاق دو طرف بود یکے بجانب افراط و نسبت مجون و خلاعت[2] و فسق موسوم بود و دیگری بجانب تفریط و بتعریف فدامت[3] و عبوست و تندخوئی معروف و مذموم و مرتبهٔ وسط که بر شرائط اعتدال مشتمل بود بهشاشت و طلاقت[4] و حسن عشرت مشهور باشد و استحقاق اسم ظرافت بر صاحب این رتبه مقصور و از اسباب حفظ صحت نفس التزام وظائف افعال حمیده بود چه از قبیل نظریات و چه از قبیل عملیات بر وجهیکه روز بروز نفس را بخروج از عهدهٔ وظیفه از هر یکی مواخذه میکند و اخلال و اهمال آن بهیچ وجه جائز نشمرد و این معنی بجای ریاضت بدنی است در طب جسمانی و مبالغهٔ اطبای نفس در تعظیم امر این ریاضت از مبالغهٔ اطبای بدن در تعظیم نفع آن ریاضت بیشتر باشد چه نفس چون از مواظبت نظر معطل شود و از فکر در حقائق و خوض[5] انسانی اعراض کند ببلادت گراید و مواد خیرات عالم قدس ازو منقطع شود و چون از حلیهٔ عمل عاطل گردد و با کسل الفت گیرد بهلاکت نزدیک شود چه این عطلت و تعطیل مستلزم انسلاخ از صورت انسانی است و رجوع بر تبهٔ بهائم و انتکاس حقیقی اینست نعوذ بالله منه اما چون طالب نو آموز از ریاضت[6] بامور فکری و ملازمت علوم[7] چهارگانه عادت کند

[1] مبرّز درگذشتن از اقران خویش در فضل و هنر ۱۲ [2] خلاعت از فرمان پدر و مادر بیرون شدن و پریشان شدن و فجور کردن ۱۲
[3] فدامت بالفتح درشت خود جفا کار شدن و درشتی و جفا ۱۲ [4] طلاقت کشاده روئی و کشاده زبانی ۱۲ [5] خوض آب در شدن و در سخن تامل کردن ۱۲ [6] ریاضت مشقت داشتن ۱۲ [7] علوم چهارگانه یعنی حکمت و عفت و عدالت و شجاعت ۱۲

باصدق الفت گیرد و مؤنت نظر و رویّت را سبک شمرد و با حق مستانس شود و طبعش از باطل و سمعش از دروغ متنفر گردد تا چون بدرجهٔ کمال فرد دیگر شود و بنظر دقیق بمطالعهٔ حکمت پردازد و بر مستودعات و ذخائر و اسرار و غوامض آن علم ظفر یابد بدرجهٔ اقصی برسد و اگر این طالب در علم و براعت[1] یگانهٔ روزگار بر سر آمده اقران شود باید که عجب او بعلم خویش او را از مواظبت بر وظیفهٔ معتاد و طلب زیادت منع نکند و با خود مقرر دارد که علم را نهایت نیست وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ و باید که در معاودت درس و را آنچه مکشوف شود غفلت نورزد و بتکرار و تذکار آنرا ملکه کند که آفت علم نسیان است و سخن حسن بصری را بهر وقت یاد کند که اَقْدِعُوا[2] هٰذِهِ النُّفُوسَ فَاِنَّهَا طُلَعَةٌ[3] وَحَادِثُوهَا فَاِنَّهَا سَرِيعَةُ الدُّثُورِ چه این کلمات باقلت حروف و غایت فصاحت و استیفاء شرائط بلاغت مشتمل است بر فوائد بسیار و باید که حافظ صحت نفس را مقرر بود که نعمتهای شریف و ذخائر عظیم و مواهب نامتناهی را محافظت میکنند و کسیکه بی بذل اموال و تجشم[4] مشقتها و تکلف مؤنتها بچندین کرامت و نعمت مخصوص شود پس با عراض و اغماض و تکاسل و تغافل آنرا بباد دهد و عاری و خالی ماند بحقیقت معنون ملوم باشد و از رشد و توفیق بی بهره و محروم خاصه که می بیند که طالبان نعمتهای عرضی و خاطبان[5] فوائد مجازی چگونه تحمل مشاق سفرهای دور و قطع بیابانهای مخوف و عبره کردن در دریاهای مضطرب و تعرض انواع مکروه و اسباب تلف نفس از سباع و قطاع الطریق و غیر آن ایثار میکنند و در اغلب احوال با مقاسات[6] این اهوال خائب و خاسر میمانند و به ندامات مفرط و حسرات مهلک که مستدعی قطع انفاس و قلع ارواح بود مبتلا میگردند و اگر بر چیزی از مطالب ظفر می یابند آسیب زوال و انتقال در عقب است و بقائی آن نوقی و استظهاری ندیده مواد آن از امور خارجی اسباب عرضی فراهم آمده است و خارجیات از حوادث سلامت

[1] براعت تمام شدن در فضل و هنر و فائق شدن بر اقران ۱۲ [2] عنان کشیده دارید این نفسها را زیرا که این نفسها بمنزلهٔ زن شوخ اند که گاهی از خانه بیرون اند و گاهی درون رود و سخن نگوئید با این نفسها زیرا که آنها بزودی نهان شونده اند یعنی علوم و معارفی که حاصل نموده اید بانفوس خود تکرار و تذکار آن نمائید زیرا که نفوس زود فراموش کننده گان اند ۱۲ شرح +
[3] طلعت زنی شوخ که گاهی بکرشمه رخ بنو شد و گاه پنهان کذا فی الشرح و قال فی القاموس نفس طلعة کهمزة تکثر التطلع الی الشی و امراة طلعة جاة کهمزة تطلع مرة وتختفی اخری والدثور النفس سریعة نسیا و الطلاقة
[4] تجشم بر رنج چیزی کشیدن و از خویشتن چیزی نمودن که آن نباشد ۱۲ تاج +
[5] خاطب مرد و زن خواهنده و درین معنی است خطیب ۱۲ +
[6] مقاسات برنج کشیدن ۱۲ +

نیاید و طوارق[1] زمانه را بدو تطرق بود و خوف و اشفاق[2] و تعب نفس و خاطر یکی در مدت بقا بسبب
محافظت طاری بیشود و خود نامتناهی باشد و اگر طالب این نوع بادشاهی با یکی از خواص مقربان
حضرت او بود انواع مکاره و شدائد در باب او تضاعف پذیرد و علاوه مزاحمت اضداد و منازعت
حساد چه از دور و چه از نزدیک با شدت حاجت بکثرت مواد و مؤنات که در اصلاح حذم و حشم و
رعایت جوانب اولیا و اعدا ضروری باشد مضاف شود مع ذالک استزاده[3] و اعتراض و نسبت
بتقصیر و عیب از نزدیکان متصلان برضای یکی از ایشان قادر نبود تا برضای همه جماعه چه رسد بر تواتر
و توالی متصل و پیوسته از اخص الخواص بل از اولاد و حرم و دیگر حواشی و خدم استماع کلماتی کند که از صعوبت
و شدت و تهیج غیظ و غضب و عدم تمکن[4] از اظهار و تشفی[5] بسبب رعایت مصلحت مرگ آرزو خواهد و
با این جمله از تحاسد و تنازع اعوان و انصار مکائدات اعدا و مواطات[6] اضداد برجان تا ایمن بود و چندانکه
زیردستان و جنود در تزاید باشند دل مشغول بکار ایشان و حفظ تربیت و وجوه ارزاق در زیادت بود
چه آن قوم بهیچ مؤنت[7] کفایت ناکرده بنقد دست سبب مزید فکر و حیرت و کراهیت او میشوند
و چنین کس اگرچه در تصور خلق توانگر و بی نیاز بود اما در حقیقت از همه درویش تر باشد[*] چه درویشی عبارت
از احتیاج است و احتیاج باندازه محتاج الیه پس هر که در سد[8] حاجت او مواد دنیاوی بیشتر
بکار شود درویشی او زیاده تر باشد و هر که حاجت او بمنافع و مواد دنیاوی کمتر بود توانگری او بیشتر
و ازینجاست که اغنی الاغنیا خدای تعالی است که او را بهیچ چیز و بهیچکس احتیاج نیست و ملوک
محتاج ترین خلق اند بمقتنیات و اموال پس درویش ترین خلق ایشان باشند و امیر المومنین
ابوبکر صدیق رض گفته است در خطبه که اَشْقَی النَّاسِ فِی الدُّنْیَا وَالْآخِرَةِ الْمُلُوْکُ و بعد ازان صفت
ملوک کرده و گفته که هر که بدرجه بادشاهی رسد خدای تعالی رغبت او از آنچه در تصرف او بود صرف کند

[1] الطوارق الحوادث جمع طارقه یعنی در شب فرود آینده ۱۲ [2] اشفاق ترسانیدن ۱۲ [3] استزاده برگشتن ۱۲
[4] یعنی اظهار کردن نتواند چه اگر اظهار کند سبکی خود پیش مردمان ظاهر کرده باشد ۱۲ [5] تشفی دل خوش شدن و از غضب و کینه رستن ۱۲
[6] المواطات باکسی موافقت کردن و برابری نمودن ۱۲ [7] مؤنت مایحتاج معیشت چون نفقه و توشه سفر و رنج و محنت ۱۲ رشیدی
[*] در کتابهای کهنه ولایتی اینقدر عبارت بعد درویش تر باشد زائد دیده شد این قطعه از گفتار امیر حکیم ملک الافاضل افضل الدین خاقانی حقائقی
قطعه چه آزادند درویشان ز اسباب جهانداری + چه محتاج اند سلطانان باسباب جهانبانی + بد اسلطانی کورا بود رنج دل آشوبی + خوشا درویشی کورا بود گنج تن آسانی + پس از سی سال روشن گشت این معنی بخاقانی + که سلطانیست درویشی و درویشی ست سلطانی +
[8] سربند کردن رخنه و خلل ۱۲ +

تا بر طلب آنچه در تصرف دیگران بود حریص گردد و اسباب انقطاع حیات او بسیار شود و استشعار بر دل او
استیلا یابد و بر اندک حسد برد و از بسیار در خشم شود و از سلامت سامت نماید و از ادراک لذت بهاء سلوت[1]
محروم ماند و از چیزی اعتبار گیرد و نه بر کسی اعتماد کند و مانند درم روی کشیده و سراب فریبنده بظاهر
شادی نماید و در باطن اندوه فزا باشد و چون دولت او بآخر رسد و ماده عمر منقطع شود خدای تعالی بمقتضای
عدالت با او در حساب مناقشه[2] کند و در عفو مضائقه الا ان الملوک[3] هم المحرومون تا اینجا سخن اوست و الحق
در صفت احوال ملوک تیر بر هدف صواب زده است و استاذ ابوعلی رحمة الله گوید که از بزرگترین پادشاهان
روزگار عضد الدوله مشاهده کرده ام که این کلمات را استعاده میکرد و از مطابقت این معانی با احوال
خویش در باطن تعجب مینمود و کسانیکه در ظاهر احوال ملوک نگرند و زینت و مسند و سریر و مفرش و ملبس
و غلامان و بندگان و نواب و حجاب و خدم و حشم و مراکب و جنائب[4] و کوکبه[5] و دبدبه[6] ایشان بینند
گمان برند که برین تجمل و تجبر ایشان را ابتهاج و مسرت و تمتع و لذت بی نهایت باشد لا لعمر الله[7] که
ایشان در اثنای این احوال از افکار نظارگیان غافل باشند و باندیشهای ضروری از تدبیر و
ترتیب کار خویش چنانکه بعضی از آن شرح داده آمد مشغول و اگر کسی[8] خواهد احوال مالک و ملک او اگرچه
اندک بود دلیل تواند ساخت بر حال ملک و ملک او اگرچه بسیار بود و تجربه و قیاس این معنی اعتبار گیرد
تا آنچه گفتیم او را واضح شود و تواند بود که اگر کسی ناگاه بریاستی یا بپادشاهی رسد روزی چند در ابتدا از آن
التذاذی یابد و چون چشمش بر مشاهده آن اسباب بنشیند بعد از آن آنرا چون دیگر امور طبیعی شمرد
و القای بصر بر چیزها میکند که از دائره تصرف او خارج افتد و بر اقتنای آن حرص نماید تا اگر
فی المثل دنیا و آنچه در دنیاست بدو دهند تمنای وجود عالمی دیگر کند و یا همتش در طلب بقای ابدی
و ملک حقیقی ترقی جوید تا جملگی امور پادشاهی و اسباب جهانداری بر او وبال شود فی الجمله حفظ ملک
ضبط مملکت در غایت صعوبت بود و از جهت اختلالی[9] که دنیا در طبیعت دارد و تلاشی و تفرقی که

[1] سلوت بالفتح فراخ عیشی و خوشحالی و خرسندی و بیغمی ۱۲ [2] دور و دراز گرفتن کسی را در حساب در چیزی ۱۲ [3] آگاه باشید ای مردمان بدرستیکه پادشاهان محروم اند از لذات نه درویشان چنانکه گمان می برند ۱۲ [4] جنائب اسپانیکه در پیش کشند جمع جنیبت ۱۲ [5] کوکبه بزرگی و حشمت ۱۲ [6] دبدبه آوازه بزرگی و زدن طبل وغیره بسبب اظهار جاه ۱۲ [8] اگر کسی خواهد که احوال پادشاهان امتحان کند ملاحظه نماید در حال مالک ملک که پیش ازین مفلس باشد و او را ملک بارث رسد چگونه اوضاع خود بدل کند و مدام در فکر گردد و کردن حرص نمودن بر متاع دیگران خود را گرفتار دارد و از آن مال اندک حظ نباشد تا بپادشاه ملک چه رسد ۱۲ [7] نه چنین است که گمان می برند سوگند به بقای خداست ۱۲ [9] اختلال تباه شدن کار و فساد و رخنه میان چیزی افتادن ۱۲

استجماع ذخائر و کنوز و اجتماع عساکر و جنود را در عقب است و آفات و حادثاتی که بدیگر اصناف یسار و ثروت متطرق شود الیست حال طالبان نعمتهای حقیقی که در ذوات افاضل و نفوس ارباب فضائل موجود بود مفارقت آن بهیچ آفت صورت نه بندد و چه موهبت حضرت ربوبیت از وصمت استرداد منزه باشد چنانکه حکیم سنائی گفته است ؎

داده خویش چرخ بستاند — نقش الله جاودان ماند

و واهب این خیرات باستثمار[1] آن امر کرده است اگر امتثال نمائیم هر لحظه[2] نعمتی دیگر ثمره دهد تا آنگاه که نعیم ابدی حاصل شود و اگر ضائع گذاریم بشقاوت و هلاکت خویش رضا داده باشیم و کدام غبن و خسران بود بیشتر از آنکه اضاعت جواهر نفیس باقی ذاتی حاصل کنند و در طلب اعراض خسیس فانی عرضی غائب[3] شنید تا اگر بعد اللتیّا و التی[4] چیزی از آن بدست آرند یا طلب آن نمایند هر آئینه آنرا از پیش او و یا او را از پیش آن برگیرند و حکیم ارسطاطالیس گفته است کسیکه بر کفاف قادر بود و باقتصاد زندگانی تواند کرد نشاید که بفضله[5] طلبیدن مشغول گردد چه آنرا نهایتی نبود و طالب آن مکاری بیند که آنرا غایتی نباشد و ما بیشتر بکفاف[6] و اقتصاد اشارتی کرده ایم و گفته که غرض صحیح از آن مداوات آلام و اسقام است مانند جوع و عطش و تحرز[7] از وقوع در آفات و عاهات[8] نه قصد لذاتیکه حقائق آن آلام و اسقام بود اگرچه بظاهر لذت نماید بل مستوفی ترین لذتی صحت بود که از لوازم اقتصاد است پس معلوم شد که در اعراض از آن لذت هم صحت است و هم لذت و در اقدام بر آن نه لذت است و نه صحت و اما کسی که بر قدر سد ضرورت[9] قادر نباشد و بسعی و طلب محتاج شود باید که از مقدار حاجت مجاوزت نکند و از استیلای حرص و تعرض مکاسب دنیه احتراز نماید و در معامله طریق مجامله نگهدارد و چنان فرا نماید

---

[1] استثمار میوه خواستن و میوه دادن ۱۲ [2] لئن شکرتم لازیدنکم و لئن کفرتم ان عذابی لشدید یعنی اگر شکر کنید شما هر آئینه زیاده کنم نعمت شما و اگر ناسپاسی کنید شما بدرستی که عذاب من هر آئینه سخت است ۱۲ [3] یعنی اگر کسی بعد چنان و چنین ای محنت بسیار چیزی بدست آرد یا طالب آن چیز شود هر آئینه آنرا از پیش طالب و یا طالب را از پیش آن چیز بردارند ۱۲ [4] در مقامات حریری گفته که چون عرب التی را تصغیر کنند اللتیّا گویند بالفتح نه بالضم چنانکه در تصغیر مقرر است و عوض ضمه الف در آخر زیاده کردند و همچنین ویا تصغیر ذا حاصل معنی بعد چنین و چنان ۱۲

[5] فضله آنچه زیاده آمده باشد و آنچه بعد از خوردنی مانده باشد ۱۲

[6] کفاف بالفتح اندازه چیزی و روزی در روز گذارد و آنچه مستغنی کند از طلب ۱۲

[7] تحرز پرهیز کردن ۱۲ [8] عاهات جمع عاهه بمعنی آفت ۱۲

[9] طعام این قدر که ازاله جوع کند و آب این قدر که ازاله عطش کند ۱۲

که او را از روی اضطرار در کاری خسیس خوض میباید کرد و در دیگر جانوران که چون شکم ایشان سیر شود از سعی
در طلب زیاده اعراض کنند تامل کند چه بعضی از اصناف حیوانات به تناول جیفه و بعضی به تناول
روث[1] روزگار گذرانند و بدان قدر که قسمت ایشان افتد قانع و راضی شوند و تنفر[2] جز از فوات
اضداد خویش مانند جعل[3] و منج[4] انگبین از غذاهای یکدیگر ننمایند پس چون نسبت هر حیوانی با قوت
خاص او چون نسبت دیگر حیوانات است با اقوات ایشان و هر یکی بر آن قدر که بحفظ بقای
ایشان وفا کند قانع و خوشدل اند مردم نیز که بسبب مساهمت[5] ایشان در نفس حیوانی بغذا محتاج
شده است باید که در اقوات و اغذیه هم بدین طریق نگرد و آنرا بر ثقلی که باخراج و دفع آن احتیاج دارد
در باب ضرورت فضل و مزیتی ننهد و اشتغال عقول بتجهیز[6] اطعمه و افنای اعمار در تمتع بدان همچو
تکاسل و تقاعد از طلب مقدار ضروری قبیح شمرد و یقین داند که تفضیل[7] مادهٔ دخل بر مادهٔ خرج و استحسان
سعی جمیل در طلب یکی از هر دو بدون دیگر از مقتضیات[8] طبع است نه از روی عقل چه طبیعت را
بمادهٔ دخل از جهت آنکه بدل ما یتحلل ازو حاصل خواهد کرد فضل عنایتی است و ازان روی که
مادهٔ دخل بر چیزی که جزوی از بدن خواهد شد مشتمل است آنرا ملائم می شمرد و مادهٔ خرج را چون صلاحیت
این معنی[9] ازو زائل شده است و بسبب استفراغ[10] موضع و خالی کردن جایگاه بدل نفی میکند متنفر میشود
و تشنیع عقل طبع را درین معنی هم از جنس استخدام اخس اشرف[11] را باشد چنانکه بارها گفتیم و باید که حافظ
صحت نفس تهییج[12] قوت شهوت و قوت غضب نکند در هیچ حال بلکه تحریک ایشان با طبیعت

---

[1] روث بالفتح سرگین هاروشه واحد و سرگین انداختن ۱۲ [2] تنفر پرهیزگار شدن و رمیده شدن طبع از مردار ۱۲ [3] جعل کرمی ست سیاه که همیشه در سرگین میماند و چون بوی گل بدماغش رسد فوراً بمیرد هندیش گبریلا گویند ۱۲ [4] منج بضم میم مگس شهد ۱۲ +
[5] مساهمت باهم شریک شدن یعنی انسان نیز بسبب اینکه در نفس حیوانی شرکت بحیوان دارد و بغذا محتاج شده پس باید که طلب غذا بقدر حفظ بقا و قیام بدن بطریق حیوان کند و آنرا بر ثقلی که باخراج و دفع آن ضرورت [illegible] فوقیت ننهد یعنی چنانچه ریدن و شاشیدن وغیره از جملهٔ ضروریات است همچنین غذا را هم بقدر حفظ بدن از ضروریات [illegible] ۱۲ +
[6] تجهیز آماده کردن و ساختن ۱۲ [7] تفضیل برگزیدن و فضیلت دادن ۱۲ [8] یعنی مادهٔ دخل را دوست داشتن و مادهٔ خرج را نادوست گزاشتن از مقتضیات طبع است ۱۲ نش +
[9] یعنی از مادهٔ خرج چون صلاحیت بدل ما یتحلل که جزو شدن بدن است برآن زائل شده لهذا طبع او را ملائم نمیداند ۱۲ +
[10] استفراغ تهی شدن بدن از فضلات و تهی کردن بدن از فضولها ۱۲ [11] یعنی چون طبع مادهٔ دخل را دوست میدارد اگر عقل هم او را دوست دارد از جنس استخدام خسیس که طبع است مر شریف را که عقل است باشد و آن زبون است ۱۲ +
[12] تهییج برانگیختن ۱۲ +

گذارد و غرض ازین آنست که بسیار بود که بتذکر لذتیکه در وقت راندن شهوتی یا در حال رفعت تیقی
احساس کرده باشد شوقی با عادهٔ مثل آں وضع اکتساب کند و آں شوق مبدأی حرکتی شود تا رویت
را در تحصیل این معنی که مطلوب شوق بود استعمال باید کرد و قوت نطق را در ازاحت علت نفس حیوانی
استخدام نمود چه توصل بمقصود جز بریں وجه صورت نه بندد و ایں حال شبیه بود بحال کسیکه ستوری
تند یا سگی درنده را تهیج کند پس بتدبیر خلاص یا فنن از و مشغول گردد و ظاهر است که جز دیوانگان
برچنیں حرکات اقدام ننمایند ولیکن چوں عاقل هیجان ایں دو قوت با مزاج گذارد و داعی طبیعت
خود بکفایت ایں مهم قیام کنند چه ایشاں را دریں باب بمدد و معونت و ذکر زیاده حاجتی نیفتد
و چوں در وقت هیجان مقدار آنچه حفظ صحت بدن برآں مقدر بود و در تبقیهٔ نوع ضروری باشد
بتوسط تفکر و تذکر معین کند تا در استعمال تجاوز حد لازم نیاید امضای سیاست ربانی و مقتضای مشیت
او بتقدیم رسانیده باشد و همچنیں باید که نظر دقیق بر اصناف حرکات و سکنات و اقوال و افعال و
تدبیر و تصرفات مقدم دارد تا بر حسب اجرای عادتی مخالف ارادهٔ عقلی چیزی از و صادر نشود و
اگر یکبار نوبت آں عادت سبقت یابد و فعلی مخالف عزم از و در وجود آید عقوبتی بازای آں گناه
التزام باید نمود مثلاً اگر نفس بمطعومی مضر مبادرت کند در وقتیکه احتما اهم بود او را مالش دهد بامتناع
از طعام و التزام صیام چندانکه مصلحت بیند و در توبیخ و تعییر او را با نواع ایلام مبالغه کند و اگر در
غضبی نه بجایگاه مسارعت کند او را بتعرض سفیهی که کسر جاه او کند یا به نذر و صدقه که بر و دشوار آید
تادیب کند در کتب حکما آورده اند که اقلیدس صاحب هندسه سفهای شهر خویش را در سر بجز و گرفته
تا بر ملا او را توبیخ کردندی و نفس او ازاں مالش یافتی و اگر از نفس خویش کسلی نه بموضع احساس کند

---

ل یعنی بسیار میشود که از ذکر خیال لذت شهوت و غضب که اول حاصل کرده باشد شوقی با عادهٔ آں اکتساب کند یعنی ذکر کند که باپیش ازیں چه شهوت رانده بودیم و چه خوب کسی را شلاق نموده بودیم الحال نیز همان طور کنیم پس بهجرد ذکر و خیال که پیشتر کند ۱۲
ک تعییر سرزنش کردن ۱۲ ک ایلام درد مند کردن ۱۲ ف یعنی اگر در صورت غضب از حد اعتدال یا از آنچه نهاده باشد و آنچه ذوبالعیت
در اں تقاعد واقع شده باشد پس برای کسر نفس بسفیهی مزاحمت نماید تا نفس مالش یابد ۱۲ ک و نیز در احوال اقلیدس نوشته اند که چوں پادشاه
آنزماں او را بتاهل امر فرمود چنانچه عادت آنزماں بود که از حکما التماس تاهل مینمودند تا به نسل ایشاں تبرک جویند اختیار زن سلیطه یعنی دراز زبان
نمود که در تمام آں بلاد بسلاطت و دراززبانی مشهور بود تا بایں طریق قوت غضبی را مقهور گرداند ۱۲ ه توبیخ بیم و تهدید کردن و سرزنش و زجر کردن ۱۲
ک ای سستی بیجا مثلاً در نماز و روزه سستی و اهمال معلوم کند ۱۲

او را بمشقت مزید اعمال صالح و مقاسات تعبی زاید بر معهود تکلیف کند فی الجمله اموری در پیش خود نهد که اختلال و رخصت را دران مجال ندهد تا نفس مخالفت عقل در باقی نکند و تجاوز از رسم او جائز نشمرد و باید که در عموم اوقات از ملابست رذائل و مساعدت اصحاب آن احتیاط نماید و صغائر سیئات را حقیر نشمرد و در ارتکاب آن طالب رخصت نشود چه این معنی بتدریج بر ارتکاب کبائر باعث گردد و اگر کسی در مبادی جوانی ضبط نفس از شهوات و حلم نمودن در وقت سورت غضب و محافظت زبان و تحمل از اقران عادت نماید ملازمت این آداب برو دشوار نبود چه بسیاری که بخدمت سفها مبتلا شوند بر سفاهت[1] و شتم[2] و اعراض فرسوده[3] گردند و استماع انواع قبائح بر ایشان آسان شود بحدیکه ازان متاثر نشوند بلکه گاه بود که بر امثال این کلمات خنده بی تکلف از ایشان صادر شود و آن را به بشاشت و خوش طبعی تلقی نمایند اگرچه پیش ازان در نظائر آن احوال احتمال جائز نشمرده باشند و از انتقام[4] بکلام و تشفی بجواب تحاشی ننموده همچنین بود حال کسی که با فضیلت الفت گیرد و از محاورت سفیهان و محاورت ایشان اجتناب نماید و باید که باستعداد صبر و حلم پیش از حرکت شهوت و غضب استظهار و عدت[5] حاصل کرده باشد و بپادشاهان حازم[6] پیش از هجوم اعادی در مدت مهلت و امکان مجال رویت باصناف آلات و استحکام حصون مستعد[7] مقاومت ایشان شوند اقتدا نموده و باید که حافظ صحت نفس عیوب خویش را باستقصای[8] تمام طلب کند و بران اقتصار ننماید که جالینوس حکیم میگوید در کتابیکه در تعریف[9] مردم عیوب خویش را ساخته است که چون هر شخصی نفس خود را دوست دارد معائب او برو مخفی ماند و اثر او اگرچه ظاهر بود

[1] سفاهت نادانی و بیخردی ۱۲ [2] شتم دشنام دادن ۱۲ [3] فرسوده گردند ای عادی شوند یعنی کنیزکان شرفا که او گردش فلک بخدمت سفها افتند خوی ایشان گیرند و بسفاهت و شتم عادت گیرند ۱۲ [4] انتقام کینه کشیدن و عوض گرفتن یعنی اگرچه اول انتقام بجواب تسلی و تسکین دل خود بجواب بی شیوه خود داشته باشند اما چون در صحبت سفها افتاده بعادت آنها ملکه پیدا کرده ازان خوشنود میشوند و از جواب هم تحاشی نمایند ۱۲ [5] عدت بالضم و التشدید آنچه ساخته شده باشد برای حوادث روزگار مثل مال و خوردنی و امثال آن ۱۲ [6] حازم دوراندیش و پیش بین ای پادشاهان پیش بین که قبل از رسیدن جنود دشمنان سامان جنگ از قسم آلات و قلاع وغیره تیار میکنند پیروی نماید یعنی آدمی را باید که پیش از ظاهر شدن رذائل تدبیر دفع آن که استعمال فضائل است بکند تا آن رذائل پیرامون نگردند ۱۲ [7] استقصا تمام در گرفتن و بنهایت چیزی رسیدن یعنی باید که حافظ صحت نفس عیوب خود را بتمامها احاطه کرده معائنه نماید و نکند که بعضی را معائنه کند و بعضی را بگذارد ۱۲

[9] تعریف شناسا کردن و آگاه نمودن ۱۲

ادراک نکند پس که در تدبیر آن خلل گفته است باید که دوستی کامل فاضل اختیار[1] کند و بعد از طول موانست
او را اخبار دهد که علامت صدق مودت او آنست که از عیوب نفس این شخص اعلام واجب داند
تا از آن تجنب نماید و درین باب عهدی استوار برگیرد و بدان راضی نشود که گوید در تو هیچ عیب نمی
بینم بلکه با او بعتاب درآید و استکراه این سخن اظهار کند و او را بخیانت تهمت نهد و بسوال اول معاودت
نماید و الحاح[2] زیاده بجا آرد پس اگر بر اخبار ناکردن اصرار[3] نماید اندوهی تمام بران سخن و اعراضی صریح از و فرا نماید
تا بچیزی از آنچه[4] مقتضی تعییر داند اعتراف کند و چون بدین مقام رسد البته انکاری اظهار نکند و در
مواجهه او قبضی و کراهتی فرا خویشتن نیارد بل بمباسطت و ابتهاج و مسرت آنرا تلقی کند و شکر آن
بروزگار دراز و در اوقات خلوت و موانست بگذارد تا آن دوست هدیه و تحفه او اعلام از عیوب شمرد
پس آن عیوب را بچیزیکه اقتضای محو آثار و قلع رسوم کند معالجه بتقدیم رساند تا ثقت آن دوست
بقول او و بآنکه غرض او بر اصلاح نفس خویش مقصور است مستحکم[5] شود و از معاودت نصیحت
انقباض ننماید تا اینجا سخن جالینوس است اما چنین دوست عزیز الوجود بود و در اکثر اوقات طمع
از انتفاع بچنین مردم منقطع و ممکن که دشمن از دوست درین مقام با منفعت تر بود چه دشمن در اظهار
عیوب احتشامی[6] نگاه ندارد و بر آنچه داند اقتصار نکند بلکه مجاوزت حد و تمسک بانواع افترا[7] و بهتان[8]
نیز استعمال کند پس مردم را بر عیوب خود تنبیه افتد و در آنچه افترا کرده باشد نفس را متهم شناسد
و احتیاط خللی که متوقع بود بجا آرد و هم جالینوس در مقالتی دیگر گفته است که اخیار مردمان را با عدا
انتفاع باشد و معنی همین است که یاد کردیم و یعقوب کندی که از حکمای اسلام بوده است میگوید
باید که طالب فضیلت از صورتهای آشنایان خویش آئینه سازد تا از هر صورتی و ضعی که مستتبع سیئه
افتد استفاده کند و بر سیآت خود اطلاع یابد یعنی تفقد سیآت مردمان کند و بر هر یکی از آن خود را بمذمت
و عتاب ملامت نماید چنانکه گوئی مگر آن فعل از و صادر شده است و در آخر هر شبانروزی تفحص هر فعلی

[1] اختیار برگزیدن ۱۲ [2] الحاح مبالغه کردن و ایستادن ۱۲ [3] اصرار چیست بر گناه بودن و استادگی نمودن ۱۲ [4] یعنی چون آن دوست بر اعلام نکردن عیوب اصرار نماید برین معنی اندوهگین شود و اعراض در بخشش ظاهر کند و عیب خود را برو ظاهر سازد که من این عیب دارم و تو مرا اطلاع نمی دهی ۱۲ [5] ای اعتماد آن دوست بر قول این شخص و بر آنکه غرض این شخص بر اصلاح نفس خود مقصور است محکم شود ۱۲
[6] احتشام شرم داشتن ۱۲ [7] افترا دروغ گفتن بر کسی ۱۲
[8] بهتان دروغ بر بستن ۱۲

که دراں شبانروز کرده باشد باستقصاء بی اهمال فعلی بتقدیم رساند چه زشت باشد که در حفظ آنچه اتفاق آں اتفاق افتاده باشد از سنگ پاره‌های رکیک وگیاه ریزه‌های خشک که بعدم آں چیزے از ما ناقص نشود اجتهاد کنیم و در حفظ آنچه از ذوات ما اتفاق می افتد که بقای ما بر توفیر آں مقدرات[١] و فنای ما بر تقصیر آں مقصور اهمال نمائیم و چوں بر سیئهٔ وقوف یابیم در ملامت نفس مبالغه واجب دانیم و حدّے براں اقامت کنیم که در تضییع آں رخصت را راه ندهیم چه اگر چنیں کنیم نفس از مساوی ارتداع نماید و بحسنات الفت گیرد و همیشه باید که قبائح در پیش نظر حاضر بود تا آنرا فراموش نکنیم و همیں شرط در حسنات رعایت کنیم تا از ما فوت نشود پس گفته است و باید که براں قناعت نکنیم که مانند دفترها و کتابها افادهٔ حکمت کنیم دیگراں را و خود ازاں بی نصیب و یا مانند سنگ فساں[٢] باشیم که آهن را تیز کند و خود نتواند برید بلکه باید که چوں آفتاب افاضهٔ نور کنیم از ذات خویش برماه تا اورا با خود مشابهت دهیم اگر چه نور او از نور آفتاب قاصر بود و حال ما در افاضهٔ فضائل همیں حال بود تا اینجا سخن کندی است و ایں معنی از سخن دیگراں بمبالغه نزدیک تر است و دریں باب والله اعلم۔

# فصل دهم

در معالجهٔ امراض نفس آں بر ازالهٔ رذائل مقدر بود و همچنانکه در علم طب ابدان ازالهٔ امراض[٣] بضد کنند در طب نفوس ازالهٔ رذائل هم باضداد آں رذائل باید کرد و ما پیش ازیں اجناس فضائل را حصر کرده ایم و اجناس رذائل که بمثابهٔ اطراف آں اوساط است برشمرده و چوں فضائل چهار است و رذائل

---

[١] مقرر است که اهل دنیا هر چه در روز خرچ میکنند در شب محاسبهٔ آں مینمایند تا فراموش نشود و تلف نگردد مصنف علیه الرحمة میفرماید که ایں معنی خیلے زشت و مذموم است و از انصاف محروم که در محاسبهٔ سنگ پاره و گیاه ریزها که در تلف و عدم آں هیچ نقصان ذات ما متصور نیست اجتهاد و سعی کنیم و در محاسبه و حفظ چیزیکه در تلف و اتفاق آں سراپا نقصان و خسران ذات ما ست اهمال و غفلت نمائیم ١٢

[٢] فساں بکسر فا سنگے که ازاں چرخ سازند برائے تیز کردن کارد و شمشیر و امثال آں و آنرا فساں و سان نیز گویند و در تازی مسن بکسر و فتح سین خوانند ١٢ کشش

[٣] مثلاً اگر مرض حار باشد دوا بارد دهند و اگر مرض بارد باشد دوا حار دهند تا مرض دفع شود پس در طب نفوس از ازالهٔ رذائل اخلاق همیں نهج عمل باید کرد مثلاً اگر مرض جبن باشد پیشه شجاعت کار فرماید تا رفته رفته جبن برطرف شود و شجاعت حاصل گردد ١٢

هشت و یک چیز را یک ضد بیش نبود چه ضدّان[1] دو موجود باشند در غایت بُعد از یکدیگر پس بدین
اعتبار رذائل را اضداد فضائل نتوان گفت الا بمجاز اما هر دو رذیلت که از یک باب باشند و یکی
در غایت افراط بود و دیگرے در غایت تفریط ایشان را ضد یکدیگر توان گفت و بباید دانست
که قانون صناعی در معالجهٔ امراض آن بود که اول اجناس امراض بدانند پس اسباب و علامات
آن بشناسند بعد بمعالجهٔ آن مشغول شوند و امراض انحرافات امزجه باشد از اعتدال و معالجهٔ آن ردّ آن
با اعتدال بحیلهٔ صناعی و چون قواے نفس انسانی محصورست در سه نوع چنانکه گفتیم اول قوت تمیز
دوم قوت دفع سوم قوت جذب و انحرافات هر یک از دو گونه صورت بندد یا از خللی که در کمیت[2]
قوت باشد یا از خللی که در کیفیت[3] قوت افتد و خلل کمیت یا از مجاوزت اعتدال بود در جانب
زیادت یا از مجاوزت اعتدال بود در جانب نقصان پس امراض هر قوتی از سه جنس تواند بود یا
بحسب افراط یا بحسب تفریط یا بحسب رداءت اما افراط در قوت تمیز مانند خبث و گربزی و دها[4]
بود در آنچه تعلق بعمل دارد و مانند تجاوز حد نظر و حکم بر مجردات[5] بقوت اوهام و حواس چنانکه بر محسوسات
در آنچه تعلق بنظر دارد و اما تفریط در و چون بلاهت و بلادت در عملیات و قصور نظر از مقدار واجب مانند
اجراے احکام محسوسات بر مجردات در نظریات و اما رداءت قوت چون شوق بعلومی که ثمر یقین
و کمال نفس نبود مانند علم جدل و خلاف و سفسطه[6] نسبت بکسے که آنرا بجای یقینیات استعمال
کند و چون علم کهانت و فال گرفتن و شعبده و کیمیا نسبت بکسے که غرض او از آن حصول شهوات
خسیسه بود و اما افراط در قوت دفع چون شدّت غضب و فرط انتقام و غیرت نه بموضع خویش و تشبیه
نمودن بسباع و اما تفریط در و چون بی حمیّتی و خور[7] طبیعی و بیدلی و تشبه نمودن باخلاق زنان و کودکان
و اما رداءت قوت چون شوق بانتقامات فاسده مانند خشم گرفتن بر جمادات و بهائم یا بر نوع انسان

[1] الضدان لا یجتمعان یعنی دو ضد جمع نمی شوند مثلاً روز و شب خوب و زشت و نیک و بد دانش و حماقت و غیره و چون دو رذائل اطراف فضیلت اند پس آن دو اطراف باهم اضداد باشند که در غایت بُعد واقع شده اند چو اطراف شجاعت که تهور و جبن هستند که از یکدیگر در غایت بُعد واقع شده اند و ضد شجاعت را نسبت بآن هر دو ضد نتوان شمرد الا مجازاً چرا که هر دو اطراف رذیلت هستند و رذیلت ضد فضیلت است ۱۲ [2] کمیت چندگی ای مقدار ۱۲ [3] کیفیت چگونگی ۱۲ [4] دها و گربزی بیک معنی اند یعنی مکاری و بعضی گویند که گربزی در جزئیات و دها در کلیات است ۱۲ شرح
[5] مجردات چون عقول و نفوس و افلاک و ملائکه و غیره ۱۲ [6] سفسطه زیاده گوئی در مطلب و معرفت و مغالطات و شبهه‌های وهمی ۱۲ [7] خور بفتحتین سستی ۱۲

لیکن بسببی کہ موجب غضب نبود و اکثر طبایع واما افراط در قوت جذب مانند شکم پرستی وحرص نمودن بر اکل وشرب وعشق وشیفتگی بکسانیکہ محل شہوت نباشد واما تفریط ورد مانند فتور از طلب اقوات ضروری وحفظ نسل وخمود[1] شہوت واما رداءت قوت چوں اشتہای گل خوردن وشہوت مقاربت ذکور یا استعمال شہوت بروجہی کہ از قانون واجب خارج باشد اینست اجناس امراض بسیط کہ در قوای نفس حادث شود وآنرا انواع بسیار بود واز ترکیبات آں امراض بسیار بر خیزد وکہ مرجع ہمہ بایں اجناس بود واز یں امراض مرضی چند باشد کہ آنرا امراض مہلکہ خوانند چہ اصول اکثر امراض مزمنہ آں باشد وآں مانند حیرت وجہل بود در قوت نظری وغضب وبددلی وخوف وحزن وحسد واہل وعشق وبطالت در قوتہای دیگر ونکایت[2] ایں امراض در نفس عظیم تر باشد ومعالجہ آں مہم تر وبعموم نفع نزدیکتر وبعد ازیں شرح ہر یکے بجائی خویش بیاید انشاء اللہ تعالی واما اسباب انحرافات دوگونہ بود یکے نفسانی ودیگری جسمانی وبیانش آنست کہ چوں عنایت یزدانی نفس انسانی را بہ بنیہ جسمانی مربوط آفریدہ است ومفارقت یکے از دیگری بمشیت خود عز اسمہ منوط گردانیدہ وتاثیر ہر یکی از طریان سببی یا علتی موجب تغیر دیگر یک میشود مثلاً تاثر نفس از فرط غضب یا استیلای عشق یا تواتر اندوہ موجب تغیر صورت بدن میشود بانواع تغیرات مانند اضطراب وارتعاد وزردی وتزواری وتاثر بدن از امراض واسقام خاصۃً چوں در عضوی شریف حادث شود مانند دل ودماغ موجب تغیر حال نفس شود چوں نقصان تمیز وفساد تخیل وتقصیر در استعمال قوی وملکات پس معالج نفس باید کہ اول تعرف حال سبب کند تا اگر تغیر منبہ بودہ باشد آنرا باصناف معالجات کہ کتب طبی برآں مشتمل ست مداوات کند واگر تاثر نفس بودہ باشد باصناف معالجات کہ کتب این صناعت برآں مشتمل ست بازالہ آں مشغول شود کہ چوں سبب مرتفع شود لا محالہ مرض نیز مرتفع گردد واما معالجات کلی در طب باستعمال چہار صنف بود غذا ودوا وسم وکی یا قطع ودر امراض نفسانی ہمیں

[1] خمود فرو شدن آتش ۱۲ ش [2] نکایت رنج ودردمندی ۱۲ [3] یعنی جسم انسان بانفس زندہ وقائم ست پس تغیر نفس در جسم اثر میکند وتغیر جسم در نفس سرایت میکند چنانکہ غضب وعشق واندوہ کہ از لوازم نفس است ہرگاہ کہ یکے ازیں ہر سہ بر نفس غالب شود جسم از تاثیر آں بیقراری ولرزہ وزردی رنگ ولاغری می پذیرد ومتغیر می شود وہرگاہ مرضی از امراض کہ از لوازم جسم است خصوصاً بر دل یا دماغ عارض شود نفس از تاثیر آں متغیر میشود ونقصان تمیز وفساد تخیل [illegible] پیدا میکند قاسم ۱۲

سیاقت اعتبار باید کرد بدین طریق که اول قمع رذیلتی که دفع و ازالهٔ آن مطلوب بود بر وجهی که شک را
دران مجال مداخلت نباشد معلوم کنند و بر فساد و اختلالی که از طریان آن منتظر و متوقع بود چه
در امور دینی و چه امور دنیاوی واقف شوند و آن را در تخیل مستحکم کنند پس به ارادهٔ عقلی از آن تجنب
نمایند اگر مقصود حاصل شود فبها و الا بمداومت فضیلتی که بازای آن رذیلت باشد مشغول شوند و در
تکرار افعالی که تعلق بدان قوت دارد بر وجه افضل و طریق اجمل مبالغه کنند و این معالجات جمله بازای
علاج غذائی بود نزدیک اطبا و اگر بدین نوع معالجه مرض زائل نشود توبیخ و ملامت و تعییر و
مذمت نفس بران فعل چه بطریق فکر و چه بطریق قول و چه بعمل استعمال کنند و اگر کفایت [1]
نیفتد در مطلوب و مقصود تعدیل یکی از دو قوت حیوانی یعنی غضبی یا شهوی باشد باستعمال قوت
دیگر آن را تعدیل و تسکین نمایند چه هرگاه که یکی غالب [2] شود صاحبش مغلوب گردد و در اصل فطرت
خود همچنانکه فائده قوت شهوی تبقیهٔ شخص و نوع ست فائده قوت غضبی کسر سورت شهوت است
تا چون ایشان متکافی شوند قوت نطقی را مجال تمییز بود و این صنف علاج بمثابهٔ معالجات دوائی
بود نزدیک اطبا و اگر بدین طریق هم مرض زائل نشود و در رسوخ و استحکام رذیلت بغایت بود
پس بارتکاب اسباب رذیلتی که ضد آن رذیلت بود در قمع [3] و قهر آن استعانت باید جست و شرط
تعدیل نگاه داشت یعنی چون آن رذیلت روی در انحطاط نهد و برتبهٔ وسط که مقام فضیلت بود
نزدیک رسد ترک آن ارتکاب باید گرفت تا از اعتدال در طرف دیگر مائل نشود و بمرضی دیگر
ادا نکند و این صنف علاج بمنزلهٔ معالجهٔ سمی بود که تا طبیب مضطر نشود بدان تمسک نکند و
در تمسک احتیاط تمام واجب شناسد تا انحراف مزاج باطراف دیگر نشود و اگر این نوع علاج
هم کافی نباشد و بهر وقتی نفس بمعاودت عادت راسخ مبادرت کند پس او را بعقوبت و تعذیب

[1] یعنی اگر مذمت و ملامت هم نفس را فائده نشود در تعدیل قوای غضبی و شهوانی استعمال کند بدین گونه که هرگاه غضب در دل استیلا گیرد نفس را در خوردن خوب و پوشیدن نیکو و مالیدن خوشبوئی وغیره اندازد تا از غضب خلاص شود و اگر شهوت غالب شود نفس را در تعب و مشقت سخت وغیره اندازد تا از شهوت خلاص شود ۱۲
[2] یعنی اگر شهوت غالب شود صاحب ای یار او که غضب ست مغلوب گردد و اگر غضب غالب شود شهوت که یار او ست مغلوب گردد پس بتعدیل هر دو بکدیگر سعی نماید ۱۲
[3] قمع قهر کردن و ذلیل نمودن و شکستن ۱۲ یعنی در قمع و قهر یک رذیلت برذیلت دیگر که ضد آن باشد استعانت جوید مثلاً اگر بخیل بود اسراف کند اگر جبن بود تهور نماید تا آنکه رذیلت منکسر به طرف شود مگر درین میان اعتدال را از دست ندهد و در افراط و تفریط نیفتد ۱۲

تکلیف افعال صعب و تقلید اعمال شاقه و اقدام بر نذور[1] و عهود[2] که قیام بدان مشکل بود با تقدیم ایفای
مراسم آن تادیب باید کرد و این صنف معالجه مانند قطع اعضا و داغ کردن اطراف بود در طب
و آخر الدواء الکی اینست معالجات کلی در ازالهٔ امراض نفسانی و استعمال آن در هر مرضی بر کسیکه
از اول کتاب تا اینجا معلوم کرده باشد بر فضائل و رذائل وقوف یافته متعذر نبود و ما زیادتی بیان
را بتفصیل علاج مرضی چند از امراض مهلکه که تباه ترین امراض نفسانی ست اشارتے کنیم تا قیاس
ازالهٔ دیگر امراض و اعتبار معالجات آسان شود والله الموفق والمعین اما امراض قوت نظری
را هر چند مراتب بسیارست چه بحسب بساطت و چه بحسب ترکب ولیکن تباه ترین آن
انواع سه نوع است اوّل حیرت دوم جهل بسیط سوم جهل مرکب و نوع اول از قبیل افراط
بود و نوع دوم از جنس تفریط و نوع سوم از جهت رداءت علاج حیرت اما حیرت[3] از تعارض
ادلهٔ خیزد در مسائل مشکله و عجز نفس از تحقیق حق و ابطال باطل و طریق ازالهٔ این رذیلت که مهلک
ترین رذائل باشد آنست که اول تذکر این قضیه از قضایای[4] اولی که جمع و رفع و نفی و اثبات
در یک حال محال بود ملکه کند تا بر اجمال در هر مسئله که در آن متحیر باشد حکم جزم کند بفساد یکطرف
از دو طرف متعارض بعد ازان تتبع قوانین منطقی و تصفح[5] مقدمات و تفحص[6] از صورت قیاس
باستقصائے بلیغ و احتیاطی تمام در هر طرفی استعمال کند تا بر موضع خطا و منشای غلط وقوف
یابد و غرض کلی از علم منطق خاصهٔ کتاب قیاسات سوفسطائی[7] که بر معرفت مغالطات مشتمل ست

---

[1] نذور جمع نذر بمعنی عهد و پیمان ۱۲ [2] عهود جمع عهد بمعنی سوگند و پیمان ۱۲ یعنی ایفائے نذور و پیمانها که کرده آنرا لازم داند چنان نشود که پیمانها هم بشکند و از رذالت هم باز نایستد ۱۲ [3] یعنی حیرت از دلائل مختلفه که بوی صدق و کذب داشته باشد پیدا شود و صاحبش را تحقیق میسر نتواند مثلاً شخصی گوید العالم حادث لانه متغیر و کل متغیر حادث فالعالم حادث و شخصی گوید که العالم قدیم لانه مستغن عن الصانع و کل مستغن عن الصانع قدیم فالعالم قدیم پس دلیل هر دو وجه شد یا دلیل استقرائی کند یا دلیل بشرط متصله یا بشرط منفصله پس آدمی در وهم افتد و حیرت بروی کارفرما شود ۱۲

[4] قضایای اولے یعنی امور بدیهیات که محتاج بدلیل نباشند چنانچه گویند النار حارة و الشمس مضیئة پس در دانستن گرمی آتش و ضیای خورشید حاجت بدلیل نیست پس قضایای اولے بمعنی امور ظاهره است و قوله که جمع و رفع الخ کاف بیان قضیه و جمع و رفع و نفی و اثبات باهم نقیض اند و ظاهر است که اجتماع النقیضین در یک حال محال و باطل باشد و ارتفاع آنها نیز این ملکه کند تا بر اجمال الخ ۱۲

[5] تصفح نیک نگریستن در صفحهٔ چیزے ۱۲ [6] تفحص جستجو کردن در کار و کاویدن و پژوهیدن و باز پرس کردن ۱۲

[7] سوفسطا مرکب است از سوف که در لغت یونان بمعنی حکمت و سطا بمعنی تمویه و تلبیس است پس سوفسطا حکمت مموه باشد ۱۲ ش و قیاس سوفسطائی یعنی مرکب از وهمیات ۱۲ ش

علاج این مرض است علاج جهل بسیط حقیقت این جهل آن بود که نفس از فضیلت
علم عاری باشد و باعتقاد آنکه علمی اکتساب کرده است ملوث نه و این جهل در مبدأ[۱] مذموم
نبود چه شرط تعلم آنست که این جهل حاصل باشد از جهت آنکه آنکس که داند یا پندارد که
میداند از تعلم فارغ باشد و فطرت نوع انسان خود برین حالت بود اما مقام نمودن برین
جهل و حرکت ناکردن در طریق تعلم مذموم باشد و اگر بدان راضی و قانع شود به تباه ترین رذیلتی
موسوم گردد و تدبیر علاج آن بود که در حال مردم و دیگر حیوانات تامل کند تا واقف شود
که فضیلت[۲] انسان بر دیگر جانوران بنطق و تمییز است و جاهل که عادم آن فضیلت بود از
اعداد حیوانات دیگر بود نه از اعداد این نوع و مصداق این سخن آنکه چون در مجلسی که از جهت بحث
در علوم عقد کرده باشند حاضر شود خاصیت نوع یعنی نطق بکلی باز گذارد و بحیوانات دیگر که از
سخن گفتن عاجز باشند تشبه نماید و چون درین حال فکر کند او را تنبه افتد بر آنکه آن سخنها که در
غیبت این جماعه یعنی اهل علم میتواند گفت ببانگ دیگر جانوران مناسب تر است از آنکه
بنطق انسان چه اگر بنطق تعلق داشتی در محاورهٔ جماعتی که انسانیت ایشان یعنی تمییز بیشتر است
استعمال توانستی کرد و باید که درین اندیشه از وقوع اسم انسان بر خود بغلط نیفتد چه گیاه گندم را
گندم خوانند و غورهٔ انگور را انگور بر وجه مجاز و مراد استعداد آن بود قبول صورت گندمی را و

---

[۱] در مبدأ از آنکه تا آدمی خود را نادان نکند از دانا چگونه فیض گیرد ۱۲ +

[۲] باتفاق اهل عقل و نقل هیچ فضیلت بی علم تمام نیست لهذا حق سبحانه تعالی بآن حضرت صلعم امر باستدعای زیادتی علم فرموده
وقل رب زدنی علما یعنی بگوای خدا زیاده کن علم مرا و در حدیث است که چون عائشه صدیقه از آن حضرت سوال
کرد بای شیء یتفاضل الناس یعنی بکدام چیز بزرگ می شود انسان فرمود بالعقل و نیز آنحضرت با علی مرتضی فرمود یا علی
اذا تقرب الناس الی خالقهم بانواع البر فتقرب انت بعقلک تسبقهم بالدرجات والزلفی
یعنی ای علی چون نزدیکی جویند مردمان بخالق بسبب انواع طاعات و عبادات تو بوسیلهٔ عقل و فکر در آلای و صفات
نزدیکی جو باو تا بدرجات و قرب بایشان سبقت بری و در حدیث است الناس اما عالم او متعلم والباقی
همج یعنی مردم یا عالم اند یا طالب علم و باقی نادان و فرومایه از یکے از اصحاب آن حضرت سوال کرد که کدام عمل
فاضلتر است فرمود علم دیگر تا سه بار همین سوال کرد و همین جواب یافت آن شخص گفت من از عمل سوال میکنم نه از
علم فرمود که عمل اندک با علم بهتر از عمل بسیار با جهل است ۱۲ از اخلاق جلالی +

همچنیں تمثال مردم را مردم گویند بطریق تشبیه یعنی بمردم ماند در صورت بلکه اگر انصاف خود بدہد
داند که در درجه از اصناف حیوانات نازل تر است چه هر حیوانی[1] بداں قدر ادراک که در ترتیب امور
معیشت و حفظ نسل بداں محتاج بود قادر است و بر کمالی[2] که غایت وجود او آنست متوفر و جاہل
بخلاف ایں پس همچنانکه در اعتبار خواص نوع خویش که در خود مفقود یابد مشابهت خود بدیگر حیوانات
بیشتر بیند در اعتبار خواص دیگر حیوانات خود را بجمادات نزدیکتر یابد و باضافت باصناف جمادات
در رعایت شرائط از آں مرتبه نیز باز پس افتد و هلم جرا[3] الی اسفل السافلین پس چوں بدیں فکر
بر نقصان رتبه و خساست جوهر و رکاکت طبع خویش که اخس کائنات آنست وقوف یابد اگر در وی
اندک و بسیار انتعاشی[4] مانده بود در طلب فضیلت علم حرکت کند و کل میسر[5] لما خلق له
علاج جهل مرکب[6] حقیقت ایں جهل آں بود که نفس از صورت علم خالی بود و بصورت اعتقادی
باطل و جزم بر آنکه او عالم است مشغول و هیچ رذیلت تباه تر ازیں رذیلت نبود و چنانکه اطبای ابدان
از معالجه بعضے امراض بدو علل مزمنه عاجز باشند[7] اطبای نفوس نیز از علاج ایں مرض عاجز باشند
چه با وجود آں صورت که متنبه نشود و تا متنبه نشود طلب نکند و ایں آں علم بود که ع جهل[8] ازاں علم
به بود صد باره و نافع ترین تدبیر که دریں باب استعمال تواں کرد تحریص صاحب ایں جهل بود بتعاطی
علوم ریاضی چوں هندسه و حساب و ارتیاض ببراهین آں که اگر ایں ارشاد قبول کند و دراں انواع خوضی[9]
نماید از لذت یقین و کمال حقیقت و برودت نفس خبردار شود و هر آئینه انتعاشی در وی حادث گردد

---

[1] یعنی حیوان بحسب فطرت مندیست بطرف قوی و آلات جسمانی در حصول الغایت کمال نوعی خود و از جاده مستقیم که بداں غایت منتهی میشود منحرف نیست بخلاف جاہل که از معرفت فضائل در رذائل و حصول مرتبه کمال که مخصوص نوع انسان است منحرف پس جاہل از حیوان هم اخس است و همچنیں از جمادات وغیره فروتر اولئک کالانعام بل هم اضل ۱۲

[2] زیرا که کمالیکه از جمادات مقصود است در جمادات موجود است بخلاف جاہل که کمال او در وی موجود نیست ۱۲ ش

[3] هلم یعنی بیا یعنی تعال ترجمه بیا کشاں تا اسفل سافلین که قعر دوزخ باشد و در استعمال معنی هلم جرا بریں قیاس در رشته بیان باید کشید ۱۲

[4] انتعاش بلند شدن و نیکو حال شدن و برخاستن ۱۲

[5] هر کس آسان کرده شده است بر وی آنچه برای وی آفریده شده است ۱۲

[6] جهل مرکب آنست که شخصے چیزے را نشناسد و در دل خود یقین تصور نماید که من او را خوب میدانم و از هیچکس نمی پرسد و در بطالت و عطالت میماند ۱۲

[7] چنانچه عیسی علیه السلام فرموده که من از علاج اکمه و ابرص عاجز نیستم اما از علاج احمق عاجزم و احمق معنی [illegible]

[8] ایں مصرع از حکیم سنائی است مصرع اولش اینست ع علم کز تو ترا نه بستاند * جهل ازاں علم به بود صد باره ۱۲ *

[9] ای در انواع علم ریاضی که هندسه و حساب وغیره باشد فکری نماید از یقین خبردار شود چه در مطالب آں حق از باطل امتیاز تمام دارد و وهم را مجال زیادت در اخلاط نیست ۱۲ *

پس چون با معتقدات خویش الفت و لذت یقین ازان متلقی یابد بر شک را بدخلی معین شود پس اگر شرط انصاف رعایت کند باندک روزگاری بر خلل عقیده وقوف یابد و بمرتبهٔ جاهلی آید که جهل او بسیط بود پس بمراسم تعلم قیام نماید و چون این امراض تعلق بقوت نظری دارد و حکمت نظری مشتمل است بر ازالهٔ امراض ازان قوت درین صناعت برین قدر اختصار کنیم و در معالجات امراض دیگر قوی که بدین صناعت مخصوص است مزید شرحی بکار داریم اما امراض قوت دفع اگرچه نامحصور باشد اما تباه‌ترین آن امراض سه مرض است اول غضب[۱] دوم جبن سوم خوف اول از افراط تولد کند دوم از تفریط سوم بروارت قوت مناسبتی دارد و تفصیل علامات ایشانست علاج غضب حرکتی بود نفس را که مبدا آن شهوت انتقام بود و این حرکت چون بعنف بود آتش خشم افروخته شود و خون در غلیان آید و دماغ و شریانات از دخانی مظلم ممتلی شود تا عقل محجوب گردد و فعل او ضعیف چنانکه حکما گفته اند که بنیهٔ انسانی مانند غاری گردد پر شود و مملو بحریق آتش و مختنق[۲] بلهب و دخان که ازان غار جز آواز و بانگ و شعله و غلبهٔ اشتعال چیزی دیگر معلوم نشود و درین حال معالجهٔ او بتغیر[۳] و اطفای این نائره در غایت تعذر بود چه هرچه در اطفای اشتعال استعمال کنند مادهٔ قوت و سبب زیادت اشتعال شود اگر بموعظت تمسک کنند خشم بیشتر شود و اگر در تسکین حیله نمایند سبب شعله زیاده گردد و در اشخاص[۴] بحسب اختلاف امزجه این حال مختلف افتد چه ترکیبی باشد مانند ترکیب کبریت که از کمتر شررے اشتعال یابد و ترکیبی باشد بمناسبت ترکیب روغن که اشتعال آن از اسبابی بیشتر باید و همچنین ترکیبی بود مانند ترکیب چوب خشک و چوب تر تا بترکیبی رسد که اشتعال آن در غایت تعذر بود و این ترتیب باعتبار حال غضب بود در عنفوان مبدای حرکت اما آنگاه که سبب متواتر شود اصناف مراتب متساوی نمایند چنانکه از اندک آتشی که از احتکاکی ضعیف

---

۱ غضب کیفیتی است نفسانی که مقتضای حرکت روح و مرکب او که خون است باشد بخارج جهت غلبه و مبدا آن شهوت انتقام بود و چون اشتداد یابد آن حرکت ضعیف شود دماغ و اعصاب که مجاری روح نفسانی اند از دخان مظلم پر شود و از ظلمت دخانیه نور عقل پوشیده گردد و فعلش ضعیف شود ۱۲ اخلاق جلالی ۲ اختناق گلو گرفته شدن ۱۲ ۳ اما تغیر وضع کردن مثلاً از جلوس قیام نمودن یا بالعکس و مانند آن نافع باشد و آب سرد آشامیدن و وضو کردن و بخواب رفتن هم نافع باشد چنانکه در حدیث است ۱۲ جلالی

۴ در حدیث است که بنی آدم چند قسم اند بعضی زود بغضب روند و زود باز گردند و بعضی دیر بغضب روند و زود باز آیند و بعضی [illegible] زود بغضب روند و دیر باز آیند و بعضی دیر بغضب روند و دیر باز آیند و بهترین ایشان قسم ثانی و بدترین قسم اخیر است و چون [illegible] بقوت کسے شد ۱۲ جلالی

متواتر در چوبے حادث شود بیشهای عظیم و درختان بهم در شده چه خشک و چه تر سوخته گردد
تامل باید کرد در حال میغ و صاعقه که چگونه از احتکاک دو بخار رطب یابس بر یکدیگر اشتعال برق
و قذف صواعق کند بر کوههاے سخت و سنگهای خاره گذر یابد حادث میشود و همین اعتبار در حال
تهیج غضب نکابت او اگر چه سبب کمتر کلمه بود رعایت باید کرد و اسقراطیس حکیم گوید که من
بسلامت آن کشتی که باد سخت و شدت آشوب دریا آنرا بلجهٔ انگند که بر کوههای عظیم مشتمل بود
و بر سنگهای سخت زند امیدوار ترم از انکه بسلامت غضبان ملتهب چه ملاحان را در تخلیص آن کشتی
مجال استعمال لطائف حیل باشد و هیچ حیله در تسکین شعلهٔ غضبے که زبانه میزند نافع نیاید و چندانکه وعظ
و تضرع و خضوع بیشتر بکار دارند مانند آتشی که هیزم خشک بر و افگنند سورت بیشتر نماید اسباب
غضب ده است اول عجب دوم افتخار سوم مراء چهارم لجاج پنجم مزاح ششم تکبر هفتم استهزا
هشتم غدر نهم ضیم دهم طلب نفائسی که از عزت موجب منافسه و محاسده شود و شوق بانتقام غایت
این اسباب بود بر سبیل اشتراک و لواحق غضب که اعراض این مرض بود هفت صنف باشد اول ندامت
دوم توقع مجازات عاجل و آجل سوم مقت دوستان چهارم استهزای اراذل پنجم شماتت اعدا ششم
تغیر مزاج هفتم تالم ابدان هم در حال چه غضب جنون یک ساعت بود امیر المومنین علی کرم الله وجهه گفته
اَلْحِدَّةُ نَوْعٌ مِنَ الْجُنُوْنِ لِاَنَّ صَاحِبَهٗ یَنْدَمُ فَاِنْ لَمْ یَنْدَمْ فَجُنُوْنُهٗ مُسْتَحْکَمٌ و گاه بود که باحتقان حرارت شل
ادا کند و ازاں امراض عظیم که موءدی باشد بتلف تولد کند و علاج این اسباب علاج غضب بود چه ارتفاع سبب

---

له احتکاک خود را بچیزے خاریدن با هم زدن دو چیز ۱۲ سه قذف سنگ انداختن ۱۲ سه صواعق جمع صاعقه یعنی آتشی که
از آسمان با آواز سخت افتد ۱۲ سه و حکما میگویند که ابر خشک و ابر تر بهم که فرسوده برق و صاعقه پیدا میشود و نیز میگویند که ابر یکه
بر فلک ارتفاع دارد تر است و از سردی منجمد شده برف و ژاله می بارد و ابر یکه زیر و نزدیک زمین است خشک است ۱۲
ه مناقشه کسے را قصد بردن در چیزے و با کسے معارضه کردن و در رغبت چیزے ۱۲
ه در اں حال مزاج غضبان هر آئینه از اعتدال صحیح بحرارت مفرطه مائل شود و اگر آن مزاج بکشد و در رنگے کند چون مجنی گردد پس اگر صفا آنرا
پشیمانی نشود استحکام جنون است ۱۲ جلالی
ه بیانش آنکه هرگاه روح حرکت عنیفه بخارج کند دل که منبع روح هوائی است خالی ماند و مدد روح که پیوسته از و باعضا میرسد منقطع شود
تا بسبب اشتعال نائره حرارت غضبی چو بر روح احتراق یابد و از حرارت بر خانیت مستحیل شود و سبب مرگ مفاجات گردد و باخلاط محترق شده
امراض ردیه که موءدی بهلاکت بود تولد کند مرویست که چون ابو هریره از آنحضرت طلب نصیحتی کرد سه بار او را از غضب نهی فرمود و بیان اقتصار
نمود و نیز مرویست که یکی از صحابه آنحضرت سوال کرد که دین چیست فرمود حسن خلق باز سوال کرد و همین جواب یافت بار سوم آنحضرت درجه
کرد و گفت که فهم نمی کنی که دین آنست که بغضب نروی ۱۲ جلالی شه هرگاه سبب [illegible] شد سبب [illegible] شد داگر باز بحال
قسم رذیلت که او را علاج کرده شد بعد از علاج پیدا شود حکم [illegible] ۱۲

موجب ارتفاع سبب بود و قطع مواد مقتضی ازالهٔ مرض و اگر بعد از علاج سبب بنادر چیزی ازین
مرض حادث شود بتدبیر عقل دفع آن سهل بود و معالجهٔ اسباب غضب اینست اما عجب و آن ظنی کاذب
بود در نفس چون خویشتن را استحقاق منزلتی شمرد که مستحق آن نبود و چون بر عیوب و نقصان خویش
وقوف یابد بدرود انکه فضیلت میان خلق مشترک است از عجب ایمن شود چه کسیکه کمال خود بدیگران
یابد معجب نبود و اما افتخار و آن مباهات بود بچیزهای خارجی که در معرض آفات و اصناف زوال باشد
و بقا و ثبات آن وثوق نتواند بود چه اگر فخر بمال کند از غصب و نهب آن ایمن نباشد و اگر بنسب کند
صادق ترین این نوع آنگاه بود که شخصی از پدران او بفضل موسوم بوده باشد پس چون تقدیر کنند
که آن پدر فاضل او حاضر آید و گوید این شرف که تو دعوی میکنی بر سبیل استبداد[1] مراست نه ترا و ترا بنفس
خویش چه فضیلت است که بدان مفاخرت توانی کرد از جواب او عاجز آید و شاعری این معنی را بنظم
آورده است ع

اِنِ افْتَخَرْتَ[2] بِآبَاءٍ مَضَوْا سَلَفًا ‎ ‎ قَالُوا صَدَقْتَ وَلٰكِنْ بِئْسَ مَا وَلَدُوا

و پیغمبر علیه الصلاة والسلام گفته است[3] لا تاتونی بانسابکم واتونی باعمالکم و حکایت کنند که یکی
از رؤسای یونان بر غلام حکیمی افتخار نمود غلام گفت اگر موجب مفاخرت تو بر من این جامه های نیکوست
که خویشتن را بدان آراسته حسن و زینت در جامهاست نه در تو و اگر موجب فضل تو این اسپ است که
برنشسته چابکی و فراهت در اسپ است نه در تو و اگر فضل پدران است صاحب فضل ایشان بوده
اند نه تو و چون ازین فضائل هیچکدام حق تو نیست اگر صاحب هر یکی حظ خویش استرداد کند بلکه خود فضیلت
هیچکدام از و بتو انتقال نکرده است تا برد حاجت افتد پس تو که باشی و همچنین گویند که حکیمی نزد صاحب
ثروتی بود که بزینت و تجمل و کثرت مال و عدت[4] مباهات نمودی در اثنای محاوره خواست که آب

---

[1] استبداد تنها خود بکاری ایستادن ۱۲ [2] یعنی اگر فخر کردی به پدران خود که پیش از تو گذشتند مردم بجواب خواهند گفت
که بلی پدران تو چنان بودند که میگوئی ولیکن کسانیکه از ایشان زاده شدند بجهت بیکمالی بد مستفید ۱۲ ش
[3] و حضرت علی فرموده ع انا ابن نفسی و کنیتی ادبی من عجم کنت او من العرب ان الفتی من یقول ها انا ذا لیس الفتی من یقول
کان ابی یعنی من پسر ذات خودم و کنیت من ادب است از عجم باشم یا از عرب بدرستیکه جوانمرد آنکس است که بگوید من این
چنینم و آنکس که میگوید پدر شیست جوانمرد آنکه بگوید پدر من چنین بود و خود آنچنان نباشد ۱۲ جلالی
[4] عدت آنچه ساخته شده باشد برای حوادث روزگار مثل مال و خوردنی و امثال آن ۱۲

دہن بیفگند از راست و چپ نگریست موضعی نیافت که آنرا شاید بزاقی[1] که در دہن جمع کرده بود بر روی
صاحب خانه افگند حاضران عتاب و ملامت نمودند حکیم گفت که او سبب چنان بود که آب دہن با خس
و اقبح مواضع افگنند من چندانکه از چپ و راست نگاه کردم ہیچ موضع خسیس تر و قبیح تر از روی این شخص
که بجهل موسوم است نیافتم و اما لجاج موجب ازالهٔ الفت و حدوث تباین و تباغض و مخاصمت
باشد و قوام عالم بالفت و محبت است چنانکه بعد ازین شرح آن داده آید پس مراء[2] و لجاج[3] از فساد ہای
بود که مقتضی رفع نظام عالم باشد و این تباه ترین اوصاف رذائل است و اما مزاح[4] اگر بقدر اعتدال
استعمال کنند محمود بود و کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یمزح[5] ولا یهزل و امیر المومنین علی رضی الله
عنه مزاح بودی تا بحدیکه مردمان او را بدان عیب کردند و گفتند که دعابة[6] فیه و سلمان فارسی رضی
الله عنه او را گفت در مزاحی که با او بکردند اخرک[7] الی الرابعة و اما توقف بر حد اعتدال بغایت
دشوار بود و اکثر مردمان قصد اعتدال کنند ولیکن چون شروع نمایند بمجاوزت حد تعدی کنند
تا سبب وحشت شود و غضب کامن را ظاہر کند و حقد در دلہا راسخ گرداند پس مزاح بر کسیکه اقتصاد
نگاه نتواند داشت محظور بود چه گفته اند رب جد جره[8] اللعب حدیثی بود مایهٔ کارزار و اما
تکبر بعجب نزدیک افتد و فرق آن بود که معجب بالنفس خود[9] دروغ میگوید بگمانیکه بدو دارد و متکبر
با دیگران دروغ میگوید و اگرچه از آن گمان خالی بود و علاج این نزدیک بعلاج عجب و اما استهزاء
آن از افعال اہل مجون و مسخرگی باشد و کسی بران اقدام کند که باحتمال مثل آن مبالات ننماید و ذلت
و صغار و ارتکاب رذائل دیگر که موجب ضحک اصحاب ثروت و ترفه[10] بود وسیلهٔ معیشت خویش
سازد و کسیکه بحریت و فضل موسوم بود نفس و عرض خویش را گرامی تر از آن دارد که در معرض یک
سفاہت سفیہی آرد و اگرچه در مقابل آنچه در خزائن بادشاہان بود بدو دہند و اما غدر را وجوه

---

[1] بزاق بالضم آب دہن که تھوک باشد ۱۲ [2] مراء بالکسر ستیزه کردن ۱۲ [3] لجاج بالفتح ستیزه کردن و مبالغه کردن ۱۲ کنز [4] مزاح ظرافت و خوش طبعی و مسخرگی ۱۲ [5] یعنی بر زبان مبارک آنحضرت خلاف واقع در مزاح ہم نمیرفت مثل آنکه شخصی شتر طلبید ارشاد فرمود من ترا بچه شتر خواہم داد او گفت بچه را گرفته چه خواہم کرد فرمود ہر شتر بچه شتر دیگر است ۱۲ [6] دعابة بضم دال و فتح بای موحده مزاح و ظرافت ۱۲ [7] ای این ظرافت پس کردی ترا اخر چهارم که آخر مرتبهٔ خلافت است ۱۲ [8] ای بسیار امور عظیمه در میان مردم بجهت لهو و بازی پیش آمده ۱۲ [9] زیرا که اعتقاد کمال در شان خود دارد که فی الواقع در وی نیست و تکبر ادعای آن کمال ماست دیگران را اگرچه اعتقاد آن نداشته باشد علاجش آنکه تامل نماید کسیکه دو نوبت از راه بول گذشته باشد چگونه او را تکبر گرد حضرت علی فرموده که انسان را چه جای تکبر است چه اول او نطفه ایست و آخر او مرده متعفن و خود در میانه حمال نجاست است و در حدیث است که متکبران را بروز حشر بصورت مورچه حقیر حشر کنند پس تکبر غیر حق سبحانه تعالی را سزاوار نیست ۱۲ جلالی [10] ترفه خوش عیشی و دولتمندی ۱۲

بسیار بود و چه استعمال آن هم در مال و هم در جاه و هم در مودت و هم در حرم اتفاق افتد و هیچ وجه از وجوه
غدر نزدیک کسیکه او را اندک مایهٔ انسانیت بود محمود نباشد و ازینجاست که هیچکس بدان معترف نشود
و این خلق در ترکان بیشتر بود از آنکه در دیگر اصناف امم و وفا که ضد غدر است در روم و حبش بیشتر بود و
رذالت غدر زیاده از آن است که محتاج فضل شرحی بود و اما ضیم[1] و آن تکلیف تحمل ظلم بود غیری
را بر وجه انتقام هم قبیح او بقبح[2] ظلم و انظلام که گفته شده است معلوم شود و عاقل باید که بر انتقام اقدام
ننماید تا داند که بضرری بزرگتر از آن عاید نخواهد شد و آن بعد از مشاورت عقل و تدبیر[3] رای بود و حصول
این حال بعد از حصول فضیلت حلم تواند بود و اما طلب نفائسی که موجب مناقشه[4] و منازعه بود مشتمل باشد
بر خطای عظیم از کسانیکه بسعت قدرت موسوم باشند تا باوسط الناس چه رسد چه هر پادشاه که در خزانهٔ
او علقی[5] نفیس یا جوهری شریف باشد در معرض خوف موت و جزعی[6] که بتبعیت فوت لازم بود
افتاده باشد و طبیعت عالم کون و فساد که مقدر بر تغییر و احالت و افساد است راضی نشود الا بتطرق
آفات باصناف مرکبات و چون پادشاه بفقد چیزی عزیز الوجود مبتلا گردد حالتی که اصحاب مصائب
را حادث شود در و ظاهر گردد و دوست و دشمن را بر عجز و اندوه او وقوف افتد و فقر و حاجت او در طلب
نظیر آن فاش شود تا وقع[7] و خطر[8] او در دلها کم گردد و حکایت کنند که قبهٔ از بلور در غایت صفا و نقا که بخرط[9]
و استداره[10] تمام موصوف بود و اصناف اساطیر[11] و تماثیل[12] بدقت صناعت و کمال کیاست از و بر انگیخته
بودند و در تلخیص نقوش و تهذیب تجاویف آنرا بکرات در معرض خطر آورده نزدیک پادشاهی هدیه
بردند چون نظر او بر آن افتاد و بدان تعجب و اعجاب بی اندازه نمود و فرمود تا در خزانهٔ خاص او بنهادند
هر وقت بمشاهدهٔ آن تمتع میگرفت تا بعد از اندک مدتی روزگار نتیجهٔ طبع خویش در اتلاف[13] آن بتقدیم
رسانید چندان جزع و اسف بر ضمیر ملک طاری شد که از تدبیر ملک و نظر در مهمات و بار دادن مردم

---

ف۱ ضیم ستم کردن ۱۲ ف۲ ای قبیح ضیم از قبح ظلم و انظلام که پیش ازین گفته ام معلوم خواهد شد و عاقل بر انتقام قدم ننماید تا داند که ضرر عظیم در گرفتن انتقام بمن خواهد رسید
اما این فکر کنا اگر انتقام نگیرم بمن ضرر عظیم خواهد رسید و اگر بگیرم در امن باشم بعد از مشاورت عقل حاصل و مشورت عقل بعد از حاصل شدن حلم میسر شود و
اگر مرد حلیم نباشد بی مشورت عقل کار کند خطا بیند ۱۲ ف۳ تدبیر پایان کار اندیشیدن و همچنین تدبّر ۱۲ ف۴ مناقشه برکسی حسد بردن در چیزی
و با کسی معارضه کردن در رغبت چیزی ف۵ علق بالکسر چیزی نفیس و گرانمایه ۱۲ ف۶ جزع بفتحتین ناشکیبائی ضد صبر ۱۲ ف۷ وقع عزت و بزرگی ۱۲
ف۸ خطر قدر و منزلت ۱۲ ف۹ خرط تراشیدن صفائی دادن ۱۲ ف۱۰ استداره گرد شدن و مدور کردن ۱۲ ف۱۱ جمع اساطیر جمع اسطار و اسطار جمع سطر
بمعنی نوشتن و خط کشیدن و رشته و صف از هر چیزی چون رشتهٔ درخت و سطر کتاب وغیره ۱۲ ف۱۲ تماثیل جمع تمثال بمعنی صورت ۱۲
ف۱۳ اتلاف ضائع و تلف و نیست کردن نتیجهٔ طبع روزگار فساد است پیدا آورد یعنی آن حقه را گم کرد ۱۲

بازمانند و حواشی و ارکان در طلب چیزے از طرائف شبیه بدان قبه جهد بذل کنند و چون مرجع مساعی
ایشان با خیبت[1] و حرمان بود و توقف بر تعذر وجود موجب تضاعف و جزع و حسرت ملک شد
تا بهم بود که عنان تمالک از قبضهٔ تصرف او بیرون آید این است احوال ملوک و اما اوساط مردمان
اگر به بضاعتی کریم یا دری یتیم یا جوهر شریف یا جامهٔ فاخر یا مرکوبی فاره یا مملوکے صاحب جمال ظفر یابند
هر آئینه متغلبان و متمردان بطمع و طلب برخیزند و اگر طریق مساحت مسلوک دارند بغم و جزع مبتلا شوند
و اگر بممانعت و مدافعت مشغول شوند خویشتن را در ورطهٔ هلاک و استیصال افگنند اما اگر با دل در اقتنای
امثال آن رغائب راغب نباشد از چنین بلیات فارغ و امین شوند باز آنکه از احجار نفیس چون
لعل و یاقوت بوجوه حیل و مکر و دزدی دست دهد و بوجود آن انتفاع و سد حاجت فی الحال میسر گردد
علی الخصوص که صاحبش در مقام ضرورت باشد و راغب در معرض تجارت و بسیار بوده است که
پادشاهان بزرگ را در اوقات انقطاع مواد و اتفاق انفاق مفرط بفروختن جواهر عدیم المثل احتیاج
افتاده است و چون آنرا در معرض مساومت[2] و مستزاد افگنده اند و بدست دلالان و تجار باز داده کسے را
نیافته اند که بهائے آن یا نزدیک بها مستظهر بود و اگر کسے نیز بران قدر بسیار قادر بوده باشد
دران حال از اعتراف بدان مستشعر[3] شده و حاصل جز توقف عوام بر عجز و حاجت آنکس نبود و اصحاب
تجارت اگر بچنین بضاعتی رغبت نمایند در حال امن و فراغت از کساد و زیان ایمن[4] نباشند
چه طالب و خاطب در امثال آن ملوک معزور بسیار مال فارغ بال باشند و وجود این صنف بنادر
اتفاق افتد و در حال ناایمنی و تشویش خود جان ایشان از آن در خطر بود این است اسباب غضب و
علاج آن هر که شرط عدالت رعایت کند و این خلق را ملکهٔ نفس گرداند علاج غضب بر او آسان بود چه
غضب جور است و خروج از اعتدال در طرف افراط نشاید که این را باوصاف جمیله صفت کنند
مانند آنکه جماعتی گمان برند که شدت غضب از فرط رجولیت بود و آنرا بتخیل کاذب بر شجاعت
بندند و چگونه بفضیلت نسبت توان داد خلقے را که مصدر افعال قبیح گردد چون جور بر نفس خود و

---

[1] خیبت بے بہرہ و ناامید شدن ۱۲ [2] مساومت جستجوئے مشتری کردن مستزاد آنست که در هندی نیلام و بعربی بیع من یزید گویند ۱۲ [3] استشعار پنهان در دل ترسیدن ای از اقرار بعجز به آن لعل ترسناک باشد و بران اعتماد ننماید پس ازین مقدمه عجز و توقف عوام بر تجهیز پادشاه چیزی حاصل نبود ۱۲ [4] ای وقتیکه پادشاه را هم یارای تجهیز آن لعل و گوهر نباشد البته تجار را زیان رسد زیرا که طالب و خواهندهٔ آن لعل و گوهر پادشاهان باشند و ایشان فریفتهٔ بسیارے مال شده از خریدنش فارغ باشند ۱۲

بر یاران و متصلان و عبید و خدم و حرم و صاحب آن خلق این جماعه را پیوسته بسوط عذاب معذب دارد نه عثرت[1] ایشان را اقالت[2] کند و نه بر عجز ایشان رقت آرد و نه برارت ساحت ایشان را قبول کند بل بکمتر سببی زبان و دست بر اعراض و اجسام ایشان مطلق گرداند و چندانکه ایشان بگناه ناکرده اعتراف میکنند و در خضوع و انقیاد میکوشند تا باشد که اطفای نائره خشم و تسکین سورت شر او کنند او در ناهمواری نمودن و حرکات نامنتظم کردن و ایذای ایشان مبالغه زیاده میکند و اگر روا داری در جوهر غضب بافراط مقارن شود ازین مرتبه بگذرد و با بهائم زبان بسته و جمادات چون اوانی[3] و امتعه همین معامله در پیش گیرد و بقصد ضرب خر و گاو و قتل کبوتر و گربه و کسر آلات و ادوات تشفی طلبد و بسیار باشد که کسانیکه بفرط تهوری منسوب باشند ازین طائفه با برد و باد و باران چون نه بر وفق هوای ایشان آید شطط[4] کنند و اگر قط قلم خط نه ملائم اراده ایشان آرد یا قفل بر حسب استعجال ایشان گشاده نشود بشکنند و بخایند و در زبان بدشنام و سخن نافرجام ملوث گردانند از قدمای ملوک از شخصی باز گفته اند که چون کشتیهای او از سفر دریا دیرتر رسیدی بسبب آشفتگی بر دریا خشم گرفتی و دریا را بریختن آبها و انباشتن بکوهها تهدید[5] کردی و استاذ ابوعلی رحمة الله علیه میگوید که یکی از سفهای روزگار را بسبب آنکه چون بشب در مهتاب خفتی رنجور شدی بر ماه خشم گرفتی و بشتم[6] و سب[7] او زبان گشادی و در اشعار هجو گفتی و اهاجی[8] او مشهور است فی الجمله امثال این افعال بافراط قبح مضحک بود و صاحب آن مستحق سخریه باشد نه مستحق لعنت رجولیت و مستوجب مذمت و فضیحت بود نه شرف نفس و عزت و اگر تامل افتد این نوع در زنان و کودکان و پیران بیماران بیشتر از آن باشد که در مردان و جوانان و اصحا و رذیلت غضب از رذیلت شره[9] نیز که ضد اوست طاری شود چه صاحب شره چون از مشتهی ممنوع گردد خشم گیرد و بر کسانیکه بترتیب آن عمل موسوم

---

[1] عثرت بالکسر و ثای مثلثه لغزیدن و بسر درافتادن ۱۲ [2] اقالت فسخ بیع کردن و درگذشتن از گناه ۱۲ [3] انا بالکسر ظرف آب وغیره آنیه بالف ممدوده جمع و اوانی جمع الجمع ۱۲ [4] شطط بفتحتین از اندازه درگذشتن در هر چیزی و تجاوز و تفاوت و زیادتی در دروغ و جور ۱۲ [5] تهدید ترسانیدن ۱۲ [6] شتم دشنام دادن ۱۲ [7] سب دشنام دادن و بد گفتن ۱۲ [8] چنانچه شاعری هجو آنکس تحریص کرده گفته ~ نور می فشاند و سگ بانگ میزند ~ سگ را بپرس خشم تو با ماهتاب چیست ۱۲ [9] شره را ضد غضب از آن گفته که شره از غلبه نفس بهیمی پیدا میشود و غضب از هیجان نفس سبعی حادث میگردد و این هر دو با یکدیگر ضد اند زیرا که غالبیت یکی موجب مغلوبیت دیگر است ۱۲ شرح

باشند چون زنان و خدمتگاران و غیر ایشان ضجرت[۱] نماید و بخیل را اگر مالی ضایع شود با دوستان و مخالطان
همین معامله کند و بر اهل ثقه تهمت برد و ثمرهٔ این سیرتها جز فقدان اصدقا و عدم نصحا و ندامت مفرط
و ملامت موجع نباشد و صاحبش از لذت و غبطه[۲] و بهجت و مسرت محروم ماند تا همیشه عیش او
منغص و عمر او مکدر بود و بسمت شقاوت موصوف شود و صاحب شجاعت و رجولیت چون
بحلم قهر این طبیعت کند و بعلم از اسباب آن اعراض نماید درحالیکه مداخلت نماید از عفو و اغضا[۳]
یا مواخذه و انتقام سیرت عقل نگاه دارد و شرط عدالت که مقتضی اعتدال بود مرعی شمرد و از اسکندر
حکایت کنند که سفیهی بر تعرض عرض او بذکر عیب و نقص اقدام نموده بود یکی از خواص گفت اگر
ملک بر عقوبت او مثال دهد از این فعل باز ایستد و موجب اعتبار دیگران شود اسکندر گفت
که این معنی از رای دور است چه اگر بر عقب عقوبت خیرگی زیاده کند و باعتراض و افشای
معائب من مشغول شود و او را مادهٔ دراز زبانی داده باشم و مردمان را بوجه عذر او ارشاد کرده
روزی متغلبی را که بر وی خروج کرده بود و فتنه و فساد بسیار انگیخته اسیر کردند و پیش آوردند اسکندر
بعفو اشاره فرمود یکی از ندما از فرط غیظ گفت که اگر من تو بودمی او را بکشتمی اسکندر گفت پس من
چون تو نیستم او را نمی‌کشم اینست معظم اسباب غضب که عظیم‌ترین امراض نفس است و تمهید علاجات
آن و چون حسم[۴] مواد این مرض کرده باشند دفع اعراض و لواحق او سهل بود چه رویت را در ایثار فضیلت
حلم و استعمال مکافات یا تغافل بر حسب استصواب رای مجال نظری شافی و فکری کافی پدید آید
والله الموفق والمعین علاج بددلی و چون علم بضد[۵] مستلزم علم است بضد دیگر و ما گفتیم که غضب ضد
بددلی است چه غضب[۶] حرکت نفس بود بجهت شهوت انتقام پس جبن سکون نفس بود آنجا که
حرکت اولی باشد بسبب بطلان شهوت انتقام و لواحق و اعراض این مرض چند چیز بود اول مهانت[۷]
نفس دوم سوء عیش سوم طمع فاسد اخسا و غیر ایشان از اهل و اولاد و اصحاب معاملات چهارم قلت

---

۱ ضجرت سنگدل و بے آرام شدن ۱۲ ۲ غبطه بالکسر نیکوئی احوال و آرزو بردن بحال کسی بے آنکه زوال آن خواهند از وی خلاف حسد ۱۲ ۳ اغضا چشم پوشی کردن ۱۲ ۴ حسم بفتح حای حطی و سکون سین مهمله و میم بریدن و قطع کردن ۱۲ ۵ مثلاً موت و حیات باهم ضد اند چون علم حیات حاصل شد لابد علم موت حاصل شود ۱۲ ۶ ای غضب حرکت نفس است برای خواهش انتقام جائیکه انتقام معدوم بود و جبن بسکون نفس است بسبب بطلان خواهش انتقام جائیکه حرکت اولی است یعنی در مقام شجاعت که انتقام آنجا لازم باشد ۱۲ ۷ مهانت بالفتح خواری و ذلت و سستی ۱۲

ثباتست در کارها پنجم کسل و محبت راحتی که مقتضی رذائل بسیار باشد ششم تمکین یافتن ظالمان در ظلم
هفتم رضا بفضائحی که در نفس و اهل و مال افتد هشتم استماع قبائح و فواحش از شتم و قذف نهم ننگ
ناداشتن از آنچه موجب ننگ بود دهم تعطیل افتادن در مهمات و علاج این مرض و اعراض آن برفع
سبب بود چنانکه در غضب گفتیم و آنچنان بود که نفس را تنبیه دهد بر نقصان و تحریک او کند بدواعی
غضبی چه هیچ مردم از غضب خالی نبود ولیکن چون ناقص و ضعیف باشد بتحریک متواتر مانند آتش
قوت گیرد و متوقد[1] و ملتهب شود و از بعضی حکما روایت کرده اند که در مخاوف و حروب شدندی
و نفس را در مخاطرات عظیم افگندندی و بوقت اضطراب دریا در کشتی نشستندی تا ثبات کنند و از
رذیلت کسل و لواحق آن تجنب نمایند و تحریک قوت غضب که شجاعت فضیلت آن قوت
است بتقدیم رسانند و مراد خصومت با کسی که از غوائل[2] او امین بود درین باب ارتکاب کنند
تا نفس از طرف بوسط حرکت نماید و چون احساس کند از خویش که بدان حد نزدیک رسید باید که
تجاوز نکند تا در طرف نیفتد والله اعلم علاج خوف خوف از توقع مکروهی یا انتظار محذوری تولد
کند که نفس بر دفع آن قادر نبود و توقع و انتظار نسبت با حادثی تواند بود که وجود آن در زمان مستقبل
باشد و این حادثه یا از امور عظام بود یا از امور سهل و بر هر دو تقدیر یا ضروری بود یا ممکن[3] و ممکنات
را سبب یا فعل صاحب خوف بود یا فعل غیر او و خوف از هیچکدام ازین اقسام مقتضای عقل
نیست پس نشاید که عاقل بچیزے ازین اسباب خائف شود بیانش آنست که آنچه ضروری
بود چون داند که دفع آن از حد قدرت و وسع بشریت خارج است داند که در استشعار آن جز
تعجیل بلا و جذب محنت فائده نبود و آن قدر عمر که پیش از وقت حدوث آن محذور خواهد یافت
اگر بخوف و فزع و اضطراب و جزع منغص گرداند از تدبیر مصالح دنیوی و تحصیل سعادت ابدی
محروم ماند و خسران دنیا با نکال آخرت جمع کند و بدبخت دو جهان شود و چون خویشتن را تسلّی و

---

[1] توقد و تلهب هر دو از باب تفعل بمعنی افروخته شدن ۱۲
[2] غوائل جمع غائله بمعنی سختی و بلا و بدی و کراهت یعنی آنکس از سختیهای این علاج کننده امین بود چه خصومت نمود با چنین کس مفید تر است درین باب از خصومت نمودن با کسیکه مغلوب باشد ۱۲ محشی
[3] ممکن آنکه احتمال شدن نشدن هر دو دارد ۱۲

تسکین داده باشد و دل بر بود[1] نها نهاده هم در عاجل سلامت یافته باشد و هم در آجل تدبیر تواند کرد
د آنچه ممکن بود اگر سبب آن نه از فعل این شخص بود که بخوف موسوم است باید که با خود اندیشه کند
که حقیقت[2] ممکن آنست که هم وجودش جائز بود و هم عدم پس در جزم کردن بوقوع این محذور و استشعار
خوف جز تعجیل تالم فائده نبود و همان لازم آید که از قسم گذشته اما اگر عیش بظن جمیل و امل قوی و ترک
فکر در آنچه ضروری الوقوع نبود خوش دارد بمهمات دینی و دنیوی قیام تواند نمود و اگر سبب آن از فعل این
شخص بود باید که از سوء اختیار و خیانت بر نفس خود احتراز کند و بر کاری که آنرا غایتی بد و عاقبتی وخیم بود
اقدام ننماید چه ارتکاب قبائح فعل کسی بود که بطبیعت ممکن جاهل باشد و آنکه داند که ظهور آن قبیح که
مستدعی فضیحت بود ممکن است و چون ظاهر شود مواخذه او بدان ممکن و هر چه[3] ممکن بود وقوعش نا مستبدع[4]
هما نا بران اقدام[5] ننماید پس سبب خوف در قسم اول[6] آنست که بر ممکن بوجوب حکم کند و در قسم دوم آنکه بر
ممکن بامتناع حکم نماید و اگر شرط هر یکی بجای خویش اعتبار کند ازین دو نوع خوف سلامت ماند والله
اعلم علاج خوف مرگ عامترین و سخت ترین خوفها است دران باشباع[7] سخنی چند احتیاج افتد
گوئیم خوف مرگ مر کسی را بود که نداند که مرگ چیست یا نداند که معاد نفس تا کجاست یا گمان برد که
بانحلال اجزای بدن و بطلان ترکیب بنیه او عدم ذات او لازم آید تا عالم موجود بماند و او از ان
بیخبر و یا گمان برد که مرگ را المی عظیم بود از الم امراضی که مؤدی بود بدان صعب تر یا بعد الموت
از عقاب بترسد یا متحیر بود و نداند که حال او بعد از وفات چگونه خواهد بود یا بر اموال و اولاد که از و
باز ماند متاسف بود و اکثر این ظنون باطل و بی حقیقت باشد و منشای آن جهل محض بیانش آنست
که کسیکه حقیقت مرگ نداند باید که بداند که مرگ عبارت از استعمال ناکردن نفس بود آلات بدنی را
مانند آنکه صاحب صناعتی ادوات و آلات خود را استعمال نکند چنانکه در کتب حکمت مبین است

---

[1] ای آنچه شدنی است خواهد شد و هرگز متغیر نخواهد بود بدین معنی راضی شود ۱۲ [2] ای حقیقت ممکن آنست که احتمال صدق و کذب دارد یعنی ظاهر شود یا نشود زیرا که در گمان است پس او را جزم و یقین داشتن و ترسیدن از جز تعجیل تالم فائده ندهد یعنی تالم بالفعل حاصل شود و همان لازم آید که از قسم سابقه آمده بود یعنی پیش از وقوع او آنچه عمر یابد در خوف رود و کار دین و دنیا سرانجام کردن نتواند ۱۲

[3] یعنی حقیقت ممکن و معنی وی اینرا اند چه ممکن آنرا گویند که وجود و عدم او مساوی باشد ۱۲ [4] استبداع بدیع و عجیب نشمردن یعنی هر چه شدنی است وقوع آن بدیع و عجیب نیست البته خواهد شد پس بران اقدام ننماید و مخیله را از هیچ توهمات پاک کند و بقضا رضا دهد ۱۲ [5] یعنی چون احتمال مواخذه بر فعل وی بوجود آمد لاجرم عاقل از چنین فعل باز خواهد ماند که خود را در معرض تهلکه انداختن بعید از عقل است و دور از احتیاط و حزم ۱۲ [6] مراد از قسم اول آنکه سبب آن خوف فعل این شخص باشد و قسم دوم آنکه سبب آن فعل این خائف نباشد ۱۲

[7] معنی اشباع سیر گردانیدن ۱۲

و در اول کتاب بداں اشارتی کرده ایم معلوم کند که نفس جوهری باقی است که بانحلال بدن فانی و منعدم نگردد اما اگر خوف او از مرگ بسبب آں بود که معاد[۱] نفس نداند که تا کجاست پس خوف او از جهل خویش باشد نه از مرگ و حذر ازیں جهل ست که علما و حکما را بر تعب طلب باعث شده است و ترک لذات جسمانی و راحات بدنی گرفته اند و بیخوابی و رنج اختیار کرده تا از رنج ایں جهل و محنت ایں خوف سلامت یافته اند و چوں راحت حقیقی آں بود که از رنج بدن رهائی یابند و رنج حقیقی جهل است پس راحت حقیقی علم بود و اهل علم را رَوح و راحتی از علم حاصل آید که دنیا و ما فیها در چشم ایشاں حقیر و بی وقع[۲] نماید و چوں بقای ابدی و دوام سرمدی دراں راحت یافته اند که بعلم کسب کرده اند و سرعت زوال و انتقال و آفت فنا و قلت بقا و کثرت هموم و انواع عنا مقارن امور دنیوی یافته اند پس بر قدر ضروری قناعت نموده از فضول عیش دل بریده اند چه فضول عیش بغائتی نرسد که ورای آں غایتی دیگر نبود و مرگ بحقیقت ایں حرص بود نه آنچه از آں حذر میکنند و حکما بدیں سبب گفته اند که مرگ دو نوع بود یکی ارادی و دیگری طبیعی و همچنیں حیات و بموت ارادی امانت شهوات خواسته اند و ترک تعرض آں و بموت طبیعی مفارقت نفس از بدن و بحیات ارادی حیات فانی دنیوی مشروط باکل و شرب و بحیات طبیعی بقای جاودانی در غبطه و سرور و افلاطون حکیم گفته است مُتْ[۳] بِالْاِرَادَةِ تَحْيَا بِالطَّبِيْعَةِ و حکمای متصوفه گفته اند مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا با آنکه هر که از موت طبیعی خائف بود از لازم ذات و تمام ماهیت خویش خائف بود چه انسان حیّ ناطق مائت است پس مائت که جزوی از حیّ است تمام ماهیت بود و کدام جهل بود زیاده از آنکه کسے گمان برد که فنای او بحیات اوست و نقصان او بتمام او و عاقل باید که از نقصان مستوحش بود و با کمال مستانس و همیشه طالب چیزی بود که او را تمام و شریف و باقی گرداند و از قید و اسر طبیعت بیروں آرد و آزاد کند و داند که جوهر شریف الٰهی از جوهر کثیف ظلمانی خلاص یابد خلاص صفا و نقاء خلاص مزاج و کدورت بر سعادت خود ظفر یافته باشد و بملکوت عالم و جوار خداوند خویش ر

---

[۱] معاد جای بازگشت ای معاد نفس منطقه مستدیر است و ایں راندانند و عمل آں نکنند که بداں نقطه برسد ۱۲ [۲] حقیر بے درتبع و بے عزت و بیقدر ۱۲ [۳] قولهٔ مت بالارادة تحی الخ بیک یا در اکثر نسخ دیده شد پس حذف یک یا بجهت آنکه در جواب امر واقع شده بعلامت حرفی و در بعضی بدو یا هم دیده شده آں هم درست است یعنیش آنکه بمیر بارادۂ تا زنده شوی بطبیعت ای از شهوات اعراض کن تا ببقای ابدی و حیات سرمدی رسی و همچنین ست معنی موتوا قبل ان تموتوا ای بمیرید بموت ارادی پیشتر از آنکه بمیرید بموت طبعی ۱۲ منه

مخالطت ارواح پاکان رسیده و از اضداد و آفات نجات یافته و ازینجا معلوم شود که بدبخت کسی بود که نفس او پیش از مفارقت بدن بآلات جسمانی و ملاذ نفسانی مائل و مشتاق بود و از مفارقت آن خائف[1] چه چنین کس در غایت بعد بود از قرارگاه خویش و متوجه بموضعی که ازان موضع متالم تر باشد و اما آنکه از مرگ ترسان بود بسبب ظنی که بالم آن دارد علاج او آن بود که بداند که آن ظن کاذب است چه الم زنده را بود و زنده قابل اثر نفس تواند بود و هر جسم که درو اثر نفس نبود اورا احساس الم نبود چه احساس الم بتوسط نفس است پس معلوم شد که موت حالتی بود که بدن را با وجود آن احساس[2] نیفتد و بدان متالم نشود چه آنچه بدان متالم شود مفارقت کرده باشد و اما آنکس که از عقاب ترسد از موت نترسد از عقابی می ترسد که بعد از موت بود و عقاب بر چیزی باقی بود پس ببقای چیزی از خود بعد از موت معترف بود و بذنوب و سیاتی که بدان استحقاق عقاب بود مقر و چون چنین بود خوف او از ذنوب خود بود نه از مرگ پس باید که بر ذنوب اقدام نکند و ما بیان کرده ایم که موجب اقدام بر ذنوب ملکهای تباه بود نفس را و ارشاد کرده ایم بتقلیع[4] آثار آن پس آنچه درین نوع مخوف است آنرا اثری[3] نیست و آنچه آنرا اثریست ازان غافل است و بدان جاهل و علاج جهل علم بود و همین بود حال آنکه نداند که بعد از مرگ حال او چگونه خواهد بود چه هر که بجالی بعد از مرگ اعتراف کرد ببقا اعتراف کرده است و چون میگوید نمیدانم که آن حال چیست بجهل اعتراف کرده و علاج او هم تعلم است تا چون واثق شود خوف او زائل گردد و اما آنکس که از تخلیف اهل و ولد و مال و ملک خائف و متاسف بود باید که بداند که حزن استعجال الم و مکروهی است بر آنچه حزن را دران فائده نیست و علاج حزن را بعد ازین یاد کنیم و بعد از تقدیم این مقدمه گوئیم مردم از کائنات است و در فلسفه مقرر است که هر کائنی فاسد بود پس هر که نخواهد که فاسد بود نخواسته باشد که کائن بود و هر که کون[5] خود خواهد فساد ذات خود خواسته باشد پس فساد ناخواستن او فساد خواستن اوست و کون خواستن او کون نخواستن او و این محال است و عاقل را بمحال التفات نیفتد و اگر اسلاف و آبای ما وفات

[1] زیرا که در لذاید نفسانی و حصول اسباب آن رنج دائمی است و سکرات مرگ یک لحظه بیش نیست ۱۲ [2] ای احساس الم نیفتد زیرا که اجزاء مردن بدن را معلوم نمی شود که من کیستم و چه میشود ۱۲ [3] ای مرگ و سوال منکر و نکیر عذاب قبر وغیره که ازان بترسد آنرا اثری نیست زیرا که هرگاه انسان اقدام بر ذنوب نکند و از ملکهای تباه احتراز نماید پس خوف از سوال و عذاب چرا باشد و اثر خوف از اقدام بر ذنوب است و انسان غافل و جاهل ۱۲ [4] قلع بالفتح بر کندن ۱۲ [5] نسبت کون خواستن او که لازم آن فساد است زیرا که هر کون را فساد لازم است ۱۲

نگردندے نوبت وجود بما رسیدی چه اگر بقا ممکن بودی بقای متقدمان ما نیز ممکن بودے و اگر همه مردمانیکه بوده اند با وجود تناسل و توالد باقی بودندی در زمین نگنجیدندی و استاذ ابوعلی رحمة اللہ علیه در بیان این معنی تقریرے روشن کرده است میگوید که تقدیر کنیم که مردی از مشاهیر[۱] گذشتگان که اولاد عقب[۲] او معروف و معین باشند چون امیر المومنین علی کرم اللہ وجهه با هر که از ذریت[۳] و نسل او در عهد او و بعد از وفات او درین مدت چهار صد سال بوده اند همه زنده بودندی هما نا عدد ایشان از ده بار هزار[۴] هزار زیاده باشد چه یقینی از ایشان که امروز در بلاد ربع مسکون پراگنده اند با قتلهای عظیم و انواع استیصال که با اهل این خاندان راه یافته است دو بیست هزار نفر نزدیک بود و چون اهل قرون گذشته و کودکان که از شکم مادر بیفتاده باشند با جمعهم باین جمع در شمار آید بنگر که عدد ایشان چند باشد و بهر شخصے که در عهد او بوده است درین مدت چهار صد سال همین مقدار بآن مضاف باید کرد تا روشن شود که اگر مدت چهار صد سال مرگ از میان خلق مرتفع شود و توالد و تناسل بر قرار بود عدد اشخاص بچه غایت رسد و اگر این چهار صد سال مضاعف شود تضاعیف این خلق بر مثال تضاعیف بیوت شطرنج[۵] از حد ضبط و حیز احصا متجاوز شود و بسیط ربع مسکون که نزدیک اهل مساحت ممسوح و مقدر است چون برین جماعه قسمت کرده آید نصیب هر یک آنقدر نرسد که قدوم بران نهاده بر پا بایستند تا اگر همه خلق درست بر داشته و راست ایستاده بهم باز رسیده خواهند که بایستند بر روئے زمین نگنجند تا بخفتن و نشستن و حرکت و اختلاف کردن چه رسد و هیچ موضع از جهت عمارت و زراعت و دفع فضلات خالی نماند و این حالت در اندک مدتی واقع شود فکیف که بامتداد روزگار و تضعیفات نامحصور هم برین نسبت بر سر یکدیگر می نشستند و از ینجا معلوم میشود که تمنا و حیات باقی در دنیا و کراهت مرگ و وفات و تصور آنکه طبع را خود بدین آرزو تعلقی تواند بود از خیالات جهال و محالات ابلهان بود و عقلا و ارباب کیاست خواطر[۶] و ضمائر از امثال این فکرها منزه دارند و دانند که حکمت کامل و عدل

---

[۱] مشاهیر جمع مشهور ۱۲ [۲] عقب بالفتح و کسر دوم فرزند و فرزند زاده ۱۲ [۳] ذریت بالضم و تشدید پدرا و یا او لاد و نسل ذراری جمع ۱۲+

[۴] اگر هزار را با هزار ضرب کنند ده لک میگردد و از ده بار هزار هزار یعنی هزار را با هزار دو بار ضرب نمایند صد لک میشود و صد لک را در هندی کرور گویند ۱۲ منه حاصلش اینکه عدد ذریات ایشان از یک کرور درین عرصه زیاده بوده اند ۱۲+

[۵] شطرنج معرب شترنگ بازی معروف که آنرا حکیم داهر هندی در زمان نوشیروان اختراع نموده و بزرجمهر بران نرد ساخت ۱۲ منه

[۶] خواطر جمع خاطر آنچه در دل گذرد و مجازاً دل را هم گویند ۱۲+

شامل آلی آنچه اقتضا کند مستزید برابر آں مزیدی صورت نه بندد و وجود آدمی بریں وضع وهئیت
وجودی است که ورائی آں هیچ غایت متصوّر نشود پس ظاهر شد که مذموم نیست چنانکه عوام تصور کنند
بلکه مذموم خوئی است که از جهل لازم آمده است اما اگر کسے باشد که بضرورت مرگ متنبه شود و
آرزوی بقای ابدی نکند لیکن از غایت اهل همت بر درازی عمر بقدر آنچه ممکن باشد مقصود
دارد او را[1] تنبیه باید کرد بر آنکه هر که در عمر دراز رغبت کند در پیری رغبت کرده باشد و لامحاله در حال
پیری نقصان حرارت غریزی و بطلان رطوبت اصلی و ضعف اعضای[2] رئیسه حادث شود
و قلت حرکت و فقدان نشان قوی چوں غاذیه و خدام چهارگانه او به تبعیت لازم آید و امراض و آلام
عبارت ازیں احوال است و بعلاوه موت احبا و فقد اعزّه و تواتر مصائب و تطرق نوائب فقر
و حاجت و دیگر انواع شدت و محنت هم تابع ایں حالت افتد و خائف ازیں جمله در مبدا ء
امل که بدرازی[3] عمر رغبت مینموده طالب ایں احوال بوده است که بآرزو میخواسته و انتظار
امثال ایں مکاره میداشته و چوں یقین او حاصل آید که مرگ مفارقت ذات و لب و خلاصه
انسان است از بدن مجازی عاریتی که از طبائع اربعه بطریق توزیع[4] فراهم آورده اند و روزی چند
معدود در حبالۀ تصرف او داده تا بتوسط آں کمال خویش حاصل کند و از مزاحمت مکان و زمان
برهد و بحضرت الٰهیت که منزل ابرار و دار القرار اخیار است پیوندد و از مرگ و استحاله[5] و فنا ایمن
شود همانا ازیں حالت زیاده استشعاری بخود راه ندهد و تعجیل و تاخیر یکه اتفاق افتد مبالات نکند و باکتساب
شقاوت و میل بظلمات برزخ که غایت آں درکات دوزخ و سخط[6] باری عزاسمه و منزل فجار و مرجع
اشقیا و اشرار باشد راضی نشود و هو المستعان و اما امراض قوت جذب هر چند از حیز حصر متجاوز باشد
اما تباه ترین آں افراط شهوت و محبت بطالت و حزن و حسد است و ازیں امراض یکی از حیز افراط
و دیگر از حیز تفریط و سوم و چهارم از حیز ردارت کیفیت باشد و معالجات آں اینست علاج
افراط شهوت پیش ازیں در ابواب گذشته شرحی بر مذمت شره و حرصے که متوجه بطلب التذاذ

---

[1] که درازی عمر ایں همه دارد ۱۲ [2] مانند دل و جگر و سپرز و دماغ و سینه وغیره ۱۲ [3] چرا که درازی عمر را ایں احوال لازم ۱۲
[4] توزیع پراگنده کردن و بخش کردن چیزے برائے کسے ۱۲
[5] از حالی بحالی گردیدن ۱۲
[6] سخط خشم گرفتن و ناخشنود شدن ۱۲

بود از ماکولات ومشروبات بطریق اجمال تقدیم یافته است ودنائت[1] همت وخساست طبیعت
ودیگر رذائلی که بتبعیت این حالت حاصل آید مانند مهانت نفس وشکم پرستی وذلت تطفّل[2]
وزوال حشمت از بیان وتقریر مستغنی باشد ونزدیک خواص وعوام ظاهر وانواع امراض وآلام
که از اسراف ومجاوزت حد حادث شود در کتب طب مبین ومقرر است وعلاجات آن مدوّن
ومحرر واما شهوت نکاح وحرص بران از معظم ترین اسباب نقصان دیانت وانهاک[3] بدن واتلاف
مال واضرار عقل واراقت[4] آبروی باشد وغزالی رحمة الله قوت شهوت را بعامل خراجی ظالم تشبیه کرده
است ومیگوید که همچنانکه اگر او را در جبایت[5] اموال خلق دست مطلق باشد واز سیاست بادشاه وتقوی
ورقت طبع مانعی ووازعی[6] نه همه اموال رعیت بستاند وهمگنان را بفقر وفاقه مبتلا گرداند قوت شهوت
نیز اگر مجال یابد وبتهذیب قوت تمیز وکسر قوت غضب وحصول فضیلت عفت تسکین او اتفاق
نیفتد جملگی مواد غذا وکیموسات[7] صالحه در وجه خود تصوّر کند وعموم اعضا وجوارح را نزار وضعیف
گرداند واگر بمقتضای عدالت مقدار واجب در حفظ نوع بکار دارد مانند عاملی بود که بر سیرت
عدل قدر ما یحتاج از مؤدیان خراج حاصل کند ودر اصلاح ثغور[8] ودیگر مصالح جماعت صرف کند
وباید که صاحب این شره با خود محقق کند که مشابهت[9] زنان بیکدیگر در باب تمتع از مشابهت اطعمه
بیکدیگر در سد حاجت بیشتر است تا همچنانکه قبیح شمرد که کسی طعامهای لذیذ ساخته وپخته در خانه خود
بگذارد وبطلب آنچه سورت جوع او بنشاند بدر خانه ها دریوزه کند قبیح شمرد که از اهل حرمت و
جفت حلال خود تجاوز کند وباختداع دیگر زنان مشغول گردد واگر هوای نفس در باطن او شمائل
زنی که در زیر چادر پرده بگذرد مزین گرداند تا از مباشرت ومعاشرت او فضل لذتی تصوّر کند عقل را

---

[1] دنائت بالفتح ناکس ودون وبیخبر شدن ۱۲ [2] تطفل ناخوانده بطعام حاضر شدن ۱۲ [3] انهاک ضعیف ولاغر کردن ۱۲ [4] اراقت ریختن آب وآنچه بدان ماند ۱۲ [5] جبایت گرد کردن خراج ۱۲ [6] وازع سلطان وحاکم وسالار لشکر که صف را بترتیب دارد ولشکر بهم آرد وباز دارنده از محارم خدای تعالی وزجر کننده ۱۲ [7] کیموس طعامیکه دو بار در معده پخته حل شود یعنی عامل ظلم را اگر خوف سیاست بادشاه وتقوی وغیره مانع نبود همه مال رعیت بستاند وهمچنین قوت شهوت اگر مجال یابد و بتهذیب قوت تمیز وغیره تسکین نیابد مواد غذا وغیره را در صرف خود کند ۱۲ [8] ثغور بضمتین جمع ثغر بالفتح جائیکه در انجا خوف باشد ودر بند کفر واسلام وسرحد اطراف ملک ۱۲ [9] یعنی مشابهت زنان باهم در باب جماع خواه بد صورت بود خواه خوبصورت بیشتر از مشابهت اطعمه بیکدیگر در سد حاجت ای در دفع گرسنگی خواه پلاو باشد خواه نان خشک وگیاه برابرست یعنی در زنان اینقدر فرق نیست در اصل مقصود ودر طعامها در نمکینی وشیرینی وغیره فرق بسیار است ۱۲

استعمال[۱] نماید و بباطل و خدیعت این بخیال مغرور نشود که بعد از تفحص و تفتیش بسیار دیده باشد که از زیر معجر تباه ترین صورتی و زشت ترین هیکلی بیرون آمده باشد و در اکثر احوال آنچه در حبالهٔ تصرف او بود به تسکین شهوت وفا بیشتر از ان کند که آنچه در طلب او سعی و جهد بذل افتد و اگر متابعت حرص کند که از هر بیبیتی که در حجاب استار بود و از نظر او ممنوع چندان حسن و جمال و غنج و دلال در ضمیر او تصویر[۲] کند که روزگار در طلب آن منغص گرداند و تجربه و اعتبار دیگران که همین ظن در حق ایشان سبقت یافته باشد و بعد از کشف قناع[۳] بر ظهور تزویر و احتیال ایشان اطلاع یافته التفات ننماید تا بحدیکه اگر در همه عالم فی المثل یک زن بیش نماند که از استمتاع[۴] او محروم بود و گمان برد که او را لذتی است که مثل آن لذت در دیگران مفقود است و بر تحصیل ذوقی از مائدهٔ جمال او چندان حرص و حیله استعمال کند که از مصالح دو جهانی ممنوع شود و این غائیت حماقت و نهایت ضلالت باشد و کسیکه نفس را از تتبع هوا احتما[۵] فرماید و بقدر مباح قناعت کند از ین تعب و مشقت که مستتبع چندین رذیلت است عافیت یابد و تباه ترین انواع افراط عشق بود و آن صرف همگی همت باشد بطلب یک شخص معین از جهت سلطان[۶] شهوت و عوارض این مرض در غایت روائت بود و گاه بود که بحد تلف نفس و هلاکت عاجل و آجل ادا کند و علاج آن بصرف فکر بود از محبوب چندانکه طاقت دارد و باشتغال بعلوم دقیقه و صناعات لطیفه که بفضل رویتی مخصوص

---

۱ ای باستعمال عقل دریافت کند که درین زن زیاده لذت نخواهد بود و بخیال باطل فریفته او نشود زیراکه از زیر چادر بسیار زشت رو برآمده اند ۱۲

۲ تصویر صورت چیزی را در عقل آوردن و خوبصورت شدن ۱۲ +

۳ قناع نوعی از مقنعهٔ زن ۱۲ -

۴ استمتاع برخوردن از چیزی مراد جماع ای حرص شهوت از حماقت و جهالت بجائی رسد اگر فی المثل تمام زنان عالم پیش بیایند و یک زن مانده باشد که با وجماع نکرده باشد پس از حرص لذت را دران زن چندان تصور نماید که در تمام زنان نیافته باشد و از ذوق مائده جمال او از کار و بار هر دو عالم محروم شود و این از غایت حماقت و جهالت باشد ۱۲ +

۵ احتما خود را از چیزی نگاهداشتن و از چیزی زیان دار پرهیز کردن ۱۲ +

۶ و علت عشق یا طلب لذت باشد یا طلب خیر اول را عشق بهیمی گویند آن بالاتفاق مذموم است و ثانی را عشق نفسانی و آن بالاتفاق محمود است و حقیقتش آنکه بحکم الاصول یسری فی الفروع سر محبت ازلی در بطون ممکنات ساریست و پرتو نور عشق هم بمضمون کنت کنزا الخ در مظاهر ذرات کائنات ظاهر و جاریست همان نور است که بمضمون الله نور السموات والارض الی الآیة در افلاک بصورت میل ارادی و حرکت دوری ظاهر گشته در عناصر بصفت طبعی و در نباتات نشو و نما و در حیوانات قوت شهوی و در انسان عشق نفسانی و اگر کسی از ملائکه با فلاک آید و از انجا بخاک هیچ ذره را از نور عشق خالی نیابد اما علامت امتیاز میان نفسانی و بهیمی آنکه اگر از دیدن صورت محبوب آن قسم لذت یابد که نظر از دیدن آب روان می یابد آن عشق نفسانی بود و اگر مبدا او حرکت شهوت بود آن عشق بهیمی است و عشق را از مالیخولیا شمرده اند علامتش زردی رنگ و غفلت و حیرت و خاموشی و کثرت فکر و [illegible]

باشد و بمجالست ندمائے فاضل و جلسای صاحب طبع کہ خوض ایشان در چیزہائی بود کہ موجب تذکر خیالات فاسدہ نشود و باحتراز از حکایات عشاق و روایات اشعار ایشان و بہ تسکین قوت شہوت چہ بمجامعت و چہ باستعمال مطفیات[1] و اگر این معالجات نافع نیفتد سفر دور و تحمل مشاق و اقدام بر کارہائی سخت نافع آید و امتناع از طعام و شراب بقدر آنچہ قوای بدنی را ضعفے رسد کہ مؤدی نبود بسقوط و ضرر مفرط ہم معین باشد بر ازالہ این مرض علاج بطالت اما محبت بطالت مقتضی حرمان دو جہانی بود از جہت آنکہ اہمال[2] رعایت مصلحت معاش مؤدی باشد بہلاکت شخص و انقطاع نوع و دیگر انواع رذائل را خود در معرض این دو آفت چہ وقع تواند بود و تغافل از اکتساب سعادت معادی مؤدی بود بابطال غایت ایجاد کہ مستدعی افاضۂ جود واجب الوجود عز اسمہ است و این مخاصمہ و منازعۂ صریح بود با آنحضرت نعوذ باللہ منہ و چون بطالت و کسل متضمن این فسادات است در شرح قبح و مذمت آن باطنابی زائد احتیاج نیفتد علاج حزن حزن المی نفسانی بود بر مقتضیات جسمانی و ثمرہ بشہوات بدنی و حسرت بر فقدان و فوات آن و این حالت کسی را حادث شود کہ بقائے محسوسات و ثبات لذات را ممکن شناسد و وصول بجملگی مطالب و حصول مقصودات در تحت تصرف ناممتنع[3] شمرد و اگر این شخص کہ بچنین مرضی مبتلا باشد باسر عقل شود و شرط انصاف نگاہدارد داند کہ ہرچہ در عالم کون و فساد است ثبات و بقائے آن محال است و ثابت و باقی اموریست کہ در عالم عقل باشد و از تصرف متضادات خالی پس در محال طمع نکند و چون طمع نکند بفوت متوقع اندوہگین نشود بلکہ ہمت بر تحصیل مطلوبات باقی مقصور دارد و سعی بطلب محبوبات صافی مصروف دارد از آنچہ بطبع مقتضی فساد ذات او بود اجتناب نماید و اگر ملابس[4] چیزی شود بر قدر حاجت و سد ضرورت قناعت کند و ترک ادخار و استکثار کہ دواعی مباہات و افتخار بود واجب شمرد تا بمفارقت آن متاسف نشود و بزوال و انتقاص متالم نگردد و چون چنین بود با منی رسد بیفزع و فرحی یابد بی جزع و مسرتی حاصل کند بی حسرت و ثمرۂ یقینی بیابد بی حیرت والا دائماً اسیر حزنی بی انقضا[5] و المی بے انتہا

[1] اطفا فرو کردن آتش ۱۲ [2] اہمال فروگذاشت و ترک کردن یعنی اگر مردمان ترک کسب معاش کنند ہلاک شوند و انقطاع نوع گردد و دنیا فنا شود و علت غائی ایجاد آدم کسب فضائل و معرفت او سبحانہ است کہ مستدعی فیضان الٰہی است ۱۲

[3] ممتنع محال و ناممتنع ممکن یعنی مطالب و مقصودات کہ تصرف و حصول آن ممتنع است آنرا ممکن شمرد و ممتنع را ناممتنع پندارد ۱۲ [4] اگر بچیزے از ماکولات و ملبوسات وغیرہ کہ لوازم بدنی ملابس شود بر قدر حاجت قناعت کند و ذخیرہ ننماید ۱۲ [5] انقضا بآخر آمدن مدت و بے انقضا بے نہایت ۱۲

باشد چه هیچ وقت از فوت مطلوبی با فقد محبوبی خالی نبود که در عالم کون و فساد بی فساد نتواند بود وطامع دران خائب وخاسر بود شعر

وَمَنْ سَرَّهٗ[۱] اَنْ لَا يَرٰى مَا يَسُوْءُهٗ ۔ فَلَا يَتَّخِذْ شَيْئًا يَخَافُ لَهٗ فَقْدًا

واقتدا بعادت جمیل آن بود که بموجود خشنود شود و از مفقود تلهف و تاسف ننماید تا همیشه مسرور و سعید بماند و اگر کسی[۲] را شک افتد در انکه ملازمت این عادت و انتفاع بدین خلق بسمت تیسر موسوم باشد یا بصفت تعسر موصوف باید که تامل کند در اصناف خلق و اختلاف مطالب و معایش ایشان در رضای هر یک بنصیب و قسمت خویش و سرور و غبطه نمودن بصناعت و حرفتی که بدان مخصوص بود مانند تجار بتجارت و نجار بنجارت و شاطر بشطارت و مخنث[۳] بتخنث و قواد بقیادت[۴] بحدیکه هر یک مغبون بحقیقت فاقد آن صناعت را شناسد و مغبون[۵] علی الاطلاق غافل از ان حالت را گوید و بهجت و راحت بر وجود آن لذت مربوط داند و حرمان کلی بفقدان آن معیشت منوط چنانکه نص تنزیل ازان عبارت کرده است که كُلُّ حِزْبٍۭ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُوْنَ و بسبب این اعتقاد ملازمت عادت و مداومت مباشرت باشد پس اگر طالب فضیلت در ایثار سنت و طریقهٔ خویش همین طریق سپرد و از اقتفای[۶] مناهج و اقتنای منافع کمالی که غایت این مقصد بود عدول نجوید بسرور و لذات ازان جماعت که بقید جهالت و اسر ضلالت گرفتاراند اولی باشد چه او محق بود و ایشان مبطل و او متیقن و مصیب[۷] و ایشان مخطی و خائط[۸] و ایشان سقیم و شقی و او صحیح و سعید بلکه او ولی خدا و ایشان اعدای خدا[۹] اَلَا اِنَّ اَوْلِيَاءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ و کندی رحمة الله علیه در کتاب دفع الاحزان گوید دلیل بر آنکه حزن حالتی است که مردم آنرا بسوء اختیار خویش بخود جذب میکنند و از امور طبیعی خارج است آنست که فاقد[۱۰] هر مرغوبی و خائب[۱۱] هر مطلوبی اگر بنظر حکمت

---

۱ وکسیکه خوش آمد اورا اینکه نه بیند چیزی را که در بدی اندازد اورا پس نگیرد چیزی را که خوف رساند اورا از گم شدن خویش ۱۲

۲ یعنی اگر کسی را شک افتد درین که اقتدا بعادت جمیل آسان است یا دشوار او باید که در کسب خلق تامل کند که چگونه در کسب خود بانکه دارند ۱۲

۳ مخنث ۳ کلمه لواطت کنانند و نیز آنکه هم مرد و هم زن باشد یعنی فرج مرد و زن هر دو دارد ۱۲ ۴ قیادت محتالگی و دلالی ۱۲ ۵ مغبون نقصان کرده شده ۱۲ ۶ اقتفا از پی رفتن و برگزیدن ۱۲ ۷ مصیب راست رو و راست گو و راست خواه ۱۲ ۸ خائط لغزنده و خطا کننده ضد مصیب ۱۲ ۹ آگاه باش بتحقیق دوستان خدا نه خوف است بر ایشان و نه ایشان حزن میکنند ۱۲

۱۰ فاقد گم کننده و نا یابنده ۱۲

۱۱ خائب نا امید ۱۲

دراسباب آن حزن تأمل کند و بکسانی که ازان مطلوب نامرغوب محروم باشند و بدان حرمان قانع
وراضی اعتبار گیرد او را روشن شود که حزن نه ضروری بود و نه طبیعی و جاذب و کاسب آن هر آیینه
بحالت طبیعی معاودت کند و سکون و سلوت[1] یابد و ما مشاهده کرده ایم جماعتی را که بمصیبت اولاد
اعزه و اصدقا مبتلا شدند و احزان و هموم متجاوز از حد اعتدال برایشان طاری شده و بعد از انقضا
کمتر مدتی باسر ضحک و مسرت و فرح و غبطه[2] آمدند و بکلی آنرا فراموش کردند و همچنین کسانیکه بفقد مال و
ملک و دیگر مقتنیات روزی چند باصناف غم و اندیشه ناخوش عیش بودند پس وحشت ایشان
بانس و تسلی بدل گشت و آنچه امیر المومنین علی کرم الله وجهه گفته است اصبر[3] صبرا لاکارم والا
تسل سلو البهائم همه مبنی ست ازین معنی و عاقل اگر در حال خلق نظر کند داند که از ایشان بمصیبتی
غریب و محنتی بدیع ممتاز نگردد و اگر مرض را که جاری مجری دیگر اصناف روادث است تمکن بد
عاقبت بسلوت گراید و ازان شفا یابد پس هیچ وجه مرضی و صنعتی[4] نزدیک او مرضی نشود و بر وارث
کسی راضی نگردد و باید که داند که حال و مثل کسیکه ببقای منافع و فواید دنیوی طمع کند حال و مثل
کسی باشد که در ضیافتی حاضر شود که شمامه[5] درمیان حاضران از دست بدست میگردانند و هر یکے
لحظه از نسیم و رائحه آن تمتع میگیرند و چون نوبت باو رسد طمع ملکیت در آن کند و پندارد که او را
از میان قوم بتملک آن تخصیص داده اند و آن شمامه بطریق هبه بتصرف او گذاشته تا چون ازو
باز گیرند خجلت و دهشت با تاسف و حسرت اکتساب کند همچنین اصناف مقتنیات و ودائع خدای
تعالی است که خلق را دران اشتراک داده است و او را عز و جل ولایت استرجاع[6] آن هرگاهیکه
خواهد بدست هر که خواهد[7] دهد و ملامت و مذمت و عار و فضیحت بر کسی که ودیعت باختیار بازگزارد و دل
و طمع ازان منقطع دارد و متوجه نشود بلکه اگر بدان طمع کند و چون ازو باز گیرند دلتنگی نماید باستجلاب[8]
عار و ملامت کفران نعمت را ارتکاب نموده باشد چه کمترین مراتب شکرگزاری آن بود که عاریت

---

[1] سلوت بالفتح خرسندی و تسلّی ۱۲ [2] غبطه آرزو بردن بحال کسے بے آنکہ زوال نعمت ازو خواهند بخلاف حسد ۱۲
[3] صبر کن صبر بزرگان و اگر نه اندوه فراموش کن و خرسند باش مثل اندوه فراموش کردن و خرسند بودن چارپایان ۱۲
[4] که خود آنها وضع و اختراع کرده و ولایت حق خویش گردانیده ۱۲ [5] شمامه مشموم یعنی گلوله عطریات مرکب که بدست میدارند برای
بوئیدن ۱۲ [6] استرجاع داده را باز پس گرفتن ۱۲ [7] هر که خواهد در بعضی نسخ لفظ دهد بعد این زائد دیده شد و معنی بدون این
هم درست است ۱۲ [8] استجلاب کشیدن ۱۲

بخوشدلی با معیر[۱] دهند و در اجابت مسارعت نمایند خاصه آنجا که معیر افضل آنچه داده بود بگذارد
و اخس باز خواهد و مراد باین فضل عقل و نفس است و فضائل که دست متعرضان بدان نرسد و متغلبان
را در آن طمع شرکت نیفتد چه این کمالات بوجهی که استرجاع و استرداد را بدان راه نبود بما ارزانی
داشته اند و اخس و ارذل را که از ما باز طلبند هم غرض رعایت جانب با محافظت عدالت
درمیان ابنای جنس ماست و اگر بسبب فوات مفقودی حزنی بخود راه دهیم باید که همیشه محزون
باشیم پس عاقل باید که در اشیای ضار و مولم فکر صرف نکند و چندانکه تواند ازین مقتنیات کمتر گیرد
که المومن[۲] قلیل المونة تا بحزن مبتلا نشود و یکی از بزرگان گفته که اگر دنیا را هیچ عیبی[۳] بیش نیست که
عاریتی است شایستی که صاحب همت بدان التفات نمودی چنانکه ارباب همت از استعاره
اصناف تجمل ننگ دارند از سقراط[۴] پرسیدند که سبب فرط نشاط و قلت حزن تو چیست گفت
آنکه من دل بر چیزی ننهم که چون مفقود شود اندوهگین شوم علاج حسد حسد آن بود که از فرط
حرص خواهد که بفوائد و مقتنیات از ابنای جنس ممتاز بود پس همت او بر ازالهٔ آن از دیگران
و جذب بخود مقصود باشد و سبب این رذیلت از ترکب جهل و شره بود چه استجماع خیرات
دنیوی که بنقصان و حرمان ذاتی موسوم است یک شخص را محال باشد و اگر نیز تقدیر امکان کنند
استمتاع[۵] او بدان صورت نه بندد پس جهل بمعرفت این حال و افراط شره بر حسد باعث شود و
چون مطلوب حسود ممتنع الوجود بود جز حزن و تالم او را طایلی حاصل نیاید و علاج این دو رذیلت
علاج حسد باشد و از جهت تعلق حسد بحزن درین موضع ذکر او کرده آمد والاحل حسد قبیح بر امراض
مرکبه اولی تر باشد و کندی گوید حسد قبیح ترین امراض و شنیع ترین شرور است و بدین سبب حکما
گفته اند که هر که دوست دارد که شری بدشمن او رسد محب شر بود و محب شر شریر بود و شریر تر از و کسے بود

---

[۱] معیر عاریت دهنده ۱۲ [۲] مونة آنچه زندگانی بر وی موقوف باشد در شفقت یعنی مومن باسباب عیش کمتر احتیاج دارد ۱۲ [۳] اگر دنیا
همین عیب داشتی که عاریتی است صاحب همت را شایستی که بدان التفات ننمودی چرا که ارباب همت از عاریت ننگ دارند و دنیا
سوائے این عیبها عیبهائے بسیار دارد پس صاحب همت و عقل بطریق اولی ملتفت بدنیا نخواهد بود ۱۲ [۴] سقراط نام حکیمیست
که در عهد اسکندر ذوالقرنین زاهد ترین حکما بود ۱۲
[۵] استمتاع برخوردن از چیزی یعنی اگر فرض کنند که همه بهائی تمام عالم پیش یک شخص جمع شده تمتع گرفتن او از آن همه
صورت نه بندد چه عمرش کجا که از همه چیز حسب مراد خود لذت گیرد و تا کجا خورد و پوشش وغیره کند ۱۲

کہ خواہد کہ شر بغیر و دشمن او رسد و ہر کہ نخواہد کہ خیرے بکسے رسد شر خواستہ باشد آنکس و اگر این
معاملہ با دوستان کند تباہ تر و زشت تر بود پس حسود شریر ترین کسی باشد و ہمیشہ اندوہگین بود چہ بخیر
مردمان غمناک باشد و خیر خلق منافی مطلوب او بود و ہرگز خیر از خلق مرتفع و منقطع نشود پس غم و
اندوہ او را انقطاعی و انتہائی صورت نہ بندد و تباہ ترین[1] انواع حسد نوعی بود کہ میان علما افتد چہ
طبیعت منافع دنیوی از تنگی عرصہ و قلت مجال و ضیقی کہ لازم مادہ است موجب حسد باشد
یعنی راغب را بالعرض تعلق ارادہ بزوال مرغوب او از غیر عارض شود و اگرچہ این معنی بنزدیک
او بالذات مرضی نبود و حکما دنیا را بگلیمے کوتاہ کہ مردی دراز بالا بر خود افگند تشبیہ کردہ اند چہ اگر
سر بداں پوشیدہ کند پائی او برہنہ شود و اگر پائی را محروم نگذارد سر محروم ماند ہمچنیں اگر شخصے
بتمتع از نعمتے مخصوص شود دیگرے ازاں ممنوع باشد و علم ازیں شائبہ منزہ است چہ اتفاق
و ہجوم ازاں مشارکت و اوں ابنای جنس در نفع آں مقتضی زیادت لذت و کمال تمتع بود پس
حسد در آں از طبیعت شر مطلق خیزد و بدانکہ فرق باشد میان غبطہ و حسد چہ غبطہ شوق بود بحصول
کمالے یا مطلوبی کہ از غیری احساس کردہ باشد در ذات مغتبط[2] بی تمنای زوال آں از و و حسد
با تمنای زوال بود از و و غبطہ بر دو نوع بود یکی محمود و دیگری مذموم اما غبطہ محمود آں بود کہ آں
شوق متوجہ بسعادات و فضائل باشد و اما غبطہ مذموم آں بود کہ شوق متوجہ بشہوات و لذات
باشد و حکم آں حکم شرہ بود و اینست سخن در حسد و ہر کہ بریں جملہ کہ شرح دادیم واقف شود و آنرا
ضبط کند ضبطے تمام بر وی آسان بود علاج دیگر رذائل و معرفت اسباب آں و اغراضی کہ حادث
شود مثلاً در کذب چوں اندیشہ کند داند کہ تمیز انسان از حیوانات دیگر بنطق است و غرض از اظہار
فضیلت نطق اعلام غیر بود از امریکہ بر آں واقف نبود و کذب منافی ایں غرض است پس کذب
مبطل خاصیت نوع بود و سبب آں انبعاث بود بر طلب مالی یا جاہی و فی الجملہ حرص بر چیزے
ازیں قبیل و از لواحقش ذہاب آبروی و انسداد جہات و اقدام بر شماتت[3] و سعایت[4] و غمز[5] و بہتان و اغرای[6]

[1] بدترین انواع حسد آنست کہ در میان علما می باشد چہ امور دنیوی بجہت تنگی مجال [illegible] است آنگاہ باشد کہ حصول نعمتے بکسے بے زوال از دیگرے متصور نشود بخلاف علم کہ از شائبہ منزہ است چہ در اں [illegible] نیست و بالاتفاق و صرف زوال و نقصان بآں راہ نیابد و فی الواقع حسد ایں طائفہ راجع باسباب دنیوی شود ۱۲ اخلاق جلالی [2] مغتبط غبطہ کنندہ ۱۲ [3] شماتت سخن چینی ۱۲ [4] سعایت غمازی و بدگوئی ۱۲ [5] غمز غمازی و شماتت شادی ۱۲ [6] اغرا [illegible] ۱۲

ظلم بود و در صلف[1] چوں اندیشه کند و اند کہ سبب آں سلطان غضب بود و تخیل کمالی کہ در خود نیافته باشد و از لواحق آں جہل بمراتب و تقصیر در رعایت حقوق و غلظ طبع و لوم و جور باشد و در معنی صلف مرکب بود از عجب و کذب و در بخل[2] چوں اندیشه کند و اند کہ سبب آں خوف بود از فقر و احتیاج یا محبت علو رتبت بمال یا شرارت نفس و طلب عدم خیرات خلق را و در ریا چوں اندیشه کند و اند کہ آں کذب بود هم در قول و هم در فعل و فی الجملہ چوں حقیقت هر یک بشناسد و بر اسباب آں واقف شود قمع آں اسباب و احتراز ازاں بر منوال دیگر قبائح[3] آسان شود بر طلب فضیلت والله الموفق والمعین تمت المقالة الاولی و نتلوه الثانی بحمد الله و حسن توفیقه*

# مقالہ دوم

## در تدبیر منازل و آں پنج فصل است

## فصل اوّل

در بیان سبب احتیاج بمنازل و معرفت ارکان آں و تقدیم آنچہ مہم بود دریں معنی بحکم آنکہ مردم در تبقیۂ شخص بغذا محتاج است و غذای نوع انسانی بی تدبیر صناعی چوں کشتن و درودن و پاک کردن و نرم نمودن و سرشتن و پختن مہیا نہ و تمہید[4] ایں اسباب جز بمعاونتِ معاونان و آلات و ادوات بکار داشتن و روزگار دراں صرف کردن صورت نہ بندد و نہ چوں غذای دیگر حیوانات کہ بحسب طبیعت ساختہ و پرداختہ است تا انبعاث[4] ایشاں بر طلب علف[5] آب مقصود

---

سلہ صلف لاف زدن و خود را ستایش کردن ۱۲ سلہ ای بسبب توسع بخل خوف است از فقر و احتیاج یعنی بخیل از خرج کردن می ترسد کہ شاید کار بفقر و احتیاج کشد و افلاس رو نماید یا سبب بخل محبت مال است کہ آنرا بسیار دوست میدارد و میداند کہ علو رتبہ من از بودن مال است یا سبب بخل شرارت نفس اوست کہ میخواهد کہ خیر بکسی نرسد ۱۲ سلہ بمعنی گستر انیدن و نیکو کردن کار ۱۲

سلہ انبعاث برانگیختہ شدن و شتاب کردن ۱۲*

سلہ علف بفتحتین خورش ستور و خشر آں ۱۲*

بود بر وفق تقاضای طبیعت و چون تسکینِ سَورتِ[1] جوع و عطش کنند از حرکت باز ایستند و اقتصار[2]
مردم بمقدارِ حاجتِ روز بروز چنانکه[3] ترتیب آن بقدر غذا که وظیفهٔ هر روزی بود بیک روز ساختن
محال است موجب انقطاع ماده و اختلال[4] معیشت بود پس ازین جهت بادخارِ اسباب
معاش و حفظ آن از دیگر ابنای جنس که در حاجت مشارک اند احتیاج افتاد و محافظت بی
مکانیکه غذا و قوت دران مکان تباه نشود و در وقتِ خواب و بیداری و بروز و بشب دستِ
طالبان و غاصبان ازان کوتاه دارد صورت نه بندد پس بساختن منزل حاجت آمد و چون[5]
مردم را بترتیب صناعتی که بر تحصیل غذا مشتمل باشد مشغول باید بود از حفظ آن مقدار که
ذخیره نهاده بود غافل ماند پس ازین روی بمعاونیکه به نیابت او اکثر اوقات در منزل مقیم باشد
و بحفظ ذخایرِ اقوات و اغذیه مشغول محتاج شد و این احتیاج بحسب تبقیهٔ شخص است و امّا
بحسبِ تبقیهٔ نوع نیز بجفتی که تناسل و توالد بر وجودِ او موقوف باشد احتیاج بود پس حکمت
الٰهی چنان اقتضا کرد که هر مردی جفتی گیرد تا هم بمحافظتِ منزل[6] و مافیه قیام نماید و هم کار تناسل
بتوسل او بتمام شود و هم در تقلید[7] یک شخص دو مهم را شرط خفت مؤنت[8] مرعی بود و چون توالد
حاصل آید و فرزندان بی تربیت و حضانت[9] پدر و مادر بقائی نیابد و به نشو و نما نرسد تکفلِ امورِ
او نیز واجب گشت و چون بنا عتقی انبوه شوند یعنی مرد و زن و فرزندان و تربیت اقوات این
جماعت و از احتیاجِ تکفلِ ایشان بر یک شخص دشوار توانند بود پس باعوان و خدم احتیاج
ظاهر شد و بدین جماعت که ارکان[10] منزل اند نظام[11] حالِ معاش صورت بست پس ازین
بحث معلوم شد که ارکانِ منزل پنج اند پدر و مادر و فرزند و خادم و قوت و چون[12] نظام هر کثرتی

---

[1] سورت بالفتح تیزی ۱۲ [2] اقتصار کفایت کردن ۱۲ [3] مثلاً یک کس را دو آثار غله هر روز حاجت باشد خواهد که هر روز کشت کار نموده دو آثار غله بهم رساند این معنی محال است موجب انقطاع مادهٔ معیشت بود ای درین امر که از کشتن و درودن هر روز دو آثار غله پیدا کند اصل آدمی و زندگانی او نماند پس احتیاج بذخیره افتاد ۱۲ [4] اختلال خلل و نقصان پذیرفتن ۱۲ [5] ای هرگاه آدمی بترتیب صناعی که سبب تحصیل غذا است مشغول شود از حفظ ذخیره البته غافل ماند پس ازین سبب بمعاونی که در تمامی کار و بار خانه و حفاظت ذخیره و غیره نائب او بود محتاج شد ۱۲ [6] منزل و مافیه خانه و آنچه که در خانه است ۱۲ [7] تقلد بر گردن خود کاری گرفتن یعنی در تقلد یک شخص دو کار که حفظ منزل و توالد باشد تخفیف مشقت صاحب صنعت است ۱۲ [8] مؤنت ما یحتاج معیشت و رنج و مشقت ۱۲ [9] حضانت بالکسر در کنار گرفتن کودک و پرورش دادن او را ۱۲ [10] جمع رکن بمعنی ستون و مراد اینجا موقوف علیه چیزی است ۱۲ [11] نظام بالکسر بمعنی بندوبست ۱۲ [12] ای همه باهم بنوعی الفت درزند که گویا یک وجود اند آنگاه انتظام هر کثرت صورت گیرد همچنین در نظام منزل بند بستن ضرور شد که همان طور الفت و اتحاد باشد ۱۲

بوجهی از تالیف تواند بود که مقتضی نوعی از توحد باشد در نظام منزل نیز بتدبیری صناعی که
موجب آن تالیف باشد ضرورت افتاد و از جماعهٔ مذکور صاحب منزل باهتمام آن مهم
اولی تر بود و ازین روی ریاست قوم برو مقرر شد و سیاست جماعت برو مفوض گشت تا تدبیر
منزل بر وجهی که مقتضی نظام اهل منزل بود بتقدیم رساند و همچنانکه شبان رمهٔ گوسفند را
بر وجه مصلحت بچراند و بعلف زار و آبشخور[1] موافق برد و از مضرت سباع[2] و آفات سماوی
و ارضی نگاه دارد و مساکن تابستانی و زمستانی و شبروزی و شبانگاهی برحسب صلاحی که هر وقت
اقتضا کند مرتب گرداند تا هم امور معیشت او و هم نظام حال ایشان حاصل شود مدبر منزل
نیز برعایت مصالح اقوات[3] و ارزاق و ترتیب امور معاش و سیاست احوال جماعه بترغیب
و ترهیب و وعده[4] و وعید[5] و زجر و تکلیف و رفق و مناقشه و لطف و عنف قیام کند تا هر یک
بکمالی[6] که بحسب شخص بدان متوجه باشد برسند و همگنان در نظام حالی که مقتضی سهولت
تعیش بود مشارکت یابند و بباید دانست که مراد از منزل درین موضع نه خانه
ایست که از خشت و گل و سنگ و چوب کنند بل از تالیفی مخصوص است که میان زن و
شوهر و والد و مولود و خادم و مخدوم و متمول و مال افتد مسکن ایشان چه از چوب و سنگ بود
و چه از خیمه و خرگاه[7] و چه از سایهٔ درخت و غار کوه پس صناعت تدبیر منزل که آنرا حکمت
منزلی خوانند نظر[8] باشد در حال این جماعه بر وجهی که مقتضی مصلحت عموم بود در تیسیر[9] اسباب
معاش و توصل بکمالی که بحسب اشتراک مطلوب باشد و چون عموم اشخاص نوع چه ملک
و چه رعیت و چه فاضل و چه مفضول بدین نوع تالیف و تدبیر محتاج اند و هر کسی در مرتبه
خود بتقلید امر جماعتی که او راعی ایشان بود و ایشان رعیت او مکلف منفعت این علم عام
و ناگزیر باشد و فواید آن هم در دین و هم در دنیا شامل و ازینجاست که صاحب شریعت

۱ آبشخور با واو معدوله مقام آب خوردن که هندش گهات گویند ۱۲ ۲ سباع بالکسر جمع سبع بمعنی درنده ۱۲ ۳ اقوات جمع قوت بمعنی غذا ۱۲
۴ وعده نوید دادن و وعدهٔ نیک ۱۲ ۵ وعید وعدهٔ بد و ترسانیدن ۱۲ ۶ ای حد بلوغ در حصول ملکات فاضله ۱۲
۷ خرگاه خیمهٔ بزرگ ۱۲ ۸ نظر دیدن در چیزی بتامل ۱۲
۹ تیسیر آسان شدن ۱۲

علیه السلام فرموده است که کُلُّکُم رَاعٍ وَکُلُّکُم مَسْئُولٌ عَنْ رَعِیَّتِهِ و قدماءِ حکما را درین نوع
اقوال بسیار بوده است اما نقل کتب ایشان درین فن از لغت یونانی بلغت عربی اتفاق
نیفتاده است مگر مختصری از سخن ابروس که در دستِ متاخران موجود است و متاخران
به آرای صائب و اذهانِ صافی در تهذیب و ترتیب این صناعت و استنباطِ قوانین و اصولِ
آن برحسب اقتضای عقول غایتِ جهد مبذول داشته اند و آنرا مدون و مجلد گردانیده
و خواجهٔ رئیس ابوعلی الحسین ابن عبدالله بن سینا را رساله ایست درین باب که باکمال بلاغت
شرطِ ایجاز رعایت کرده است خلاصهٔ آن رساله باین مقاله نقل کرده آمد و آنرا بدیگر مواعظ
و آداب که از متقدمان و متاخران منقول بود موشح گردانیده شد انشاءالله بنظر ارتضاء اهل
فضل مشرف شود انه ولی التوفیق بباید دانست که اصل کلی در تدبیر منزل آن بود که
همچنانکه طبیب در حالِ بدنِ انسان نظر کند از جهت اعتدالی که بحسب ترکیب اعضا مجموع
ترکیب را حاصل آید و آن اعتدال مقتضی صحتِ بدن و مصدر افعال بود بروجه کمال تا اگر آن
اعتدال موجود بود آنرا محافظت کند و اگر مفقود بود استعاده نماید و چون در عضوی از اعضاء
خللی حادث شود در علاجِ آن عضو مصلحت عموم اعضا نگاه دارد و خاصهٔ مصلحت عضوی رئیس
که مجاور او بود بقصدِ اول و بعد ازان مصلحتِ آن عضو بقصدِ ثانی بجدیکه اگر صلاح عموم اعضاء
در قطع و کی آن عضو بود قطع نظر کند از اصلاح آن عضو و بقطع و قلع آن مبالات نکند تا فساد
بدیگر اعضا سرایت نکند همبرین نسق مدبر منزل را رعایت صلاح عموم اهل منزل واجب بود
و نظر او بقصدِ اول بر اعتدالی که در تالیف افتد مقصور و محافظتِ آن اعتدال باسترداد آن
بروجه صواب مقدور و در تدبیرِ حالِ یکیک شخص بمعالجه که طبیب یکیک عضو را کند
مقتدی چه هریکے از ارکانِ منزل نسبت با منزل بمثابه هریکے از اعضای مردم باشد

۱ هرکسے از شما رعیت دارنده است و هرکس از شما از رعیت خود پرسیده خواهد شد ۱۲ ۲ سینا نام جد حکیم بوعلی سینا است و نیز نام کوهیست که آنرا طور سینین نیز گویند ۱۲ ۳ مانند دل و دماغ و جگر و سپرز وغیره که همسایه او بود بقصد اول ای مصلحت اعضا رئیس را بقصد اول رعایت کند و مصلحت آن عضو درد مند بقصد ثانی مراعات کند ۱۲
۴ یعنی ارکان منزل را با منزل همان نسبت است که اعضا را با جسم حاصل است ۱۲

نسبت با مجموع بنیہ بعضی رئیس و برخی مرؤس و جمعی شریف و گروہے خسیس ہر چند ہر عضوی را اعتدالی و فعلی خاص بود لیکن فعل ہمہ اعضا بمشارکت و معاونت غایت ہمہ افعال بود ہمچنیں ہر شخصے را از اشخاص اہل منزل طبیعتی و خاصیتے بود با نفراد و حرکات او متوجہ بود بمقصدی خاص کہ از[۱] افعال جماعت نظامی کہ در منزل مطلوب بود حاصل آید و مدبر منزل کہ بمنزلہ طبیب بود از وجہی و بمنزلہ یک عضو کہ شریف تر بود از اعضا باعتباری باید کہ بر طبیعت خاصیت و فعل ہر شخصے از اشخاص اہل منزل واقف بود و بر اعتدالی کہ از تالیف آں فعل حاصل آید وقوف تا ایشاں را بکمالے کہ مقتضی نظام منزل بود برساند و اگر مرضے حادث شود آنرا زائل کند و اگرچہ اعتبار حال منزل از وضع صناعت خارج است چنانکہ[۲] گفتیم اما افضل احوال منزل کہ مسکن بود چناں بود کہ بنیاد ہائے آں استوار باشد و سقفہا بارتفاع مائل و درہا کشادہ چنانکہ در اختلاف بتکلفے احتیاج نیفتد و مساکن مردان از مساکن زنان مفرد و مقام گاہ ہر فصلے و موسمی بحسب آں وقت معد و موضع ذخائر و اموال بحصانت موصوف و احتیاطی کہ بدفع آفات تعلق دارد مانند حرق و غرق و نقب دزداں و تعرض ہوام[۳] بتقدیم رساند و در مسکن مردم آنچہ توقی[۴] از زلازل اقتضا کند یعنی ساحت فراخ و دکانہای افراشتہ مرعی و با وجود کثرت موافق[۵] و محال شرائط تناسب اوضاع محفوظ و از ہمہ مہم تر اعتبار حال جوار تا بمجاورت اہل شر و فساد و کسانی کہ موذی طبع باشند مبتلا نشود و از آفت وحشت و انفراد امین ماند و افلاطون حکیم منزل در کوی رو گراں[۶] گرفتہ بود از حکمت آں استعلام کردند فرمود کہ تا اگر خواب بر چشم من غالب شود از تفکر و مطالعہ منع کند آواز ادوات ایشاں مرا بیدار

---

۱ کاف بیانیہ است و جملہ ما بعد آں بیان میسازد مقصد خاص را ۱۲ ۲ زیرا کہ اگر میر خانہ مفقود شود انتظام منزل بہم بخورد و اگر در عضو رئیس خللے راہ یابد نظم کار بدن انسانی برہم میشود پس باین اعتبار وجہ تشبیہ ظاہر است ۱۲ ۳ ای از عمارت خارج است زیرا کہ مراد از خانہ تالیف است نہ عمارت پختہ و خام کہ آں عبارت است از چوب و خشت و کہ و سنگ است بلکہ از تالیفی مخصوص است کہ میان شوہر و زن و والد و مولود و متمول و مال افتد مسکن از چوب باشد یا از خیمہ یا از سایہ درخت یا جز آں ۱۲
۴ ہوام جمع ہامہ و آں حشرات الارض را گویند ۱۲ ۵ توقی از باب تفعل نگہبانی کردن ۱۲ ۶ مرافق الدار جای آب و خنجر اند خفتن و مانند آں ۱۲ صراح ف و نیز مرافق آنچہ بدو نفع یابند و مرافق بیت خانہ ہائے جداگانہ کہ در یک خانہ باشند ۱۲
۷ رو گر قومیکہ ادانی ہنود اند پیتل وغیرہ می سازند و در ہندی ٹھٹھیرہ میگویند ۱۲

گرداند و الله اعلم بالصواب +

# فصل دوم

در معرفت سیاست و تدبیر اموال و اقوات چون نوع مردم بادخار اقوات و ارزاق مضطراست چنانکه در فصل گذشته یاد کردیم و بقای بعضی اقوات در زمانی بیشتر ناممکن پس بجمع ما لابد و اقتنای مایحتاج از هر جنس احتیاج افتاد تا اگر بعضے اجناس در معرض تلف آید برخی که از فساد دورتر بود بماند و بسبب ضرورت معاملات و وجوه اخذ و اعطا چنانکه در مقالهٔ گذشته گفته‌ایم بدینار که حافظ عدالت و متقوم[1] کلی و ناموس[2] اصغراست حاجت بود و بعزت وجود او و معادلت اندکی از جنس او با بسیاری از دیگر چیزها مؤنت و نقل اقوات از مساکن بمساکن دورتر مکفی باشد بدان وجه که چون نقل اندک او که قیمت اقوات بسیار بود قائم مقام اقوات بسیار باشد و از کلفت و مشقت حمل آن استغنا افتد همچنین برزانت جوهر و استحکام مزاج و کمال ترکیب او که مستدعی بقا بود ثبات و قوام فوائد مکتسب صورت بست چه استحاله[3] و فنای او مقتضی احباط[4] مشقتے بود که در طریق کسب ارزاق و جمع مقتنیات افتاده باشد و بقبول او نزدیک اصناف امم شمول منفعت او همگنان را منظوم شد و بدین دقائق حکمت کمالے که در امور معیشت تعلق بطبیعت داشت لطف الٰهی و صناعت یزدانی از حد قوه بحیز فعل رسانید و آنچه تعلق بصناعت دارد مانند دیگر امور صناعی بانظر و تدبیر نوع انسانی حواله افتاد و بعد از تقدیم این مقدمه گوئیم نظر در حال مال برسه وجه تواند بود اول باعتبار دخل دوم باعتبار حفظ سوم باعتبار خرج اما دخل یا بسبب آن بکفایت و تدبیر منوط بود یا نبود اوّل مانند صناعات و تجارات دوم مانند مواریث و عطایا و تجارت بسبب آنکه بمایهٔ

---

[1] قیمت شونده هر یک شئی را ۱۲ [2] ناموس اکبر نام حضرت جبرئیل علیه السلام است که بقول فلاسفه مدار کل مخلوقات اند و ناموس شارع و حاکم و شریعت و احکام را گویند چون امور معاش انسانی وابسته از انست لهذا ناموس اصغر نام شد ۱۲ +
[3] استحاله محال شدن و از حال بگردیدن ۱۲ [4] احباط باطل کردن ۱۲ [5] مثلاً شخصے کار کرد و اجرت نیافت مشقتی که در آن کار کرده بود باطل شد و نظام نماند و بقبول او یعنی پیش آمدن دینار ای یافتن اجرت همه مردمان در منفعت او شامل میشوند و نظام صورت میگیرد ۱۲ +

مشروط بود و مایه در معرض تعرض اسباب زوال در وثوق و استمرار از صناعت و حرفه قاصر[1] باشد
و در اکتساب بر جمله سه شرط رعایت باید کرد اول احتراز از جور دوم احتراز از عار سوم احتراز از دنارت اما جور مانند
آنچه بتغلب یا تفاوت وزن و کیل یا طریق اختداع و سرقه بدست آرند و اما عار مانند آنچه بهجون
و مسخرگی و مذلت نفس بدست آرند و اما دنارت مانند آنچه از صناعتی خسیس بدست آرند با تمکن[2]
از صناعتی شریف و صناعات سه نوع بود اول شریف دوم خسیس سوم متوسط اما صناعات شریف
صناعتهائی بود که از خیر نفس باشد نه از خیر بدن و آنرا صناعات احرار و ارباب مروت خوانند
و اکثر آن در سه صنف داخل بود اول آنچه بجوهر عقل تعلق دارد مانند صحت رائے و صواب مشوره
و حسن تدبیر و این صناعت وزرا بود دوم آنچه بادب و فضل تعلق دارد مانند کتابت و بلاغت[3] و نجوم[4]
و طب و استیفا[5] و مساحت و این صناعت ادبا و فضلا بود سوم آنچه بقوت و شجاعت تعلق دارد
مانند سواری و سپاهگری و ضبط ثغور[6] و دفع اعدا و این صناعت فروسیت بود و اما صناعات
خسیسه هم سه نوع بود اول آنچه منافی مصلحت عموم مردم بود مانند احتکار[7] و سحر و این صناعت مفسدان
بود دوم آنچه منافی فضیلتے از فضائل باشد مانند مسخرگی و مطربی و مقامری و این صناعت سفها[8]
بود سوم آنچه مقتضی نفرت طبع[9] بود مانند حجامی و دباغی و کناسی و این صناعت فرومایگان بود
و بحکم آنکه احکام طبع را نزدیک عقل قبولی نبود صنف اخیر از این اصناف در عقل قبیح نباشد و
باید که از جهت ضرورت جمعے بدان قیام نمایند و دو صنف اول قبیح بود و از ان منع کنند و صناعات
متوسط دیگر انواع مکاسب و اصناف و حرفتها بود و بعضے از ان ضروری بود مانند زراعت
و بعضے غیر ضروری مانند صباغت و همچنین بعضی بسیط بود مانند درودگری و آهنگری و بعضے
مرکب بود مانند ترازوگری و کاردگری و هرکه بصناعتی موسوم شود باید که در ان صناعت تقدم

---

[1] قاصر کوتاه و کمتر یعنی تجارت از صناعت و حرفت کمتر است زیرا که تجارت موقوف بر مایه است و مایه در معرض زوال و صناعت و حرفت ازین آفات مصئون پس تجارت در وثوق و استمرار از صناعت و حرفت البته کمتر و قاصر باشد و اهل صنعت و حرفت تر تاجر فاخر ۱۲

[2] ای باوجود قادر بودن بصناعت شریف ۱۲ [3] علم بلاغت علمی است که بدان سخن با فصاحت حسب مقتضای حال گفته شود ۱۲

[4] و نجوم علمی که بدان ترتیب افعال و حرکات اشیا بر حرکات اجرام سماوی دریافت شود ۱۲ [5] استیفا قسمی است از حساب ۱۲

[6] جمع ثغر بالفتح یعنی دربند درمیان دو جنگ گاه ۱۲ [7] احتکار خریدن غله و نگهداشتن آن بگرانی فروختن ۱۲ [8] جمع سفیه یعنی بی شعور ۱۲

[9] یعنی بسببی از اسباب طبیعت راغب بدان نشود مثلاً حجامی هرچند نزد عقلا مذموم نیست که خون گرفتن و شرط زدن نوعی از جلب رحمی دارد لهذا طبع مایل بدان نمی شود و همچنین دباغی و کناسی که بسبب اختلاط روائح فاسده و اقتران اشیاء غلیظه طبیعت را نفرت است ۱۲

وکمال طلب کند و بمرتبهٔ نازل قناعت ننماید و بدنائت همت راضی نشود و بباید دانست که مردم
را هیچ زینت نیکوتر از روزی فراخ نبود و بهترین[1] اسباب روزی صناعتی بود که بعد از اشتمال
بر عدالت بعفت و مروت نزدیک باشد و از شره و طمع و ارتکاب فواحش و تعطیل انگندن در مهمات
دور و هر مال که بمغالبه و مکابره و استکراه غیر و تبعه[2] و عار و نام بد و بذل آبروی و بی مروتی و تدنیس[3]
عرض و مشغول گردانیدن مردمان از مهمات بدست آید احتراز از آن واجب بود و اگرچه مالی
خطیر بود و آنچه بدین شوائب ملوّث نبود آن را صافی‌تر و با برکت‌تر باید شمرد و اگرچه بمقدار حقیر بود
و اما حفظ مال بی تثمیر[4] میسر نشود چه خرج ضروری ست و در آن سه شرط نگاه باید داشت اول آنکه اختلالی
بمعیشت اهل منزل راه نیابد دوم آنکه اختلالی بدیانت و عرض راه نیابد چه اگر اهل حاجت را
با وجود ثروت محروم گذارد در دیانت لائق نبود و اگر از ایثار بر اکفا و متعرضان عرض اعراض کند
از همت دور باشد سوم آنکه مرتکب رذیلتی مانند بخل و حرص نگردد و چون این شرائط رعایت کند
حفظ بسه شرط صورت بندد اول آنکه خرج با دخل مقابل نبود بلکه کمتر بود دوم آنکه در چیزی که تثمیر آن
متعذر بود مانند ملکی که بعمارت آن قیام نتوان کرد و جوهری که راغب آن عزیز الوجود بود صرف
نکند سوم آنکه رواج کار طلبد و سود متواتر[5] اگرچه اندک بود بر منافع بسیار که بر وجه اتفاق افتد اختیار
کند و عاقل باید که از ذخیره نهادن اقوات و اموال غافل نباشد تا در اوقات ضرورت و تعذر
اکتساب مانند قحط سالها و نکبات[6] و ایام امراض صرف کند و گفته اند که اولی چنان بود که
شطری از اموال نقود و اثمان ببضاعات باشد و شطری[7] اجناس و امتعه و اقوات و بضاعات[8]
و شطری املاک و ضیاع و مواشی[9] تا اگر خللی بطرفی راه یابد از دو طرف دیگر جبر آن میسر شود و اما خرج
و انفاق باید که در آن از چهار چیز احتراز کند اول لوم[10] و تقتیر[11] و آن چنان بود که در اخراجات نفس و اهل

---

[1] یعنی بهترین روزی آنست که در آن افراط و تفریط نبود و با نیکنامی و مروت نزدیک بود و مهمات امور از آن بیکار نگردند و حرص و ارتکاب فواحش در آن راه نیابد ۱۲ [2] تبعه عاقبت بد آنچه در وی گناه باشد ۱۲ [3] تدنیس چرکین کردن و بوشت چیزی آلوده کردن ۱۲ [4] تثمیر بسیار کردن مال و ثمر بر آوردن از چیزی و در بعضی از نسخ تشمیر بمعنی چست و چالاک و مستعد شدن برای کار است ۱۲ [5] مثلاً هر روز یک تنکه از صناعت حاصل میشود اگرچه اندک باشد لیکن او را به منافع بسیار که بر وجه اتفاق حاصل آید اختیار کند یعنی آمدنی هر روزه را اگرچه کم باشد از نفع بسیار که گاهی از اتفاقات حاصل میشود بهتر دانسته قبول کند ۱۲ [6] نکبات جمع نکبت یعنی خسته و دردمند شدن ۱۲ [7] شطری پارهٔ از چیزی مرادف بعضی ۱۲ [8] بضاعت سرمایهٔ مال که بدان تجارت کنند ۱۲ [9] مواشی مال ناطق مانند گاو و گوسپند وغیره ۱۲ [10] لوم بخل منه اللئیم ۱۲ [11] تقتیر نفقه بر عیال تنگ کردن ۱۲

تنگ فرا گیرد یا از بذل معروف امتناع نماید دوم اسراف و تبذیر و آنچناں بود که در وجوه زواید مانند شهوات و لذات صرف کند یا زیاده از حد در وجه واجب خرج کند سوم ریا و مباهات و آنچناں بود که بطریق تصلف و اظهار ثروت در مقام مرا[1] و مفاخرت اتفاق کند چهارم سوء تدبیر و آنچناں بود که در بعضے مواضع زیاده از اقتصاد بکار برد و در برخے کمتر از آں و مصارف مال در سه صنف محصور افتد اوّل آنچه از روی دیانت و طلب مرضیات ایزدی دهند مانند صدقات و زکوة دوم آنچه بطریق سخاوت و ایثار و بذل معروف دهند مانند هدایا و تحف و مبرّات و صلات سوم آنچه از روی ضرورت انفاق کنند یا در طلب ملائم یا در دفع مضرت اما طلب ملائم مانند اخراجات منزل از وجوه مآکل و مشارب و ملابس و غیر آں و عرض[2] از ایشاں نگاهدارند و در صنف اول که غرض طلب قربت بود بحضرت عزّت چهار شرط رعایت باید کرد اوّل آنکه آنچه دهد بطیب نفس و انشراح صدر دهد و براں تلهف و تاسف ننماید نه در ضمیر و نه بظاهر دوم آنکه خالص در طلب رضای معبود خویش دهد نه بجهت توقع شکری یا انتظار جزائی یا التماس نشر[3] و ذکر[4] و صیتی[5] سوم آنکه معظم آں بدرویشان نهفته[6] نیاز دهد و هرچند سائل را تا توانند محروم نگردانند اما اولے آنکه این قسم از صنف دوم شمرد چه تقرب بحضرت عزّت بچیزیکه باعث براں از داخل باشد نه از خارج بهتر چهارم آنکه هتک[7] ستر مستحقان نکند با فشاء و اظهار آں و در صنف دوم که از افعال اهل فضیلت باشد پنج شرط نگاه باید داشت اول تعجیل که با تعجیل مهناتر بود دوم کتمان[8] که با کتمان با نجاح نزدیکتر بود و بکرم مناسب تر سوم تصغیر[9] و تحقیر اگرچه بوزن و قیمت بسیار باشد چهارم مواصلت که انقطاع منهی بود پنجم وضع معروف در موضع خویش والا مانند زراعت در زمین شوره ضایع افتد و در صنف سوم یک شرط رعایت باید کرد و آں اقتصاد بود و در آنچه بسبب طلب ملائم باشد باید که باسراف نزدیکتر بود از آنکه بتقتیر بداں قدر که موجب محافظت عرض باشد و آں از قبیل دفع مضرت افتد نه از قبیل اسراف محض چه اگر بشرائط توسط من کل الوجوه قیام نماید

---

[1] مرا بالکسر با کسے بسرے در مرتبه پهلو زدن مرادف مفاخرت ۱۲ [2] عرض متاع درخت و هرچه زر و سیم باشد و عزّت و آبرو ۱۲
[3] نشر بالفتح فاش شدن ۱۲ [4] ذکر بالکسر یادگار ۱۲ [5] صیت بالکسر آوازه ۱۲ [6] ای کسانیکه حاجت خود را نهفته دارند و بکسے ظاهر نکنند ۱۲ [7] هتک پرده دریدن ۱۲ +
[8] کتمان پوشیده داشتن ۱۲ [9] تصغیر چیز موهوب را کوچک و حقیر داند ۱۲ +

از طعن طاعن و وقیعت[۱] بدگوئی نجات نیابد و علت آں بود کہ انصاف و عدالت در اکثر طبائع مفقود است و طمع و حسد و بغض مرکوز پس بنای اتفاق بر حسب آرای عوام نہادن بسلامت عرض نزدیکتر است از آنکہ بنای آں بر قاعدۂ سیرت خواص و میل عوام بہ تبذیر بود چنانکہ میل خواص بتقتیر[۲] اینست قوانین کلی کہ در باب تمول بداں حاجت افتد و اما جزویات آں بر عاقل پوشیدہ نماند انشاء اللہ تعالیٰ +

# فصل سوم

در معرفت سیاست و تدبیر اہل باید کہ باعث بر تاہل دو چیز بود حفظ مال و طلب نسل نہ داعیۂ شہوت یا غرضی دیگر از اغراض و زن صالح شریک مرد بود در مال و قسیم[۳] او در کدخدائی و تدبیر منزل و نائب او در وقت غیبت و بہترین زناں زنے بود کہ بعقل و دیانت و عفت و فطنت و حیا و رقت و تودد و کوتاہ زبانی و طاعت شوہر و بذل نفس در خدمت او و ایثار رضای او و وقار و ہیبت نزدیک اہل خویش متحلی بود و عقیم[۴] نبود و در ترتیب منزل و تقدیر نگاہداشتن در انفاق واقف و قادر باشد و بمجاملہ[۵] و مدارات و خوشخوئی سبب موانست و تسلی ہموم و جلای احزان شوہر گردد و زن آزاد از بندہ بہتر چہ اشتمال آں بر تالف بیگانگان و صلۂ ارحام و استظہار باقربا و استمالت اعدا و معاونت و مظاہرت در اسباب معاش و احتراز از دناءت در مشارکت و در نسل و عقب[۶] بیشتر و زن بکر از غیر بکر بہتر چہ بقبول ادب و مشاکلت شوہر در خلق و عادت و انقیاد و مطاوعت او نزدیکتر و اگر با وجود ایں اوصاف بحلیۂ جمال و نسب و ثروت متحلی باشد مستجمع انواع محاسن[۷] بود و بداں مزیدے صورت نہ بندد و اما اگر بعضے ازیں خصال مفقود باشد باید کہ عقل و عفت و حیا البتہ موجود بود چہ ایثار جمال و نسب و ثروت بریں سہ خصلت مستدعی تعب و عطب و اختلال

---

[۱] وقیعت بدگوئی در پس مردم کردن ۱۲ [۲] تقتیر تنگی کردن در نفقۂ عیال ۱۲ [۳] قسیم شریک ہم بخش ۱۲
[۴] حدیث سوداء ولود خیر من حسناء عقیم زن سیاہ زایندہ بہتر است از زن حسین نازایندہ ۱۲ +
[۵] مجاملہ نیکوئی و خوبی ۱۲ [۶] عقب فرزند و فرزند زادہ ۱۲ +
[۷] محاسن خوبیہا و نیکیہا جمع حسن است خلاف قیاس ۱۲ +

امور دین و دنیا باشد و باید که جمال زن باعث نباشد بر خطبهٔ[۵۱] او چه جمال با عفت کمتر مقارن افتد
بسبب آنکه زن جمیله را راغب و طالب بسیار باشد و ضعف عقول ایشان مانع و وازع[۵۲] انقیاد
نبود تا بر فضائح اقدام کنند و غایت خطبهٔ ایشان یا بی حمیتی و صبر بر فضیحت بود که بر شقاوت
دو جهانی مشتمل باشد یا اتلاف مال و ثروت و مقاسات اصناف احزان و هموم پس باید که
از جمال بر اعتدال بنیه اقتصار کند و دران باب نیز دقیقهٔ اقتصاد مرعی دارد و همچنین باید که مال
زن مقتضی رغبت نمودن بدو نگردد چه مال زنان مستدعی استیلا و تسلط و استخدام و تفوق ایشان
باشد و چون شوهر در مال زن تصرف کند زن او را بمنزلهٔ خدمتگاری و معاونی شمرد و او را وقعی
و وزنی ننهد و انتکاس[۵۳] مطلق لازم آید تا بفساد امور منزل و تعیش باز گردد و چون عقد مواصلت
میان شوهر و زن حاصل شود سبیل شوهر در سیاست زن سه چیز بود اول هیبت دوم کرامت
سوم شغل خاطر و اما هیبت آن بود که خویشتن را در چشم زن مهیب دارد تا در امتثال اوامر
و نواهی او اهمال جائز نشمرد و این بزرگترین شرائط سیاست اهل بود چه اگر اختلالی بدین شرط
راه یابد زن را در متابعت هوا و مراد خویش طریقی گشاده شود و بران اقتصار نکند بلکه شوهر
را در طاعت خود آرد و وسیلهٔ مرادات خود سازد و به تسخیر[۵۴] و استخدام او مطالب خود حاصل کند
پس امر مامور شود و مطیع مطاع و مدبَّر مدبِّر و غایت این حال حصول عیب و عار و مذمت و
دمار هر دو باشد و چندان فضائح و شنائع حادث شود که آنرا تلافی و تدارک صورت نه بندد
و اما کرامت آن بود که زن را مکرم دارد و بچیزها که مستدعی محبت و شفقت بود تا چون از
زوال آن حال مستشعر[۵۵] باشد بحسن اهتمام امور منزل و مطاوعت شوهر را تلقی[۵۶] کند و نظام مطلوب

---

۵۱ خطبه بالکسر زن خواستن ۱۲ ۵۲ وازع باز دارنده یعنی زن جمیله را طالبان بسیار باشند و ضعف عقل زنان از انقیاد و فرمانبرداری نامحرمان مانع نمی شود لهذا بر فضائح اقدام کنند و بقبا و حرام راضی شوند ۱۲ ۵۳ یعنی مرد را از ناداری و مدیونی خود همیشه پیش زن محجوب سرنگون باید بود حتی که این امر باعث فساد امور زندگی گردد ۱۲ ۵۴ تسخیر فرمانبرداری کردن ۱۲ یعنی آنکه امر کننده بود یعنی شوهر مامور یعنی محکوم شود و همین است مراد از مطیع مطاع یعنی زن که مطیع بود مطاع گردد که شوهر اطاعت او نماید اوّل بصیغهٔ اسم فاعل مراد از شوهر است و دوم بصیغهٔ اسم مفعول مراد از زن است ۱۲ ۵۵ مستشعر ترسان و در دل ترسنده یعنی تامل کند که اگر من از حکم شوهر عدول کنم این محبت و شفقت شوهر از من زائل خواهد شد پس با مور خانه و اطاعت شوهر بخوبی متوجه شود ۱۲

۵۶ تلقی پیش رفتن بملاقات ۱۲

حاصل شود و اصناف کرامات دریں باب شش چیز باشد اول آنکہ او را در ہیئاتی جمیل دارد دوم آنکہ در ستر و حجاب او از غیر محارم مبالغہ عظیم نماید و چناں سازد کہ بر آثار و شمایل و آواز او ہیچ بیگانہ را وقوف نہ افتد سوم آنکہ در اوائل اسباب کدخدائی با او مشورہ کند بشرط آنکہ او را در مطاوعت خود بطمع نیفگند چہارم آنکہ دست او در تصرف اقوات بروجہ مصلحت منزل و استعمال خدم در مہمات مطلق دارد پنجم آنکہ با خویشان و اہل بیت او صلۂ رحم کند و قائق تعاون و تظاہر رعایت واجب داند ششم آنکہ چوں اثر صلاحیت و شائستگی او احساس کند زنی دیگر را بر او ایثار نکند اگرچہ بجمال و مال و نسب و اہل بیت از و شریف تر باشد چہ غیرتیکہ در طبائع زناں مرکوز بود با نقصان عقل ایشاں را بر قبائح و فضائح و دیگر افعالیکہ موجب فساد منزل و سوء مشارکت و ناخوشی عیش و عدم نظام باشد گرداند و جز ملوک را کہ غرض ایشاں از تاہل طلب نسل و عقب بسیار بود و زناں در خدمت ایشاں بمثابہ بندگان باشند دریں معنی رخصت[1] ندادہ اند و ایشاں را نیز احتراز اولی بود چہ مرد در منزل مانند دل باشد در بدن و چنانکہ یکدل منبع حیات دو بدن نتواند بود یک مرد را تنظیم دو منزل میسر نشود و اما شغل خاطر آں بود کہ خاطر زن ہمیشہ بتکفل مہمات منزل و نظر در مصالح آں و قیام بر آنچہ مقتضی معیشت بود مشغول دارد چہ نفس انسانی بر تعطیل صبر نکند و فراغت[2] از ضروریات اقتضای نظر کند در غیر ضروریات پس اگر زن از ترتیب منزل و ترتیب اولاد و تفقد مصالح خدم فارغ باشد ہمت بر چیزہائیکہ مقتضی خلل منزل بود مقصور گرداند و بتبرج و زینت بکار داشتن از جہت خروج و رفتن بنظارہا و نظر کردن بمردان بیگانہ مشغول شود تا ہم امور منزل مختل گردد و ہم شوہر را در چشم او وقعی و ہیبتی نماند بلکہ چوں مردان دیگر را بیند او را حقیر و مستصغر شمرد و ہم در اقدام بر قبائح دلیری یابد و ہم راغباں را بر طلب خود تحریص کند تا عاقبت آں بعد از اختلال معیشت و ذہاب مروت و حصول فضیحت ہلاکت و شقاوت

---

[1] یعنی ایثار یک زن بر دیگر سوا از سلاطین بدیگری رخصت نیست ۱۲

[2] فراغت فارغ شدن از کاری یعنی فارغ شدن زن از ضروریات خانہ کہ ترتیب فرزنداں و دیگر کار و بار خانہ باشد اقتضا بد نظر کند در غیر ضروریات کہ موجب فساد و بربادی خانہ باشد پس اگر مرد زن را بضروریات خانہ مشغول ندارد و او را زیں اشغال فراغت بہد نظر او بر مفاسد عظیمہ میرود ۱۲

دو جهانی بود و باید که شوهر احتراز کند در باب سیاست زن از سه چیز اوّل از فرط محبت زن که با وجود آن استیلای زن و ایثار هوای او بر مصالح خود لازم آید و اگر بمحنت محبّت او مبتلا شود از وی پوشیده دارد و چنان سازد که البته واقف نشود پس اگر نتواند که خویشتن را نگاهدارد دوا علاج جهانی را که در باب عشق فرموده اند استعمال باید کرد و بهیچ حال بدان مقام ننموده چه این آفت اقتضای فسادهای مذکور کند دوم در مصالح کلی با زن مشوره نکند و البته او را باسرار خود وقوف ندهد و مقدار مال و مایه از وی پوشیده دارد چه رایهای ناصواب و نقصان تمیز ایشان درین باب مستدعی آفات بسیار بود سوم آنکه زن را از ملاهی[1] و نظر با جانب و استماع حکایات مردان از زنانی که بدین افعال موسوم باشند باز دارد و البته راه آن باز ندهد چه این معنی مقتضی فسادهای عظیم باشد و از همه تباه تر مجالست پیره زنانی[2] باشد که بمحافل مردان رسیده باشند و حکایات آن باز گویند و در احادیث آمده است که زنان را از آموختن سورهٔ یوسف منع باید کرد که استماع امثال آن قصّه موجب انحراف ایشان باشد و از قانون عفت و از شراب هم منع کلی باید فرمود چه شراب اگرچه اندک بود اما سبب وقاحت[3] و هیجان[4] گردد و در زنان هیچ خصلت بدتر ازین دو خصلت نبود و سبیل زنان در تحرّی[5] رضای شوهران[6] و دفع افگندن خود را در چشم ایشان پنج چیز بود اوّل ملازمت عفت دوم اظهار کفایت سوم هیبت داشتن از ایشان چهارم حسن تبعل و احتراز از نشوز[7] پنجم قلت عتاب و مجامله در عشرت و حکماء گفته اند که زن شایسته تشبه نماید بمادران و دوستان و کنیزکان و زن بد تشبه نماید بجباران و دشمنان و دزدان اما تشبه زن شایسته بمادران چنان بود که قربت و حضور شوهر خواهد و غیبت او را کاره بود و رنج خود در طریق حصول مراد و رضای او احتمال کند چه مادر با فرزند همین طریق سپرد و اما تشبه او بدوستان چنان بود که بانچه شوهر بادو دهد قانع بود و او را در آنچه از وی باز دارد و بدو ندهد معذور دارد و مال خویش از وی دریغ ندارد و در اخلاق با او موافقت نماید

---

[1] ملاهی بازیها ۱۲ [2] پیره زنان فسانه دانان ۱۲ [3] وقاحت بیحیائی و شوخی و بیباکی ۱۲ [4] هیجان برخاستن و پیدا شدن ۱۲
[5] تحری سزاوار کردن و صواب جستن ۱۲ [6] یعنی معلوم یا کرده باشد و دانسته منزل کفایت او شنیده و از شوهران خالف بوده و متعلق شوهری
را با حسن وجود او نیاشند و نافرمان شوند و در لیسراو ثبات عتاب [illegible] ۱۲ [7] نشوز [illegible] نافرمانی کردن زن با شوهر و شوهر با زن ۱۲

و اما تشبه او بکنیزکان چنان بود که مانند پرستاران تذلل نماید و خدمت بشرط کند و بر تندخوئی شوهر صبر نماید و در افشای مدح و ستر عیب او کوشد و نعمت او را شکر گزارد و در آنچه موافق طبع او نبود با شوهر عتاب نکند و اما تشبه زن ناشایسته بجباران چنان بود که کسل و تعطیل را دوست دارد و فحش گوید و تجنی[۱] بسیار نماید و خشم بسیار گیرد و از آنچه موجب خوشنودی و خشم شوهر بود غافل باشد و خدم و جاریه را بسیار رنجاند اما تشبه او بدشمنان چنان بود که شوهر را حقیر شمرد و با او استخفاف کند و درشت خوئی نماید و جحود[۲] احسان او کند و از و حقد[۳] گیرد و شکایت کند و معایب او باز گوید و اما تشبه او بدزدان چنان بود که در مال او خیانت کند و بی حاجت از و سوال نماید و احسان او حقیر شمرد و در آنچه او کاره بود الحاح کند و بدروغ دوستی فرا نماید و نفع خود بر نفع او ایثار کند و کسیکه بزنے ناشایسته مبتلا شود تدبیر او طلب خلاص باشد از چه مجاورت زن بد از مجاورت سباع و افاعی بدتر باشد و اگر خلاص متعذر باشد چهار نوع حیله بر آن بکار باید داشت اول بذل مال چه حفظ نفس و مروت و عرض بهتر از حفظ مال بود و اگر مالی بسیار صرف باید کرد و خویشتن را از و باز خرید آن مال را حقیر باید شمرد دوم نشوز و بدخوئی و هجرت مضاجع[۴] بر وجهی که بفسادی ادا نکند بجا آرد سوم لطائف حیل مانند تحریض عجائز[۵] بر تنفیر او و ترغیب بشوهرے دیگر و رغبت نمودن بظاهر بدو و از مفارقت ابا کردن تا باشد که او را بمفارقت حرصی پدید آید فی الجمله استعمال انواع مسامحت[۶] و ممانعت و ترغیب و ترهیب[۷] و موجب فرقت بود لازم داند چهارم[۸] و آن بعد از عجز بود از دیگر تدبیرها آنکه او را بگذارد و سفری دور اختیار کند بشرط آنکه او را مانعی از اقدام بر فضائح نصب کرده باشد تا امید او منقطع شود و مفارقت اختیار کند و حکمای عرب گفته اند که از پنج زن حذر واجب بود حنانه[۹] منانه و انانه و کیّة القفا و خضراء الدمن اما حنانه زنے بود که او را فرزندان باشد از شوهرے

[۱] تجنی جنایت بر کسی نهادن و گناه بستن بر کسے ۱۲ [۲] جحود دیده و دانسته انکار کردن ۱۲ [۳] حقد کینه و بغض ۱۲ [۴] مضاجع جمع مضجع بالفتح خواب گاه ۱۲ [۵] عجائز جمع عجوز بمعنی پیرزن ۱۲ [۶] مسامحت آسانی و نرمی کردن ۱۲ [۷] ترهیب ترسانیدن ۱۲ [۸] ای یکس چنیں مقرر کند که آں زن را از اقدام بر فضائح مانع باشد ۱۲ [۹] حنانه بتشدید نون بمعنی رحم کننده و منانه بمعنی منت نهنده و انانه بمعنی زاری کننده و کیّة القفا بمعنی داغ پشت گردن و خضراء الدمن این صغیره مزید و وجه تسمیه آں باین اسماء از بیانیکه مؤلف در زیر هر اسم نوشته ظاهر است ۱۲

دیگر و پیوسته بحال این شوهر بر ایشان مهربانی نماید و امّا مّنانه زنی بود ممتوله که بحال خود بر شوهر منت نهد و اما انّانه زنی بود که پیشتر ازین شوهر حالی بهتر داشته باشد یا شوهری بزرگتر ازو دیده و پیوسته ازین حال و شوهر با شکایت و انین بود و اما کیّته القفا زنی بود غیر عفیفه که شوهر او از هر محفلی که غائب شود مردمان بذکر او و داغی بر قفائے آں مرد نهند و اما خضراء الدمن زنی بود جمیله از اصلی بد و او را مشابهت کرده اند بسبزهٔ مزابل[1] و کسیکه بشرائط سیاست زنان قیام نتواند نمود اولی آں بود که غرب[2] باشد و دامن از ملابست امور ایشان کشیده دارد چه فساد مخالطت[3] زنان با سوء انتقام مستتبع آفات نامتناهی بود که یکے ازاں قصد زن بود بهلاک او یا قصد دیگرے از جهت زن والله الموفق والمعین ٭

# فصل چهارم

در سیاست و تدبیر اولاد چوں فرزند بوجود آید ابتدا بتسمیهٔ او باید کرد بنامی نیکو چه اگر نامی ناموافق برو نهند مدت عمر ازاں ناخوش دل باشد پس دایه اختیار باید کرد که احمق و معلول[4] نباشد چه عادات بد و بیشتر علتها بشیر تعدی کند از دایه بفرزند ؎

زنهار که از برائے فرزند ... معلول و لئیم[5] دایه مپسند

خوئی که بشیر در بدن رفت ... آندم برود که جاں ز تن رفت

و چوں رضاع او تمام شود بتادیب و ریاضت اخلاق او مشغول باشد پیشتر ازانکه اخلاق تباه فرا گیرد چه کودک مستعد بود باخلاقِ ذمیمه میل بیشتر کند بسبب نقصانی و حاجتے که به طبیعت دارد و در تهذیب اخلاقِ او اقتدا بطبیعت باید کرد یعنی هر قوت که حدوث او در بنیهٔ کودک پیشتر بود تکمیل آں قوت مقدم باید داشت اوّل چیزی از آثار قوتِ تمیز

---

[1] مزابل جمع مزبله یعنی سبزه و سرگین دان ۱۲ [2] غرب بفتحتین مرد بے زن غربه زن بی شوهر غراب بالضم جمع هر دو ۱۲ [3] یعنی از مخالطت زنان فسادی که خیزد اگر انتقامش بد بود و غالبًا بد خواهد بود پس انجامش مستتبع آفات بیشمار خواهد گردید ۱۲ [4] تعلل بالشئی اذا تلهی به و منه علل الشئی فهما علول یعنی از بسکه بادستخره و بازی نماید ۱۲ [5] لئیم ناکس و بخیل ۱۲

که در کودک ظاهر شود حیا بود. پس نگاه باید کرد اگر حیا برو غالب بود و بیشتر اوقات سر در پیش افگنده دارد و وقاحت ننماید دلیل نجابت او بود چه نفس او از قبیح محترز است و بجمیل مائل و این علامت استعداد تادب بود و چون چنین بود عنایت بتادیب و اهتمام بحسن تربیتش زیاده باید داشت و اهمال و ترک را رخصت نداد و اول چیزی از تادیب آن بود که او را از مخالطت اضداد[۱] که مجالست و ملاعبت ایشان مقتضی افساد طبع او بود نگاه دارند چه نفس کودک ساده باشد و قبول صورت از اقران خود زودتر کند و باید که او را بر محبت کرامت تنبیه دهند خاصه کرامتی که بعقل و تمیز و دیانت استحقاق آن کسب کنند نه آنچه بمال و نسب تعلق دارد پس سنن و وظائف دین با او آموزند و او را بر مواظبت آن ترغیب کنند و بر امتناع ازان تادیب و اخیار را نزدیک او مدح گویند و اشرار را مذمت و اگر ازو جمیلی صادر شود او را محمدت گویند و اگر اندک قبیحی صادر شود بمذمت تخویف کنند و استهانت[۲] باکل و شرب و لباس فاخر در نظر او تزئین دهند و ترفع[۳] نفس از حرص بر مطاعم و مشارب و دیگر لذات و ایثار آن بر غیر در دل او شیرین گردانند و با او تقریر دهند که جامهای ملون[۴] و منقش لائق زنان بود و اهل شرف و نبالت[۵] را بجامه التفات نبود و چون بران برآید و سمع او ازان پر شود و تکرار و تذکار متواتر گردد بعادت گیرد و کسی را که ضد این معانی گوید خاصه از اتراب[۶] و اقران او را ازو دور دارند و او را از آداب بد زجر کنند که کودک در ابتدائے نشو و نما افعال قبیح بسیار کند و در اکثر احوال کذوب[۷] و حسود[۸] و سروق[۹] و نموم[۱۰] و لجوج[۱۱] بود و فضول و کید[۱۲] و اضرار بخود و دیگران ارتکاب نماید بعد ازان بتادیب و سن و تجارب

---

۱ جمع ضد بمعنی مقابل پس ضد عالم جاهل است و ضد شریف خسیس و ضد کریم بخیل و بخیل چنین پس اگر کودک را طریق تحصیل علم آموزند باید که از ملاقات جهلا باز دارند و اگر طریق شرفا آموزند بمخالطت فرومایگان رخصت ندهند و نگذارند ۱۲ ۲ استهانت بمعنی حقیر شمردن یعنی تکلف اشیا خوردنی و نوشیدنی و پوشیدنی را در نظر او حقیر گردانند ۱۲ ۳ ترفع بلندی نمودن یعنی بلند و دور داشتن ذات خود از حرص طعام و دیگر لذائذ و در دل او شیرین نمایند دادن آن طعام وغیره بدیگران در دل او شیرین گردانند ۱۲ ۴ ملون بروزن اکرم رنگارنگ کرده شده ۱۲ ۵ نبالت استاد فاضل شدن ۱۲ ۶ اتراب بالفتح همسالان و دوستان جمع ترب بالکسر ۱۲ ۷ کذوب بسیار دروغگو ۱۲ ۸ حسود بسیار حسد کننده ۱۲
۹ سروق بسیار دزدی کننده ۱۲
۱۰ نموم بسیار چغلی کننده ۱۲
۱۱ لجوج بسیار ستیزه کننده ۱۲
۱۲ کید بد اندیشیدن و کارزار نمودن ۱۲

از ایں بگردد پس باید که در طفولیت او را بداں مواخذه کنند پس تعلیم او آغاز کنند و محاسن اخبار و
اشعار که با آداب شریف ناطق بود او را حفظ دهند تا موکد آں معانی شود که در و آموخته باشد
و اوّل رجز[1] بدو دهند آنگاه قصیده و از اشعار سخیف که بذکر غزل و عشق و شرب خمر مشتمل
بود مانند اشعار امراء القیس و ابو نواس احتراز فرمایند و بداں که جماعتی حفظ آں از ظرافت پندارند
و گویند که رقتِ طبع بداں اکتساب باید کرد التفات ننمایند چه امثال ایں اشعار مفسد احداث
بود و او را بهر خلقی نیک که از و صادر شود مدح گویند و اکرام کنند و بر خلاف آں توبیخ و
تصریح فرا ننمایند که بر قبیح اقدام نموده است بلکه او را بتغافل منسوب کنند تا بر تجاسر اقدام
ننماید و اگر بر خود بپوشد پوشیده دارند و اگر معاودت کند در سر او را توبیخ نمایند و در قبح آں
فعل مبالغه کنند و از معاودت تحذیر فرمایند و از عادت گرفتن توبیخ و از مکاشفه[2] احتراز
باید کرد که موجب وقاحت شود و بر معاودت تحریص دهد که الانسان حریص علیٰ ما منع[3]
و باستماع ملامت اهانت کند و ارتکاب قبائح لذات نماید از روی تجاسر بلکه درین باب
لطائف حیل استعمال کنند و اوّل که تادیب قوت شهوی نمایند ادب طعام خوردن بیاموزند
چنانکه یاد کنیم و او را تفهیم کنند که غرض از طعام خوردن صحت بود نه لذت چه غذا مادهٔ حیات
و صحت است بمنزلهٔ ادویه که بداں مداوات جوع و عطش کنند و چنانکه دارو برای لذت
نخورند و بآرزو نخورند طعام نیز همچنیں و قدر طعام نزدیک او حقیر گردانند و صاحب شره و
شکم پرست و بسیار خوار را با و تقبیح صورت کنند و در انواع اطعمه ترغیب نکنند بلکه باقتصار
بر یک طعام مائل گردانند و اشتهای او را ضبط نمایند تا بطعام ادون اقتصار کند و
بطعام لذیذتر حرص ننماید و وقت وقت نان تهی خوردن عادت کند و ایں ادب اگرچه
از فقرا نیکو بود امّا از اغنیا نیکوتر و باید که شام[4] از چاشت مستوفی تر دهند کودک را که اگر چاشت
زیاده خورد کاهل شود و بخواب گراید و فهم او کند شود و اگر گوشتش کمتر دهند در حدت حرکت

---

[1] رجز نوعے از شعر کوتاه وزن بوزن آں مستفعلن یا مستفعلن است و خلیل گوید رجز داخل شعر نیست بلکه آں نصف بیت یا ثلث بیت است ۱۲
[2] یعنی وقت توبیخ اظهار آں قبیح نکنند زیرا که کودک از هیچ امور شوخ و بیحیا گردد و بر معاودت آں قبیح حریص شود ۱۲
[3] انسان حریص است بر چیزیکه منع کرده میشود از آں ۱۲
[4] یعنی طعام شام کاملتر و سیر خوراند ۱۲

وتیقظ و قلت بلادت و انبعاث بر نشاط و خفت نافع باشد و از حلوا و میوه[1] خوردن منع
کنند که این طعامها استحاله[2] پذیر بود و عادت او گردانند که در میان طعام آب نخورد و نبیذ
و شرابهای مسکر بهیچ وجه نه دهند تا بسن شباب نرسد چه بنفس و بدن او مضر بود و بر غضب
و تهور[3] و سرعت اقدام بر وقاحت و طیش[4] باعث گرداند و اورا بمجلس شراب خوارگان حاضر
نکنند مگر که اهل مجلس افاضل واو با باشند و از مجالست ایشان اورا منفعتی حاصل آید و از
سخنهائے زشت شنیدن و لهو و بازی و مسخرگی احتراز فرمایند و طعام نه دهند تا از وظائف
ادب فارغ نشود و تعبی تمام بدو نرسد و از هر فعلی که پوشیده کنند منع کنند چه باعث بر پوشیدن
استشعار[5] قبح بود تا بر قبیح دلیر نشود و از خواب بسیار منع کنند که آن تغلیظ ذهن و [illegible]
و فتور اعضا آرد و بروز نگذارند که بخوابد و از جامهٔ نرم و اسباب تنعم منع کنند تا درشت برآید
و بر درشتی خو کند و از خیش[6] و سرداب[7] بتابستان و پوستین و آتش بزمستان تجنب فرمایند
و رفتن و حرکت و رکوب و ریاضت عادت او گکنند و از اضدادش منع کنند و آداب
حرکت و سکون و خاستن و نشستن و سخن گفتن بدو آموزند چنانکه بعد ازین یاد کنیم و موی اورا
ترتیب نه دهند و بملابس زنان اورا زینت نکنند و انگشتری تا وقت حاجت نرسد بدو
نه دهند و از مفاخرت با اقران بپدران و مال و ملک و مآکل و ملابس منع کنند و تواضع با همه
کس و اکرام کردن با قران بدو آموزند و از تطاول بر فروتران و تعصب و طمع با قران
منع کنند و از دروغ گفتن باز دارند و نگذارند که سوگند یاد کند چه براست و چه بدروغ
چه سوگند از همه کس قبیح بود و اگر مردان[8] بزرگ را بدان حاجت افتد باری بهر وقتی کودکان
را حاجت نبود و خاموشی[9] ایثار کند و آنکه نگوید الا جواب و در پیش بزرگان باستماع

---

۱ میوه بالفتح معروف و نیز نام حلوائی است که چند میوه را در شکر انداخته می پزند ۱۲ ۲ استحاله تحلیل شدن مراد از هضم است ۱۲ ۳ تهور فرو دریدن و افتادن در چیزی بے بیباکی ۱۲ ۴ طیش سبکی و رفتن عقل ۱۲ ۵ استشعار پنهان داشتن ترس دل یعنی اگر فعلی بد را بپوشد اورا از پوشیدن منع کنند زیرا که مراد او از پوشیدن آنست که خفیه عمل بد را کرده باشد و اگر نپوشد البته سرزنش یابد و بر قبیح دلیر نشود ۱۲
۶ خیش جامه ایست که تارهائے ستبر دارد و سے بافند ۱۲ ۷ سرداب خانه تابستانی که سخت سرد بود و آن خانه را برائے سرد کردن آب راست کنند ۱۲ ۸ یعنی گاہے مردان مسن را حاجت بقسم میشود چنانچه در امور شرعیه وغیره مگر اطفال را غرضی و حاجتے بقسم نیست ۱۲
۹ یعنی خود ابتدا بسخن نکنند تا از و نپرسند آن وقت البته جواب بگوید ۱۲

مشغول بودن واز سخنِ فحش ولعنت ولغو اجتناب نمودن وسخن نیکو وجمیل وظرافت عادت گرفتن در چشم او شیرین گردانند وبر حرمت نفس خود ومعلم وهر کس که بسن ازو بزرگتر بود تحریص کنند وفرزندانِ بزرگان بدین آداب محتاج تر باشند وباید که معلم او عاقل ودیندار بود وبر ریاضت اخلاق وتخریج[1] کودکان واقف وبشیرینِ سخنی ووقار وهیبت ومروت ونظافت مشهور واز اخلاق ملوک وآداب مجالست ایشان ومکالمه با ایشان ومحاوره با هر طبقه از طبقات مردم باخبر واز اخلاق اراذل[2] وسفلگان محترز وباید که کودکان بزرگ زاده که با ادب نیکو وعادت جمیله متحلی باشند با او در مکتب بوند تا متضجر[3] نشود وآداب از ایشان فراگیرد وچون دیگر متعلمان را بیند در تعلم غبطه[4] نماید ومباهات کند وبران حریص شود وچون معلم در اثنای تادیب ضربے بتقدیم رساند از فریاد وشفاعت خواستن حذر فرمایند چه آن فعل ممالیک[5] وضعفا بود وضرب اوّل باید که اندک بود ونیک مؤلم[6] تا ازان اعتبار گیرد وبر معاودت دلیری نکند واورا منع نمایند ازان که کودکان را تعییر[7] کند مگر بقبیح یا بی ادبی وبران تحریص کنند که با کودکان بر[8] کند ومکافات جمیل بجا آورد تا سود کردن برابنای جنس خود بعادت خود گیرد وزر وسیم را در چشم او نکوهیده دارند که آفتِ زر وسیم آفتِ سموم افاعی بیشتر ست ودر وقت اجازتِ بازی کردن دهند لیکن بازی او جمیل بود وبر تعبے والمی زیادهِ مشتمل نباشد تا از تعب ادب آسوده شود وخاطر او کند نگردد وطاعت پدر ومادر ومعلم ونظر کردن بایشان بعین جلالت بعادت کنند تا از ایشان ترسد وابن ادب از همه مردم نیکو بود واز جوانان نیکوتر چه تربیت بدین قانون مقتضی محبّت فضائل واحتراز از رذائل باشد وضبط[9] کنند از شهوات ولذات وصرفِ فکر

---

۱ تخریج ادب دادن ۱۲ ۲ جمع ارذل بمعنی سفله ۱۲ ۳ ضجر بالفتح تنگدل شدن وبالفتح وکسر جیم تنگدل وهمچنین ضجور ۱۲

۴ غبطه حرصے را گویند که حریص کسے را در نعمتے دیده برای خود همان نعمت خواهد بے زائل شدن آن نعمت ازان کس واین محمود است اما حرصے که دران نیت حریص بزوال نعمت غیر وفلاح خویش بود آنرا حسد نامند وآن حرام است ۱۲

۵ ممالیک جمع مملوک بمعنی غلام ۱۲ ۶ بصیغهٔ اسم فاعل از ایلام بمعنی درد دهنده ۱۲ ۷ تعییر سرزنش ۱۲

۸ بر نیکی ۱۲ ۹ یعنی درصورت ضبط نفس از لذات ودوام فکر در ضبط نفس بسر اوقات او بر حسن حال خواهد بود وبه ثنای وصفت جمیل خواهد زیست واعدا قلیل خواهند بود وغیر ذالک ۱۲

وراں تا بمعالی امور ترقی نماید و بر حسن حال و طیب عیش و ثنای جمیل و قلت اعداد و کثرت
اصدقا از کرام و فضلای روزگار گذراند و چوں از مرتبہ کودکے بگذرد و اغراض مردمان
فہم کند او را تفہیم کنند و غرض از ثروت و ضیاع[1] و عبید و خول[2] و خیل[3] و طرح[4] فرش ترفیہ
بدن و حفظ صحت است تا معتدل المزاج بماند و در امراض و آفات نیفتد چندانکہ استعداد
و تاہب[5] دار البقا حاصل کند و با و تقریر دہند کہ مقصود لذات بدنی خلاص از آلام باشد
و راحت یافتن از تعب تا ایں قاعدہ را التزام نماید پس اگر اہل علم بود تعلم علوم بتدریجیکہ
یاد کردیم اول علم اخلاق و بعد ازاں علوم حکمت نظری آغاز کند تا آنچہ در مبدا بتقلید گرفتہ
باشد او را مبرہن شود و بر سعادتی کہ در بدو نما بی اختیار او را روزے شدہ باشد شکر گزاری
و ابتہاج نماید و اولے آں بود کہ در طبیعت کودک نظر کنند و از احوال او بطریق فراست و
کیاست اعتبار گیرند تا اہلیت و استعداد چہ صناعت و علم در و مفطور است او را باکتساب
آں نوع مشغول گردانند چہ ہمہ کس مستعد ہمہ صناعتی نبود و الا ہمہ مردمان بصناعت اشرف
مشغول شدندے و در تحت ایں تفاوت و تباین کہ در طبائع مستودع است سرے غامض
و تدبیر لطیف است کہ نظام عالم و قوام بنی آدم براں منوط تواند بود ذالک تقدیر[6] العزیز العلیم
و ہر صناعتی را مستعد بود او را بداں متوجہ گردانند چہ زود تر ثمرہ آں بیابد و بہ ہنری متحلی شود
و الا تضییع روزگار و تعطیل عمر او کردہ باشند و باید کہ در ہر فنے بر استیفای آنچہ تعلق بداں
فن دارد و از جوامع علوم و آداب تحریص کنند مانند آنکہ چوں بمثل صناعت کتابت خواہد
آموخت بر تجوید خط و تہذیب نطق و حفظ رسائل و خطب و امثال و اشعار و مناقلات و محاورات
و حکایات مستظرف و نوادر مستملح و حساب و دیوان و دیگر علوم ادبی توفر نماید و بمعرفت[7] بعضے و
اعراض از باقی قناعت نکند چہ قصور ہمت در اکتساب ہنر شنیع ترین و تباہ ترین خصال
باشد و اگر طبع کودک در اقتنای صناعتی صحیح نیابند و ادوات و آلات او مساعد نبود

---

۱ ضیاع دیہا و زمین ہائے ملکی ۱۲ ۲ خول [illegible] حشم و خدم ۱۲ ۳ خیل سواران و اسپان ۱۲ ۴ طرح گستردن و انداختن ۱۲
۵ تاہب ساختن و آمادہ شدن ۱۲ ۶ این است اندازہ غالب و دانا یعنی تقریر ہر نوع بنی آدم برای کاری معین بقدرت قادر مطلق است ۱۲
۷ سے شناختن عجیب بعضے از علوم و ہنر و اعراض از باقی علوم و ہنر خوب نیست ۱۲

او را بران تکلیف نکنند چه در فنون[1] صناعت فسحتی است بدیگرے انتقال کنند اما بشرط آنکه چون خوض و شروعی بیشتر تقدیم یابد ملازمت و ثبات را استعمال کنند و انقلاب و اضطراب ننمایند و از هنری ناآموخته بدیگرے انتقال نکنند و در اثنائے مزاولت هر فنی ریاضتے که تحریک حرارت غریزی نماید و حفظ صحت و نفی کسل و بلادت و حدت ذکا و بعث نشاط را مستلزم بود بعادت گیرند و چون صناعتے از صناعات آموخته شود او را تکسب و تعیش بدان فرمایند تا چون حلاوت اکتساب بیابد آنرا باقصی الغایت[2] برساند و در ضبط دقائق آن فضل نظری استعمال کند و نیز بر طلب معیشت و تکفل امور آن قادر و ماهر شود چه اکثر اولاد اغنیا که بثروت مغرور باشند و از صناعات و آداب محروم مانند بعد از انقلاب روزگار در ذلت و درویشی افتند و محل رحمت و شماتت دوستان و دشمنان شوند و چون کودک بضاعت اکتساب کند اولی آن بود که او را متاهل گردانند و رحل[3] او جدا سازند و ملوک فرس را رسم بوده است که فرزندان را در میانه حشم و خدم تربیت ندادندی بلکه با ثقات بطرفی فرستادندی تا بدرشتی عیش و خشونت نمودن در مآکل و ملابس برآیند[4] و از تنعم و تجمل حذر نمایند و اخبار ایشان مشهور است و در اسلام عادت رؤسای دیلم[5] نیز همین بوده است و کسی که بر ضد این معانی که یاد کرده آمد تربیت یافته باشد قبول ادب بر او دشوار بود خاصه چون سن در او اثر کند مگر[6] که بقبح سیرت عارف بود و بر کیفیت قلع عادت واقف و بران عازم و در آن مجتهد و بصحبت اخیار مایل سقراط حکیم را گفتند که چرا مجالست تو با احداث بیشتر است گفت از جهت آنکه شاخهائے تر و نازک را راست کردن صورت بندد و

---

[1] ای صناعت و هنر بسیار اند اگر طبع کودک از یک هنر منحرف شد بدیگر هنر انتقال کنند لیکن بدین شرط که چون در آموختن هنر دیگر خوض و شروع زیاده بتقدیم رساند یعنی بشوق و رغبت تمام متوجه آن باشند پس باید که در آموختن آن مداومت ثبات را بیشتر استعمال کنند و محنت و سعی زیاده نمایند تا باتمام رسد و اضطراب و انقلاب نکنند و چنان نسازند که یک هنر را گذاشته بهنر دیگر رجوع نمایند ۱۲

[2] مثلاً اگر کتابت آموخت بگویند که از کتابت نفع گیر یعنی باجرت بنویسد تا در صورت حصول نفع کتابت را باقصی الغایت و بدرجه کمال رساند ۱۲

[3] رحل بالفتح رخت و اسباب و مسکن و منزل ۱۲

[4] برآیند ای نشو و نما نمایند و بزرگ و کلان شوند ۱۲

[5] دیلم بالفتح نام زمینی است از حبش، و ترک که مردمان آنجا را موی درهم تا پیچان می باشد چون برگ بنفشه ۱۲

[6] گر آن وقت قبول ادب بر او آسان شود که بقبح سیرت خود عارف شود الخ ۱۲

چوبهای زفت که طراوت آن رفته باشد و پوست خشک کرده باستقامت نگراید اینست
سیاست پسران و در دختران همبرین نمط آنچه موافق و لائق ایشان بود استعمال باید کرد
و ایشان را در ملازمت خانه و حجاب و وقار و عفت و حیا و دیگر خصالی[1] که در باب زنان
بر شمردیم تربیت فرمود و از خواندن و نوشتن منع نمود و هنرهای[2] که از زنان محمود باشد آموخت
و چون بحد بلاغت رسند با کفوی مواصلت ساخت و چون از کیفیت تربیت اولاد فارغ
شدیم ختم این فصل بذکر ادبهائی کنیم که در اثنای سخن بشرح و تفصیل آن عده داده ایم
تا کودکان بیاموزند و بدان متحلی شوند هرچند باید که همه اصناف مردم بران مواظبت نمایند
و خویشتن را ازان مستغنی نشمرند چه تخصیص این نوع بدین فصل نه بسبب آنست که کودکان
بدان محتاج تر باشند بل بسبب آنست که ایشان آنرا قابل تر توانند بود و بر مداومت آن
قادر تر والله خیر الموفق والمعین[3] آداب سخن گفتن باید که بسیار نگوید و سخن خود قطع نکند و هر که
حکایتی بار دا بیتی کند و او بران واقف باشد وقوف خود بران اظهار نکند تا آنکس آن سخن
باتمام رساند و چیزی را که از غیر او پرسند جواب نگوید و اگر سوال از جماعتی کنند که او داخل
آن جماعت بود بر ایشان سبقت ننماید و اگر کسی بجواب مشغول شود و او بر بهتر ازان
جوابی قادر بود صبر کند تا آن سخن تمام شود پس جواب خود بگوید بر وجهی که در متقدم طعن نکند
و در محاوراتی که بحضور او میان دو کس رود خوض ننماید و اگر از و پوشیده دارند استراق سمع[4] نکند
و تا او را با خود دران مشارکت ندهند مداخلت نکند و با مهتران سخن بکنایه نگوید و آواز بلند دارد و
نه آهسته بلکه اعتدال نگاهدارد و اگر در سخن او معنی غامض[5] افتد در بیان آن بمثالهای واضح جهد
کند و الا شرط ایجاز نگاهدارد و الفاظ غریب و کنایات نامستعمل بکار ندارد و سخنی که با او تقریر
میکنند تا تمام نشود بجواب مشغول نگردد و آنچه خواهد گفت تا در خاطر مقرر نگرداند در نطق نیارد
و سخن مکرر نکند مگر که بدان محتاج شود و قلق[6] و ضجرت ننماید و فحش و شتم بر لفظ نگیرد و اگر بعبارت

---

[1] مثلاً ترسیدن از شوهر و دوست داشتن او را و خدمت او نمودن و قناعت بر آنچه او دهد ۱۲ ٭
[2] مثلاً دوختن و کشیده کشیدن و رسیدن و غیره ۱۲ [3] الله بهتر توفیق دهنده است و بهتر مددگار ۱۲ [4] یعنی پوشیده نه شنود ۱۲
[5] غامض سخن دور از فهم ۱۲ [6] قلق اضطراب یعنی وقتیکه بدان تکرار محتاج شود و حسب ضرورت با عادهٔ همان لفظ
حاجت افتد آنگاه قلق و ضجرت ننماید الخ ۱۲ ٭

از چیزی فاحش مضطر گردد بر سبیل تعریض[1] کنایه کند از آن مزاح منکر نه کند و در هر مجلسی سخن مناسب آن مجلس گوید و در اثنای سخن بدست و چشم و ابرو اشاره نکند مگر که حدیثے اقتضای اشارتی لطیف کند آنگاه آنرا بر وجه پسندیده ادا نماید و در راست و دروغ با اهل مجلس خلاف و لجاج نورزد خاصه با مهتران و سفیهان و کسیکه الحاح[2] با او مفید نبود بر و الحاح نکند و اگر در مناظره و محاورات طرف خصم را رجحان یابد بانصاف بر هر دو از مخاطبه عوام و کودکان و زنان و دیوانگان و مستان تا تواند احتراز کند و سخن باریک با کسی که فهم نکند نگوید و لطف در محاوره نگاهدارد و حرکات و افعال و اقوال هیچکس را بقبیح محاکات نکند و سخنهائے موحش نگوید و چون در پیش مهتری رود ابتدا بسخنے نکند بقال ستوده دارد و از غیبت و نمامی و بهتان و دروغ گفتن تجنب کند چنانکه بهیچ حال بر آن اقدام ننماید و با اهل آن مداخلت نکند استماع آنرا کاره باشد و باید که شنیدن او از گفتن بیشتر بود از حکیمی پرسیدند که چرا استماع تو از نطق زیاده است گفت زیرا که مرا دو گوش داده اند و یک زبان یعنی دو چند آنکه میگوئی میشنو

## آداب حرکت و سکون

باید که در رفتن سبکی ننماید و تعجیل نرود که آن علامت طیش[3] بود و در تانی[4] و ابطا نیز مبالغه نکند که آن امارت[5] کسل بود و مانند متکبران نخرامد و همچون زنان و مخنثان کتف نجنباند و از دست فرو گذاشتن و جنبانیدن هم احتراز کند و اعتدال در همه احوال نگاهدارد و چون میرود بسیار باز پس ننگرد که آن فعل اهوجان[6] بود و پیوسته سر در پیش ندارد که آن دلیل حزن و فکر غالب بود و در رکوب همچنین اعتدال نگاهدارد و چون نشیند پای فرو نکند و یک پای بر دیگر ننهد و بزانو ننشیند مگر در خدمت ملوک یا استاد یا پدر یا کسی که بمثابه این جماعه بود و سر بزانو و بر دست ننهد که آن علامت حزن یا کسل بود و گردن کج نکند و با ریش و دیگر

---

۱ تعریض بکنایه سخن گفتن و مصطلح آنکه مخاطب بکلام کسی دیگر باشد و مقصود بخطاب دیگرے باشد ۱۲

۲ الحاح مبالغه کردن در کارے ۱۲ ۳ طیش سبکسار و بے عقل شدن ۱۲

۴ تانی و ابطا هر دو درنگ کردن ۱۲ ۵ امارت بالفتح نشان و علامت امارات جمع ۱۲

۶ اهوج بالفتح احمق شتاب کار دراز بالا مرد آشفته ۱۲

اعضا بازی ننماید و انگشت در دهن و بینی نکند و از انگشت و گردن و دیگر اعضا بانگ
بیرون نیارد و از تثاوب[1] و تمطی[2] احتراز کند و آب بینی بحضور مردمان نیفگند و همچنین
آب دهن و اگر ضرورت افتد چنان کند که حاضران آواز آن نشنوند و بدست نهی و سر آستین
و دامن پاک نکند و از خدو[3] افگندن بسیار تجنب کند و چون در محفلی رود مرتبهٔ خود نگهدارد
نه بالاتر از حد خود نشیند و نه فروتر و اگر مهتر آن قوم که نشسته باشند او بود حفظ مرتبه از و ساقط
شود چه هر جا که او نشیند صدر همانجا بود و اگر غریب بود و نه بجای خود نشسته بود چون فوت
باید بجای خود آید و اگر جای خود خالی نیابد جهد مراجعت کند بی آنکه اضطرابی یا تثاقلی
از و ظاهر شود و در پیش مردمان جز روی و دست برهنه نکند و در پیش مهتران ساعد و
پای برهنه ننماید و از زانو تا ناف بهیچ حال برهنه نکند و نه در خلا و نه در حضور کسی و در پیش
مردم نخواید و به پشت نیز نخواید خاصه اگر در خواب غطیط[4] کند چه استلقا[5] موجب زیاده
شدن آن آواز بود و اگر در میان جماعتی نعاس[6] بر وی غالب شود برخیزد اگر تواند خواب را
نفی کند بحدیثی یا فکری و اگر در میان جماعتی بود و ایشان بخوابند او نیز موافقت کند
یا از نزدیک ایشان بیرون آید و بیدار آنجا مقام نکند و بجمله چنان سازد که مردمان
را از و زحمتی یا نفرتی نرسد و بر هیچکس و در هیچ محفل گرانی ننماید و اگر بعضی[7] ازین عادات
بر وی دشوار آید با خود اندیشه کند که آنچه بسبب اهمال او بوی او را لازم آید از مذمت و ملامت
زیاده از احتمال مشقت ترک آن عادات بود تا بر وی آسان شود ٭

## آداب طعام خوردن

اول دست و دهن و بینی پاک کند آنگاه بکنار خوان حاضر آید و چون بر مائده

---

[1] تثاوب خمیازه کردن و خمیازه کشیدن ١٢ [2] تمطی دراز کشیدن و رفع کسالت را ١٢ ٭
[3] خدو بالضم خای معجمه و دال مهمله و سکون واو آب دهن را گویند مزه چیزی بهم رسد ١٢ برهان [4] غطیطه آواز خرخر کردن خفته ١٢ ٭
[6] نعاس بالضم مقدمهٔ خواب و بخواب شدن ١٢ [7] یعنی اگر بعضی ازین عادات جمیل که بالا مذکور شده است بر وی دشوار آید و دلیل
قیام کردن نتواند باید که بجود فکر و تامل کند که آنچه بسبب فروگذاشت آن عادات جمیل از زحمت و ملامت بر وی لازم آید آن زیاده
بود از احتمال محنت که در ترک عادت باشد چون این فکر را وجه همت سازد البته قیام بعادات جمیل بر وی آسان
شود ١٢ [5] استلقا به پشت افتادن ١٢ ٭

بنشیند بطعام خوردن مبادرت[۱] نکند مگر که میزبان بود و دست و جامه آلوده نگرداند و بیش از سه انگشت نخورد و دهن فراخ باز نکند و لقمهٔ بزرگ بر نگیرد و زود فرو نبرد و بسیار در دهن نگاه ندارد و انگشت نه لیسد و بالوان طعام نظر نکند و طعام نبوید و نگزیند و اگر بهترین طعام اندک بود بران ولوع[۲] ننماید و آن را بر دیگران ایثار کند و سومت بر انگشت نگذارد و نان و نمک تر نگرداند و در کسی که با او هم کاسه کند ننگرد و در لقمهٔ او نظر نکند و از پیش خود خورد و آنچه بدهن برد مانند استخوان و غیر آں بر نان و سفره ننهد و اگر در لقمه استخوانی یا موئی بود چنان از دهن بیفگند که غیرے وقوف نیابد و آنچه از دیگری متنفر باید ارتکاب نکند و پیش خود چنان دارد که اگر کسی خواهد که بقیهٔ طعام او تناول کند از ان متنفر نشود و چیزی از دهان و لقمه در کاسه و بر نان نیفگند و پیش از دیگران بمدتی دست باز نگیرد بل اگر سیر شده باشد تعلل نماید تا دیگران نیز فارغ شوند و اگر آں جماعه باز گیرد او نیز باز گیرد و اگرچه گرسنه بود مگر در خانهٔ خود یا بموضعے که بیگانگان نباشند و اگر در میان طعام بآب حاجت افتد بنهیب[۳] نخورد و آواز از دهن و حلق بیرون نیارد و چون خلال کند با طرفے شود و آنچه بزبان از دندان جدا شود فرو برد و آنچه بخلال بیرون آرد بموضعی افگند که مردم نفرت نگیرند و اگر در میان جمعی بود در خلال کردن توقف نماید و چون دست شوید در پاک کردن انگشتان و اصول ناخنان جهد بلیغ کند و همچنین در تنقیهٔ لب و دندان و غرغره نکند و آب دهن در طشت نیفگند و چوں آب از دهن بریزد بدست بپوشد و در دست شستن سبقت نکند بر دیگران و اگر پیش از طعام دست شویند شاید که میزبان سبقت کند بر دیگر حاضران در دست شستن ۰

## آداب شراب خوردن

چوں در مجلس شراب حاضر شود نزدیک افضل ابنای جنس خود نشیند و از انکه در

---

۱ دلیری او سبقت یعنی میزبان را لائق است که اول خوردن شروع نماید تا حجاب از اهل محفل دور شود ۱۲ ۰

۲ ولوع بالفتح حریص شدن بچیزی و حریص ۱۲ ۰

۳ نهیب بکسر اول بر وزن فریب بمعنی ترس و بیم مراد اینجا اضطراب و عجلت است ۱۲ ۰

پهلوی کسی نشیند که بسفاهت موسوم بود احتراز کند و بحکایات ظریف و اشعار ملیح که بوقت و حال مناسبت داشته باشد مجلس خوش دارد و از ترش روئی و قبض تجنب نماید و اگر از جماعت بسال یا بمرتبه کمتر بود باستماع مشغول باشد و اگر مطرب بود در حکایات خوض[1] نکند و باید که سخن بر ندیم قطع ننماید و در همه احوال اقبال[2] بر بهتر اهل مجلس کند و استماع سخن او را باشد بی آنکه بدیگران بی التفاتی کند و باید که بهیچ حال چندان مقام نکند که مست گردد که در دین و دنیا هیچ چیز با مضرت تر از مستی نبود و چنانکه هیچ فضیلت و شرف زیاده از خردمندی و هوشیاری نباشد پس اگر ضعیف[3] شراب بود اندک خورد یا ممزوج کند یا از مجلس برخیزد و سبکتر و اگر پیش از آنکه بمقام احتیاط رسد حریفان مست شوند جهد کند تا از میان ایشان بیرون آید یا حیله آن کند که مست از میان جماعت بیرون شود و در حدیث مستان خوض نکند و بتوسط ایشان مشغول نشود مگر بخصومت انجامد آنگاه ایشان را از یکدیگر باز دارد و اگر بر شراب خوردن قادر بود و التماس زیاده بر آنچه دور میگردد کند و اصحاب را بدان تکلیف نفرماید و اگر یکی از ندما از شراب خوردن عاجز شود برو عنف نکند و اگر غثیان[4] غلبه نماید در میان مجلس آن را دافعه کند بر وجهی که اصحاب وقوف نیابند یا در حال بیرون آید و چون قی کند بمجلس معاودت نماید و میوه و ریحان از پیش یاران برندارد و نقل بسیار نخورد و هر یکی را از حریفان بتحیتی که لائق او بود مخصوص گرداند و باید که بانفراد بسبب انس و سلوت و نشاط اهل مجلس نشود چه این معنی مستدعی قلت[5] وقع بود و از مجلس بسیار برنخیزد و اگر صاحب جمالی حاضر بود درو بسیار نظر نکند اگر چه با او گستاخ باشد و با او سخن بسیار نگوید و از ارباب ملاهی التماس لحنی که طبع او بدان مائل بود نکند و چون بحدی برسد که داند برخیزد و جهد کند تا بمقام معهود خود شود و اگر نتواند بموضعی شود که از مجلس دور بود و آنجا بخوابد و تا تواند در مجلس ملوک یا کسانیکه اکفای او نباشند یا کسانی که با ایشان سابقه نیفتاده باشد حاضر نشود و اگر ضرورت افتد

[1] خوض در چیزی فکر و تامل بغور کردن ۱۲ [2] اقبال رو بچیزی آوردن ۱۲
[3] ضعیف شراب آنکه از اندک شراب خوردن نقد هوش از دست بدهد ۱۲ [4] غثیان بفتحتین بهم برآمدن دل و شوریدن دل ۱۲
[5] آداب ارذال و مسخرگان است ۱۲

زود بیرون آید و البته بمجلس سفها نرود و اگر وقتی از مستی نخالفت باشد و ندما اقتراح[1] اقامت کنند شاید که به تساکر[2] یا بحیلتی دیگر از مجلس بیرون آید اینست آنچه وعده داده بودیم از آداب و هر چند این نوع از حد حصر متجاوز باشد و بحسب اوضاع و اوقات مختلف شود اما بر عاقل فاضل که قوانین و اصول افعال جمیله ضبط کرده باشد رعایت شرایط و دقایق هر کاری بجای خویش دشوار نبود و از کلیات استنباط جزویات کردن بر او آسان شود و خود عقل حاکمی عادل است در هر باب والله اعلم بالصواب فصلی[3] که بعد از تالیف کتاب ملحق کرده شد در شهور سنه ثلاث وستین وستمائة بعد از تالیف این کتاب بود بمدت سی سال از حضرت بادشاه جهان خلد الله ملکه یکی از بزرگان جهان که در اکثر فنون فضائل بهره آمده اهل عالم است و آن مخدوم معظم ملک الامرا فی العالم جلال الدولة والدین مفخر جهان عبد العزیز النیشاپوری اعز الله انصاره وادام الله اجلاله بایں دیار رسید و این کتاب را بمطالعه همایون خود مشرف گردانید فرمود که در اثنائی ذکر فضائلی که درین کتاب موجود است ذکر فضیلتی بس بزرگ مفقود است و آن رعایت حقوق پدر و مادر است که تالی عبادت خالق است چنانکه فرموده است عز اسمه وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ[4] إِحْسَانًا بایستی که در حث بر ین فضیلت و زجر از رذیلتی که مقابل آنست یعنی عقوق[5] هم اشارتی رفته بودی محرر این کتاب هر چند بچند موضع ذکر این معنی بطریق تلویح و تعریض ایراد کرده است اما چون این فقد بجای خود بود سطری چند درین معنی بذل فصل چهارم از مقاله دوم که در سیاست و تدبیر اولاد است الحاق کرده آن اینست اما سبیل فرزندان در تحری[6] رضای پدران و مادران و وجوب رعایت حقوق ایشان بر فرزندان هر چند در تنزیل بچند موضع ذکر فرموده است درین کتاب نیز بطریق عقل از آنچه در فصل هفتم از قسم دوم از مقاله اول که مقصور است بر بیان شرف عدالت بر دیگر فضائل و شرح اقسام و احوال عدالت یاد کرده ایم معلوم شود و آن اینست که ذکر نعمتهای باری تعالی رفته است و وجوب شکر و عبادت باری آنکه مقتضای سیرت عدالت است بیان کرده چه بعد از نعمتهای باری تعالی هیچ خیر در مقابل آن

---

[1] اقتراح بی اندیشه فی الحال گفتن چیزی از کسی بتحکم درخواستن مراد از استبداد است ۱۲ [2] تساکر خود را بمستی نهادن لغیر مستی ۱۲ [3] فصلی که بعد از تالیف کتاب ملحق کرده شد ۱۲ [3] خواست رب تو که عبادت نکنید شما مگر خاص ورا ۱۲ [4] و جای دیگر فرموده ان اشکر لی ولوالدیک ۱۲ [5] عقوق بالضم نافرمانی پدر و مادر کردن ایشان را آزردن ۱۲ [6] تحری قصد کردن چیزی شایسته و سزاوار کردن و صواب جستن ۱۲ [7] یعنی اول شکر نعمت آلهی باید کرد بعد از آن شکر والدین سوای او هیچ خیر نیست که برابر نعمت آلهی تواں گفت مگر خیر مادر و پدر ۱۲

خیرات نیفتد که از پدران و مادران بفرزندان میرسد چه اولاً پدر اول سببی است از اسباب ملاصق وجود
فرزند را و بعد از آن سبب تربیت و اکمال اوست تاهم از فوائد جسمانی که به پدر متعلق است کمالات
جسمانی چون نشو و نما و تغذیه و غیر آن که اسباب بقا و کمال شخص فرزند اند می یابد و هم از تدبیر نفسانی
او کمالات نفسانی چون آداب و فرهنگ و هنر و صناعات و علوم و طریق تعیش که اسباب بقا و کمال
نفس فرزند اند حاصل میکند و بانواع تعب و مشقت و تحمل[1] اوزار[2] جمع دنیوی میکند و از جهت او
ذخیره می نهد و او را بعد از وفات خود بقائم مقامی می پسندد و ثانیاً مادر در بدو وجود مشارک و مساهم
پدر است در سببیت بایں وجه که اثری را که پدر مودی آنست مادر قابل شده است و تعب حمل نه
ماهه و مقاسات خطر ولادت و اوجاع و آلام که دران حالت باشد کشیده و هم سبب اقرب است
در رسانیدن قوت[3] بفرزند که ماده حیات اوست و مباشرت تربیت جسمانی بجذب منافع باو و دفع مضار
از و مدتی مدید شده و از فرط اشفاق و حفاوت[4] حیات او را بر حیات خود ترجیح داده پس عدالت چنان
اقتضا کند که بعد از ادای حقوق خالق هیچ فضیلت زیاده تر از رعایت حقوق پدر و مادر و شکر نعمتهای
ایشان و تحصیل مرضات[6] ایشان نباشد و لوجهی این قسم از قسم اول برعایت اولی است چه خالق
از مکافات نعمتهای خود مستغنی است و پدر و مادر بدان محتاج اند و همه روزگار فرزند را تا بخدمت حق
گذاری ایشان قیام نماید منتظر و مترصد الیست علت[7] مقارنت احسان والدین باعتراف بوحدانیت
والتزام عبادت و غرض از حث[8] اصحاب شرائع برین معنی آنست که تا اکتساب این فضیلت کنند
و رعایت حقوق پدر و مادر بسه چیز باشد اول دوستی خالص ایشان بدل و تحری رضای ایشان
بقول و عمل مانند تعظیم و طاعت و خدمت و سخن نرم و تواضع و امثال آن در هرچه مودی نباشد
بمخالفت رضای باری تعالیٰ یا بخللی محذور و عنه و در انچه مودی نباشد بیکی از آن مخالفت بر سبیل
مجامله کردن نه بر سبیل مکاشفه[9] و منازعه دوم مساعدت با ایشان در مقتنیات پیش از طلب بی شائبه
منت و طلب عوض بقدر امکان مادام که مودی نباشد بمحذوری بزرگ که احتراز از آن واجب باشد
سوم اظهار خیرخواهی ایشان در سر و علانیه بدنیا و آخرت و محافظت وصایا و اعمال بِرّ[10] که بآن هدایت

---

[1] تحمل بار بر داشتن و بر خود رنج نهادن ۱۲ [2] اوزار آلات و سلاح ۱۲ [3] اول قوت که بفرزند میرساند خون بدن اوست ۱۲
[4] حفاوت مهربانی و آشکارا کردن شادی ۱۲ [6] مرضات بالفتح خوشنود شدن و پسندیدن ۱۲ [7] علت مقارنت یعنی جائیکه اقرار
بتوحید و التزام عبادت حق مذکور است مقارن او احسان بوالدین هم مذکور است ۱۲ [8] حث ترغیب تحریک ۱۲ [9] مکاشفه باکسی جنگ کردن
و دشمنی آشکارا کردن ۱۲ [10] بِرّ بالکسر تشدید بدر را نیک ۱۲

کرده باشند چه حال حیات ایشان و چه بعد از ممات ایشان و بسببی که در فصل دوم از مقالهٔ سوم که مقرر است بر ذکر فضیلت محبت بیان خواهد رفت و آن اینست که محبت پدر و مادر و فرزندان را محبتی طبیعی است و محبت فرزندان ایشان را محبتی ارادی و باین سبب در شرائع اولاد را باحسان با آبا و امهات زیاده از ان فرموده اند که آبا و امهات را باحسان با ایشان فرق میان حقوق پدران و حقوق مادران از انچه گفتیم معلوم شود چه حقوق پدر روحانی تر است و باین سبب فرزندان را تنبیه بران بعد از تعقل[1] حاصل آید و حقوق مادر جسمانی تر و باین سبب هم در اول[2] احساس فرزندان آنرا فهم کنند و بمادران میل زیاده نمایند و باین قضیه ادای حقوق پدران ببذل طاعت و ذکر خیر و دعا و ثنا که روحانی تر است زیاده باید و ادای حقوق مادران ببذل و ایثار اسباب تعیش و انواع احسان که جسمانی تر باشد زیاده باید و اما عقوق[3] که رذیلتی است مقابل این فضیلت هم از سه نوع باشد اول ایذای پدران و مادران بنقصان محبت یا باقوال و افعال بانچه مودی باشد ببعضی از ان مانند تحقیر و سفاهت و تشنیع و غیر آن دوم بخل و مناقشه[4] با ایشان در اموال و اسباب تعیش یا بذل یا طلب عوض یا مشوب بمنت یا گران شمردن احسانی که با ایشان رود سوم اهانت ایشان بی شفقتی نمودن در نهان یا آشکارا در حال حیات یا بعد از ممات و خوار داشتن نصائح و وصایای ایشان و همچنانکه احسان بوالدین تالی[5] صحت عقیده است عقوق نیز تالی فساد عقیده است و کسانیکه بمثابهٔ پدران باشند مانند استاد و اجداد و اعمام و اخوال و برادران بزرگتر و دوستان حقیقی پدران و مادران هم بمثابهٔ ایشان باشند در وجوب رعایت حرمت ایشان و بذل معاونت در اوقات احتیاج و احتراز از انچه مودی باشد بکراهت ایشان و از دیگر فصول این کتاب که در بیان کیفیت معاشرت با صناف خلق گفته آید بر مقاصد این باب اطلاع تمام حاصل گردد انشاء الله تعالی و هو ولی التوفیق ٭

سه ۱ ای در وقت حصول علم و عقل و اخلاق حمیده که قوت روح اند ۱۲ ٭
سه ۲ ای در وقت شیر دادن و غذا دادن و چرکین شستن وغیره که لذت جسمانی اند ۱۲ ٭
سه ۳ عقوق بالضم نافرمانی پدر و مادر کردن و ایشان را آزردن ۱۲ ٭
سه ۴ مناقشه با کسی دور و دراز گرفتن بهنر در حساب ۱۲ ٭
سه ۵ تالی از پی آمدن و صحت عقیده مراد از طاعت الٰهی است ۱۲ ٭

# فصل پنجم

در سیاست خدم و عبید بباید دانست که خدم و عبید در منزل بمنزلهٔ دست و پا و جوارح دیگر باشند از بدن چه کسیکه بجهت غیر تکفل امری کند که باعانت دست دران حاجت افتد قائم مقام دست آن غیر بوده باشد و کسیکه سعی کند در کاریکه قدم را دران کار رنجه باید کرد و مشقت قدم کفایت کرده باشد و کسی که بچشم نگاهدارد چیزی را که نظر دران صرف باید کرد زحمتی از بصر بازداشته باشد و اگر نه وجود این طائفه بود ابواب راحت مسدود گردد و بتوسط قیام و قعود متواتر و حرکات و سکنات مختلف و اقبال و ادبار متوالی که مقتضی تعب ابدان و سقوط هیبت و ذهاب وقار باشد بمهمات قیام توان نمود پس باید که بر وجود این جماعه شکرگزاری بشرط بجا آرند و ایشان را ودائع خدای تعالی شمرند و انواع رفق و مدارات و لطف و مواسات در استعمال ایشان بکار دارند چه این صنف مردم را نیز ملال[1] و کلال[2] و فتور[3] و ماندگی باعضا و جوارح راه یابد و دواعی حاجات و ارادات در طبائع ایشان مرکوز بود پس دقیقهٔ انصاف و عدالت رعایت باید کرد و از تعسف و جور اجتناب نمود تا سیاست خدای تعالی بتقدیم رسانیده باشد و شکر نعمت او گزارده و طریق اتخاذ خدم آن بود که بعد از معرفت و تجربهٔ تمام و وقوف بر احوال کسی او را استخدام[4] کنند اگر میسر نشود بفراست و حدس و تفهم استعانت نمایند و از ارباب صور متفاوت و خلقتهاے مختلف تحاشی واجب دانند که در اغلب احوال خلق تابع خلق افتد و در امثال فرس آمده که نیکوترین چیزی از زشت صورت او بود و در خبر آمده است که اُطْلُبُوا الْخَيْرَ عِنْدَ حِسَانِ[5] الْوُجُوْهِ و از معلولان چون اعور و اعرج و ابرص و مانند ایشان تجنب باید نمود و بر صاحب کیاست و دها اعتماد کردن از احتیاط دور باشد چه بسیار بود که ربی

---

[1] ملال دلگیری ۱۲ [2] کلال ماندگی ۱۲ [3] فتور سستی و شکستگی ۱۲

[4] استخدام خدمت گرفتن ۱۲ [5] حسان بالکسر جمع حسن بفتحتین بمعنی خوبی و وجوه جمع وجه بمعنی روے و درین مقام اضافت صفت بسوی موصوف است یعنی طلب کنید نیکی را از نزد خوبصورتان ۱۲

دیگر و احتیال با این دو خصلت مقارن افتد و حیا[1] و عقل اندک بر شهامت بسیار که با وقاحت بود اختیار باید کرد چه حیا بهترین خصلتهاست درین باب و چون خادم میسر شود او را بصناعتی که بصلاحیت آن موسوم باشد مشغول گردانند و امور او را مکفی نمایند و از کاری بکاری و صناعتی بصناعتی تحویل نفرمایند بل بر آنچه طبع او بدان مائل بود و آلات آن او را حاصل قناعت کنند چه هر طبیعتی را با صناعتی خاص خاصیتی بود و اگر ازین قانون مجاوزت کنند مانند آن کس باشد که با اسپ حرث نماید و گاو را دویدن فرماید و چون بکاری انکار خواهد کرد نشاید که انکار او عین صرف[2] باشد از آن کار چه این فعل تنگدلان و بی صبران باشد و هرگاه که صرف کند بدلی بهتر محتاج گردد و حکم بدل همین حکم بود تا از منفعت خدمت محروم ماند و در دل خدم باید که مقرر کرده باشد که ایشان را بمفارقت او طریقی و سبیلی نخواهد بود بهیچ وجه و سبب تا هم بمروت نزدیک باشد و هم بوفا و کرم لائق و هم خادم شرط شفقت و هواداری و متابعت و احتیاط بجا آورد چه این افعال آنگاه از و صادر شود که خود را در نعمت و مال مخدوم شریک و مساهم شناسد و از عزل و صرف ایمن بود و چون تصور کند که صاحب او ضعیف رائی و واهی[3] همت است و بهر گناهی او را دور خواهد کرد خویشتن را در خدمت او عاریتی شمرد و مقام او مانند مقام راهگذریان بود نه در هیچ کار اندیشه کند و نه شرط شفقت نگاهدارد بلکه همت بر ادخار و جمع از جهت روز مفارقت و جفای سید مقصور دارد و اصل بزرگ در خدمت خدم آن بود که باعث ایشان بران محبت بود نه ضرورت و رجا و خوف تا خدمت ناصحان کنند نه خدمت بندگان و باید که اخلال نکند بامور معاش خدم از مآکل و ملابس و غیر آن بهیچ وجه بلکه آنرا بر مالا بد خود مقدم دارد و ازاحت[4] علت ایشان در جملگی ما یحتاج بتقدیم رساند و ایشان را اوقات راحت و آسایش تعیین کند و چنان سازد که اقدام بر اعمالی که بدیشان مفوض

---

[1] ای خادمی که اندک حیا و عقل دارد اختیار باید کرد و خادمی که شهامت بسیار دارد و حیا و عقل هیچ ندارد آنرا قبول نباید کرد زیرا که حیا برای خادم از همه خصائل بهتر است ۱۲ [2] صرف بمعنی انحراف نمودن و معزول کردن یعنی اگر خادم از یک کار انکار کند نشاید فهمید که انکار او عین انحراف باشد از آن کار چه این فهمیدن فعل تنگدلان و بی صبران باشد پس او را از آن کار ممنوع و معزول نسازد و هرگاه که صرف کند یعنی او را از آن کار معزول سازد و بدلی بهتر محتاج گردد یعنی خادمی دیگر که بهتر از وی باشد محتاج گردد و حکم بدل همین حکم بود یعنی تا خادم دیگر نیز همین سلوک ورزد هر آئینه از فواید خدمت محروم ماند ۱۲ [3] واهی سست و گمراه ۱۲ [4] ازاحت دور کردن ۱۲

بود از روی نشاط و وجد[1] کنند نه از سر ملالت و کسل و اصلاح خدم را مراتب نگاه باید داشت و انواع تادیب و تقویم بحسب اصناف جنایات[2] و جرائم استعمال فرمود و طریق عفو را بکلی مسدود نباید گردانید و کسیکه بعد از توبه مراجعت بگناه کند او را چاشنی عقوبت باید چشانید و تشدیدی بتقدیم رسانید و از رشد او نومیدی ننمود ما دام که قید حیا برنگرفته باشد و باصرار و وقاحت معترف نشده و چون بجنایتے فاحش و گناہے زشت که ابقا[3] بران مذموم بود ملوث گردد و بتادیب و تهذیب قابل اصلاح نخواهد بود صواب آن بود که بزودی او را نفی کنند والا بمجاورت او دیگر خدم تباه شوند و فساد از و بدیگران تعدی کند و بنده از آزاد اولی بود استخدام را چه بنده بقبول طاعت سید و تادب باخلاق و آداب او مائل تر باشد و از مفارقت نومید تر و از بندگان اختیار باید کرد خدمت نفس را آنکه عاقل تر و مجرب تر و سخنگوی تر و باحیا تر و با دیانت تر باشد و تجارت را آنکه عفیف تر و کافی تر و کسوب تر بود و عمارت عقار[4] را آنکه قوی تر و جلد تر و کارکن تر بود و رعی[5] چهارپای را آنکه قوی دل تر و بلند آواز تر و کم خواب تر بود و اصناف بندگان بحسب طبیعت سه اند اول حر بطبع دوم عبد بالطبع سوم عبد شهوت اول را بمنزلهٔ اولاد باید داشت و بر تعلم ادب صالح تحریص فرمود دوم را بمنزلهٔ دواب[6] و مواشی[7] استعمال باید کرد و مرتاض گردانید سوم را بقدر حاجت بمشتهی می باید رسانید و باستهانت و استخفاف کار فرمود و از اصناف امم عرب بنطق و فصاحت و دها ممتاز باشند اما بجفای طبع و قوت شهوت موسوم و عجم بعقل و کیاست و نظافت و زیرکی ممتاز باشند اما باحتیال و حرص موسوم و روم بوفا و امانت و تودد و کفایت ممتاز باشند اما ببخل و لوم موسوم و هند بقوت حس و حدس و فهم ممتاز باشند اما بعجب و بدنیتی و مکر و انفعال موسوم و ترک بشجاعت و خدمت شایسته و حسن منظر ممتاز باشند اما بغدر و قساوت و بے حفاظی موسوم اینست تمامی سخن درین باب والله اعلم بالصواب ٭

---

[1] وجد درستی ۱۲ [2] گناہاں ۱۲ [3] ابقا باقی داشتن ۱۲ ٭
[4] عقار بالفتح زمین ملکی و دیه و آب و درخت خرما و اسباب خانه [5] رعی بالفتح چریدن و چرانیدن ۱۲ ٭
[6] دواب جمع دابه بمعنی رونده بر زمین و چارپایہاے سواری ۱۲ ٭
[7] مواشی جمع ماشیه بمعنی مال ناطق مثل گاؤ و گوسپند ۱۲ ٭

# مقالۂ سوم

## در سیاست مُدُن و آن ہشت فصل است

## فصل اوّل

در سبب احتیاجِ خلق بتمدن و شرحِ ماہیّت و فضیلتِ ایں نوعِ علم پیش ازیں گفتہ ایم کہ ہر موجودی را کمالی است و کمالِ بعضی موجودات در فطرت با وجود مقارن افتادہ است و کمالِ بعضے از وجود متاخر مثالِ صنفِ اول اجرامِ سماوی و مثالِ صنفِ دوم مرکباتِ[1] ارضی و ہر چہ کمالِ او از وجودِ او متاخر بود ہر آینہ او را حرکتے بود از نقصان بکمال و آں حرکت بمعونتِ اسبابے کہ بعضے مکملات باشند و بعضے معدات نتواند بود اما مکملات مانند صورتہا ئیکہ از واہب الصور فائض شود بطریق تعاقب[2] بر نطفہ تا از حدِ نطفگی بکمال انسانی برسد و اما معدّات مانند غذا کہ باضافت[3] مادہ شود تا تما بلغایتیکہ[4] ممکن بود برسد و معونت در اصل بر سہ وجہ بود اوّل آنکہ معین جزوی گردد از اں چیز کہ بمعونت محتاج بود و ایں معونت مادہ بود دوم[5] آنکہ معین متوسط شود میانِ آں چیز کہ بمعونت محتاج بود و میانِ فعل او و ایں معونت آلہ بود سوم آنکہ معین را بسرِ خود فعلی بود کہ آں فعل نسبت باں چیز کہ بمعونت[6] محتاج بود کمالی باشد و ایں معونت خدمت بود و ایں صنف بدو قسم شود اوّل آنچہ معونت بالذات کند یعنی غایتِ[7] فعلِ او نفسِ معونت بود دوم آنچہ

---

[1] مانند جمادات و نباتات و حیوانات و انسان کہ کمال ایشاں بعد از موجود بودن وجود بتدریج نظام میگیرد ۱۲ [2] مثلاً نطفہ و از اں علق و از اں مضغہ و از اں پیہ و از اں استخوان و رگ و مغز و گوشت و پوست کہ وجود بی اینہا کمال صوری نمیگیرد و بعد از اں عقل و حواس باطن و ظاہر و ادراک و حدس کہ کمال معنوی و بے اینہا ممکن نیست پس ایں ہمہ اسباب اجزای وجود اند و صورت ہداں جزو لیعت لا ینفک کہ بتدریج بایں کمال میرسد ۱۲ [3] چوں غذا میخورد مقوی وجود میشود و ازاں گوشت و پوست و استخوان و مغز وغیرہ نشو و تمامی یابد و حکم مادہ پیدا میکند ۱۲

[4] از طفلی بجوانی و از جوانی بہ پیری ۱۲ [5] اگر آب نباشد غذا تحلیل نشود و قوت غاذیہ در رسانیدن غذا باعضا معطل گردد ۱۲

[6] یعنی خادم کہ خدمت مخدوم میکند آں خدمت کمال او باشد ۱۲

[7] ای غرض خادم از خدمت نفس خدمت بود نہ چیزے دیگر مانند خدمت غلام و آقا ۱۲

معونت[1] بالعرض کند یعنی فعل او راغایتی دیگر بود و معونت بہ تبعیت حاصل آید مثال[2] معونتِ مادہ معونتِ نبات حیوانی را کہ از و غذا یابد و مثالِ معونتِ آلہ معونتِ آب قوتِ غاذیہ را در رسانیدنِ غذا باعضا و مثالِ معونتِ خدمت بالذات معونتِ مملوک مالک را و مثالِ معونتِ خدمت بالعرض معونتِ شبان رمہ را و حکیم ثانی ابونصر فارابی کہ اکثر ایں مقال منقول از اقوال و نکت اوست گوید کہ افاعی خادم عناصر اند بالذات چہ ایشاں را در لسع[3] حیوانات کہ موجبِ انحلالِ ترکیب ایشاں است نفعے نیست و سباع خادم اند بالعرض کہ غرض ایشاں از افتراس[4] نفعِ خویش است و انحلال باعناصر بہ تبعیت لازم آید و بعد از تقریر ایں مقدمہ گوئیم کہ عناصر و نبات و حیوان ہر سہ معونتِ نوعِ انسان کنند ہم بطریق[5] مادہ و ہم بطریق آلہ و ہم بطریق خدمت و انسان معونتِ ایشاں نکند الا بطریق ثالث و بالعرض چہ او شریف تر است و ایشاں خسیس تر و اخس شاید کہ ہم خدمتِ اخس کند و ہم خدمتِ اشرف اما اشرف نشاید کہ خدمت کند مگر مثل خویش را و انسان معونت نوعِ خود کند بطریقِ خدمت نہ بطریقِ مادہ و نہ بطریق آلہ و بطریق مادہ خود معونت ہیچ چیز نتواند کرد از روئے انسانی چہ از آں روے جوہری مجرد است و ہمچنانکہ انسان بعناصر و مرکبات محتاج است تا بہر[6] نوع معونت او دہند بنوع خود نیز محتاج است تا بطریق خدمت یکدیگر را معاونت کنند و حیوانات بطبائع و نبات محتاج اند اما احتیاج ایشاں بنوع خود مختلف باشد چہ بعضے از حیوانات مانند حیوانات تولدی و مانند بیشتر حیوانات آب کہ در توالد با جتماع نر و مادہ محتاج نباشند بمعاونت یکدیگر توانند بود و ایشاں را

---

[1] معونت مثلاً شبان رمہ را برائے شیر یا اجرت خدمت کند ہمچنیں نوکر خدمت آقا ۱۲ [2] ای ترکیب وجود حیوانات از عناصر جزو نیست کہ بعد از انحلال ترکیب بکل خود مراجعت نمایند یعنی آب در کرہ مائی کہ اصل اوست و آتش در کرہ اثیر و باد در کرہ ہوائی و خاک در کرہ خاکی مخلوط میشود پس مارکہ حیوانات را می گزد ہیچ لذت نمی یابد و بالذات خادم عناصر است کہ از گزیدن انحلال ترکیب واقع میشود و جزو بکل خود میرسد و سباع را در گزیدن مقصود نیست کہ او گوشت میخورد پس او خادم عناصر بالعرض است کہ مقصود او از خوردن گوشت است نہ داخل کردن جزو عنصر بکل او ۱۲

[3] لسع بالفتح گزیدن مار و کژدم و کیک ۱۲ [4] افتراس گردن شکستن و کشتن ۱۲

[5] زیرا کہ عناصر مادۂ وجود است و نبات واسطۂ حیات کہ از و غذا میشود و حیوان خادم کہ بر و سواری میکنند و کار دیگر میگیرند ۱۲

[6] ای بطریق مادہ و آلہ و خدمت ۱۲

از اجتماع فایده صورت نه بندد و بعضی دیگر مانند اکثر حیوانات توالدی در حفظ نوع اشخاص
نر و ماده را بیکدیگر احتیاج بود و در حفظ شخص بعد از تربیت بمعاونت و جمعیت محتاج نباشند
پس اجتماع ایشان در وقت سفاد[1] بود و در ایام نما و بعد ازاں ہر یکے علیحدہ بکار خویش
مشغول شود و بعضی دیگر مانند نحل و نمل و چند صنف از طیور بمعاونت و اجتماع محتاج باشند
ہم در حفظ شخص و ہم در حفظ نوع و اما نباتات را بعناصر و معدنیات[2] احتیاج بود بہر سہ نوع
بمادۂ خود ظاہر است و بآلہ مانند احتیاج تخم بچیزے کہ او را پوشیدہ دارد و از آفت سرما
و گرما مصئون تا بروید و بخدمت مانند احتیاج آں بکوبہائی کہ بر منافع مشتمل باشند و نباتات
را بیکدیگر احتیاج بود در حفظ نوع مانند درخت خرما کہ مادہ بے نر بار نگیرد و اما در حفظ
شخص بیکدیگر محتاج نباشند مگر بنادر مانند درخت قرع کہ تا او را مستندی نباشد وجود او در
معرض تلف باشد و ہمچنیں درخت انگور وغیرہ و مرکبات بعناصر محتاج بوند بہر سہ نوع و باشد
کہ دریں مراتب چہارگانہ یعنی عناصر و معادن و نبات و حیوان بعضی خدمت بعضی کنند کہ
در رتبہ ازو متاخر بود چنانکہ در افاعی گفتیم اما ازاں روی آں چیز خسیس تر بود فی الجملہ غرض
ازیں تفصیل آنست کہ نوع انسان را کہ اشرف موجودات عالم است بمعونت دیگر انواع[3]
و معاونت نوع خود حاجت است ہم در بقائے شخص و ہم در بقائی نوع اما بیان آنکہ با انواع
دیگر محتاج است خود ظاہر است و دریں مقام باستکشاف آں زیادہ احتیاجی نہ و اما بیان
آنکہ بمعاونت نوع خود محتاج است آنست کہ اگر ہر شخصے را بترتیب غذا و لباس و مسکن و
سلاح خود مشغول بایستے بود تا اوّل ادوات درودگری و آہنگری بدست آوردی و بداں
ادوات و آلات زراعت و حصاد[4] و طحن[5] و عجن[6] و غزل[7] و نسج[8] و دیگر حرفہا و صناعتہا مہیّا کردے

---

۱ سفاد بالکسر برجستن نر بر مادہ ۱۲ ۲ معدن بکسر دال کان زر و جواہر و مکان و اصل و مرکز ہر چیز و جائی باش تابستان و زمستان ۱۲
۳ ای عناصر و معدنیات و نباتات و حیوانات و ہر واحد بمعونت انسان مصروف است ہم بمادہ و ہم بآلہ و ہم بخدمت بیان معونت عناصر بمادۂ خود ظاہر است کہ انسان از دو وجود یافتہ تا بہ مانند آتش در پختن طعام و باد در افروختن آتش و آب در گداختن غلہ و نمک کہ ایں ہمہ درو واقع است و معنی آلہ آنکہ بوسیلۂ آں بچیزے میتواں رسید پس بوسیلۂ ایں چہار چیز طعام حاصل میشود اما بخدمت مانند حرارت آتش غریزی در پختن طعام بعد از خوردن و رطوبت آب در رسانیدن غذا باعضا و یبوست خاک در ہضم نمودن و اعتدال ہوا در استقامت مزاج و ہمچنیں معونت معدنیات و نباتات و حیوانات بہر سہ طور مذکور چنانچہ در علم طبیعی بتفصیل مذکور است ۱۲
۴ حصاد درودن ۱۲ ۵ طحن آرد کردن ۱۲ ۶ عجن خمیر کردن ۱۲ ۷ غزل ریسیدن ۱۲ ۸ نسج بافتن ۱۲

پس بدین جهات مشغول شدی بقای او بی غذا بدین مدت اشتغال موزّع[۱] گردیدے براداے حقوق یکے ازین جمله قادر نبودی اما چون یکدیگر را معاونت کنند و هریک بعضی ازین مهمات زیاده از قدر کفاف خود قیام نمایند و باعطای قدر زیاده واخذ بدل از عمل دیگران قانون عدالت در معامله نگاه دارند اسباب معیشت دست فراهم دهد و تعاقب شخص و بقای نوع میسّر و منظوم گردد چنانکه هست و همانا اشاره بدین معنی باشد آنچه در احادیث گویند که آدم علیه السّلام چون بدنیا آمد و غذا طلب کرد و او را هزار کار ببایست کرد تا نان پخته شد و هزار و یکم آن بود که نان سرد گردد انگه بخورد و در عبارت حکما همین معنی یافته میشود برین وجه که هزار شخص کارکن بباید تا یک لقمه در دهن توان نهاد و چون مدار کار انسان بر معاونت یکدیگر است و معاونت بران وجه صورت می بندد که بمهمات یکدیگر[۲] بتکافی و تساوی قیام نمایند پس اختلاف صناعات که از اختلاف عزائم صادر شود مقتضی نظام بود چه اگر همه نوع بریک صناعت توارد نمودندی محذور[۳] اوّل باز آمدی ازین جهت حکمت الٰهی اقتضای تباین همم و آراے ایشان کرد تا هر یکی بشغلی دیگر رغبت نمایند بعضی[۴] شریف و برخی خسیس و در مباشرت آن خرسند و خوشدل باشند و همچنین احوال ایشان در توانگری و درویشی و کیاست و بلادت مختلف تقدیر کرد که اگر همه توانگر باشند یکدیگر را خدمت نکنند و اگر همه درویش باشند همچنین در اوّل از جهت بی نیازی از یکدیگر و در دوم از جهت عدم قدرت براداى عوض خدمت یکدیگر و چون صناعات در شرف و خساست مختلف بود اگر همه در قوت تمیز متساوی باشند یک نوع اختیار کنند و دیگر انواع معطل ماند و مطلوب حاصل نیاید اینست آنچه حکما گفته اند لو تساوی[۵] الناس لهلکوا جمیعاً و لیکن چون بعضی بتدبیر صائب ممتاز باشند و برخی بفضل قوت و جمعی بشوکت تمام و گروهی

---

[۱] موزع تقسیم پراگنده ۱۲ [۲] چون یکے بدیگرے هنر خود دهد آن دیگر تکافی و تساوی از هنر یا از زر نماید ۱۲

[۳] محذور آنچه ازان ترسیده شود یعنی اگر همه نوع انسان یک قسم صنعت اختیار میکردند در حصول نان لقماے او متعذر بودے چه یک کس را هزار کار بایستی کرد تا نان بلب رسیدے ۱۲ [۴] مثلاً بافنده جامه با صناع صناعتی پیش فقرا آرد عوض او از کجا بدهد پس انتظام نماند و همچنین اگر همه توانگر باشند کسی خدمت کسی نکنند و همچنین اگر همه اهل کیاست شوند یا اهل بلادت بود پس احتیاج کسے بکسے نماند و عالم فنا شود ۱۲

[۵] یعنی اگر برابر می شدند مردمان هر آئینه هلاک می شدند همه ها ۱۲

بقدرِ کفایت و قومی از تمیز و عقل خالی بمثابهٔ ادوات و آلات اہل تمیز را ہمہ کار ہا بریں وجہ کہ
مشاہدہ می افتد مقدر گردد و از قیامِ ہر یک بمہم خویش قوامِ عالم و نظامِ معیشتِ بنی آدم بفعل آید
و چوں وجودِ نوع بی معاونت صورت نمی بندد و معاونت بی اجتماع[1] محال است پس نوعِ انسان
بالطبع محتاج بود باجتماع و ایں نوع اجتماع را کہ شرح دادیم تمدن خوانند و تمدن مشتق از مدینہ بود
و مدینہ موضعِ اجتماعِ اشخاصی بود کہ بانواعِ حرفتہا و صناعتہا تعاونیکہ سببِ تعیش بود میکنند و چنانکہ
در حکمتِ منزلی گفتیم کہ غرض از منزل نہ مسکن است بل اجتماعِ اہلِ مسکن است بر وجہی خاص
اینجا نیز غرض از مدینہ مسکنِ اہلِ مدینہ است بل جمعیتی مخصوص است میان اہلِ مدینہ اینست
معنیِ آنچہ حکما گفتہ اند الانسان مدنی بالطبع یعنی محتاج بالطبع الی الاجتماع المسمی بالتمدن و چوں دواعی
افعالِ مردمان مختلف است و توجہ حرکاتِ ایشاں بغایات متنوع مثلاً قصد یکے بتحصیل لذتی
و قصدِ دیگری باقتنای کرامتی پس اگر ایشاں را باطبائعِ ایشاں گذارند تعاونِ ایشاں صورت نہ بندد
چہ متغلب ہمہ را بندۂ خود گرداند و حریص ہمہ مقتنیات خود را خواہد و چوں تنازع در میان افتد
بافنا و افساد یکدیگر مشغول شوند پس بضرورت نوعی از تدبیر باید کرد کہ ہر یکے را بمنزلتی کہ مستحق
آں باشد قانع گرداند و بحقِ خویش رساند و دستِ ہر یکی از تعدی و تصرف در حقوقِ دیگراں کوتاہ
کند و بشغلی کہ متکفلِ آں بود از امورِ تعاون مشغول شود و ایں تدبیر را سیاست خوانند و چنانکہ
در مقالۂ اول در بابِ عدالت گفتیم کہ در سیاست بناموس[2] و حاکم و دینار احتیاج باشد پس
اگر ایں[3] تدبیر بر وفقِ وجوب و قاعدۂ حکمت اتفاق افتد و مودی بود بکمالے کہ در نوع و اشخاص
بقوہ است آنرا سیاستِ الٰہی گویند و الا بچیزی دیگر کہ سببِ آں سیاست بود و اضافت کنند
و حکیم ارسطاطالیس اقسامِ سیاساتِ بسیطہ چہار نہادہ است اول سیاستِ ملک دوم سیاستِ
غلبہ سوم سیاستِ کرامت چہارم سیاستِ جماعت اما سیاستِ ملک تدبیرِ جماعت بود
بر وجہی کہ ایشاں را فضائل[4] حاصل آید و آنرا سیاستِ فضلا گویند و اما سیاستِ غلبہ تدبیرِ امور

---

[1] اجتماع یعنی یکجا شدن جماعۂ مختلف الصناعہ ۱۲ [2] ناموس شریعت ۱۲ [3] ای اگر تدبیر ملک باتصاف و عدالت و عفت کہ اخلاقِ افضلے اند و قربِ الٰہی بتوسط ایں خصال بغایت نزدیک و ریاضتِ عظیمے در ضمنِ آں مندرج است واقع شود ایں را سیاستِ الٰہی گویند و اگر چیزے دیگر سببِ ایں فضیلت باشد کہ بوسیلۂ آں بدیں مراتبِ بلند تواں رسید او را اضافت گویند چوں توجہ نمودن بر احوالِ خلق و از نیک و بد خبر داشتن ۱۲ [4] فضائلِ علم و حکمت وغیرہ ۱۲

اخسا[1] بود و آنرا سیاستِ خساست گویند و اما سیاستِ کرامت تدبیر جماعتی بود که باقتنای کرامات موسوم باشند و اما سیاستِ جماعت تدبیرِ فرقِ[2] مختلفه بود بر قانونیکه ناموسِ آلٰهی وضع کرده باشد و سیاستِ ملک این سیاساتِ دیگر را بر اهالی آں موزّع[3] گرداند و هر صنفی را بسیاستِ خاصِ خود مواخذه کند تا کمالِ ایشاں از قوه بفعل آید پس این سیاست سیاستِ سیاسات بود و تعلق سیاستِ ملک و سیاستِ جماعت بیکدیگر برین وجه بود که یاد کنیم گوئیم که سیاست بعضی تعلق باوضاع دارد مانند عقود و معاملات و بعضی تعلق با احکامِ عقلی مانند تدبیر ملک و ترتیب مدینه و هیچکس را نرسد که بی رجحان تمیزی و فضل معرفتی بیکی ازین دو نوع قیام نماید چه تقدم او بر غیری بی وسیلهٔ خصوصیتی استدعای تنازع و تخالف کند پس در تقدیر اوضاع بشخصے احتیاج باشد که با لهام الٰهی ممتاز بود از دیگران تا او را انقیاد نمایند و آں شخص را در عبارت قدما صاحبِ ناموس گفته‌اند و اوضاع او را ناموسِ آلٰهی و در عبارتِ محدثان او را شارع خوانند و اوضاع او را شریعت و افلاطون در مقالهٔ پنجم از کتابِ سیاست اشاره بدین طائفه برین وجه کرده است که هم اصحابِ[4] القوی العظیمة الفائقة و ارسطاطالیس گفته است که هم الذین عنایة اللّٰه بهم اکثر و در تقدیر احکام بشخصے احتیاج افتد که بتائید آلٰهی ممتاز بود از دیگران تا او را تکمیل ایشاں میسّر شود و آں شخص را در عبارتِ قدما ملک علی الاطلاق گفته‌اند و احکام او را صناعتِ ملک و در عبارتِ محدثان او را امام و فعلِ او را امامت و افلاطون او را مدبرِ عالم خوانند و ارسطاطالیس انسانِ مدنی یعنی انسانی که قوام تمدن بوجودِ او و امثالِ او صورت بندد و در عبارتِ قومی شخصِ[5] اوّل را ناطق گویند شخصِ دوّم[6] را اساس و باید که مقرر بود که مراد از ملک درین موضع نه آنست که او را خیلے و حشمی یا مملکتے باشد بلکه مراد آنست که مستحق ملک او بود بحقیقت و اگرچه بصورت هیچکس بدو التفات نکند و چوں مباشر تدبیر غیر او باشد جور و عدم نظام شائع شود فی الجمله در هر روزگاری و قرنے بصاحب ناموسے احتیاج نبود چه یک وضع اہلِ ادوارِ بسیار را کفایت باشد اما در هر روزگاری عالم را مدبری باید چه اگر تدبیر منقطع شود نظام منقطع گردد و بقائی نوع بروجه اکمل صورت نه بندد و مدبر بحفظ

---

[1] اخسا فرومایگان ۱۲ [2] فرق مختلفه تجاره نجار و صباغ وغیره ۱۲ +
[3] موزع تقسیم ۱۲ [4] ایشاں اند اصحاب قوائے بزرگ غالب یعنی در قوت علمی و عملی از دیگران ممتاز اند چه بر دقائق مغیبات با لهام آلٰهی مطلع شوند و تصرف در عالم کون و فساد توانند کرد ۱۲ [5] شخص اول را یعنی پیغمبر را ۱۲ [6] شخص دوم را یعنی بادشاه را ۱۲

ناموس قیام نماید و مردمان را با قامتِ مراسم آن تکلیف کند و او را ولایت[1] تصرف بود در جزویات ناموسی بحسبِ مصلحتِ هر وقت و هر روزگار و ازینجا معلوم شود که حکمت مدنی و آن علم است که این مقاله مشتمل بر اوست نظر بود در قوانین کلی که مقتضی مصلحت عموم بود از آں جهت که بتعاون متوجه باشند بکمال حقیقی و موضوع این علم هیأتی بود جماعت را که از جهت اجتماع حاصل آید و مصدر افاعیل ایشاں شود بر وجه اکمل و بسبب آنکه هر صاحب صناعتی نظر در صناعت خود بر وجهی کند که تعلق بداں صناعت داشته باشد نه ازاں روی که خیر باشد یا شر مثلاً طبیب را نظر در معالجه دست براں وجه بود که دست را اعتدالی حاصل کند که بداں اعتدال بر بطش[2] قادر بود و بر آنکه بطش او از قبیل خیرات بود یا از قبیل شر در التفات نکند صاحب این صناعت را نظر در جملگی افعال و اعمالِ اصحابِ صناعات بود ازاں جهت که خیرات باشند یا شرور پس این صناعت رئیسِ همه صناعات بود و نسبتِ این با دیگر صناعات چوں نسبتِ علمِ الٰهی با دیگر علوم[4] و چون[3] اشخاصِ نوعِ انسان در بقای شخص و نوع بیکدیگر محتاج اند و وصول ایشاں بکمال بے بقا[5] ممتنع پس در وصول بکمال محتاج بیکدیگر باشند و چوں چنیں بود کمال و تمام هر شخصی بدیگر اشخاص نوعِ او منوط بود پس بر و واجب بود که معاشرت و مخالطت ابنائے نوع خود کند بر وجه تعاون و الا از قاعدۂ عدالت منحرف گشته باشد و بسمتِ جور متصف شده و معاشرت و مخالطت بریں وجه آنگاه تواند بود که بر کیفیت آں وجهی که موری بود بنظام و وجهے که موری بود بفساد وقوف یافته باشد و علمی که ضامن تعریف یک یک نوع بود حاصل کرده و لیکن آں علم حکمت مدنی است پس همه کس مضطر بود بتعلّم این علم تا براقتنای فضیلت قادر توانند بود و الا معاملات و معاشرات او از جور خالی نماند و بسببِ فسادِ عالم گردد بقدر مرتبه منزلتِ خود و ازیں روی شمولِ منفعتِ این علم نیز معلوم شد و همچنانکه صاحبِ علمِ طب چوں در صناعتِ خود ماهر شود بر حفظِ صحتِ بدنِ انسان و

[1] ولایت سلوت اختیاری یعنی مدبر را اختیار تبدیل در مسائل جزویات شرعی حسب صلاح و صوابدید هر وقت بر تابت دین هر وقت بر وجهی که مخالف کلیات شرعی نباشد مثلاً جزیه گرفتن از کفار بر امام عادل فرض است لیکن در وقتیکه از غلبه و ضعا و آنها خوف و اندیشه خللے در بنائے حرمت دین متصور باشد آں وقت نظر به تهلکه دین که ممنوع کلی است فرض نیست ۱۲ [a] اہل صناعت که مختلف الصناعة باشند ۱۲ [2] بطش سخت گرفتن و حمله کردن ۱۲ [4] که اصل علوم است ۱۲ ای حکمت مدنی ۱۲ [3] همچنانکه اعضائے بدن انسان در بقا محتاج بهمدگر اند مثلاً جگر محتاج است بدن تم روح حیوانی و قوت حیات در دل محتاج است بجگر و روح طبیعی و تغذیه و ایشاں هر دو محتاج اند بدماغ و روح نفسانی و قوت حس و دماغ محتاج است بایشاں هر دو در حیات و تغذیه و همچنیں اجزائے انسانی نیز در بقا محتاج اند بهمدیگر ۱۲ جلالی [5] ای بے بقائے شخص و نوع ۱۲

وازالۂ مرض قادر گرد صاحب این علم چوں در صناعت خود ماہر شود بر حفظ صحت مزاج عالم کہ آنرا اعتدال حقیقی خوانند وازالۂ انحراف ازاں قادر شود او بحقیقت طبیب عالم بود و بر جملہ ثمرۂ ایں علم اشاعت[1] خیرات بود در عالم وازالۂ شرور بقدر استطاعت انسانی وچوں گفتیم کہ موضوع ایں علم ہیئات اجتماع اشخاص انسانیت واجتماع اشخاص انسانی در عموم وخصوص مختلف افتد پس معنی اجتماع اشخاص بہر اعتباری باید کہ معلوم بود گوییم اولاً اجتماع نخستین کہ میان اشخاص باشد اجتماع منزل بود وشرح آں دادہ آمد واجتماع دوم اجتماع اہل محلہ باشد وبعد ازاں اجتماع اہل مدینہ وبعد ازاں اجتماع امم کبار وبعد ازاں اجتماع اہل عالم وچنانکہ ہر شخصی جزوی بود از منزل ہر منزلی جزوی بود از محلہ وہر محلتے جزوی بود از مدینہ وہر مدینہ جزوی بود از امت وہر امتی جزوی بود از اہل عالم وہر اجتماعی را رئیسی بود چنانکہ در منزل گفتیم ورئیس منزل مرؤس بود بہ نسبت با رئیس محلہ ورئیس محلہ مرؤس بود بہ نسبت با رئیس مدینہ وہمچنیں تا برئیس عالم رسد کہ رئیس رؤسا او بود واوست ملک علی الاطلاق ونظر او در حال عالم ودر حال اجزائے عالم ہمچوں نظر طبیب بود در شخص واجزای شخص وہمچوں نظر کدخدائی منزل در حال منزل واجزای منزل وہر دو شخص کہ میان ایشاں در صناعتی یا در علمی اشتراک بود میان ایشان ریاستی ثابت بود یعنی یکی کہ از دیگر دراں صناعت کامل تر باشد رئیس او بود وآں دیگر شخص را طاعت او باید داشت تا متوجہ باشد بکمال وانتہای ہمہ اشخاص بشخصے[2] بود کہ مطاع مطلق ومقتدای نوع باشد باستحقاق یا با اشخاصی کہ در حکم آں یک شخص باشند از جہت اتفاق آرائی ایشاں در مصلحت نوع وچنانکہ رئیس عالم ناظر است در اجزای عالم بحسب آنکہ او را تعلقے است بعموم اجزا رئیس ہر اجتماعی را نظری باشد در عموم آں جماعہ کہ او رئیس ایشاں بود ودر اجزای آں اجتماع بر وجہی کہ مقتضی صلاح ایشاں بود اولاً علی العموم ومقتضی صلاح ہر جزوی ثانیاً علی الخصوص وتعلق اجتماعات بیکدیگر[3] بسہ نوع بود اوّل آنکہ اجتماعی جزو اجتماعی بود مانند منزل کہ

[1] اشاعت آشکارا کردن وپراگندہ نمودن ۱۲ [2] بشخصے بودا ی پادشاہ ۱۲ [3] یعنی مادہ وآلہ وخدمت اوّل آنکہ اجتماع منزل جزو اجتماع مدینہ است ہرگاہ کہ اجزا جمع شوند مدینہ گردد پس اجتماع منزل مادۂ اجتماع مدینہ بود دوم آنکہ اجتماع امت شامل ودر گیرندۂ مدینہ است یعنی بسبب اجتماع امت مدینہ موجود میشود پس اجتماع امت آلہ مدینہ باشد سوم آنکہ چوں اجتماع قریہ ناقص است مر اجتماع مدینہ کامل و باید کہ ناقص خدمت کامل کند پس اجتماع قریہ خادم اجتماع مدینہ باشد وہمچنیں بعض نوع نوع دیگر را بہر سہ وجہ مذکور اعانت کند مثلاً نباتات کہ بعض انواع آں بطریق مادہ اعانت بعض حیوانات میکند کہ آنرا میخورند وہم بطریق آلہ خود میسازند وہم بطریق خدمت کہ مثل خادم آنرا بکار میدارند وہمچنیں اعانت حیوان بحیوان گوشت وشیر وروغن وغیرہ میخورند واز شاخ واستخوان آلہ میسازند وسواری میکنند ۱۲

مدینه دوم آنکه اجتماعی شامل اجتماعی بود مانند امت و مدینه سوم آنکه اجتماعی خادم و معین اجتماعی
بود مانند قریه و مدینه چه اجتماعات اهل قری اجتماعاتی ناقص بود که هر یکی بنوعی دیگر خدمت
اجتماعی تام مدنی کنند و ازین سه وجه اعانت اجتماعات یکدیگر را بماده و آله و خدمت مانند
اعانت انواع بود یکدیگر را چنانکه پیش ازین گفتیم و چون تالیف اهل عالم برین نوع تقدیر
کرده اند کسانیکه از تالیف بیرون شوند و بانفراد و وحدت میل کنند ازین فضیلتی بهره
مانند چه اختیار وحشت و عزلت و اعراض از معاونت ابنای نوع با احتیاج بمقتنیات
ایشان محض جور و ظلم باشد و ازین طائفه بهری این فعل را فضیلتی شمرند مانند جماعتی که بملازمت
صوامع و نزول در شگاف کوهها منفرد باشند و آنرا زهد از دنیا نام نهند و طائفه که متصدی معاونت
خلق بنشینند و طریق اعانت بکلی مسدود گردانند و آنرا توکل نام نهند و گروهی که بر سبیل
سیاحت از شهرها بشهرها میروند و بهیچ موضع مقامی و اختلاطی که مقتضی موانستی بود نکنند
و گویند از حال عالم اعتبار میگیریم و آنرا فضیلتی دانند چه این قوم و امثال ایشان ارزاقی
که دیگران بتعاون کسب کرده اند استعمال میکنند و در عوض و مجازات هیچ بدیشان نمی دهند
غذای ایشان میخورند و لباس ایشان می پوشند و بهای آن نمی گزارند و از آنچه مستدعی نظام و
کمال نوع انسان است اعراض نموده اند و چون بسبب عزلت و وحشت رذائل اوصافی
که در طبیعت بقوه دارند بفعل نمی آرند جماعتی قاصر نظران ایشان را اهل فضائل می پندارند و
این توهم خطا بود چه عفت نه آن بود که ترک شهوت بطن و فرج گیرند من کل الوجوه بل آن بود
که هر چیزی را حدی و حقی که بود نگاهدارند و از افراط و تفریط اجتناب نمایند و عدالت آن بود
که مردمی را نه بینند بر وظلم نکنند بل آن بود که معاملات با مردم بر قاعده انصاف کنند و تا کسی
با مردم مخالطت نکند سخاوت از و چگونه صادر شود و چون در معرض هولی نیفتد شجاعت
کجا بکار دارد و چون صورتی شهی[1] نه بیند اثر عفت او کی ظاهر گردد و اگر تامل کرده آید معلوم
شود که این صنف مردم تشبه بجمادات و مردگان میکنند نه باهل فضل و تمیز چه اهل فضل و تمیز از
تقدیر یکه مقدر اول عز اسمه کرده باشد انحراف نطلبند و در سیر و عادات بقدر طاقت بحکمت او

[1] شهی بالفتح طعام آرزو کرده شده و نیز آنچه او را آرزو برند ۱۲

اقتدا کنند و از و توفیق خواهند درین باب انه خیر موفق و معین۔

# فصل دوم

## در فضیلت محبّت که ارتباط اجتماعات صورت بندد و اقسام آں

چوں مردم بیکدیگر محتاج اند و کمال و تمام ہر یک بنزدیک اشخاص دیگر است از انواع او و ضرورت مستدعی استعانت[1] چہ ہیچ شخص بانفراد بکمالی نمی تواند رسید چنانکہ شرح داده آمد پس احتیاج بتالیفی کہ ہمہ اشخاص را بمعاونت بمنزلۂ اعضای یک شخص گرداند ضروری باشد و چوں انسان را بالطبع متوجہ بکمال آفریده اند پس بالطبع محتاج آں تالیف باشند و اشتیاق بتالیف محبت بود و ما پیش ازیں اشارتے کرده ایم بتفضیل محبت بر عدالت و علت[2] دریں معنی آنست کہ عدالت مقتضے اتحادی است صناعی و محبّت مقتضی اتحادی طبعی و صناعی نسبت بالطبعی مانند قشر[3] باشد و صناعت مقتدی بود بطبیعت پس معلوم شد کہ احتیاج بعدالت کہ اکمل فضائل انسانی است در محافظت نظام نوع از جہت فقدان محبت است چہ اگر محبت میان اشخاص حاصل بودی بانصاف و انتصاف احتیاج نیفتادی و از روی لغت خود انصاف مشتق از نصفت بود یعنی منصف متنازع فیہ را با صاحب خود مناصفہ کند و تنصیف[4] از لواحق تکثر باشد و محبّت از اسباب اتحاد پس بدیں وجہ فضیلت محبت بر عدالت معلوم شد و جماعتی از قدما حکما در تعظیم شان محبّت مبالغتی عظیم کرده اند و گفتہ اند کہ قوام ہمہ موجودات بسبب محبّت است و ہیچ موجود از محبتی خالی نتواند بود چنانکہ از وجودی و وحدتی[5] خالی نتواند بود الا آنکہ محبّت را مراتب باشد و بسبب ترتب آں موجودات[6] در مراتب کمال و نقصان مترتب باشند و

[1] پس باید کہ ہر شخص برائے حصول کمال از اشخاص دیگر استعانت خواہد تا بکمال رسد زیرا کہ ہیچکس تنہا بکمال نمی تواند رسید ۱۲ [2] ای سبب فضیلت محبت جز عدالت آنست ۱۲ [3] قشر بالکسر پوست یعنی صناعت پوست است و طبیعت مغز زیرا کہ صناعت تابع طبیعت است ۱۲

[4] تنصیف دو نیمہ کردن مثلاً یک را دو کردن و دو را چہار پس تنصیف مقتضی کثرت شد و محبت مقتضی وحدت زیرا کہ محبت چہار را یکجا شدن میخواہد و ہر دو از قبیل اضداد اند جائیکہ محبت است تنصیف کار ندارد پس فضیلت محبّت بر عدالت اظہر ۱۲ [5] یعنی موجودات را چنانچہ وجود و وحدت ضرور است

چنانکه محبت مقتضی قوام و کمال است و غلبه مقتضی فساد و نقصان باشد و ظریان آن بر موجودات بحسب نقصان هر صنفی تواند بود و این قوم را اصحاب محبت و غلبه خوانند و دیگر حکما هرچند بتصریح این مذهب اقدام ننموده اند اما بفضیلت محبت اعتراف کرده اند و سریان عشق در جملگی کائنات شرح داده و چون حقیقت محبت طلب اتحاد بود بچیزی که اتحاد با او در تصور طالب کمال باشد و ما گفتیم که کمال و شرف هر موجودی بحسب وحدتی است که برو فائض شده است پس محبت طلب شرف و فضیلت و کمال بود و هر کرا این طلب درو بیشتر بود شوق او بکمال زیاده بود و وصول بدان برو سهل تر و در عرف متاخران محبت و ضدش در موضعی استعمال کنند که قوت نطقی را در او مشارکتی بود پس میل عناصر را بمراکز خویش و گریختن ایشان از دیگر جهات و میل مرکبات را بیکدیگر از جهت مشاکلتی که در امتزاج ایشان افتاده باشد بر نسبتهای معین و محدود چون نسبت[1] عددی و مساحی و تالیفی لازم آید تا بدان سبب مبدای انفعالی غریب باشند که آنرا خواص و اسرار طبائع خوانند مثل میل آهن بمقناطیس و اضداد آن که از جهت تنفرات مزاجی حادث شود مانند نفرت سنگ باعض الخل از سرکه از قبیل محبت و مبغضت نشمرند بلکه آنرا میل و هرب خوانند و موافقت و معادات حیوانات غیر ناطقه با یکدیگر هم خارج ازین قبیل باشد و آنرا الفت و نفرت گویند و اقسام محبت در نوع انسان دو گونه بود یکی طبیعی و دیگری ارادی اما محبت طبیعی مانند محبت مادر فرزند را که اگر نه این نوع محبت در طبیعت مادر مفطور بودی فرزند را تربیت ندادی و بقای نوع صورت نبستی و اما محبت ارادی چهار نوع بود اول آنچه سریع العقد و الانحلال بود دوم آنچه بطئ العقد و الانحلال بود سوم آنچه بطئ العقد

---

[1] نسبت عددی آنکه عدد مقابل عدد افتد که بینهما نسبت مساوات باشد چنانچه ده مقابل ده نه مقابل نه و یازده و همچنین نسبت مساحی که ده گز زمین مقابل ده ذرع ارض شود نه مقابل نه گز و یازده گز و همچنین نسبت تالیفی [illegible] بازمرد الفت نماید و از اضداد نفرت الجنس یمیل الی الجنس و همچنین در حیوانات است که همجنس با همجنس پرواز + کبوتر با کبوتر باز با باز + و حاصل عبارت از قوله و در عرف متاخران تا قوله آنرا الفت و نفرت گویند آنست که باصطلاح متاخران محبت و مبغضت را در غیر انسان اطلاق نکنند و میل عناصر بمراکز خویش که رجوع جزو بکل است و میل جمادات را بیکدیگر بسبب جنسیت مزاجی مثل میل آهن بمقناطیس و اضداد و تباعد ایشان از یکدیگر بسبب تباین طبعی مانند تنفر سنگ باعض الخل و سرکه و نظائر آنرا محبت و مبغضت نگویند بلکه آنرا میل و هرب نامند و موافقت و معادات حیوانات غیر ناطقه الفت و نفرت خوانند [illegible] که چنین آنرا در سرکه [illegible] ۱۲ +

سریع الانحلال بود چهارم آنچه سریع العقد بطی الانحلال بود و چون مقاصد اصناف مردمان
در مطالب بحسب بساطت منشعب است بسه شعبه اول لذت دوم نفع سوم خیر و از ترکب
هر سه بر یکدیگر شعبهٔ رابع تولد کند و این غایات مقتضی محبت کسانی باشد که در توصل[1] بکمال
شخصی یا نوعی معاون و مددگار باشند و آن نوع انسان است پس هر یکی ازین اسباب علت
نوعی بود از انواع محبت ارادی اما لذت[2] علت محبتی تواند بود که زود بندد و زود گشاید چه لذت
باشمول وجود بسرعت تغیر و انتقال موصوف است چنانکه گفتیم و استمرار و زوال از سبب
بمسبب سرایت کند و اما نفع[3] علت محبتی بود که دیر بندد و زود گشاید چه نفع رسانیدن باعث
وجود سریع الانتقال بود اما خیر علت محبتی بود که زود بندد و دیر گشاید زود بستن از جهت مشاکلت
ذاتی که میان اهل خیر بود و دیر گشادن از جهت اتحاد حقیقی که لازم ماهیت خیر بود و اقتضای
امتناع انفکاک کند و اما مرکب[4] از هر سه علت محبتی بود که دیر بندد و دیر گشاید چه استجماع
هر دو سبب یعنی نفع و خیر اقتضای هر دو حال کند و محبت از صداقت عامتر بود چه
چه محبت میان جماعتی انبوه صورت بندد و صداقت در شمول بدین مرتبه نرسد و مودت
در رتبه بصداقت نزدیک باشد و عشق که افراط محبت ست از مودت خاص تر بود چه
عشق جز میان دو تن نیفتد و علت عشق یا افراط طلب لذت بود یا افراط طلب خیر و نفع
را نه از روی بساطت و نه از جهت ترکب در استلزام عشق مدخلی نتواند بود پس عشق
دو نوع بود یکی مذموم که از افراط طلب لذت خیزد و دوم محمود که از افراط طلب خیر خیزد و از
جهت التباس فرق میان این دو سبب باشد اختلافی که میان مردم در مدح و ذم عشق بود

---

[1] توصل الخ رسیدن یعنی در رسیدن یک شخص بکمال یا در رسیدن تمام نوع بکمال مددگار باشند ۱۲ [2] تا وقتیکه لذت باقی است محبت موجود ست و چون لذت تمام شد محبت معدوم گشت چه لذت بآنکه شامل وجود است زود متغیر و منتقل میشود و قیام و زوال لذت سبب قیام و زوال محبت است فافهم ۱۲

[3] نفع سبب محبت بر سبب تا وقتیکه توقع نفع ست محبت موجود و چون نفع تمام شد محبت هم نماند چه نفع با آنکه قدر بزرگ دارد سریع الزوال ست ۱۲

[4] و نظر دقیق آن کند که از مرکب لذت و نفع در انعقاد متوسط باشد و در انحلال سریع و مرکب از لذت و خیر در انعقاد و انحلال هر دو متوسط و مرکب از نفع و خیر در انعقاد متوسط و در انحلال بطی و علت این احکام بعد از ملاحظه مقتضای هر یک از بسائط ظاهر ست

۱۲ جلالی +

وسبب صداقت احداث[۱] وکسانیکه طبیعت ایشان واشته باشند طلب لذت بود بدین سبب باشد که مصادقت ومفارقت میان ایشان متوالی بود وگاه بود که در اندک مدتی چندبار تصادق کنند وباهم مفترق شوند واگر صداقت ایشان را بنا در لقای باشد سبب وثوق ایشان بود ببقای لذت ومعاودت[۲] آن حالاً فحالاً وهرگاه که آن وثوق زائل شود فی الحال آن صداقت مرتفع گردد وسبب صداقت مشائخ[۳] وکسانیکه بر طبیعت ایشان باشند طلب منفعت بود وچون منافع مشترک یابند ودر اکثر احوال آنرا استدادی واتفاق افتد از ایشان مصادقتی صادر شود وبسبب بقای منفعت باقی ماند وعلاقهٔ رجا منقطع شود آن صداقت مرتفع گردد واما سبب صداقت اهل خیر چون محض خیر باشد وخیر چیزی ثابت بود غیر متغیر مودت اصحاب آن از تغیر وزوال مصون باشد وچون مردم از طبائع متضاد مرکب است ومیل هر طبیعتی مخالف میل طبیعتی دیگر پس لذتی که ملایم طبیعتی بود مخالف لذت طبیعتی دیگر بود وبدین سبب هیچ لذت از انواع لذات خالص خالی از شوائب اذیتها که در مفارقت لذات دیگر بود نتواند بود وچون در مردم جوهر بسیط الٰهی موجود است که آنرا با طبائع دیگر مشاکلتے نیست آنرا نوعی از لذت تواند بود که اورا بلذات دیگر مشابهتی نبود ومحبتی که مقتضی آن لذات بود در غایت افراط بود وشبیه بوله[۴] وآنرا عشق تام ومحبت الٰهی خوانند وبعضی متالهان دعوی آن محبت کنند وحکیم اول درین معنی از ارسطاطالیس باز گفته است که او گوید چیزهای مختلف را بایکدیگر تشاکلی وتالفی تام نتواند بود اما چیزهائے متشاکل بیکدیگر مسرور ومشتاق باشند ودر شرح این کلمات گفته اند که جواهر بسیطه چون متشاکل باشند وبیکدیگر مشتاق متالف شوند میان ایشان توحدی حقیقی حاصل آید وتغائر مرتفع شود وچه تغائر از لوازم

---

[۱] احداث نوجوانان ۱۲

[۲] معاودت باز گشتن ۱۲

[۳] مشائخ پیران جمع شیخ ۱۲

[۴] وله بفتحتین بیخودی وحیرانی وسرگشتگی از عشق

[۵] ای طبائع باهم مختلف اند لهذا باهمدیگر مشاکلت وموافقت ندارند چه میل یک طبع بگرم است میل دودیگر بسرد وتلخ وترش وغیره اما نفوس بایکدیگر متشاکل ومتجانس اند لهذا از تالیف یکدیگر بغایت مسرور ومشتاق اند ۱۲ +

مادیات ست و مادیات را این صنف تألف نتواند بود و اگر شوقی در ایشان حادث شود که
بنوعی از تألف میل کنند ملاقات[1] ایشان بنهایات و سطوح بود نه بذوات و حقائق و این ملاقات
بدرجهٔ اتصال برسد پس مستدعی انفصال بود و چون جوهر که در انسان مستودع ست از کدورت
طبیعت پاک شود و محبت انواع شهوات و کرامات ازو منتفی گردد او را بشبیه خود شوقی
صادق حادث شود و بنظر بصیرت بمطالعهٔ جلال خیر محض که منبع خیرات آنست مشغول
گردد و انوار آن حضرت برو فائض شود پس او را لذتی که آنرا هیچ لذت نسبت نتوان داد
حاصل آید و بدرجهٔ اتحاد مذکور رسد و در استعمال طبیعت بدنی و ترک آن او را تفاوتی[2]
زیاده نبود الا آنکه بعد از مفارقت کلی بدان رتبهٔ عالی سزاوارتر باشد چه صفای تام[3] جز بعد از
مفارقت حیات فانی نتوان بود و از فضائل این نوع محبت یعنی محبت اهل خیر با یکدیگر یکی
آنست که نه نقصان بدو متطرق تواند بود و نه سعایت را در و تأثیری صورت افتد و نه ملالت
را در نوع او مجال مداخلتی باشد و نه اشرار را در آن حظی و نصیبی بود و اما محبتی[4] که از جهت منفعت
یا لذت افتد اشرار را با هم اشرار و هم با اخیار تواند بود الا آنکه سریع الانقضا و الانحلال باشد از جهت
آنکه نافع و لذیذ مطلوب بالعرض باشد نه بالذات و بسیار بود که مستدعی آن محبتها جمعیتی باشد
که میان اصحاب آن محبتها اتفاق افتد در مواضع غریب مانند کشتی و سفرها و غیر آن
و سبب در آن موانستی بود که در طبیعت مردم مرکوز ست و خود مردم را انسان از آن جهت
گفته اند چنانکه در صناعت ادب مقرر شده است و کسیکه گفته است وسمیت انسانا
لانک ناس گمان برده است که انسان مشتق از نسیان است و درین گمان مخطی بوده است

---

۱ ای ملاقات مادیات که دست و پا باشد بنهایات و سطوح واقع شود مثال نهایات چون سر ناخن با سر ناخن ملاقات کند
و مثال سطح چون دست با دست و جسم با جسم اتصال کند و زود انفصال شود از آنکه ملاقات ایشان بذوات و حقائق نیست ۱۲
۲ ای هر دو برابر باشد و نظر او از مشاهدهٔ جمال حقیقی باز نماند و سعادتی که دیگران را در عقبی مترقب است او را بالفعل حاصل باشد ۱۲
۳ چرا که نفس ناطقه تا وقتیکه درین بدن ست از خواص بدنی بکلی منزه نمی تواند شد ۱۲
۴ چنانکه محبت نشینندگان کشتی و روندگان سفر که اشرار و اخیار یکجا باشند مادام که در کشتی و سفر آمد محبت ایشان برجا است
چون کشتی بساحل رسید و سفر منقطع شد از محبت اثر نماند و علت محبت آنست که انسان مشتق از انس ست و انس بمعنی
دوستی الفت ۱۲

وچون انس طبیعی از خواص مردم ست وکمال هر چیزی در اظهار خاصیت خود بود چنانکه بچند موضع تکرار کردیم پس کمال این نوع نیز در اظهار این خاصیت بود و بنای نوع خود چه این خاصیت خود مبدای محبتی ست که مستدعی تمدن و تآلف باشد و بازآنکه حکمت حقیقی اقتضای شرف این خاصیت میکند شرائع و آداب محمود نیز بآن دعوت کرده اند و ازین سبب بر اجتماع مردم در عبادات و ضیافات تحریص فرموده اند چه جمعیت آن کس از قوة بفعل آید لیکن که شریعت اسلام نماز جماعت را بر نماز تنها تفضیل بدین علت نهاده باشد که تا چون در روزی پنج بار مردمان در یک موضع مجتمع شوند با یکدیگر مستانس گردند و اشتراک ایشان در عبادات و دیگر معاملات سبب تاکید آن استیناس شود و باشد که از درجه انس بدرجه محبت رسند و مصداق این سخن آنست که چون این عبادات بر اهل کوے و محلتی که اجتماع ایشان هر روز پنج بار در مسجدی متعذر نباشد وضع کرد و حرمان اهل شهر که این اجتماع بر ایشان دشوار میبود ازین فضیلت شایسته عبادتی[1] دیگر فرمود که در هر هفته یک نوبت اهل کوها و محلها با هم در یک مسجد که همه جماعه محیط تواند شد جمع آیند تا همچنانکه اهل محله را در فضیلت جمع اشتراک بود اهل مدینه را نیز دران اشتراکی بود و چون اهل روستاها و دیه ها را با یکدیگر و با اهل شهر در هر هفته جمعیت ساختن مقتضی تعطیل مهمات میشود در سالی دو نوبت عبادتی که بر اجتماع همه جماعه مشتمل بود تعیین کرد و مجمع ایشان را صحرائی که شامل ازدحام[2] تواند بود نامزد فرمود چه وضع بنائی[3] که همه قوم را در و جایی بود در سالی دو بار ازان نفع گیرند هم مودی بحرج[4] می نمود و چون در سنت نشائی که همه قوم حاضر توانند آمد یکدیگر را به بینند و عهد انس مجدد گردانند انبعاث[5] ایشان بر محبت و موانست یکدیگر تزاید پذیرد و بعد ازان عموم اهل عالم را با اجتماع در یک موقف در همه عمر یکدفعه تکلیف کرد و آنرا بوقتی معین از عمر که موجب مزید ضیق و کلفتی بودے موسوم نگردانید تا بر حسب تیسر اهل بلاد متباعد جمع آیند و ازان سعادت که اهل شهر و محله را بدان متعرض گردانیده اند حظی اکتساب کنند و بانس طبیعی که

[1] عبادتی نماز عیدین ١٢ [2] ازدحام انبوهی کردن ١٢
[3] وضع بنائی یعنی ساختن عیدگاه ١٢
[4] حرج تنگی و تنگدلی ١٢
[5] انبعاث برانگیخته شدن ١٢

در فطرت ایشان موجود ست تظاهر[1] نمایند و تعیین آں موضع بقعه که مقام صاحب شریعت
باشد اولی بود چه مشاهدهٔ آثار او و قیام بشعائر[2] و مناسک[3] مقتضی وقع و تعظیم شرع باشد در دلها
و مستدعی سرعت اجابت و مطاوعت شود و داعی خیر را برجمله از تصوّر این عبادات و تلفیق آں
با یکدیگر غرض[4] شارع در دعوت باکتساب این فضیلت معلوم میگردد چه ارکان عبادت بر قانون
مصلحت مقدر کردن سبب اجتماع هر دو سعادت باشد باز بر سر حدیث محبّت شویم گوییم
اسباب محبتهای مذکور بیرون محبّت الٰهی چوں میان اصحاب محبتها مشترک باشد تواند بود
که از هر دو جانب در یک حال منعقد شود و در یک حال انحلال پذیرد مثلاً لذتی که میان شوهر و
زن مشترک ست و سبب محبّت ایشان شده ممکن بود که از هر دو طرف سبب محبّت یکدیگر
منقطع گردد و ممکن بود که از یک طرف محبت منقطع شود و از طرفی دیگر باقی ماند چه لذت بسرعت
تغیر موصوف است و یک طرف مستلزم تغیّر طرفی دیگر نه و همچنیں چوں منافعی که میان زن و شوهر
مشترک باشد از خیرات منزلی چوں هر دو دراں متعاون باشند سبب اشتراک محبّت شود
اما از دو یکی اگر در حد خود تقصیر کند مثلاً زن از شوهر انتظار اکتساب خیرات میدارد و شوهر از زن
محافظت اگر یکے بنزدیک دیگری مقصّر باشد محبّت مختلف شود و شکایت و ملامت حادث
گردد و هر روز در تزاید بود تا علاقه منقطع گردد یا سبب زائل شود یا مقارن شکوه و عتاب یکچند
بماند و در دیگر محبتها همیں قیاس اعتبار می باید کرد و اما محبتهائیکه اسباب آں مختلف بود مانند
محبتی که سبب از یک طرف لذت بود و از طرف دیگر منفعت چنانکه میان مغنی و مستمع که مغنی
مستمع را بسبب منفعت دوست دارد و مستمع مغنی را بسبب لذت و میان عاشق و معشوق
همیں نمط بود که عاشق از معشوق انتظار لذت کند و معشوق از و انتظار منفعت و دریں محبت
تشکی[5] و تظلم[6] بسیار افتد بل در هیچ صنف از اصناف محبّت چنداں عتاب و شکایت حادث
نشود که دریں نوع و علت آں بود که لذت استعجال مطلوب کند و طالب منفعت در حصول

---

[1] تظاهر هم پشت شدن و همدیگر را یاری دادن ۱۲ [2] شعائر عبادتها و قربانیهای حج و علامتهائے آں جمع شعیره ۱۲
[3] مناسک عبادتها و جاہائے قربانی و اعمال و افعال حج جمع منسک ۱۲ [4] ای غرض شارع تحقیق رابطهٔ وحدت و
رفع منافرت کثرت است بقدر لایق بلکه از همه مراتب احکام شرع مثل ایں غرض ملحوظ ست ۱۲ جلالی [5] تشکی شکوه ۱۲
[6] تظلم فریاد ۱۲

مطلوب او تاخیر نماید و اعتدال میان ایشان الا ماشاء الله صورت بندد و بدین سبب پیوسته
عشاق متشکّی[۱] و متظلّم[۲] باشند و بحقیقت ظالم هم ایشان باشند چه استیفای[۳] تمتع از لذت نظر و
وصال بتعجیل طلبند و در مکافات[۴] آن تاخیر افگنند یا نخود بدان قیام ننمایند و این نوع محبت را
محبت لوامه گویند یعنی مقرون بملامت و اصناف این محبت نه درین یک مثال محصور باشد
لیکن مرجع همه با همین معنی بود که یاد کردیم و محبتی که میان پادشاه و رعیت و رئیس و مرؤس و غنی و فقیر
باشد هم در معرض شکایت و ملامت بود بدین سبب که هر یک از صاحب خویش انتظار چیزی
دارد که در اکثر اوقات مفقود بود و فقدان با انتظار موجب فساد نیت باشد و از فساد نیت استبطا
حاصل آید و استبطا مستتبع ملامت بود و برعایت شرط عدالت این فساد ها زائل گردد و همچنین
ممالیک از موالی زیاده از استحقاق توقع دارند و موالی ایشان را در خدمت و شفقت و نصیحت[۵]
مقصر شمرند تا بملامت مشغول شوند و تا رضا بقدر استحقاق که از لوازم عدالت بود حاصل نیاید
این محبت منتظم نشود و صعوبت شمول آن از شرح مستغنی است و اما محبت اخیار چون از
انتظار منفعت و لذت حادث نشده باشد بلکه موجب آن مناسبت جوهر بود و مقصد
ایشان خیر محض و التماس فضیلت باشد از شایبه مخالفت و منازعت منزه ماند و نصیحت یکدیگر
و عدالت در معامله که مقتضای اتحاد بود به تبعیت حاصل آید این بود معنی آنچه حکما گفته اند که
حد صدیق که صدیق[۶] تو شخصی بود که او تو باشد بحقیقت و غیر تو بشخص و عزت وجود این صداقت
و فقدان آن در عوام و عدم وثوق بصداقت احداث هم ازین سبب لازم آمده است چه هر که
بر خیر واقف نبود و از غرض صحیح غافل باشد محبت او بسبب انتظار لذتی یا منفعتی تواند بود و
سلاطین اظهار صداقت از آن نزد کسی کنند که خود را متفضل و منعم شمرند و بدین سبب صداقت
ایشان تام نبود و از عدالت منحرف افتد و پدر فرزند را چون بدین سبب دوست دارد که خود را
بر وی حقی زیاده بیند محبت او نزدیک باشد بدین محبت از وجهی و باعتباری دیگر او را محبتی
ذاتی بود به فرزند که بدان مخصوص باشد و آنچنان بود که او فرزند را بحقیقت همنفس خود داند

---

[۱] متشکّی شکوه کننده ۱۲ [۲] متظلّم فریاد کننده ۱۲ [۳] استیفائے تمام گرفتن چیزی را ۱۲ [۴] مکافات عوض دادن ۱۲
[۵] نصیحت پند و خیر خواهی ۱۲ [۶] ای دوست تو شخصے بود که درحقیقت او تو باشد و تو او یعنی در تو و او بمرتبهٔ اتحاد بود که در تو و او
غیر دو وجود ظاهر بصورت عنصری اصلا تفاوتی ثابت نشود و این حکم کبریت احمر دارد ۱۲

چنان پندارد که وجود فرزند نسخه ایست که طبیعت از صورت او برگرفته است و مثالی[1] از ذات او
با ذات فرزند نقل کرده و الحق این تصوری است بجای خویش چه حکمت الهی از روی الهام پدر را
بر انشای فرزند باعث گردانیده است و او را[2] در ایجاد او سببی ثانی کرده و از جهت بود که پدر
هر کمالی که خود را خواهد فرزند را نیز خواهد و هر خیر و سعادت که ازو فوت شده باشد همت بران گمارد
که فرزند را حاصل کند و بدو حسد نبرد و سخت نباید که گویند پسر تو از تو فاضلتر است و سخت آید که گویند غیری
از تو فاضلتر است همچنانکه بشخصی که مترقی بود بکمال سخت نباید که گویند اکنون کاملتر از آنی
که پیشتر ازین بودی بلکه او را این سخن خوش آید پس همین بود حال پدر[3] با فرزند و سببی دیگر فرط محبت
والد را آنست که خود را سبب وجود فرزند می شناسد و از ابتدای کون او بدو مستبشر بوده است و محبت
او با تربیت و نشو فرزند در تزاید بوده و استحکام و رسوخ یافته و او را وسیله آمال و مسرات شمرده
بوجود او و توقع بقای صورت خود بعد از فنای ماده در دل گرفته اگرچه این معانی نیز و بیک
عوام چنان مستخلص نبود که در عبارت توانند آورد اما ضمائر ایشان را بران نوعی از وقوف بود شبیه
بدان که کسی خیالی در صورت پس حجابی می بیند و محبت فرزند از محبت پدر قاصر بود چه او معلول و مسبب[4]
و بر وجود خود و وجود سبب خود بعد از مدتی مدید انتباه یافته و خود تا پدر را زنده در نیابد و روزگاری
از منافع او تمتع نگیرد محبت او اکتساب نکند و تا تعقل و استبصار تمام محظوظ نشود و به تعظیم او قیام ننماید
و بدین سبب فرزندان را باحسان والدین وصیت فرموده اند و والدین را باحسان ایشان وصیت[5]
نکرده و اما محبت برادران با یکدیگر از جهت اشتراک بود در یک سبب و باید که محبت ملک رعیت
را محبتی بود ابوی و محبت رعیت ملک را محبتی بنوی و محبت رعیت یکدیگر را محبت اخوی
تا شرایط نظام میان ایشان محفوظ ماند و مراد ازین نسبت آنست که ملک با رعیت در شفقت
و تحنن و تعهد و تلطف و تربیت و تعطف و طلب مصالح و دفع مکاره و جذب خیر و منع شر بپدران

---

[1] یعنی ماده وجود فرزند جزوی از وجود پدر است هم در صورت هم در سیرت الولد سر لابیه ۱۲ [2] ای در ایجاد فرزند سبب اول
حکمت الهی است و سبب ثانی پدر ۱۲ [3] پدر به فرزند منعم است و منعم منعم علیه را البته دوست میدارد ۱۲ [4] پدر علت پسر
معلول پدر سبب پسر مسبب ۱۲ [5] محبت برادران از مرتبه محبت پدر و فرزند کمتر باشد چه ایشان در مرتبه سبب وجود شریک
اند و شرکت مقتضی نوعی از منازعت تواند بود و از حکیمی سوال کردند که برادر بهتر است یا دوست جواب داد که برادر گاهی بکار
آید تا که دوست باشد ۱۲

مشفق اقتدا کنند در عبادت و اطاعت و نصیحت و تبجیل و تعظیم او و پسران عاقل در اکرام و احسان با یکدیگر و برادران موافق هر یک بقدر استحقاق و استیجاب خاص که وقت و حال اقتضا کند تا عدالت بتوفیه[1] حظ و حق هر یک قیام نموده باشد و نظام و ثبات یافته والا اگر زیادت و نقصان راه یابد و عدالت مرتفع گردد و فساد ظاهر شود و ریاست مالک ریاستی تغلبی گردد و محبت بمبغضت مبدل شود و موافقت بمخالفت و الفت بنفار و تودد بنفاق و هر کسی خیر خود خواهد اگرچه بر ضرر دیگران مشتمل بود تا صداقت باطل گردد و هرج و مرج که ضد نظام بود پدید آید و محبتی که از شائبه انفعالات[2] و کدورات آفات منزه بود محبت مخلوق بود خالق را و این محبت جز عالم[3] ربانی نتواند بود و دعاوی غیر او ببطلان و تمویه[4] موصوف باشد چه محبت بر معرفت موقوف بود و محبت کسی که بدو عارف نباشد و بر ضروب انعام متواتر و وجوه احسان متوالی او که بنفس و بدن میرسد واقف نه چگونه صورت بندد بلی[5] تواند بود که در توهم خود بتی نصب کنند و او را خالق و معبود خود شناسند پس بمحبت و طاعت او مشغول شوند و آنرا محض توحید و مجرد ایمان شمرند کلا[6] و حاشا و ما یؤمن اکثرهم بالله الا و هم مشرکون و مدعیان این محبت بسیار اند ولیکن محققان ایشان سخت اندک بلکه از اندک تر و طاعت و تعظیم ازین محبت حقیقی مفارقت نکند و قلیل من عبادی الشکور و محبت والدین در مرتبه تالی این محبت باشد و هیچ محبت دیگر در مرتبه بدین دو محبت نرسد الا محبت معلم نزدیک متعلم چه این محبت متوسط بود در مرتبه میان این دو محبت مذکور و علت آنست که محبت اول اگرچه در نهایت شرف و جلالت بود محبت آنکه محبوب سبب وجود و منعمی است که تالی وجود بود و محبت دوم بآن مناسبتی دارد که پدر سبب محسوس و علت قریب باشد ولیکن معلمان که در تربیت نفوس بمثابه پدران اند در تربیت اجسام بوجهی که متمم[7] وجود و مبقی ذوات اند بسبب اول مقتدی اند و بوجهی که تربیت ایشان فرع است بر اصل وجود به پدران متشبه پس محبت ایشان دون محبت اول بود و فوق

---

۱ توفیه تمام دادن و نیک وفا کردن ۱۲ ۲ انفعال شرمنده شدن و اثر پذیرفتن ۱۲ ۳ شخصی که بعلم خوانده بوسیله آن بمعرفت رب رسید او را عالم ربانی گویند یعنی عارف کامل ۱۲ ۴ تمویه آراستن و تلبیس کردن و ملمع کردن یعنی در ظاهر زر و نقره و در میانه مس کردن ۱۲

۵ چنانچه در حدیث است ما اتخذ الله ولیا جاهلا قط نگرفت خدا دوست جاهل را هرگز ۱۲

۶ کلا حرفی است برای رد سخن پیشین و حاشا پاکی است خدا را ۱۲

۷ ای کامل کننده وجود شاگرد اند از علم ۱۲

محبت دوم چه تربیت ایشان بر اصل وجود متفرع است و از تربیت آبا شریف تر و بحقیقت معلم
ربّی[1] جسمانی و ربّی روحانی بود و مرتبۂ او در تعظیم دون مرتبۂ علت اولی و فوق مرتبۂ آبای بشری بود از
اسکندر پرسیدند که پدر را دوست تر داری یا استاد را گفت استاد را لان ابی کان سببا لحیاتی الفانیة
ومعلمی کان سببا لحیاتی الباقیة پس بقدر فضل رتبۂ نفس بر جسم حق معلم از حق پدر بیشتر ست و
باید که در محبت و تعظیم پدر ہمیں نسبت محفوظ بود و محبت معلم متعلم را در طریق خیر شریف تر از محبت
پدر بود فرزند را ہمیں نسبت از جہت آنکہ تربیت او بفضیلت تام و تغذیۂ او بحکمت خالص
بود و نسبت او با پدر چوں نسبت نفس بود با جسم و تا مراتب محبتہا نزد یک عادل متصور نباشد
بشرائط عدالت قیام نتواند نمود چہ آں محبت کہ آلہ را واجب بود شرکت دادن دراں غیر را شرک
صرف بود و تعظیم[2] والد در باب رئیس اکرام صدیق در حق سلطان و دوستی فرزند در باب عشیرہ
و پدر و مادر استعمال کردن جہل محض و سخف[3] مطلق باشد و ایں تخلیطات موجب اضطراب و فساد
ترتیب و مستلزم ملامات و شکایات بود و چوں قسط ہر یکے از محبت و خدمت و نصیحت ایفا کند
موانست اصحاب و خلطا و معاشرت بواجب و توفیۂ[4] حقوق ہر مستحق تقدیم یابد و خیانت در صداقت
از خیانت زر و سیم تباہ تر بود و حکیم اوّل دریں معنی گوید کہ محبت مغشوش[5] زود اضمحلال پذیرد چنانکہ درم
و دینار مغشوش زود تباہ شود پس باید کہ عاقل در ہر باب نیت خیر دارد و حد و مرتبۂ آں باب رعایت
کند پس اصدقا را بمنزلۂ نفس خود داند و ایشاں را در خیرات خویش شریک شمرد و معارف و آشنایان
را بمنزلۂ دست و پا دارد و جہد کند کہ ایشاں را از حد معرفت بدرجۂ صداقت رساند بقدر امکان تا سیرت

---

[1] رب یعنی پرورندہ و اصلاح دہندہ و آراستہ کنندہ یعنی استاد در حقیقت پرورندہ و آرایندۂ جسم و روح ست از علوم معاش و معاد و در حدیث ست ابوک ثلاثة من ولدک و من زوجک و خیرالآبا من علمک یعنی پدر تو سہ اند اول آنکہ پیدا کرد ترا دوم آنکہ تعلیم کرد ترا سوم آنکہ زن داد ترا یعنی پدر زن تو و بہترین پدران آنکہ علم داد ترا یعنی استاد تو و از علی المرتضی منقول ست کہ گفت من علمنی حرفا فقد صیرنی عبدا یعنی کسیکہ بیاموخت مرا حرفے پس تحقیق ساخت مرا بندہ ۱۲

[2] اضافت تعظیم بوالد و اضافت اکرام بصدیق و اضافت دوستی بفرزند اضافت تحقیقے ست یعنی تعظیمی کہ خاص برائے والد ست آنرا با رئیس و اکرامی کہ خاص برائے صدیق ست آنرا با سلطان و دوستی کہ خاص برائے فرزند ست آنرا با پدر و مادر و اقربائے دیگر استعمال کردن و در حفظ مراتب اشخاص مذکور خلط نمودن جہل محض و حماقت مطلق است چہ ہر واحد حقوقی وارد جدا گانہ کہ تخلیط آں موجب فساد و مستلزم ملاقات و شکایات بود ۱۲

[3] توفیہ تمام دادن و نیک وفا کردن ۱۲

[4] مغشوش ناسرہ و خیانت کردہ شدہ و مکدر و تیرہ و آمیختہ و ملمع ۱۲ [5] تنگ عقل و کم ظرف شدن ۱۲

خیر در نفس خود و رؤسا و اهل عشیره و اصدقا نگاهداشته باشد و شریکه ازین سیرت نفور بود و محبّت بطالت
و کسالت برو مستولی و از تمییز میان خیر و شر غافل آنچه نه خیر بود بخیر دارد و در وراثت هیأتی که در ذات
او متمکن بود مبدای احتراز او شود از نفس او چه رداءت جهر و سب عنها بود طبعا و چون از نفس خود
گریزان باشد از کسی که مشاکل نفس او بود هم گریزان بود پس پیوسته طالب چیزے بود که او را از آنکه
با خود افتد مشغول دارد و ولوع بچیزے نماید که مانند ملاهی و اسباب لذات عرضی او را بیخود گرداند چه
از فراغت او لازم آید که با خود افتد و چون با خود افتد از خود متاذی شود و محبت او دوستانی را بود
که او را از دور دارند و لذت او در چیزہائے باشد که او را بیخود کند و سعادت اقتنای عمر شمرد در آن
و امثال آن او را از اضطراب و قلقی که در نفس او از تجاذب قوتهای متضاده غیر مرتاض چون التماس
شهوات رویه و طلب کرامات بے استحقاق حادث شود و امراضی که از آن تجاذب لازم آید باشد
حزن و غضب و خوف و غیر آن بے خبر دارند و سبب آن بود که تالیف[۱] اضداد در یک حال صورت
نه بندد و انتقال از یکی بیکی که اضطراب عبارت از آن باشد موذی بود و مخالطت و مجالست امثال او
در ممارست و ملابست ملاهی خیال او را از احساس آن حال منصرف دارند تا فی الوقت از آن اذیت خلاصی
بینند و از وبالی و نکالی که بعاقبت لاحق شود غافل باشند پس بدان حال غبطه نماید و آن را سعادت دانند
و چنین کس بحقیقت محب ذات خود نبود و الا مفارقت صحبتی[۲] و محب هیچکس نبود و هیچکس نیز محب او نبود
و او را ناصح و نیکخواه نباشد تا بحدی که نفس او هم نیکخواه او نبود و سرانجام این حالت ندامت و حسرت
بی نهایت بود و اما خیر فاضل که از ذات[۳] خود متمتع بود و بدان مسرور بهر آئینه ذات خود را دوست دارد و
غیر او ذات او را هم دوست دارد چه شریف محبوب بود و چون او را دوست دارد مصادقت و مواصلت
او اختیار کند پس او هم صدیق خود بود و هم دیگران صدیق او و این سیرت ملازم احسان باشد با غیر
چه بقصد و چه بی قصد و سبب آن بود که افعال او لذیذ و محبوب باشد لذاتها و لذیذ و محبوب مختار بود و پس

---

[۱] تالیف اضداد آنکه شهوت و غضب جمع شوند و فروع این اصل که حزن و خوف باشد نیز جمع شوند پس در یک حال و نوع حکومت هر همه صورت نه بندد چه ضد یکدیگر اند پس انتقال از یکے بدیگرے که اضطراب عبارت از آنست واقع شود یعنی در یک حال گاهی شهوت کارفرما شود و گاہے غضب غالب شود و گاہے حزن حاکم گردد در این اضطراب صاحب این سیرت را در ابتلای عجیب کشاکش غریب اندازد ۱۲

[۲] ای طالب مستی و بیخودی نبودی ۱۲

[۳] ذات خود ای ذات خود را دوست دارد ۱۲

مختار بود ای نیک باشد نیز همه مردمان ۱۲

اورا مرید و مقتدی بسیار گردند و احسانِ او ہمہ را شامل بود و ایں احسان از زوال و فنا مصون
باشد و پیوستہ در تزاید بود بخلافِ احسانے کہ عرضی بود و مبدائے آں حالتے غیر معتاد و تا زوال
آں حالت انقطاعِ آں احسان اقتضا کند و انقطاع مستجلب ملامت و شکایت بود و بدین[1]
علت احسان عرضے بتربیت آں موصی او مامور ست کہ رب الصنعۃ اصعب من ابتدائہا
و محبتی کہ عارض ایں احسان بود لوامہ باشد و امّا محبتی کہ میان محسن و محسن الیہ باشد متفاوت بود
یعنی محبت محسن محسن الیہ را بیشتر از محبت محسن الیہ بود او را و دلیل بریں آنست کہ حکیم اول
گفتہ است کہ قرض دہندہ و معروف کنندہ اہتمام نمایند بحال قرض ستانندہ و معروف پذیرندہ
و ہمت بر سلامت ایشاں مقصور دارند و امّا قرض دہندہ باشد کہ سلامت قرض ستانندہ
بجہت استرداد مال خود خواہند از جہت محبت او یعنی او را بسلامت و بقا و ثروت و کفایت
دعا میکند تا باشد کہ بحق خود رسد و قرض ستانندہ را بقرض دہندہ ایں عنایت نبود و او
را مانند ایں دعا نکند و امّا معروف کنندہ معروف پذیرندہ را دوست دارد و اگرچہ متوقع منفعتے
نباشد از و و سبب آں بود کہ ہر کہ فعلی محمود کند مصنوع خود را دوست دارد و چوں مصنوع او مستقیم
بود محبت او بغایت برسد و امّا محسن الیہ را میل باحسان بود نہ بمحسن پس محسن محبوب او
بالعرض بود و نیز محبتی کہ باحسان اکتساب کنند و بروزگار آں را تربیت دہند جاری مجری[2]
منافعی بود کہ بہ تعب و مشقت بسیار بدست آرند یعنی ہمچنانکہ کسی مالی بمقاسات شدید و
تعب سفر ہا کسب کند و در صرف آں صرفہ نگاہدارد و ضنت نماید بخلاف کسی کہ مال
باسانی بدست آرد مانند وارث ہم آنکس نیز کہ محبتی تجشم[3] تعبے اکتساب کردہ باشد براں مشفق تر و از
زوال آں خائف تر بود از کسی کہ او را کہ در اکتساب آں بتفضل تعبی حاجت نیامدہ باشد و ازینجا

---

[1] ای صاحب احسان عارضی بترتیب ای باستعمال و مداومت آں وصیت کردہ شدہ و امر کردہ شدہ است کہ مدام احسان کردہ باشد تا بداں عادت گیرد و ازاں غافل نماند زیرا کہ بہ صناعت سخت تر اند از ابتدا یعنی احسان عارضے بسبب یک چیز کند و آں اصلاً دشوار نمی شود مگر مداومت براں دشوار باشد پس باید کہ براں مداومت کند تا عادت گیرد و دشوار نیاید و سوائے ایں اکثر امور در ابتدا دشوار آیند و در انتہا آسان ۱۲
[2] ای محبتی کہ باحسان حاصل کنند آں محبت قائم مقام محبت مالی بود کہ بہ رنج و محنت بسیار کسب کنند و در اں صرفہ بکار برند ۱۲
[3] تجشم رنج و مشقت کشیدن ۱۲

بود که مادر فرزند را از پدر دوست تر دارد و حنین[۱] و وله[۲] او بروز یاده بود چه رنج در تربیت او بیشتر برده است و اعجاب پدر او بدان زیاده از اعجاب[۳] غیر او بود و همچنین هر صانعی که در صنعت خود زیاده کلفتی استعمال کرده باشد و معلوم ست که تعب منفعل چون تعب فاعل نبود و آخذ منفعل ست و معطی فاعل پس ازین وجه روشن شد که محبت محسن از محبت محسن الیه بیشتر بود و محسن گاه بود که احسان از روی حریت کند و گاه بود که بجهت کسب ذکر جمیل کند و گاه بود که از جهت ریا کند و اشرف انواع آن بود که از روی حریت کند چه ذکر جمیل و ثنای باقی و محبت عموم مردم خود بتبعیت حاصل آید اگرچه مقصود نیت او نبوده باشد و گفته ایم که هر کس نفس خود را دوست دارد و خواهد که با آن کس که او را دوست دارد احسان کند پس هر کسی خواهد که با نفس خود احسان کند چون اسباب دوستی خیر ست یا لذت یا نفع کسی که میان این اقسام تفصیل نکند و بر رجحان یکی بر دیگری واقف نبود نداند که با نفس خود احسان چگونه باید کرد و از اینجاست که بعضی مردان نفس را سیرت لذت اختیار کنند و برخی سیرت منفعت و جمعی سیرت کرامت چه از طبیعت سیرت خیر خبردار نباشند و خطا کنند و آنکس که از لذت خیر آگاه بود بلذات خارج فانی راضی نشود بل بلندترین و تمامترین و عظیم ترین انواع لذات گزیند و آن لذت جزو الهی بود و صاحب این سیرت مقتدی باشد با فعال الله عز و علا و متمتع از لذات حقیقی و نافع اصدقا و غیر اصدقا بسماحت[۴] و بذل و مواسات[۵] و قادر بر آنچه اکفای او از آن عاجز باشند و از فرط شهامت و کبر نفس و چون سخن در محبت میگوییم و محبت در حکمت و خیر داخل می افتد درین مقال اشارتی بدان نیز از لوازم باشد گوییم که محبت حکمت و انصراف با امور عقلی و استعمال رایهای الهی بجزو الهی که در انسان موجود است مخصوص باشد و از آفات که بدیگر محبات متطرق شود محفوظ نه نمیمت را بدان راهی بود و نه شریر در آن مداخلتی تواند کرد چه سبب آن خیر محض بود و خیر محض از ماده و شرور ماده منزه باشد و مادام که مردم مستعمل اخلاق و فضائل انسانی بود و از حقیقت این خیر ممنوع بود و از سعادت

---

۱ حنین بفتح حا و کسر نون آرزومندی ۱۲ ۲ وله دلشگفتگی و سرگشتگی از عشق ۱۲ ۳ اعجاب چیزی عجیب آوردن و خود بینی و تکبر کردن ۱۲ ۴ سماحت بجای حلی جوانمردی ۱۲ ۵ مواسات یاری و غمخواری ۱۲

الٰہی محبوب الا آنست کہ در تحصیلِ این فضیلت بدان فضائل احتیاج بود و چون بعد از تحصیل
این فضائل بفضیلتِ الٰہی مشغول گردد بحقیقت بذاتِ خود پرداختہ باشد و از مجاہدۂ طبیعت
و آلام آن مجاہدۂ نفس و ریاضتِ قولے او فارغ شدہ و بارواحِ پاکان و فرشتگانِ مقرب
اختلاط یافتہ تا چون از وجودِ فانی بوجودِ باقی انتقال کند بنعیم ابدی و سرورِ سرمدی رسد و
ارسطاطالیس گوید کہ سعادتِ تام خالص مقربانِ حضرتِ الٰہی راست و نشاید کہ فضائل انسانی
را با ملائکہ اضافت کنیم چہ ایشان با یکدیگر معاملہ نکنند و نیز ودیعت بیکدیگر ودیعت ننہند و بتجارت
حاجت ندارند تا بعدالت محتاج شوند و از چیزی نترسند تا شجاعت نزدیک ایشان محمود
بود و از انفاق[1] منزہ باشند و نیز زر و سیم آلودہ نشوند تا بسخاوت منسوب گردند و از شہوات
فارغ باشند تا بعفت مفتخر گردند و از اسطقسات[2] اربعہ مرکب نیستند تا بغذا مشتاق شوند
پس این ابرار مطہر از مواد خلق خود مستغنی باشند از فضائل انسانی و خدای عزّ و جلّ از ملائکہ
بزرگوار تر و بتقدیس و تنزیہ از امثال این معنی اولی بل وصف او بچیزے بسیط کہ امورِ عقلی
و اضافتِ خیرات بدو متشبہ باشد تشبہی بعید لائق تر و حقی کہ در آن ارتیاب نتواند بود و ہیچ
وجہ آنست کہ او را دوست ندارد و الّا سعید و خیرّ از مردانی کہ بر سعادت و خیرِ حقیقی واقف
باشند و بدو تقرب نمایند باندازۂ طاقت و طلب مرضات او کنند بحسب استطاعت
و با فعالِ او اقتدا نمایند بقدرِ قدرت تا برحمت و رضا و جوار او نزدیک شوند و استحقاق
اسمِ محبت او اکتساب کنند بعد از آن بلفظے اطلاق کردہ است کہ در لغت ما اطلاق نکنند
و گفتہ است کہ ہر کہ خدای تعالی او را دوست دارد تعہدِ او کند چنانکہ دوستان تعہدِ دوستان
کنند و با او احسان نماید و از اینجا بود کہ حکیم را لذاتے عجیب و فرحہای غریب باشد و کسیکہ
بحقیقتِ حکمت برسد داند کہ لذتِ آن بالای ہمہ لذتہاست پس بلذتی دیگر التفات
ننماید و بر ہیچ حالت غیرِ حکمت مقام نکند و چون چنین بود حکیمی کہ حکمت او تمامتر بُود حکیمتر
بود خدای تعالی او را دوست ندارد و او را بحقیقت الا حکیم سعید از بندگان او چہ شبیہ تشبیہ

[1] انفاق نفقہ دادن و خرج کردن ۱۲ [2] اسطقسات یعنی یکم دوم سوم و چہارم و یاسین مشدد و رومیان طبایع اربعہ را گویند یکے را اسطقس باشد چنانچہ بتازیش عنصر و عناصر گویند از سخنہٴ تہزہ تیز ہست ۱۲

شادمان شود وازین جهت است که این سعادت بلند ترین همه سعادات مذکور است
واین سعادتِ انسانی نبود چه از حیاتِ طبعی وقوای نفسانی منزه ومبرا باشد وبآن در غایت
مباینت وبعد بود وآن موهبتی الهی ست که خدا تعالی بکسے دهد که او را برگزیده باشد از
بندگان خود وبعد ازان بکسے که در طلب آن مجاهده کند ومدتِ حیات بر رغبت دران و
احتمالِ تعب ومشقت مقصور دارد چه کسیکه بر تعب مداومت نکند بپائے مشتاق شود
از جهتِ آنکه بازی باراحت ماند وراحت نه غایتِ سعادت بود ونه از اسبابِ
سعادت ومائل براحتِ بدنی کسے بود که طبیعی الشکل بهیمی الاصل بود مانندِ بندگان
وکودکان وبهایم واین اصناف بسعادت موسوم نتوانند بود وعاقل وفاضل همت
به بلند ترین مراتب مصروف دارد وهم حکیم اول گوید نشاید که همتِ انسان انسی بود
اگرچه او انسی ست ونه آنکه بهمتهای حیواناتِ مرده راضی شود اگرچه عاقبتِ او مرگ
خواهد بود بل باید که بجملگی قوائے خود منبعث شود برآنکه حیاتِ الهی بیابد که اگرچه مردم
بجثه خرد است اما بحکمت بزرگ است وبعقل شریف وعقل از کافهٔ خلائق بزرگوارتر
چه اوست جوهری رئیس ومستولی برهمه بامر باریتعالی وتقدس واگرچه مردم تا درین عالم بود
بحسنِ[1] جمالِ خارجی محتاج بود ولیکن همگی همت بدان مصروف نباید داشت ودر استکثار
ثروت وبسیار جهد بسیار نشود چه مال بفضیلت نرساند وبسیار درویش بود که افعالِ
کریمان کند وازینجاست آنچه حکما گفته اند که سعید آن کسانی باشند که از خیراتِ[2] خارج
نصیب ایشان اقتصاد[3] بود واز ایشان صادر نشود مگر افعالی که فضیلت اقتضا کند هرچند
مایهٔ ایشان اندکے بود این همه سخنِ حکیم ست بعد ازان گوید که معرفتِ فضائل کافی نیست
بل کفایت در عمل واستعمالِ آن بود واز مردمان بعضی بفضائل وخیرات راغب
باشند مواعظ را در ایشان اثری بود وایشان بغایت اندک اند که امتناع از رداءت وشرور
بعزیمت پاک وطبع نیک کنند وبرخے از رداءت وشرور بوعید وتقریع[4] وانزجار[5] وانکار امتناع

[1] بحسن جمال ای رفاه ظاهری ۱۲ [2] از خیرات ای از رفاه ظاهری ۱۲ [3] اقتصاد میانه روی ۱۲ +
[4] تقریع سرزنش ودرشتی کردن وتقریع بمعنی ترسانیدن ۱۲ [5] انزجار ترسانیدن ۱۲ +

کنند وخوف ایشان از دوزخ وعذاب ونکال بود واز ینجاست که بعضی مردمان اخیار بطبع اند وبرخی اخیار بشرع وتعلیم شریعت این صنف را مانند آب بود کسی را که لقمه درگلو گیرد و اگر بشریعت موءدب نشود مانند کسی بود که او را آب درگلو گیرد والا محاله هلاک شود ودر اصلاح ایشان حیلتی صورت نه بندد وپس خیر بطبع وفاضل بغریزت محب خدای تعالے بود وامر وبدست وتدبیر یار بنیاید بلکه خدای تعالے متولی ومدبر کار او بود واز ین مقدمات معلوم شد که سعداء صنف اند اول کسیکه از مبداء اثر نجابت درو ظاهر بود وباحیا وکرم طبیعت باشد وبتربیت موافق مخصوص گردد وبمجالست ومخالطت اخیار وموالست ومواصلت فضلا میل کند واز اضداد ایشان احتراز نماید دوم کسیکه از ابتدای حالت برین صفت نبوده باشد بل بسعی وجهد طلب حق کند وچون اختلاف مردمان ببیند بر طلب حق مواظبت نماید تا بمرتبه حکماء برسد یعنی علم او صحیح وعمل او صواب گردد واین[1] بتفلسف واطراح عصبیت وبست دهد سوم کسیکه باکراه اورا بر ... دارند بتادیب شرعی ویا بتعلیم حکمی و معلوم ست که مطلوب ازین اقسام قسم دوم ست چه مبادی اتفاق سعادت در اصل ولادت واکراه بر تادیب نه از ذات طالب مجتهد بود بلکه از خارجیات باشد وسعادت تام حقیقی مجتهد را بود واوست که محبت خدای تعالے او را بود ومشتق هلاک ضد او بود والله اعلم بالصواب

# فصل سوم

## در اقسام اجتماعات وشرح احوال مدن

بحکم آنکه هر مرکبی را حکمی وخاصیتی وهیاتی بود که بدان متخصص ومتفرد باشد واجزای[2] او را با او دران مشارکت نبود اجتماع اشخاص انسانی را نیز از روی تالف وترکیب

---

[1] ای صحت علم وصواب عمل در مزاولت حکمت وگذاشتن تعصب حاصل شود ۱۲
[2] چنانچه انسان مرکب است از عناصر حکم نطق وتحریک وادراک معقولات دارد واجزای او که عناصر اند انفراداً با انسان دران حکم وخاصیت وصورت مشارکت ندارند چنانچه باد یا خاک تنها ناطق نیست ۱۲

حکمی دیباتی وخاصیتی بود بخلاف آنچه در هر شخصی از اشخاص موجود بود و چون افعال ارادی
انسانی منقسم است بدو قسم اول خیرات دوم شرور پس اجتماعات نیز منقسم باشد بدین دو قسم اول
آنکه سبب آن از قبیل خیرات بود دوم آنکه سبب آن از قبیل شرور بود اول را مدینهٔ فاضله خوانند
دوم را مدینهٔ غیر فاضله و مدینهٔ فاضله یک نوع بیش نبود چه حق از تکثر منزه باشد و خیرات را طریق
یکی بیش نبود و اما مدینهٔ غیر فاضله سه نوع بود اول آنکه اجزای مدینه یعنی اشخاص انسانی از استعمال
قوت ناطقه خالی باشند و موجب تمدن ایشان تتبع قوتی بود از قوای دیگر و آنرا مدینهٔ جاهله خوانند دوم
آنکه از استعمال قوت نطقی خالی نباشند اما قوای دیگر استخدام[۱] قوت نطقی کرده باشند و موجب تمدن
شده و آنرا مدینهٔ فاسقه خوانند سوم آنکه از نقصان قوت فکری با خود قانونی در تخیل آورده باشند و آنرا
فضیلت نام نهاده و بنابرآن تمدن ساخته و آنرا مدینهٔ ضاله خوانند و هر یکی ازین مدن منشعب شود
بشعب نامتناهی چه باطل و شر را نهایتی نبود و در میان مدینهٔ فاضله هم مدن غیر فاضله تولد کند از
اسبابی که بعد ازین یاد کنیم و آنرا نوابت[۲] خوانند و غرض ازین مدن معرفت مدینهٔ فاضله است
تا دیگر مدن را بجهد بدان مرتبه رسانند و اما مدینهٔ فاضله اجتماع قومی بود که همتهای ایشان بر اقتنای
خیرات و ازالهٔ شرور مقصور بود و هر آینه میان ایشان اشتراک بود در دو چیز یکی آرای و دیگر افعال
اما اتفاق ایشان در آرای چنان بود که معتقد ایشان در مبدأ و معاد خلق و احوالی که میان مبدأ و معاد
بود مطابق حق باشد و موافق یکدیگر و اما اتفاق ایشان در افعال چنان بود که در اکتساب کمال همه
بر یک وجه باشند و افعالی که از ایشان صادر شود مفروغ[۳] بود در قالب حکمت و مقوم بتهذیب و تسدید
عقلی و مقدر بقوانین عدالت و شرائط سیاست تا با اختلاف اشخاص و تباین احوال غایت افعال
همه جماعت یکی بود و طرق و سیر موافق یکدیگر و باید دانست که قوت تمیز و نطق در همه مردمان یکسان نیافریده
اند بلکه آنرا در مراتب مختلف از غایتی که ورای[۴] آن نتواند بود تا حدی که فروتر از آن درجهٔ بهائم بود مترتب
گردانیده و این اختلاف سببی از اسباب نظام شده چنانکه یاد کرده آمد و چون قوت تمیز متساوی نبود
ادراک همه جماعت مبدأ و منتهی را که با ادراکات دیگر در غایت مباینت اند بر یک نسق نتواند بود

---

[۱] استخدام خدمت گرفتن یعنی علم و عقل داشته باشند اما قوای شهوی و غضبیه را در خدمت خود گرفته باشند یعنی قوای مذکوره غالب و علم و عقل مغلوب باشند ۱۲ [۲] نوابت رستنیها ۱۲ ف بیان مدینهٔ فاضله ۱۲ [۳] فرغ بفتح فا و سکون را مهمله و غین معجمه ریختن ۱۲ [۴] ای قرب آلهی هم وصول بنقطهٔ مستدیره باشد ۱۲

بلکہ کسانیکہ بعقول کامل و فطرتہای سلیم و عادات مستقیم مخصوص باشند و تائید الٰہی و ارشاد ربانی متکفل
ہدایت ایشاں شدہ وایشاں در حد بغایت قلت توانند بود بمعرفت مبدا و معاد و کیفیت صدور
خلق از مبدائے اوّل و انتہای ہمہ باو بر وجہ حق بقدر آنچہ در وسع امثال[۱] ایشاں تواند آمد رسیدہ
باشند و چوں نفس انسانی را قوتہاو آلہ ست کہ بداں ادراک امور جسمانی و روحانی میکند مانند وہم و فکر و خیال
وحس آنرا در صفا و کدورت ترتیبی و تدریجی چنانکہ در علم حکمت مقرر باشد و ہیچ قوت ازیں قوی
در ہیچ وقت از اوقات چہ در خواب و چہ در بیداری معطل و فارغ نہ و معرفت مبدا و معاد خاص بجوہر
نفس شریف تعلق دارد و ہیچ قوت را از قوی با او دراں مداخلت و مشارکت نہ پس در انحالت کہ
ذات پاک آنجماعہ مذکور بمشاہدہ مبدا و معاد و آنچہ بداں متعلق ست مشغول بود لامحالہ ایں قوتہا کہ مسخر
نفس اند بتصور صورتہای مناسب آں حال موسوم باشند و معروف نفس چوں در غایت بعد و تنزیہ
بود از ارتسام در قولے جسمانی و قوای جسمانی جز مثل و خیالات و صور ادراک نتوانند کرد پس آں مثالہا ہم
ازیں قبیل بود اما اشرف و الطف اشیا کہ در جسمانیات ممکن تواند بود در ہر قوتی بحسب پایہ و مرتبہ او از
نفس بقرب و بعد صورت بندد و لیکن قوت عقلی با معرفت حقیقے حکم کردہ کہ آں معروف ازیں صور مقدس
و مبراست و ایں طائفہ افاضل حکما باشند و قومی کہ در رتبہ ازیشاں فروتر باشند اہی از معرفت عقلی صرف
عاجز باشند و غایت ادراک ایشاں تصوری بود بقوت وہم کہ در اوہام حکما مثل آں موجود بودہ باشد
لیکن تنزیہ ازاں واجب دانند پس چوں ایں قوم را بحقیقت معرفت طریقے نبود در اجرای احکام
ایں صورت بر مبدا و معاد رخصت یابند و لیکن بہ تنزیہ آں از احکام صورتے کہ در خیال ایشاں
متمثل بود و در مرتبہ از مرتبہ صورت وہمی فروتر و بجسمانیات نزدیکتر مکلف باشند و نفی و سلب آں
از صورت وہمی از لوازم شمرند و مع ذٰلک با آنکہ[۲] معرفت طبقہ اوّل از معارف ایشاں کاملتر بود معترف
و مقر باشند و ایں طائفہ را اہل ایماں خوانند و قومی کہ در مرتبہ ازیشاں فروتر باشند و بر تصورات وہمی
قادر نہ بر صور خیالے قناعت نمایند و مبدا و معاد را با مثلہ جسمانی تخیل کنند و اوضاع و لواحق جسمانی
را ازاں سلب واجب دانند و بمعرفت دو طبقہ اول اعتراف کنند و ایں طائفہ اہل تسلیم باشند و

[۱] امثال جمع مثل بمعنی مانند یا نمازہ آنکہ در حوصلہ کاملاں عارفانی ہم مانند کساں مذکورہ بالا باشند در سید ۱۲

[۲] ای باوجودیکہ آں مقر باشند کہ معرفت طبقہ اوّل الخ ۱۲ ٭

قاصر نظرانی که دون ایشان باشند در مرتبهٔ برشالهای بعید تر اقتصار کنند و ببعضی احکام جسمانیات[۱] تمسک نمایند و ایشان مستضعفان باشند و ممکن که اگر همبرین نسق مراتب[۲] رعایت کنند نوبت بمرتبهٔ صورت پرستان رسد فی الجمله این اختلافات بحسب استعدادات باشد و مثالش چنان بود که شخصی بر حقیقت چیزی واقف بود و دیگری بر صورت او و ثالثی بر عکس آن صورت که در آئینه یا در آب افتاده باشد و رابعی بر تمثالی که نقاشی بهمان صفت کرده باشد و برین قیاس چون غایت قدرت هر کسی تا آنجا بیش نمیرسد که بیکی ازین مراتب[۳] باز ایستد بتقصیر موسوم نتواند بود بل توجه او بکمال باشد و روی او در عالم معرفت بقبلهٔ خدای جل جلاله و صاحب ناموس که تکمیل همه جماعه را معین ست بر قضیهٔ کلموا الناس علی قدر عقولهم تکمیل هر کسی بقدر قوت او میتواند کرد و قوت او از انچه در فطرت داده باشند یا بعادت اکتساب کرده بود زیاده نشود پس سخن او گاه محکم باشد و گاه متشابه و در توحید وقتی تنزیه صرف تواند گفت و وقتی تشبیه محض و همچنین در معاد تا هر طائفه بحق خود رسند و حظ خود بردارند و حکیم همچنین گاه قیاسات برهانی استعمال کند و گاه بر اقناعیات قناعت نماید و گاه بشعریات و مخیلات تمسک کند تا ارشاد هر کسی بقدر بصیرت او کرده باشد و چون معتقدات هر قوم هر چند در سلک توجه بکمال منخرط باشد اما در صورت و وضع مختلف پس مادام که بفاضل اول که مدبر مدینهٔ فضلا باشد اقتدا کنند میان ایشان تعصب و تعاند نبود اگرچه در ملت و مذهب مختلف نمایند بلکه اختلاف ملل و مذاهب که نزدیک ایشان از اختلاف رسوم خیالات و امثله حادث شده است که غایت همه یک مطلوب ست بمنزلهٔ اختلاف مطعومات و ملبوساتی بود که بجنس و لون[۴] مختلف باشند و غایت همه یک نوع منفعت و رئیس مدینه که مقتدای ایشان بود و ملک اعظم و رئیس الرؤسا و بحق او باشد هر طائفه را بمحل و موضع خود فرود آورد و در ریاست و خدمت میان ایشان مرتب گرداند چنانکه هر قومی باضافت با قومی دیگر مرؤسان باشند و باضافت با قومی دیگر رؤسا تا بقومی رسد

---

۱؎ ای مبدا و معاد را مانند جسمانیات دانند ۱۲ ۲؎ ای همین طور از مستضعفان چون پائین نزاد و انداز مرتبه بمرتبه نوبت بصورت پرستان رسد که صورت آدم را مبدا و معاد شناسند ۱۲ ۳؎ یعنی یا بحقیقت آن چیز واقف باشد یا بر صورت او اطلاع دارد یا بر عکس آن صورت که در آب یا در آئینه دیده باشد آگاه بود یا بر تمثالی که نقاش بدان صورت کرده باشد مطلع شود و چون هیچکی ازین مراتب استعداد کی نتابه در طلب بتقصیر موسوم نخواهد بود بلکه توجه او بکمال باشد الخ ۱۲
۴؎ مثلاً شخصی پلاو خورد و شخصی نان تهی و غایت هر دو یک منفعت است که قیام وجود باشد و همچنین لباس ایں اختلاف مذهب هم همین اختلاف است و لیس ۱۲

بیابد و در سخن گذشتگان از آنچه مصرّح بود قادر باشد و جودت خطابت اقتناع و قدرت جهاد را
مستجمع و ریاست او را ریاست سنّت خوانند چهارم آنکه این اوصاف در یک تن جمع نبود و اما در
اشخاص متفرق حاصل بود و ایشان بمشارکت بتدبیر مدینه قیام کنند و آن را ریاست اصحاب سنّت
خوانند و اما ریاستهائے دیگر که در تحت ریاست عظمی بود در جملگی صناعت و افعال اعتبار باید کرد
و انتهای همه رؤسا و ریاست با رئیس اعظم بود و استحقاق این ریاست را سه سبب بود اوّل[۱] آنکه فعل
شخصی غایت فعل شخص دیگر بود پس آن شخص برین شخص رئیس بود مثلاً صاحب فروسیت[۲] رئیس بود
بر رائض ستور و بر کسی که زین و لگام کند دوم آنکه هر دو فعل را یک غایت بود اما یکی بر تحصیل غایت از
تلقای[۳] نفس خود قادر بود و او را بفعل استنباط مقادیر باشد و دیگری را این قوت نبود اما چون قوانین
صناعت از شخص اوّل بیاموزد بران صناعت قادر شود مانند مهندس و بنّا پس شخص اوّل رئیس بود
بر شخص دوم و درین صنف اختلاف مراتب بسیار بود چه از واضع هر صنعتی تا کسی که دران صنعت
باندک چیزی راه برد تفاوت بسیار بود و فروترین مراتب کسی را بود که او را قدرت استنباط نبود و اصلا
اما چون وصیتهای صاحب صناعت دران باب حفظ کند و بنّائی[۴] تتبع آن وصایا میکند عمل تمام
شود و چنین شخص خادم مطلق بود که او را ریاست نبود بهیچ اعتبار سوم آنکه هر دو فعل را توجه بیک غایت
بود که آن غایت فعل ثالثی باشد اما از هر دو یکی شریف تر بود و دران غایت با منفعت تر مانند
لجّام[۵] و دبّاغ[۶] در فروسیت و عدالت اقتضای آن کند که هر یک در مرتبه خود باشد و از آن مرتبه تجاوز
ننماید و باید که یک شخص را بصناعات مختلف مشغول نگردانند از جهت سه چیز اوّل آنکه طبائع را
خواص بود نه هر طبیعتی بهر عملی مشغول تواند بود دوم آنکه صاحب یک صناعت را در احکام آن صناعت
بتدقیق نظر و ترقی همت حظّی حاصل آید بروزگار دراز و چون آن نظر و همت متوزّع[۷] و منقسم گردد
در صناعات مختلف همه مختل ماند و از کمال قاصر سوم آنکه بعضی صناعات[۸] را وقتی بود که با فوات آن وقت
فائت شود و باشد که دو صناعت را اشتراک[۹] افتد در یک وقت پس بیکے از دیگر باز ماند و

---

[۱] ای فعل معمار غایت فعل مهندس است چه مهندس اول نقشه عمارت از طبع خود بر می آرد و معمار مطابق آن طرح عمارت میکند اما بر اختراع نقشه قدرت ندارد و مهندس قادر بر آن ۱۲ [۲] فروسیت سواری و صاحب فروسیت سوار و رائض اسپ شناسی و صاحب فروسیت چابک سوار که اسپ را مرتاض کند ۱۲ [۳] تلقا بالکسر بدین و بالفتح جهت و برابر ۱۲ [۴] بنائی بتدریج و بتأمل ۱۲ [۵] لجام لگام ساز ۱۲ [۶] دباغ چرم ساز ۱۲ [۷] توزع قسمت کردن ۱۲ [۸] صناعات چنانچه صناعت کاشتن و تخم ریزی ۱۲ [۹] اشتراک چنانچه صناعت خیاطت و رنگ دادن تو کردن کسی کردن ۱۲

چون یک شخص دو سه صناعت داند او را با شرف و اہم مشغول گردانیدن و از دیگران منع
کردن اولی تا چون ہر یکے بکاری کہ مناسبت او با آن زیادہ بود مشغول باشد تعاون حاصل آید
و خیرات در تزاید بود و شرور در تناقص و در مدینہ فاضلہ اشخاصی باشند کہ از فضیلت دور افتند و
وجود ایشان بمنزلۂ ادوات و آلات باشد و چون در تحت تدبیر افاضل باشند اگر تکمیل ایشان
ممکن بود بکمالی برسند و الا مانند حیوانات[1] مرتاض شوند و اما مدن غیر فاضلہ گفتیم کہ یا جاہلہ بود
یا فاسقہ یا ضالہ و مدن جاہلہ شش نوع باشد بحسب بساطت اول را اجتماع ضروری
خوانند دوم را اجتماع نذالت سوم را اجتماع خست چہارم را اجتماع کرامت پنجم را اجتماع
تغلبی ششم را اجتماع حریت اما مدینہ ضروری اجتماع جماعتی بود کہ غرض ایشان تعاون بود
بر اکتساب آنچہ ضروری باشد در قوام ابدان از اقوات و ملبوسات و وجوہ مکاسب آن بسیار
بود بعضی محمود و برخی مذموم مانند فلاحت[2] و شبانی و صید و دزدی یا بطریق مکر و فریب یا بطریق
مکابرہ[3] و مجاہرہ[4] و باشد کہ یک مدینہ افتد مستجمع انواع مکاسب ضروری و باشد کہ یک مدینہ افتد
مشتمل بر یک صناعت تنہا مانند فلاحت یا صناعتی دیگر و افضل اہل این مدن کہ نزدیک ایشان
بمنزلۂ رئیس باشد کسے بود کہ تدبیر و حیلہ در اقتنای ضروریات بہتر تواند کرد و در احتیال و استعمال
ایشان در طریق نیل ضروریات بر ہمہ جماعہ فائق بود یا کسے کہ اقوات بدیشان بیشتر بخشد و اما
مدینہ نذالت اجتماع جماعتے بود کہ بر نیل ثروت و یسار و استکثار ضروریات از ذخائر
و ارزاق و زر و سیم و غیر آن تعاون نمایند و غرض ایشان در جمع آنچہ بر قدر حاجت زائد باشد
جز ثروت و یسار نبود و انفاق اموال الا در ضروریاتی کہ قوام ابدان بدان بود جائز نشمرند و
اکتساب آن از وجوہ مکاسب[5] کنند یا از وجہی کہ در آن مدینہ معہود بود و رئیس ایشان شخصے
بود کہ تدبیر او در نیل اموال و حفظ آن تمامتر باشد و بر ارشاد ایشان قادرتر و وجوہ مکاسب
این جماعہ یا ارادی تواند بود چون تجارت و اجارت[6] یا غیر ارادی چون شبانی و فلاحت و

---

ف1 مثل بوزنہ و اسپ و خرس وغیرہ رفتن و نشستن و دیگر حرکات بیاموزند ۱۲ ف2 فلحت الارض ای شققتہا ۱۲ صراح ف3 مکابرہ بہ بزرگی معارضہ کردن یعنی برابری کردن ۱۲ ف4 مجاہرہ رو برو جنگ کردن و با کسے دشمنی ظاہر کردن ۱۲

ف5 مانند صرافی و بزازی وغیرہ ۱۲

ف6 اجارت ای اجرت ۱۲

صید و صحبت[1] و اما مدینهٔ خست اجتماع جماعتی بود که بر تمتع از لذات محسوسات مانند ماکولات و مشروبات
و منکوحات و اصناف هزل[2] و بازی تعاون کنند و غرض ایشان از آن طلب لذت بود نه قوام بدن و
این مدینه را در مدن جاهلیه سعید و مغبوط شمرند چه غرض اهل این مدینه بعد از تحصیل ضروری و بعد از تحصیل
بسیار صورت بندد و سعیدترین و مغبوط‌ترین میان ایشان کسی بود که بر اسباب لهو و لعب[3] قدرت او
زیاده بود و نیل اسباب لذت را مستجمع‌تر باشد و رئیس ایشان آن کس بود که با این خصال ایشان را
در تحصیل آن مطالب معاونت بهتر تواند کرد و اما مدینهٔ کرامت اجتماع جماعتی بود که تعاون کنند
بر وصول بکرامات قولی و فعلی و آن کرامات یا از دیگر اهل مدن یابند یا از همدیگر یا بر تساوی یابند یا بر
تفاضل و کرامت بر تساوی چنان بود که یکدیگر را بر سبیل قرض اکرام کنند مثلاً یکی در وقتی دیگری را
نوعی از کرامات بذل کند تا آن دیگر او را در وقتی دیگر مثل آن از همان نوع یا از نوع دیگر بذل نماید و تفاضل
چنان بود که یکی دیگری را کرامتی بذل کند تا آن دیگر او را اضعاف آن باز دهد و این بر حسب استحقاق
بود که با یکدیگر مواضعه[4] کرده باشند و اهلیت این کرامت نزدیک این طایفه بچهار سبب حاصل آید
یسار یا مساعدت اسباب لهو یا قدرت[5] بر زیاده از مقدار ضروری بی تعب مانند آنکه شخصی مخدوم
جماعتی بود و مال او بهمه وجوه مکفی و یا نافع بودن در طریق این اسباب[6] سه گانه چنانکه شخصی با دیگری
احسان کند به یکی ازین سه وجه و وجه چهارم با دیگر بود استحقاق کرامت را نزدیک اکثر اهل مدن جاهلیه
و آن غلبه بود و حسب اما غلبه چنان بود که کسی در یک کار یا در کارهای بسیار اتفاقاً غالب آید یا بنفس
خود یا بتوسط انصار و اعوان از فرط قدرت یا از کثرت عدد و شهرت برین معنی غبطهٔ عظیم باشد نزدیک
این جماعت تا بحدی که مغبوط‌ترین کسی آن را دانند که گروهی بر و نتوانند رسانید و او بهر کس که خواهد تواند
رسانید اما حسب آن بود که پدران او به یسار یا کفایت ضروریات یا نفع غیر یا جلادت و استهانت
موت بر دیگران غالب بوده باشند و معامله در کرامت به تساوی شبیه بود بمعاملات[7] اهل بازار و رئیس
این مدینه کسی بود که اهلیت کرامات بیشتر دارد و از همه اهل مدینه یعنی حسب او از احساب همه بیشتر بود

---

[1] صحبت و ندی کردن ۱۲ [2] هزل و بازی سرده قصه و غیره ۱۲ [3] لهو و لعب سرود و رقص و غیره ۱۲ [4] مواضعه با همدیگر بر کاری
قرار دادن یا همدیگر گرو کردن و با هم شرکت کردن ۱۲ [5] قدرت یعنی قادر بودن بر زیاده از اخراجات ضروری بی رنج مانند میراث خوار ۱۲
[6] ای یسار یا مساعدت اسباب و لهو یا قدرت بر زیاده از مقدار ضروری بی تعب ازین سه وجه نفع رسان دیگران باشد ۱۲
[7] مثلاً صاحب کرامت یکی از همسران خود چیزی امداد کرد و او هم بهمان طور امداد او صاحب کرامت کرد این امداد مثل خرید و فروخت اهل بازار شد ۱۲

اگر اعتبار حسب را کنند یا یسار او بیشتر بود اگر اعتبار نفس رئیس را کنند و اگر اعتبار نفع او کنند بهترین رؤسا کسی بود که مردمان را به یسار و ثروت بهتر تواند رسانید از قبیل خود یا از حسن تدبیر و محافظت یسار و ثروت بر ایشان بهتر تواند کرد بشرط آنکه غرض او کرامت بود نه یسار و یا ایشان را به نیل لذات زودتر و بیشتر رساند و او طالب کرامت بود نه طالب لذت و طالب کرامت آن بود که خواهد که مدح و اجلال و تعظیم او بقول و فعل شائع بود و دیگر امم در زمان او و بعد از و او را بدان یاد کنند و چنین رئیس در اکثر احوال به یسار محتاج بود چه ایصال اهل مدینه بمنافع بی یسار ممکن نبود و چندانکه افعال رئیس بزرگتر بود احتیاج او بیشتر باشد که او را تصور چنان بود که انفاق او از روی کرم و حریت سنت نه از جهت التماس کرامت و اموال که صرف کند یا بخراج ستاند از قوم خود یا بسبیل تغلب جماعتی را که مضادت ایشان کند در آرای و افعال و یا بنوعی از ایشان حقدی در ضمیر داشته باشد قهر کند و اموال ایشان را در بیت المال خود جمع آرد و پس نفقه میکند تا بدان اسمی و صیتی اکتساب نماید و بدان صیت و اسم مالک رقاب شود و فرزندان او را بعد از و حسیب دانند و ملک را بعد از خود بفرزندان دهد تواند بود که خود را تخصیص کند باموالی که نفع آن بدیگران نرسد تا آن اموال را سبب استحقاق کرامت او شمرند و نیز باشد که با کفائی خود از ملوک اطراف کرامت کند بسبیل معاوضه یا مراجحه تا بهمه انواع کرامات را استیفا کرده باشد و چنین کس خویشتن را بتجمل و تزیینی که مستدعی بها و جلالت و تفخیم شان او بود از اصناف ملبوسات و مفروشات و خدم و جنائب متحلی گرداند تا نفع او بیشتر بود و مردمان را بحجاب از خود باز دارد تا هیبت او بیفزاید و چون ریاست او ثابت شود و مردمان بعادت گیرند که ملوک و رؤسای ایشان هم از آن جنس باشند مردمان را مرتب گرداند در مراتب مختلف و هر یکی را بنوعی از کرامت که اهلیت او اقتضا کند مخصوص نماید مانند یساری یا ثنائی یا القابی یا مرکبی یا چیزی دیگر تا بدان تعظیم امر او حاصل آید و نزدیک ترین مردمان با و کسی بود که او را در [illegible] معونت زیاده کند و طالبان کرامت با و قربت جویند بدین سبب کرامت ایشان زیاده شود و اهل این مدینه مدن دیگر را که غیر ایشان بود مدن جاهلیه شمرند و خود را بفضیلت منسوب دارند و تشبیه بر ایشان

---

[1] ای در خرج کردن نظر به کرم و حریت خود دارد و از التماس کرامت چشم می بندد ۱۲ [2] مضادت یا کسی دشمنی کردن ۱۲ [3] رقاب جمع رقبه بمعنی گردن ۱۲ [4] حسیب شمرنده و انتقام کشنده و پس شونده و بزرگوار ۱۲ [5] جنائب جمع جنیبه بمعنی اسپ کوتل ۱۲

جاہلیہ بمدینۂ فاضلہ این مدینہ بود خاصہ کہ مراتب ریاست بر قلت وکثرت نفع مقدر داشند وچون کرامت
در امثال این مدینہ بافراط رسد مدینۂ جباران شودہ نزدیک بود کہ بمدینۂ تغلب گردد واما مدینۂ تغلب
اجتماع جماعتی بود کہ تعاون یکدیگر را بدان سبب کنند کہ ایشان را بر دیگران غلبہ بود واین تعاون
آنگاہ کنند کہ ہمہ جماعہ در محبّتِ غلبہ اشتراک داشتہ باشند واگرچہ بقلت وکثرت متفاوت باشند و
غایت غلبہ متنوع بود بعضے باشند کہ غلبہ برای خون ریختن خواہند وبرخی باشند کہ غلبہ برای مال بردن
خواہند وجمعی باشند کہ غرض ایشان استیلا بود بر نفوس مردمان وبہ بندگی گرفتن ایشان واختلاف اہل این
مدینہ بحسب فرط وقصور این محبّت[۱] بود واجتماع ایشان بجہت تغلب بود در طلب دماء یا اموال[۱] ازواج
ونفوس تا از دیگر مردمان انتزاع کنند ولذت ایشان در قہر واذلال بود وبدین سبب گاہ بود کہ بر مطلوبے
ظفر یابند ولی آنگہ کسے را قہر[۲] کنند وبدان مطلوب التفات نکنند واز آن درگذرند واز ایشان بعضی باشند
کہ قہر بطریق کید وفریب دوست تر دارند وبرخی باشند کہ بمکابرہ ومکاشفہ دوست تر دارند وجمعے
باشند کہ ہر دو طریق استعمال کنند وبسیار بود کہ کسانی کہ غلبہ بر دماء واموال بطریق قہر خواہند چون بسر
شخصے خفتہ رسند بتعرض خون ومال او مشغول نشوند بلکہ اوّل او را بیدار کنند وگمان برند کہ قتل او در حالی کہ
او را امکان مقاومتی بود بہتر باشد وآن قہر در نفوس ایشان لذیذتر آید وطبیعت این طائفہ اقتضاے
قہر کند علی الاطلاق الا آنکہ از قہر اہل مدینۂ خود امتناع نمایند بسبب احتیاج بتعاون یکدیگر در بقاء
در غلبہ ورئیس این جماعہ کسی بود کہ تدبیر او در استعمال ایشان از جہت مقاتلہ ومکر وعذر آوردن با نجاح[۳]
نزدیکتر بود ودفع تغلب خصمان از ایشان بہتر تواند کرد وسیرت این جماعہ عداوت ہمہ خلق باشد و
رسوم وسنن ایشان رسوم وسننے بود کہ چون بران روند بغلبہ نزدیک باشند وتنافس[۴] وتفاخر ایشان
بکثرت غلبہ یا بتعظیم امر آن باشد وبمفاخرت اولی کسی را دانند کہ اعداد نوبتہاسے کہ او غلبہ کردہ باشد
بیشتر بود وآلات غلبہ یا نفسانی بود چون تدبیر یا جسمانی چون قوت یا خارج از ہر دو چون سلاح و
از اخلاق این جماعہ جفا بود وسخت دلے وزود خشمی وتکبّر وحقد وحرص بر بسیاری اکل وشرب وجماع وطلب آن

---

سلہ ای محبّت غلبہ یعنی شخصے کہ محبت غلبہ بسیار دارد وباو ہماں قسم مردم اختلاط دارند وشخصے کہ محبت غلبہ کم دارد باو ہماں قسم مردم اتفاق ورزند پس اختلاف میان مردم واقع شود ۱۲ سلہ یعنے گاہے بے قہر وغلبہ بر مطلوبے ظفر یابند لیے چیزے مفت بدست آنہا می آید لیکن چوں آنہا را لذت قہر وغلبہ در خوارکردن دیگران حاصل نمی شود لہذا آں چیز را قبول نمے کنند ۱۲ سلہ انجاح روا کردن وروا شدن حاجت ۱۲ سلہ تنافس باہم نفس زدن وفخر کردن ورغبت کردن در چیزی بایکدیگر بطریق منازعہ ومعاوضہ ۱۲

از وجهی که مقارن قهر و قتل و اذلال بود و باشد که این مدینه همه جماعت را در این سیرت مشارکت بود و باشد
که مغلوبان هم با ایشان در یک مدینه باشند و اهل غلبه در مراتب متساوی یا مختلف و اختلاف ایشان یا
بقلت و کثرت نوبتهای غلبه بود یا بقرب و بعد از رئیس خود یا بشدت قوت و رای و ضعف آن
و باشد که قاهر در مدینه یک شخص بود و باقی آلات او باشند در قهر هرچند ایشان را بالطبع ارادتی نبود
بدان فعل ولیکن چون آن قاهر امور معاش ایشان تکفل دارد و او را معونت کنند و این قوم نسبت با او
بمنزلهٔ جوارح و سگان باشند نسبت با صیاد و بقیهٔ اهل مدینه او را بمنزلهٔ بندگانی باشند که خدمت او میکنند
و بمتاجره[1] و مزارعه[2] مشغول می باشند و با وجود او مالک نفس خود نباشند و لذت رئیس ایشان مذلت
غیر بود پس مدینه تغلب بر سه نوع بود اول آنکه همه اهلش تغلب خواهند دوم آنکه بعضی از اهلش سوم
آنکه یک شخص تنها که رئیس بود و کسانیکه تغلب بجهت تحصیل ضروریات یا یسار یا لذات یا کرامات
خواهند بحقیقت راجع با اهل آن مدن باشند که یاد کرده آمد و بعضی از حکما ایشان را نیز از مدن تغلبی
شمرده اند و این طائفه نیز بر سه وجه باشند همبراین قیاس و باشد که غرض اهل مدینه مرکب از غلبه و یکی ازین
مطلوبات بود و برین اعتبار متغلبان سه صنف باشند اول آنکه لذت ایشان در قهر تنها بود و مغالبه
کنند بر سر چیزهای خسیس و چون بران قادر شوند بسیار بود که ترک آن گیرند چنانکه عادت بعضی از
عرب در جاهلیت بوده است دوم آنکه قهر در طریق لذت استعمال کنند و اگر بی قهر مطلوب بیابند
استعمال قهر نکنند سوم آنکه قهر با نفع مقارن خواهند و چون نفع از بذل غیری یا از وجهی دیگر بی قهر
بدیشان رسد التفاتی ننمایند و قبول نکنند و این قوم خود را از بزرگ همتان شمرند و اصحاب رجولیت
خوانند و قوم اول بر قدر ضروری اقتصار کنند و عوام باشند که ایشان بر آن مدح گویند و اکرام کنند
و محبان کرامت نیز بوند که ارتکاب این افعال[3] کنند در طریق اکتساب کرامت و بدین اعتبار جباران
باشند چه جبار محب کرامت بود با قهر و غلبه و چنانکه از خواص مدینه لذت و مدینه یسار آنست که جهال
ایشان را نیکبخت دانند و از مدن دیگر فاضلتر شمرند از خواص مدینهٔ تغلب آنست که ایشان را بزرگ همت
دانند و مدح گویند و باشد که اهل این سه مدینه متکبر شوند و بر دیگران استهانت کنند و تصلف[4] و افتخار و
عجب و محبت مدح اقدام نمایند و خود را القابهای نیکو نهند و مطبوع و ظریف خود را شناسند و دیگر مردمان

[1] متاجره با کسی بازرگانی کردن ۱۲ [2] مزارعه زمین با کسی دادن برای کشتن ۱۲ [3] افعال قهر و غلبه ۱۲ [4] تصلف لاف زدن ۱۲

را ابله و کژطبع بینند و همه خلق را نسبت با خود احمق دانند و چون نخوت و کبر و تسلط در دماغ ایشان تمکن یابد در زمرهٔ جباران آیند و بسیار بود که محب کرامت طلب کرامت بجهت یسار کنند و اکرام غیر از روی التماس یساری کنند از و یا غیر او و ریاست و طاعت اهل مدینه هم بسبب مال خواهد و باشد که یسار بجهت لذت و لهو خواهد و چون حرمت زیاده بود مال بهتر بدست آید و بمال بلذت آسان تر توان رسید پس طالب لذت باشد که طالب حرمت گردد بدین سبب و چون او را تفوقی و ریاستی حاصل شود بوسیلهٔ آن جلالت یسار بسیار کسب کند تا بدان مطعومات و مشروبات و منکوحاتی که در کمیت و کیفیت زیاده از آن بود که دیگری را دست دهد بدست آورد و فی الجمله ترکیب این اغراض را با یکدیگر وجوه بسیار بود و چون بر بسائط وقوف افتاده باشد معرفت مرکبات آسان گردد اما مدینهٔ حریت و آنرا مدینهٔ جماعت خوانند اجتماعی بود که هر شخصی در آن اجتماع مطلق و مخلی[1] باشد با نفس خود تا آنچه خواهد کند و اهل این مدینه متساوی باشند و یکی را بر دیگری مزید فضلی تصور نکنند و اهل این مدینه جمله احرار باشند و تفوق نبود میان ایشان مگر بسببی که مزید حریت بود و درین مدینه اختلاف بسیار و همم مختلف و شهوات متفرق حادث شود چندانکه از حصر و عد متجاوز بود و اهل این مدینه طوائف گردند بعضی متشابه و برخی متبائن و هر چه در دیگر مدن شرح دادیم چه شریف و چه خسیس در طوائف این مدینه موجود و هر طائفه را رئیسی بود و جمهور اهل مدینه بر رؤسا غالب باشند چه رؤسا را آن باید کرد که ایشان خواهند و اگر تامل کرده شود میان ایشان نه رئیسی بود نه مرئوس مگر آنکه محمودترین نزدیک ایشان کسی بود که در حریت جماعت کوشد و ایشان را با خود گذارد و از اعدا نگاه دارد و در شهوات نیز بقدر ضرورت اختصار کند و مکرم و افضل و مطاع ایشان کسی بود که بامثال این خصال متحلی باشد و هر چند رؤسا را با خود مساوی دانند چون از و چیزی بینند از قبیل شهوات و لذات خود کرامات و اموال در مقابل آن بدو دهند و بسیار بود که در چنین مدن رئیسانی باشند که اهل مدینه را از ایشان انتفاعی نبود و کرامات و اموال بدیشان می‌دهند از جهت جلالتی که ایشان را تصور کرده باشند بموافقت با اهل مدینه در طبیعت یا بریاستی محمود که بارث ایشان رسیده باشد و محافظت آن حق اهل مدینه را بر تعظیم او دارد و طبعاً و جملگی[2] اغراض جاهلیت که بر شمردیم درین مدینه بتمامتر وجهی و بسیارترین مقداری حاصل توان کرد و این مدینه معجب‌ترین مدن جاهلیت بود

---

[1] مخلی بالطبع ۱۲ [2] جملگی ای یسار و لذت و کرامت و غلبه و نذالت و حریت این شش را در مدینهٔ حریت بتمام‌ترین مقدار حاصل توان کرد ۱۲

و مانند جامهٔ وشی[1] بتماثیل و اصباغ متلون آراسته باشند و همه کس مقام آنجا دوست دارند چه هر کسی بهوای
غرض خود تواند رسید و ازین جهت امم و طوائف روی بدان مدینه نهند و در کمتر مدتی انبوه شوند و توالد
و تناسل بسیار پدید آید و اولاد مختلف باشند در فطرت و تربیت پس در یک مدینه مدینه‌های بسیار
حادث شود که آنرا از یکدیگر متمیز نتوان کرد و اجزای بعضی در بعضی داخل و هر جزوی بمکانی دیگر و
درین مدینه میان غریب و مقیم فرقی نبود و چون روزگار برآید فضلا و حکما و شعرا و مسافر هر صنفی از اصناف
کاملان بسیار که اگر ایشان را التقاط کنند اجزای مدینهٔ فاضله توانند بود پدید آیند و همچنین اهل
شرور و نقصان و هیچ مدینه از مدن جاهلیه بزرگتر ازین مدینه نبود و خیر و شر او بغایت برسد و چندانکه
بزرگتر و با خصب[2] تر بود خیر و شر او بیشتر بود و در ریاست مدن جاهلیه بر عدد مدن منقدر بود و عدد
آن شش ست چنانکه گفتیم منسوب بدین شش چیز ضرورت یا یسار یا لذت یا کرامت یا غلبه
یا حریت و چون رئیس ازین منافع متمکن بود گاه باشد که ریاستی ازین ریاسات بمالی که بذل کند
بجز در خاصه ریاست مدینهٔ احرار که آنجا کسی را بر کسی ترجیحی نبود پس رئیس را یا بتفصیل ریاست
دهند یا در عوض مالی یا نفعی که ازو بستانند و رئیس فاضل در مدینهٔ احرار ریاست نتواند کرد و
اگر کند مخلوع شود یا مقتول یا مضطرب الریاسة بزودی و متنازع او بسیار بود و همچنین
در مدن دیگر رئیس فاضل را تمکین نکنند و انشای مدن فاضله و ریاست افاضل از مدن ضروری
و مدن جماعه آسانتر بود از آن که از دیگر مدن و با مکان نزدیکتر و غلبه یا ضرورت و یسار و لذت و
کرامت اشتراک کنند و در آن مدن یعنی مدن مرکبه نفوس بقساوت[3] و غلظت[4] و جفا و استهانت
مرگ موصوف بود و ابدان بشدت و قوت بطش[5] و صناعات سلاح و اصحاب مدینهٔ لذت را شره
و حرص دائما در تزاید بود و بلین طبع و ضعف رای موسوم گردند و باشد که از غلبهٔ این سیرت قوت غضبی
در ایشان چنان منفسخ[6] گردد که آنرا اثری باقی نماند و درین مدینه ناطقه خادم غضبی بود و غضبی خادم شهوی
بر عکس اصل و باشد که شهوت و غضب بمشارکت استخدام ناطقه کنند چنانکه از بادیه نشینان عرب و

---

۱ وشی بفتح اول و سکون ثانی بمعنی خوش و خوب باشد چنانکه گویند وش آدمی یعنی خوش آدمی و جامهٔ بافته هم هست بریشمیه که آنرا اطلس وشی و دیبای وشی گویند ۱۲ برهان وشی بالفتح رنگ کردن جامه و جامهٔ رنگین ۱۲ رشیدی ۲ خصب بالفتح و بالکسر آبادان و سال فراخ و حال خوش ۱۲ ۳ قساوت سیاه دل و سخت دلی ۱۲ ۴ غلظت درشتی و بدخوئی ۱۲ ۵ بطش سخت گرفتن و حمله کردن ۱۲
۶ منفسخ فاسد و تباه ۱۲

صحرانشینان ترک گویند که شهوات و عشق زنان درمیان ایشان بسیار بود و زنان را بر ایشان
تسلط[۱] بود و مع ذالک خونها ریزند و تعصب و عناد ورزند اینست اصناف مدن جاهلیه و اما
مدن فاسقه که اعتقاد اهل آن مدن موافق اعتقاد اهل مدن فاضله بود و در افعال مخالف ایشان
باشند خیرات دانند اما بدان تمسک ننمایند و بهوا و ارادات با فعال جاهلیه میل کنند ایشان را
مدنی بود بعدد مدن جاهلیه و باستیناف[۲] سخن دران احتیاج نیفتد و اما مدن ضاله آن بود که سعادتی
شبیه بسعادت حقیقی تصور کرده باشند و مبدا و معادی مخالف حق توهم نموده و افعال و آرائی که
بدان بخیر مطلق و سعادت ابدی نتوان رسید در پیش گرفته و عدد آن را نهایتی نبود اما کسی که اعداد
مدن جاهلیه تصور کند و بقوانین ایشان نیک متقرر شود او را معرفت افعال و احوال و احکام ایشان
آسان تر بود اما نوابت که در مدن فاضله پدید آیند مانند جو[۳] در میان گندم و خار در میان کشت زار
پنج صنف باشند اول مرائیان و ایشان جماعتی باشند که افعال فضلا از ایشان صادر شود
اما بجهت اغراضی دیگر جز بسعادت مانند لذتی یا کرامتی دوم محرفان و ایشان جماعتی باشند که
بغایات مدن جاهله مائل باشند و چون قوانین اهل مدن فاضله مانع آن بود آن را بنوعی از تفسیر
و تعبیر با هوای خود موافقت دهند تا بمطلوب برسند سوم باغیان و ایشان جماعتی باشند که بملک
فضلا راضی نشوند و میل بملک تغلبی کنند پس بفعلی از افعال رئیس که موافق طبع عوام نباشد
ایشان را از طاعت او بیرون آرند چهارم مارقان[۴] و ایشان جماعتی باشند که قصد تحریف قوانین
نکنند اما از سبب سوء فهم بر اغراض فضلا واقف نباشند و آن را بر معانی دیگر حمل کنند و از
حق انحراف نمایند و باشد که این انحراف مقارن استرشاد بود و از تعنت و عناد خالی باشد
و بارشاد ایشان امیدوار باید بود پنجم مغالطان و ایشان جماعتی باشند که تصور ایشان تام نبود
و چون بر حقایق واقف نباشند و از جهت طلب کرامت بجهل معترف نتوانند شد بدروغ
سخنهاے که بحق مانند میگویند و آن را در صورت اول بعوام بنمایند و خود متحیر باشند و هرچند عدد نوا
بت زیاده ازین اعداد تواند بود اما ایراد آنچه در حیز امکان آید مودی بود بتطویل اینست سخن در اقسام

[۱] تسلط غلبه حکومت ۱۲ [۲] استیناف از سر گرفتن چیزی او آغاز کردن ۱۲ [۳] جو در بر وزن کو شو جودره بر وزن جوصله گیاهی ست
خورد رد که بیشتر در میان زراعت گندم و جو میروید دانه آن کوچک و باریک می باشد ۱۲
[۴] مارق از دین و سنت بیرون رونده یعنی گمراه ۱۲

اجتماعات مدنی و بعد ازین سخن در جزویات احکام تمدن گوئیم و از باری سبحانہ و تعالی
یاری خواہیم اِنّہٗ خَیْرُ مُوَفِّقٍ وَ مُعِیْنٍ ٭

# فصلِ چہارم

## در سیاستِ ملک و آدابِ ملوک

چوں از شرحِ اصنافِ اجتماعات و ریاستے کہ بازائے ہر جمعیتی باشد فارغ شدیم اولی آنکہ بشرحِ کیفیتِ معاشرتِ جزوی کہ میانِ خلق باشد مشغول شویم و ابتدا بشرحِ سیرتِ ملوک کنیم گوئیم سیاستِ ملک کہ ریاستِ ریاسات باشد بر دو گونہ بود و ہر یکی را غرضی باشد و لازمی اما اقسامِ سیاست اوّل سیاستِ فاضلہ باشد کہ آنرا امامت خوانند و غرض ازاں تکمیلِ خلق بود و لازمش نیلِ سعادت دوم سیاستِ ناقصہ بود کہ آنرا تغلب خوانند و غرض ازآں استعبادِ[1] خلق بود و لازمش نیلِ شقاوت و سایسِ اوّل تمسک بعدالت کند و رعیت را بجای اصدقا دارد و مدینہ را از خیراتِ عامہ مملو نماید و خویش را مالکِ شہوات دارد و سایسِ دوم تمسک بجور کند و رعیت را بجای خول[2] و عبید دارد و مدینہ را از شرورِ عامہ مملو نماید و خویشتن را بندۂ شہوات دارد و خیرات عامہ امن بود و سکون و مودت بایکدیگر و عدل و عفاف و لطف و وفا و امثال آں و شرورِ عامہ خوف بود و اضطراب و تنازع و جور و حرص و عنف و غدر و خیانت و سخرگی و غیبت و مانند آں و مردمان در ہر دو حال نظر بر ملوک داشتہ باشند و اقتدا بسیرتِ ایشاں کنند و ازینجا گفتہ اند النّاس علی دین ملوکہم و النّاس بزمنہم اشبہ منہم بآبائہم[3] و یکے از ملوک گوید نحن الزمان من رفعناہ ارتفع و من وضعناہ اتضع و طالبِ ملک را باید کہ مستجمعِ ہفت خصلت بود اوّل ابوت[4] چہ نسبت حسب موجبِ استمالتِ دلہا و افتادنِ وقع و ہیبت در چشمہا باشد ثانی

---

[1] استعباد بہ بندگی گرفتن ۱۲ [2] خول الرجل ای حشمہٗ خائل واحد و ہو اسم یقع علی العبید و الامۃ ۱۲ صراح یعنی خلق را بجای خادم و عبید دارد و غرض تکمیل او ندارد ۱۲ [3] مردمان در وقت خود ہمشابہ تر اند با اہلِ زمانِ خود بہ نسبت با پدرانِ خود ۱۲
[4] ابوت بالفتح پدر شدن و بضمتین و تشدید واو پدرے ۱۲ ٭

دوم علوّ همت و آن بعد از تهذیب قوای نفسانی و تعدیل غضب و قمع شهوت حاصل آید سوم
متانت رای و آن بنظر دقیق و جودت فطرت و بحث بسیار و فکر صحیح و تجارب مرضی و اعتبار
از حال گذشتگان حاصل آید چهارم عزیمت تام که آنرا عزم الرجال و عزم الملوک گویند و این
فضیلتی بود که از ترکیب رای صحیح و ثبات تمام حاصل آید و اکتساب هیچ فضیلت و اجتناب از هیچ
رذیلت بی این فضیلت میسر نشود و خود اصل باب در نیل خیرات این است و ملوک محتاج ترین خلق
باشند بدان چنین گویند که در مامون خلیفه شهوت گل خوردن پدید آمد و اثر نکابت[1] آن بر رو
ظاهر شد در ازاله آن با اطبا مشوره کرد اطبا مجتمع شدند و در علاج این مرض اصناف مداوات
استعمال فرمودند چیزی از آن بانجاح[2] مقرون نیامد روزی که در حضور او اندیشه علاجی میکردند
و باحضار کتب واو و به اشاره رفته بود یکی از ندمای او و هو ثمامه بن الاشرس در آمد و آنحال را
مشاهده کرد و گفت یا امیرالمومنین فاین عزمة من عزمات الملوک مامون اطبا را گفت از علاج
من فارغ باشید که بعد از این معاودت این حال از من محال باشد پنجم صبر بر مقاسات شدائد
و ملازمت[3] طلب بی سامت و ملالت که مفتاح همه مطالب صبر بود چنانکه گفته اند اخلق
بذی الصبر ان یحظی بحاجته و مدمن القرع[4] للابواب ان یلجا[5] ششم یسار تا بطمع
در مال مردم مضطرب نشود هفتم اعوان صالح و از این خصال الوث ضروری نباشد اگرچه آنرا
تاثیری عظیم بود و یسار و اعوان صالح بتوسط چهار خصلت دیگر یعنی علو همت و رای و عزیمت
و صبر اکتساب توان کرد و بباید دانست که ظفر بعد از تقدیر دو کس را بود اول طالب دین دوم طالب
ثار[6] و کسی که غرض او در تنازع غیر این دو چیز بود در اکثر احوال مغلوب باشد و از این دو یکی محمود است
و آن طالب دین حق بود و دیگرے مذموم و استحقاق ملک بحقیقت کسی را بود که بر علاج عالم
چون بیمار شود قادر بود و بحفظ صحت او چون صحیح بود قیام تواند نمود چه ملک طبیب عالم بود و
مرض از دو چیز بود یکی ملک تغلبی و دیگر تجارت هرجی اما ملک تغلبی قبیح بود لذات و نفوس
فاسده را حسن نماید اما تجارت هرجی مولم بود لذاته و نفوس شریره را ملذ[7] نماید و تغلب اگرچه شبیه بود

---

[1] نکابت گونده ۱۲ [2] انجاح روا شدن ۱۲ [3] ای همیشه طلب کردن صبر اگرچه آزار رسد ۱۲ [4] قرع کوفتن در ۱۲
[5] ولوج در آمدن ۱۲ [6] ثار کینه کشیدن و کشنده را وا کشتن ۱۲ [7] ملذ بمعنے لذیذ ۱۲ +

بملک ولیکن بحقیقت ضدِ ملک بود و باید که مقرر باشد نزدیک ناظر در امورِ ملک که مبادی دولتها از اتفاق رایهای جماعتی خیزد که با یکدیگر در تعاون و تظاهر بجای اعضای یک شخص باشند پس اگر آن اتفاق محمود باشد دولت حق باشد و الا دولت باطل و سبب آنکه مبادی دول اتفاق ست آن بود که هر شخصی را از اشخاص انسانی قوتی محدود باشد و چون اشخاص بسیار جمع آیند قوتهای ایشان اضعافِ قوت هر شخصی بود لامحاله پس چون آن اشخاص در تألف و اتحاد مانندِ یک شخص شوند در عالم شخصی برخاسته باشد که قوتِ او آن قوت بود و چنانکه یک شخص با چندان اشخاص مقاومت نتواند کرد اشخاصِ بسیار که مختلف الآرا و متباین الاهوا باشند هم غلبه نتوانند کرد چه ایشان بمنزلهٔ یک یک شخص باشند که بمصارعت[1] کسی که قوتِ او اضعافِ قوتِ این یک یک شخص باشد برخیزند و لامحاله همه مغلوب آیند مگر که ایشان را نیز نظامی و تألفی بود که قوتِ آن جماعه با قوتِ این قوم تکافی نتوانند کرد و چون جماعتی غالب شوند اگر سیرتِ ایشان را نظامی بود و اعتبارِ عدالتی کنند دولتِ ایشان مدتی بماند و الا بزودی متلاشی شود چه اختلاف دواعی و اهوا با عدم آنچه مقتضی اتحاد بود مستدعی انحلال باشد و اکثر دولتها مادام که اصحابِ آن با عزیمتها ثابت بوده اند شرائطِ اتفاق رعایت میکرده اند در تزاید بوده است و سببِ توقف[2] و انحطاط[3] آن رغبتِ قوم در مقتنیات مانند اموال و کرامات بود چه قوت و صولت اقتضای استکثارِ این دو جنس کند و چون ملابس آن شوند هرآینه ضعفای عقول بدان رغبت نمایند و از مخالطت سیرتِ ایشان بدیگران سرایت کند تا سیرتِ اول بگذارند و بترفه و نعمت جوئی و خوش عیشی مشغول شوند و از حرب و دفع مهند و ملکاتی که[4] در مقاومت اکتساب کرده باشند فراموش کنند و همتها براحت و آسایش و عطلت میل نمایند پس اگر در اثنای این حال خصمی قاهر قصدِ ایشان کند استیصالِ جماعت بر او آسان بود و الا خود کثرتِ اموال و کرامات ایشان را بر تکبر و تجبر دارد تا تخالف و تنازع ظاهر کنند و یکدیگر را قهر نمایند و همچنانکه در مبدای دولت هر که بمقاومت و مناقشهٔ[5] ایشان برخیزد مغلوب گردد در انحطاط

---

[1] مصارعت باهم کشتی کردن ۱۲ [2] توقف ایستاده کردن و درداشتن ۱۲ [3] انحطاط افتادن و شتابیدن و کم شدن ۱۲ [4] ای استعداد جنگ و فنون سپاهگری مثل شمشیربازی و تیراندازی وغیره ۱۲ [5] مناقشه بقاف و شین معجمه بکسی ستیزه جستن در چیزی و با کسی معارضه کردن در رغبت چیزی ۱۲ *

بمقاومت و منازعت هرکه برخیزند مغلوب گردند و نیز حفظ دولت بدو چیز بود یکے تألف اولیا و دیگرے تنازع اعدا، و در آثار حکما آورده اند که چوں اسکندر بر مملکت دارا غلبه کرد و عجم را بآلتی و عُدتی عظیم و مردانی جلد و سلاحهاے بسیار و عددی انبوه یافت دانست که در غیبت او باندک مدتے از ایشاں طالبان ثار دارا برخیزند و ملک روم در سر ایں کار شود و استیصال ایشاں از قاعده دیانت و معدلت دور بود دریں اندیشه متحیر شد و با حکیم ارسطاطالیس استشاره کرد حکیم فرمود که آراے ایشاں متفرق گرداں تا بیکدیگر مشغول شوند و تو از ایشاں فراغت یابی اسکندر ملوک طوائف را بنشاند و از عهد او تا عهد اردشیر بابک عجم را اتفاق کلمه که بآں بطلب ثار مشغول توانند شد اتفاق نیفتاد و بر بادشاه واجب بود که در حال رعیت نظر کند و بر حفظ قوانین معدلت توفر نماید چه قوام مملکت بمعدلت بود و شرط اول در معدلت آں بود که اصناف خلق را با یکدیگر متکافی دارد چه همچنانکه امزجه معتدله بتکافے چهار عنصر حاصل آید همچنیں اجتماعات معتدله بتکافی چهار صنف صورت بندد اول اهل قلم مانند ارباب علوم و معارف و فقها و قضات و کتاب و حساب و مهندسان و منجمان و اطبا و شعرا که قوام دین و دنیا بوجود ایشاں بود و ایشاں بمثابه آب اند در طبائع دوم اهل شمشیر مانند مقاتلان و مجاهدان و مطوعه[1] و غازیان و اهل ثغور و ارباب باس و شجاعت و اعوان ملک و حارسان دولت که نظام عالم بتوسط ایشاں بود و ایشاں بمنزله آتش اند در طبائع سوم اهل معامله چوں تجار که بضاعات از افقی بافقی برند و چوں محترفه و ارباب صناعات و جبات[2] خراج که معیشت نوع بی تعاون ایشاں ممتنع بود و ایشاں بجای هوا اند در طبائع چهارم اهل مزارعه چوں بذرگران و دهقانان و اهل حرث و فلاحت که اقوات همه جماعات مرتب دارند و بقاے اشخاص بے مدد ایشاں محال بود و ایشاں بمرتبه خاک اند در طبائع و چنانکه از غلبه یک عنصر بر دیگر عناصر انحراف مزاج از اعتدال و انحلال ترکیب لازم آید از غلبه یک صنف ازیں اصناف بر سه صنف دیگر انحراف امور اجتماع از اعتدال و فساد نوع لازم آید و از الفاظ حکما دریں معنی آمده است که فضیلة الفلاحین[3] هو التعاون بالاعمال[4] و فضیلة التجار هو التعاون بالاموال و فضیلة الملوک هو التعاون

---

[1] مطوعه آنها که جهاد کنند بے آنکه بر ایشاں واجب باشد ۱۲ صراح [2] جبات جمع جابی بمعنی گرد کننده خراج ۱۲
[3] فلاحین مزارعان ۱۲ [4] اعمال زراعت ۱۲

بالآراء والسیاسة[1] وفضیلة الآئین[2] هو التعاون بالحکم الحقیقة ثم هم جمیعاً یتعاونون علی عمارة المدن بالخیرات والفضائل وشرط دوم در معدلت آں بود که در احوال و افعالِ اهل مدینه نظر کنند و مرتبه هر یکے را بر قدرِ استحقاق و استعداد تعین نماید و مردمان پنج صنف باشند اول کسانیکه بطبع خیر باشند و خیرِ ایشاں متعدی بود و ایں طائفه خلاصهٔ آفرینش اند و در جوهر[3] مشاکلِ رئیسِ اعظم پس باید که نزدیک ترین کسی که بپادشاه بود ایں جماعه باشند و در تعظیم و توقیر و اکرام و تبجیل[4] و احترامِ ایشاں هیچ دقیقه مهمل نباید گذاشت و ایشاں را رؤسای باقی خلق باید شناخت دوم کسانیکه بطبع خیر باشند و خیرِ ایشاں متعدے نبود و ایں جماعه را عزیز باید داشت و در امورِ خود مزاج العاله گردانید سوم کسانیکه بطبع خیر باشند و نه شریر و ایں طائفه را ایمن باید داشت و بر خیر تحریص فرمود تا بقدرِ استعداد و بکمال برسند چهارم کسانیکه شریر باشند و شرِ ایشاں متعدے نبود و ایں جماعه را تحقیر و اهانت باید فرمود و بمواعظ و زواجر و ترغیبات و ترهیبات بشارت و انذار[5] کرد تا اگر طبع خود باز گذارند و بخیر گرایند فهو المراد و الا در هوان و خواری می باشند پنجم کسانیکه بطبع شریر باشند و شرِ ایشاں متعدی بود و ایں طائفه خسیس ترینِ خلائق و رذالهٔ موجودات باشند و طبیعتِ ایشاں ضد طبیعتِ رئیسِ اعظم بود و منافات میانِ ایں صنف و صنفِ اول ذاتیه و ایں قوم را شر مراتب بود گروهی که اصلاحِ ایشاں امیدوار بود بانواعِ تادیب و زجر اصلاح باید و الا از شر منع کرد و گروهی که اصلاحِ ایشاں امیدوار نبود و شرِ ایشاں عام و شامل نبود بایشاں مدارا تیه رعایت باید فرمود و اگر شرِ ایشاں عام و شامل بود ازالهٔ شرِ ایشاں واجب باید داشت و ازالهٔ شر را مراتب بود اول حبس و آں منع بود از مخالطت با اهل مدینه دوم قید و آں منع بود از تصرفاتِ بدنی سوم نفی و آں منع بود از دخول در تمدن و اگر شرِ او بافراط بود و مؤدی بافنا و افسادِ نوع حکما خلاف کرده اند دراں که قتلِ او جائز بود یا نه اظهر رایهای ایشاں آنست که بر قطعِ عضوی از اعضائے او که آلهٔ شرارت او بود مانند دست و پای یا زبان یا ابطالِ حسّی از حواسِ او اقدام باید نمود و بر قتل البته تجاسر نشاید چه تخریب بنائے که حق جل و علا چندیں هزار آثارِ حکمت دراں اظهار کرده باشد بوجهی که اصلاح و تجبیر[6] آں میسر نشود الا

---

۱ سیاست عدالت ۱۲ ۲ آئین حکما و عقلا ۱۲ ۳ جوهر ذات ۱۲ ۴ تبجیل بزرگی ۱۲ ۵ انذار ترسانیدن ۱۲
۶ جبر بالفتح شکسته را بستن و نیکو کردن حال کسی را ۱۲

عقل بعید بود و این ازالات که گفتیم مشروط باشد بدانکه شر ازو بالفعل حاصل آید الا اگر شرور او بقوه بود جز حبس و قید هیچ مکروهی دیگر نشاید که بدو رسانند و قاعدهٔ کلی درین باب آنست که نظر در مصلحت عموم کنند بقصد اوّل و در مصلحت خاص او بقصد ثانی مانند طبیب که علاج عضوی معین بحسب مصلحت مزاج همه اعضا کند در نظر اول و اگر چنان بیند که از وجود آن عضو که فاسد باشد فساد مزاج دیگر اعضا حادث خواهد شد بر قطع آن عضو اقدام کند و بدو التفات ننماید و اگر این خلل متوقع نبود غایت همت بر اصلاح حال او مقصور دارد و نظر ملک در اصلاح هر شخصی همرین مئوّل[1] باشد و شرط سوم در معدلت آن بود که چون از نظر در تکافی اصناف و تعدیل مراتب فارغ شود سویّت میان ایشان در قسمت خیرات مشترک نگاه دارد و استحقاق و استعداد را نیز در آن اعتبار کند و خیرات مشترک اسباب سلامت بود و اموال و کرامات و آنچه بدان ماند چه هر شخصی را ازین خیرات قسطی باشد که زیادت و نقصان بران اقتضای جور کند اما نقصان جور باشد بران شخص و اما زیادت جور بود بر اهل مدینه و باشد که نقصان هم جور باشد بر اهل مدینه و چون از قسمت خیرات فارغ شود محافظت آن خیرات کند بر ایشان و آنچنان بود که نگذارد که چیزی ازین خیرات از دست کسی بیرون کنند بر وجهی که مؤدی بود بضرر مدینه و اگر بیرون شود عوض باو رساند ازانجهت که بیرون کرده باشند و خروج حق از دست ارباب یا باراده بود مانند بیع و قرض و هبه یا بی اراده بود چون غصب[2] و سرقه[3] و هر یکی را شرایطی باشد فی الجمله باید که بدل باو رسد از آن نوع یا از غیر آن نوع تا خیرات محفوظ بماند و باید که عوض بر وجهی باو رسد که نافع بود مدینه را یا غیر ضار چه آنکه حق خود بازستاند بر وجهی که ضرری بمدینه رسد جائر[4] بود و منع جور بشرور و عقوبات باید کرد و باید که عقوبات بر مقادیر جور مقدر بود چه اگر عقوبت از جور بیشتر بود بمقدار جور باشد بر جائر و اگر کمتر بود جور باشد بر مدینه و باشد که زیادت هم جور بود بر مدینه و حکما خلاف کرده اند تا هر جور بر شخصی جور بود بر مدینه یا نه کسانیکه گفته اند جور بر یک شخص[5] جور بود بر مدینه گفته اند بعفو آن کس که برو جور کرده باشد عقوبت از جائر ساقط نشود و کسانی که گفته اند جور برو جور بر مدینه نبود گفته اند بعفو او عقوبت از جائر ساقط شود و چون از قوانین عدالت فارغ

---

[1] یعنی اول نیکی به خلق بعد ازان نیکی یک شخص ۱۲ [2] غصب بستم گرفتن ۱۲ [3] سرقه دزدی ۱۲ [4] جائر جور کننده ۱۲

[5] بدین طور که شخصی جور بر یک غریب کرد آن غریب او را عفو کرد پس او را جرأت هم رسید بر دیگران هم جور خواهد کرد و تمامی مدینه را ایذا خواهد داد ۱۲

گرود احسان کند بر عایا که بعد از عدل هیچ فضیلت در امور ملک بزرگتر از احسان نبود و اصل در
احسان آں بود که خیر لتے که ممکن بود زیاده بر مقدار واجب بر ایشاں رساند بقدر استحقاق
و باید که مقارن هیبت بود چه فر و بهائے ملک از هیبت باشد و استمالت دلها باحسانی حاصل
آید که بعد از هیبت استعمال کند و احسان بے هیبت موجب بطر زیر دستان و تجاسر ایشان و زیادتی
حرص و طمع گردد و چوں طامع و حریص شوند اگر همه ملک بیک تن دهد از و راضی نگردد و باید که رعیت
را بالتزام قوانین عدالت و فضیلت حکمت تکلیف کند که چنانکه قوام بدن بطبیعت بود و قوام
طبیعت بنفس بعقل قوام مدن بملک بود و قوام ملک بسیاست و قوام سیاست بحکمت و
چوں حکمت در مدینه متعارف باشد و ناموس حق مقتدا انتظام حاصل بود و توجه بکمال موجود
و اما اگر حکمت مفارقت کند خذلان بناموس راه یابد و چوں خذلان بناموس راه یابد زینت ملک
برود و فتنه پدید آید در رسوم مروت مندرس شود و نعمت بنقمت بدل گردد و باید که اصحاب
حاجات را از خود محجوب ندارد و سعایت ساعیان بی بینه نشود و ابواب رجا و خوف بر خلق
مسدود نگرداند و در دفع متعدیان و امن راهها و حفظ ثغور و اکرام اهل باس و شجاعت تقصیر جائز
ندارد و مجالست و مخالطت با اہل فضل و رائے کند و بلذاتی که خاص بنفس او تعلق دارد التفات
ننماید و طلب کرامات و تغلبات با استحقاق نکند و فکر او تدبیر امور ملک بیک لحظه معطل نگرداند
چه قوت فکر ملوک در حراست ملک بلیغ تر از قوت لشکرهای عظیم باشد و جهل بمبادی موجب
وخامت عواقب بود و اگر بتمتع و التذاذ مشغول گردد و اغفال ایں امور کند خلل و وهن بکار مدینه
راه یابد و اوضاع در بدل افتد و در شهوات مرخص شوند و اسباب آں مساعدت کند تا سعادت
شقاوت شود و ائتلاف تباغض و تودد تباعد و نظام هرج و اوضاع الٰهی خلل پذیرد و باستیناف
تدبیر و طلب امام حق و ملک عادل احتیاج افتد و اہل ایں قرن از اقتنای خیرات معطل مانند
و ایں جمله تبعه مشئوم تدبیر یک تن باشد و بر جمله باید که باخود اندیشه نکند که چوں زمام حل و عقد عالم

لے فر زیبائی و شکوه و دبدبه ۱۲ ۲ے بها خوبی و زیبائی ۱۲ ۳ے استمالت بسوی خود میل دادن کسی را بسخن خوش ۱۲
۴ے بطر ناسپاسی کردن در توانگری ۱۲ ۵ے خذلان بالکسر فرو گذاشتن و خوار کردن ۱۲ ۶ے وخامت بالفتح دشوار و گراں شدن
و بدگوار و ناسازگار شدن ۱۲ یعنی جهل در ابتدائے کار سبب وخامت آخر است پس باید که در اوائل نیکو سعی در هر کار باندیشد بعد شروع
ننماید تا ندامت حاصل نشود ۱۲ ۷ے استیناف از سر گرفتن چیزی را و آغاز کردن ۱۲ ۸ے تبعه بفتح تا و کسر با عاقبت بد و آنچه در دو گناه باشد و تباعه
بفتحتین پیروی کردن ۱۲

دریں تصرف من آمده است باید که در ساعات راحت و فراغت تن بیفزاید که این تباه ترین
اسباب فساد رای ملوک باشد بلکه سبیل او آن بود که از ساعات لهو و راحت بل از ساعات
امور ضروری مانند طعام خوردن و شراب خوردن و خواب کردن و معاشرت با اهل و ولد کاهد و در
ساعات عمل و تعب و فکر و تدبیر افزاید و باید که اسرار خود پوشیده دارد تا بر احالت[1] رای قادر
بود و از آفت مناقضت ایمن و نیز اگر دشمن خبر یابد تحرز[2] و تحفظ[3] در دفع تدبیر او بکند و طریق حفظ
اسرار با احتیاج بمشاورت و استمداد عقول آن بود که مشاورت با اصحاب نیل و همت و عزت
عقل و تدبیر کند که ایشان اذاعت رای نکنند و با ضعفای عقول مانند زنان و کودکان البته
نگوید چون[4] رای مصمم شود افعالی که ضد آن رای اقتضا کند با افعالی که مبادی امضای آن
رای بود آمیخته کند و از میل بیکی از دو طرف یعنی طرف رای و طرف نقیضش اجتناب
نماید که هر دو فعل مظنه تهمت و طریق استنباط و استکشاف آن فکر بود و باید که دائما منهیان
و متجسسان متفحص از امور پوشیده و خصوصا احوال دشمنان مشغول باشند و از افعال دشمنان
و خصوم رایهای ایشان معلوم کند چه بزرگترین سلاحی در مقاومت اضداد وقوف بود بر تدبیر
ایشان و طریق استنباط رای بزرگان آن بود که در احوال و افعال ایشان از اخذ عزم و اعداد[5]
عدت[6] و اهبت و جمع متفرقات و تفریق مجتمعات و امساک[7] از آنچه مباشرت آن معهود بوده
باشد مانند احضار غائبان و اشاره بتغیبت حاضران و مبالغه در تفحص اخبار و حرص زاید نمودن
بر استکشاف امور و استماع احادیث مختلف و مختلط و احساس تیقظی زائد بر معهود و بر جمله در تغیر
امور ظاهر نظر کند و از مصادر و موارد و امور دیگر از بطانه[8] و خواص چون اهل حرم معلوم گردد و آنچه
از افواه کودکان و بندگان و حواشی ایشان که بقلت عقل و تمیز موصوف باشند استماع افتد
استنباط کند و بهترین بابی کثرت محادثه بود با هر کسی چه هر کسی را دوستی بود که با او مستانس بود
و احادیث خود جلیل و دقیق با او بگوید و چون محاوره و محادثه بسیار شود بر مکنون ضمائر دلیل ظاهر

---

[1] احالت بالکسر گردانیدن ۱۲ [2] تحرز پرهیز کردن و خویش را نگاه داشتن ۱۲ [3] تحفظ هوشیار و بیدار بودن یا سپاس یاد گرفتن ۱۲
[4] بعد از تصمیم عزیمت با فعالی که ظاهرا ضد آن عزم باشد اقدام نماید و در آن نیز مبالغه نکند تا موجب تهمت نشود بلکه آنرا با فعالی که
مقتضای همان عزم باشد خلط نماید ۱۲ جلالی [5] اعداد بالکسر ساختن و آماده کردن و بالفتح جمع عدد ۱۲ [6] عدت بالضم و
تشدید ساز و ساخت ۱۲ [7] امساک باز ایستادن و باز داشتن و نگاه داشتن ۱۲ [8] بطانه بکسر یا دوستی نهانی و صاحب سر و راز و دوست یار دلی ۱۲

شود و باید که تا اول ہمہ بازنخواند و بجد تواتر نا نجامد بر یک طرف حکم نکند فی الجمله این معانی طریق استخراج اندیشهای ملوک بزرگان باشد و در معرفت آن فوائد بسیار بود چه بجهت استعمال آن بوقت حاجت و چه بجهت احتراز ازان در وقت احتیاط و باید که در استمالت اعدا و طلب موافقت ازایشان باقصی الغایة بکوشد تا ممکن بود چنان سازد که بمقاتله و محاربه محتاج نگردد و اگر احتیاج افتد حال از دو نوع خالی نبود یا بادی بود یا دافع اگر بادی بود اول باید که غرض او جز خیر محض و طلب دین نباشد و از التماس تفوق و تغلب احتراز کند و بعد ازان شرائط حزم و سوء الظن بتقدیم رساند و بر محاربه اقدام نکند مگر بعد وثوق بظفر و با حشمی که متفق الکلمه باشد البته بجرب نشود چه در میان دو دشمن رفتن مخاطره عظیم بود و ملک تا تواند بنفس خود محاربه نکند که اگر شکست آید آنرا تدارک نتواند کرد و اگر ظفر یابد از تصور بکیه بوقع و ہیبت و رونق ملک راه یابد خالی نماند و در تدبیر کار لشکر کسی را اختیار کند که بسه صفت موسوم بود اول آنکه شجاع و قوی دل باشد و بدان صفت شهرتی تمام یافته و صیتی شائع اکتساب کرده دوم آنکه برای صائب و تدبیر تام متحلی باشد و انواع حیل و خدائع استعمال تواند کرد سوم آنکه ممارست حروب کرده باشد و صاحب تجارب شده و تا بتدبیر و حیله تفریق اعدا و استیصال ایشان میسر شود استعمال آلت حروب از حزم دور بود و اردشیر بابک گوید تادیب بعصا نباید کرد آنجا که تازیانه کفایت بود و استعمال شمشیر نباید کرد آنجا که دبوس بکار توان داشت و باید که آخر همه تدبیرها محاربه بود که آخر الدواء الکی و در تفرقه کلمهٔ اعدا تمسک بانواع حیل و تزویرات[1] و نامها بدروغ مذموم نیست اما استعمال غدر بهیچ حال جائز نبود و مهم ترین شرائط حرب تیقظ و استعمال جاسوس و طلایه[2] بود و در حرب رنج تجار اعتبار باید کرد و بر مخاطرهٔ آلات و مردمان تا توقع سودی فراوان نبود اقدام ننمود و در موضع حرب نظر باید کرد و جایگاه مردان چنانکه بحصانت و صلاحیت آن کار نزدیکتر بود اختیار کرد و حصار و خندق استعمال نشاید کرد مگر در وقت اضطرار چه استعمال این موجب تسلط دشمن گردد و کسی که در اثنای حرب بمبارزتی یا شجاعتی ممتاز بود در اعطا و صله و ثنا و محمدت او مبالغه باید کرد و ثبات و صبر را

---

[1] تزویر به دروغ و مکر و حیله ۱۲

[2] طلایه بالفتح فوجی که چهار طرف لشکر بگردد برای محافظت و از لشکر بیگانه خبر دارد تبازش طلیعه گویند ۱۲

استعمال فرمود و از طیش[1] و تهور[2] حذر نمود و بدشمن حقیر استهانت کردن و اهبت و عدت تمام استعمال ناکردن از حزم نبود که من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة باذن الله و چون ظفر یابد تدبیر ترک نگیرد و از احتیاط و حزم چیزی کم نکند و تا ممکن بود کسی را که زنده اسیر توان گرفت نکشد چه در اسر منافع بسیار بود مانند سبی[3] کردن و رهینه[4] داشتن و مال فدا کردن و منت بر و نهادن و در قتل هیچ فائده نبود و بعد از ظفر البته قتل نفرماید و عداوت و تعصب استعمال نکند چه حکم اعدا بعد از ظفر حکم ممالیک و رعایا بود و در آثار حکما آورده اند که بارسطاطالیس رسید که اسکندر بعد از ظفر بر شهری شمشیر از ایشان باز نگرفت ارسطاطالیس بدو عتاب نامه نوشت و در آنجا یاد کرد که اگر پیش از ظفر چه عذر داری در قتل زیردستان خویش و استعمال عفو از ملوک نیکوتر است از آنکه از غیر ملوک چه عفو بعد از قدرت محمودتر بود و الحق چه نیکو گفته است در باب عفو کسی که گفته است

سالزم نفسی الصفح عن کل مذنب — وان کثرت منه علی الجرائم

وما الناس الا واحد من ثلثة — شریف ومشروف ومثل مقاوم

فاما الذی فوقی فاعرف قدره — واتبع فیه الحق والحق لازم

واما الذی دونی فان قال صنت — عن اجابته عرضی وان لام لائم

واما الذی مثلی فان زل اوهفا — تفضلت ان الفضل بالحق حاکم

واما اگر در حرب دافع[5] باشد و قوت مقاومت وارد جهد باید کرد که بنوعی از انواع کمین یا شبخون لبسر دشمنان رود چه اکثر اهل شهرهائے که محاربه با ایشان در بلاد ایشان اتفاق افتاده باشد مغلوب باشند و اگر قوت مقاومت ندارد در تدبیر حصون و خندق فها اضیا تمام بجا آرد و در طلب صلح بذل اموال و اصناف حیل و مکائد استعمال کند اینست سخن در سیاست ملوک

معذور بودن در قتل دشمنان پیش از ظفر نه بعد از ظفر

---

١ طیش رفتن عقل از خشم ١٢

٢ تهور افتادن در چیزی به بیباکی و خرد دریدن ١٢

٣ سبی بفتح اسیر کردن و برده کردن ١٢

٤ رهینه گرد داشتن یعنی رهائی مردم دشمن شرط به رهائی مردم خود داشتن که تو مردم مرا بگذار من مردم ترا بگذارم ١٢

٥ دافع از دفع بمعنی دور کننده یعنی اگر کسے بریں شخص برائی جنگ آید و این شخص دافع او باشد ١٢

# فصل پنجم

## در سیاست خدم و آداب اتباعِ ملوک

اما معاشرت با ملوک و رؤسا عموم مردم را چنان باید که در نصیحت و نیک خواهی ایشان بدل و زبان تقصیر نکنند و در افشای محامد و سترِ معائبِ ایشان غایت جهد مبذول دارند و در ادائے حقوقی که بر ایشان متوجه باشد مانند خراج و غیر آں انشراحِ صدر و خوشدلی استعمال کنند والبتہ کراہت و انقباض بخود راه ندهند و در امتثالِ اوامر و نواهی بقدرِ طاقت ایستادگی[1] نمایند و در نگهداشتنِ احتشام و هیبتِ ایشان مبالغه بجا آرند و در اوقات نوائب[2] و مکارہ جان و مال دخان دمان در پیش ایشان از روی محافظت دین و ملت و اہل و ولد و شهر بذل کنند و کسانیکه بخدمت ملوک موسوم نباشند باید که بر طلب قربت ایشان اقدام ننمایند چه صحبت سلطان را بدخول در آتش و گستاخی با سباع تشبیه کرده اند و کسیکه بجوار و معرفت ایشان ممتحن بود لذت عیش و تمتع از عمر بر و منغص گردد و اما کسی که بخدمت ایشان مشغول باشد سبیل او آں بود که ملازمت کاری[3] نماید که بصددِ آں کار بود و مواظبت کند بر وظیفه که متکفل آں شده باشد و جهد کند دراں که نصب العین مخدوم باشد بهر وقت که او را طلبد[4] و از مداومت حضور که مودی بود بملالت هم احتراز نماید چه ملالت از کثرت ازدحام مردم باشد و چوں زحمتِ[5] خلق بر درگاهِ رؤسا بیشتر بود ایشان بملالت اولی باشند و باید که بر هر کاریکه از مخدوم او صادر شود او را مدح گوید و آں کار را براستی ستائش کند و چوں تامل نماید هیچ کار نبود در دنیا که آنرا دو وجه نبود یکی جمیل و دیگری قبیح پس وجه جمیل هر کاری طلب کند و آنرا حوالہ بمخدوم نماید و در

---

[1] ایستادگی یعنی قیام ۱۲

[2] نوائب حوادث ۱۲

[3] کاری اے خدمت ۱۲

[4] حاضر شود و تغافل شعار نبود ۱۲ [5] زحمت بالفتح رنج دانبوہ ۱۲

حضور و غیبت او بر ذکر محامد افعال او توفر نماید و اگر تدبیر مخدوم بدو حواله بود مثلاً این شخص وزیر
یا مشیر یا معلم او بود لتعریف صلاح کارهای او برو واجب باشد باید که داند که ملوک و رؤسا
مانند سیلی باشند که از سر کوه در آید و کسی که خواهد که آنرا بیکدفعه از سمتی بسمتی گرداند هلاک شود اما
اگر باوّل مساعدت[1] نماید و همراه او تلطف یک جانب او را بخاک و خاشاک بلند گرداند
بجانبی دیگر که خواهد تواند برد همچنین سیاقت در صرف رائی مخدوم از آنچه متضمن فسادی
بود طریق لطف و تدبیر باید سپرد و بر وجه امر و نهی او را هیچکار تحریص نه فرمود بل بوجه مصلحتی که
در خلاف رائی او بود با او نماید و او را بر وخامت[2] عاقبت آن کار تنبیه دهد و بتدریج در اوقات
خلوت و موانست بامثال و حکایات گذشتگان و حیل لطیف صورت آن رائی را در چشم او
نکوهیده کند و باید که در کتمان[3] اسرار مخدوم مبالغه نماید و طریق احتیاط درین باب آن بود که
احوال ظاهر او بقدر استطاعت پوشیده دارد تا چون برین وجه کتمان ملکه کند سر پوشیده
داشتن برو آسان شود و مخدوم را نیز که این حال ازو معلوم گردد برو در افشای اسرار
بتهمت نیفتد چه سر مکتوم از احوال ظاهر بسیار منتشر شود و در اثنای آن رؤسا را کسانیکه
دران سر محل اعتماد بوده باشند گمانهای بد حادث گردد و علت ظهور اسرار آن بود که
امور عالم بیکدیگر متصل است و از بعضی بر بعضی دلالت توان ساخت و باید که داند که
ملوک و رؤسا را همتها ای بود که بدان منفرد[4] باشند از غیر خویش و آن همتها آن بود که بدان از همه
خلق استخدام و تعبد خواهند و خود را دران حدود هر چه کنند مصیب[5] شمرند و سبب این سیرت
کثرت مدح مردمان بود و ایشان را و تواتر تصویب[6] اعمال و آرائی که از خواص و عام در مسامع
ایشان تمکن یافته باشد و باید که بهیچ وجه در هیچکار جرمی بمخدوم حواله نکند اگرچه با او در غایت
مباسطت باشد و اگر چیزی ازو مستقبح بیند باز نگوید و اگر بنادر سهوی کند و باز گوید بدان
اعتراف نکند اگرچه خبر آن بمخدوم رسیده باشد که از اقرار تا اخبار تفاوت بسیار بود و چون میان
او و مخدوم حالی افتد که قبح آن عاید بیکی از هر دو بود حیله کند دران که آن قبح را بخود گرداند و

[1] مساعدت موافقت ۱۲ [2] وخامت بدی و ناسازگاری ۱۲ [3] کتمان پوشیدن ۱۲ [4] منفرد تنها و ممتاز ۱۲ [5] مصیب راست رو ۱۲
[6] تصویب راستی و درستی ۱۲

برأت ساحت مخدوم ازان ظاهر کند و چون او بری الساحت شود آنرا سببی اندیشد از خارج
که حوالهٔ آن از نزدیک او بگردد و عذر او دران واضح شود و در جملگی آنچه نزدیک مخدوم
محبوب و مکروه بود نظر کند و ایثار محبوب او کند اگرچه بر مکروه نفس خود مشتمل بیند و باخود
مقرر کند که در عبودیت هیچ چیز با منفعت تر از ترک حظ نبود و چون این معنی مقرر کرده باشد
❁ در هر معامله و مجازاتی که میان او و مخدوم افتد و خویشتن را دران حظی بیند ترک آن حظ گیرد و
ازان تجنب نماید و حظ رئیس مستخلص گرداند تا ثمرهٔ خیر هم عائد با او باشد چه اگر در اول باستیفای
حظ خود مشغول گردد از خلل خالی نماند و ترک امور از فساد آن اولی و در جذب منافع از
رؤسا تلطف عظیم بکار باید داشت والبته بر سوال و الحاح دران اقدام ننمود و طمع و شره را
مجال نداد بل قناعت و کوتاه دستی بعادت باید گرفت که خود بنا روی بکسی نهد که او ازان
معرض باشد و از کسی امتناع کند که بران حریص بود و جهد دران باید کرد که از رؤسا و مخدومان
اسباب[1] منافع طلبد نه نفس منافع[2] مثلاً اطلاق ید در آنچه موجب اقتنای منافع و جمع فوائد بود
تا هم از سوال فارغ باشد و هم به منافع بسیار ظفر یابد و حاصل این سخن آن بود که نفع[3] مخدوم
طلبد نه از مخدوم چه هر که از رؤسا نفع گیرد ازو ملول شوند و هر که بدیشان نفع گیرد او را عزیز دارند
و خویشتن را در چشم مخدوم چنان فرا نماید که بکمتر کلمه و اندک تر سعی که مخدوم فرماید جملگی اموال
مقتنیات خود بذل خواهد کرد چه اگر چنین کند از طمع او بجان خود ایمن گردد و اگر مناقشتی[4] بکار
دارد حرص او را تیز گرداند که المَمْنُوعُ مَحْرُوصٌ عَلَیْهِ وَالْمَبْذُولُ مَمْلُولٌ و جهد
کند در اکتساب جاه و مالی که کسب کند زینت و جمال مخدوم طلبد نه تجمل نفس خود چه این نوع
با استیفای و بکبر و جبروت لائق تر بود و حذر کند از اتخاذ چیزی که مخدوم بدان منفرد باشد
یا لائق رؤسای دیگر بود مانند آن و الا آن چیز را در معرض ذهاب و خود را در معرض هلاک
آورده باشد و در هیچ چیز استغنا ننماید از مخدوم اگرچه آن چیز حقیر بود و در همه احوال قناعت
و رضا بدانچه از مخدوم بدو رسد شعار خود سازد و اگر در مقام سخط[5] و عتاب مخدوم افتد

[1] اسباب منافع مراد از عهده و منصب است ۱۲ [2] منافع مال نقد ۱۲ [3] ای مخدوم را سبب نفع گرداند نه نفس نفع ۱۲
[4] مناقشه با کسی در مقدار گرفتن در چیزی و در حساب ۱۲ [5] سخط خشم و ناخوشنودی ۱۲

البته از وی شکایت نکند و عداوت و حقد بدل راه ندهد و وجه گناه با خود گرداند و بعد ازان جهد کند و
تلطف نماید تا تجدید حالی که مزیل سخط مخدوم باشد بنوعی که میسر شود حاصل گردد و اگر بدست یکی
از ولات[1] که ظالم و بدخو بود مبتلا گردد باید که داند که او در میان دو خطر افتاده است اول آنکه با والی
سازد و بر رعیت بود و دران هلاک دین و مروت او بود دوم آنکه با رعیت بود و بر والی بود و دران
هلاک دنیا و نفس او بود و وجه خلاص ازین دو ورطه بیکی از دو چیز تواند بود مرگ یا مفارقت کلی با والی
غیر مرضی السیرة هم جز بمحافظت شرط وفا طریق نباشد تا آنکه خدای تعالی مفارقت و نجات روزی
کند و در آداب ابن المقفع آمده است که اگر سلطان ترا برادر گرداند تو او را خداوندگار دان و اگر در تقرب
تو زیاده کند تو در تعظیم او زیاده کن و چون در خدمت او سنیتی یابی تملق[2] بلفظی مانند تضرعات متواتر
و دعا در هر لفظی استعمال مکن که آن علامت وحشت و بیگانگی بود مگر سر جمع که آنجا درین باب تقصیر نشاید کرد
و با او تقریر بده که مرا نزدیک تو حقی ست یا سابقه خدمتی دارم بلکه بتجدید نصیحت و لواحق طاعت
سوابق حقوق را نزدیک او تازه میدار چنانکه آخر آن[3] اول را احیا کند چه پادشاه حقی را که آخرش
از اول منقطع بود فراموش نماید و رحم با همه کس منقطع دارد و هیچ کار سخت تر از وزارت سلطان
نبود که همکنان او مناقسه[4] بسیار کنند و حساد او اولیای سلطان باشند که در منازل و مداخل با او سهیم
و مشارک باشند و پیوسته طامعان منصب او منتهز فرصتی[5] حبائل باز کشیده و مترصد ایستاده و هیچ
صلاح او را چون نصیحت و استقامت نبود چه در سر و چه در علانیه و باید که اگر بر کید حاسدی یا سعایت
معاندی وقوف یابد بظاهر چنان فرانماید که او را بدان هیچ مبالات نیست و در حضرت مخدوم خشمی و کینه
از ایشان اظهار نکند که موکد سخن ایشان گردد و اگر در مقام سوال و جواب مناظره و مجادله افتد جواب
بوقار و حلم و حجت گوید که غلبه همیشه حلیم را بود و هم در آداب ابن المقفع آمده است که شرائط خدمت ملوک با ضبط
نفس بود در مکروه و موافقت ایشان در مخالفت رای خود و مقدر کردن امور بر اهوای ایشان و کتمان
اسرار و بحث ناکردن از چیزی که ترا بران وقوف ندهند و مجاهده کردن در تحری رضای ایشان بهمه وجوه
و تصدیق اقوال و تزیین آرای ایشان و نشر محاسن و ستر مساوی و تقریب آنچه آنرا نزدیک خواهند

---

[1] ولات بالضم و تشدید لام جمع والی بمعنی حاکم و پادشاه و متکفل امور ۱۲ [2] تملق چاپلوسی ۱۲
[3] ای خدمت آخر خدمت اول را زنده کند ۱۲ [4] مناقسه رغبت کردن در چیزی بطریق مسابقت ۱۲ صراح
[5] امیدوار فرصت باشند در رشتهای عیب جوئی و غمازی کشیده دارند ۱۲

وتعهد آنچه آنرا دور گردانند و تخفیف مؤنت خود بر ایشان و احتمال مؤنت ایشان بذل مجهود در طاعت
بعادت گرفتن و کسی را که از عمل سلطان گزیر بود باید که ممارست آن اختیار نکند که سلطان حائلی
بود میان مردم و لذت دنیا و عمل آخرت و اگر بخدمت موسوم گردد باید که خشم سلطان بشتم شمرد و
غلظت ایشان بغلظت ندارد که با وعزت زبان کشاده گردانند با عراض مردمان سبب سابقه سخطی
پس بدین قدر با ایشان مواسات باید کرد و از آن باک نداشت و از سخط علیه و متهم مخدوم تجنب باید
نمود و با او در یک مجلس جمع نباید آمد و در ثنا و تمهید عذر او اتساع باید کرد چندانکه خشم مخدوم ساکن شود
بملاطفت او امیدوار بود آنگاه اظهار معذرت او را وجهی لطیف استعمال باید کرد تا بر سر رضا آید و هم
در آداب ابن المقفع آمده است که چون والی با تو سخن گوید بدل و گوش و جوارح و اعضا اصغای سخن او را
باش و هیچ فکر و عمل و نظر بچیزی دیگر و بکسی دیگر مشغول شو و در مجلس سلطان سر مگو که هر که بحضور او دو تن
سر گویند آن کس از ایشان کینه گیرد و در سلطان این معنی بمبالغه تر بود و چون از کسی سوالی کند تو جواب
مده که آنهم خفت وزن تو اقتضا کند و هم استخفاف بسائل و مسئول و مع ذالک اگر سائل گوید
از تو نمی پرسم چه جواب دهی و اگر از جماعتی پرسد که تو از ایشان باشی تو بجواب سبقت مطلب
کہ دیگران خصم تو شوند و بر سخن تو عیب جویند و بر عثرت تو رحمت نکنند بل تاخیر کن تا دیگران بگویند
و عیب هنر هر سخنی بدانی پس وا رسی اگر بهتر بود عرضه می دار و اگر سلطان ترا عزیز دارد و بر اهل قربت او و
خدم قدیم او تقدم جوئی که این خلق از اخلاق سفها بود و بدانکه هر مرتبه را اگر پادشاه بود و اگر زیردست
باکسی مناسبتی طبعی بود و اگرچه آنکس در رتبه ادنی بود موافقت و موانست او ایثار کند هر چند بظاهر از و دور
باشد بسبب آن اتصال روح بود بروح و چگونه ایمن توانی بود و اگر بر کسی تفوق و تقدم طلبی از آنکه
آنکس را در باطن با مخدوم تو وسیلتی بود که حق آن ضایع نتوان گذاشت پس هر دو بمناقشه و دفع تو
بیرون آیند و اگر پادشاه رائی زند که تو آنرا کاره باشی با او موافقت کن و تذلل نمای و بتحقیقت
دان که سلطان او است نه تو پس اولی آنکه تو متابعت مراد او کنی نه آنکه از و مساعدت و مطاوعت
التماس کنی و بحسب رای و هوای خویش سخن گوئی اینست تمامی سخن درین باب والله اعلم بالصواب

---

ل۵ باو با لفتح و سکون همزه در آخر و او بمعنی فخر و تکبر کردن یعنی خادم سلطان. ا؟ غلظت در دل پیدا شود فخر عزت زبان او را
بر حلقان او کشاده کند بی سابقه غضب پس همین مقدمه از پادشاه یا خود دانسته مدارات با امثال کند ۱۲ ۳ عثرت بثانی مثلثه
و بسر در افتادگی ۱۲ ۵ ای مخدوم و کسی که با مخدوم مناسبت دارد ۱۲

# فصل ششم

## در فضیلت صداقت و کیفیت معاشرت با اصدقا

چون مردم مدنی بالطبع ست و تمامی سعادت او نزدیک اصدقاء اوست و دیگر شرکای او در نوع و هر که تمامی او با غیر او بود به تنهائی کامل نتواند شد پس کامل و سعید کسی بود که در اکتساب اصدقا جهد بذل کند و خیراتی که بدو تعلق گرفته باشد ایشان را شامل گرداند تا بمعاونت ایشان آنچه بانفراد حاصل نتواند کرد حاصل کند و در مدت عمر خویش بوجود ایشان تمتع و التذاذ یابد تمتعی حقیقی و التذاذی الٰهی چنانکه گفتیم نه لذتی حیوانی و تمتعی بهیمی الا آنکه این قوم بس عزیز الوجود اند و اصحاب لذتی حیوانی و تمتعی بهیمی کثیر الوجود و در معاشرت ایشان اقتصار بر اندک اولی چه این طائفه بمنزلهٔ نمک و توابل[1] باشند که هر چند در طعام بدیشان احتیاج بود اما بجای غذا نباشند و اما صدیق حقیقی بعدد بسیار نتواند بود چه شریف نادر باشد و عزت از لوازم قلت بود و چون محبت او با فراط کشد و محبت مفرط در بیشتر احوال چنانکه گفتیم جز میان دو تن اتفاق نیفتد پس صدیق حقیقی بعدد بسیار نبود و لیکن حسن عشرتی و گرم لقائی که با او استحقاق استعمال افتد با بسیار کسان بی استحقاق استعمال باید کرد بجهت طلب فضیلت چه مردم خیر و فاضل در معاشرت معارف خود مسلک معاشرت اصدقا سپرد و التماس صداقت حقیقی کند از همه کس و ارسطاطالیس گفته است مردم بدوست محتاج بود در همه احوال اما در حال رخا[2] از جهت احتیاج بملاقات و معاونت ایشان و اما در حال شدت از جهت بادشاهان بزرگ بمستحقان تربیت و اصطناع[3] مانند احتیاج درویشان بود باهل احسان و معروف و طلب فضیلت صداقت که در نفوس مفطور ست مردمان را باعث میگرداند بر مشارکت در معاملات و معاشرت بعشرتهای جمیله و ملاعبت با یکدیگر و اجتماع در ریاضت

---

[1] توابل اسم اصطلاحی ادویهٔ ابازیر ست که در اطعمه کنند مثل کشنیز و زیره و امثال آن ۱۲
[2] رخا فراخی عیش ۱۲
[3] اصطناع نیکوئی کردن و برگزیدن ۱۲

وصید و دعوات تا اینجا سخن حکیم است و انسقراطیس گوید من عجب دارم از کسانیکه اولاد خویش را اخبار ملوک و وقائع ایشان ذکر حروب و ضغائن[1] و انتقامات خلق از یکدیگر می آموزند و در خاطر ایشان نمی آید که احادیث الفت و اخبار اکتساب مودت و آنچه لازم آن فضیلت بود و از خیرات شامل و محبت و موانستی که معیشت بے آں ممکن نیست و حیات با قطع نظر ازاں محال بود در ایشان آموختن اولیٰ بود چه اگر همه دنیا و رغائب[2] دنیا کسی را حاصل بود و فائده این یک خصلت ازو منقطع زندگانی برو و بال بود بلکه بقای او ممتنع باشد و اگر کسی امر مودت را خوار و خرد شمرد بحقیقت خوار و خرد آنکس بوده باشد و اگر گمان برد که تحصیل آں بآسانی صورت بندد گمان او خطا بود چه اقتنای اصدقائی که بر محک امتحان بعیار و ثوق باز آیند سخت متعذر تواند بود و اعتقاد من آنست که قدر مودت و خطر محبت از جملگے کنوز و دفائن عالم و ذخائر ملوک و نفائسی که اهل دنیا را بدان رغبت بود و از جواهر بری و بحری و آنچه ازاں تمتع می یابند چوں حرث و ابنیه و امتعه و غیر آں بیشتر بود و تمامت این رغائب[3] در موازنهٔ فضیلت صداقت شیفتند چه هیچ ازیں جمله در وقتیکه لوعت[4] مصیبت محبوبی روی نماید نافع نیاید و دنیا و ما فیها بجائے دوستی معتمد که در مهمی مساعدت کند یا در اتمام سعادتی عاجل یا آجل معاونت دهد نه ایستد حبذا[5] کسیکه بدان نعمت مغتبط بود اگرچه از ملک عالم خالی بود و ازو نیکو حال تر آنکه در ملابست ملک از چنیں سعادتی محظوظ باشد چه کسی که مباشرت امور رعیت و تعرف احوال ایشان و نظر در کلیات و جزویات ملک بر قانون احتیاط خواهد کرد او را دو گوش و دو چشم و یک دل و یک زبان کفایت نتواند بود و چوں مالک گوشها و چشمها و دلها و زبانهائی شود که بعدد بسیار بود و بمعنی گوش و چشم و دل و زبان او اطراف ملک برو نزدیک تر نماید و بی تجشمی[6] بر اسرار و مغیبات اطلاع یابد و غائب را در صورت شاهد مشاهده کند و از کجا این فضیلت توقع تواں داشت الا از صدیق صدوق و حکیم

---

[1] ضغائن بفتح ضاد غین معجمتین جمع ضغینه بمعنے کینه ۱۲

[2] رغائب جمع رغیبه بمعنی چیز مرغوب ۱۲

[3] ای کنوز و نفائس و جواهر و دفائن وغیره ۱۲

[4] لوعت بالفتح سوزش عشق و دوستی دل کسے را ۱۲

[5] حبذا بالفتح و تشدید با دوست و محبوب و نیز بمعنے نیکو آید و آرزو ۱۲

[6] تجشم رنج و مشقت کشیدن ۱۲ [7] ای در انتظام ملک و تعریف احوال رعیت وغیره ۱۲

دران طمع تواں انگند الا بوسیلۂ رفیق شفیق تا اینجا سخن حکیم است و چوں تعریف حال این نعمت جلیل و فضیلت خطیر کرده آمد سخن در کیفیت اقتناء[1] و اقتناص باید گفت و بعد ازاں بچگونگی محافظت آں اشارت باید کرد و تا طالب این فضیلت بمنزلۂ آں شخص نبود که گوسفندی فربه خواست بگوسفندی آماسیده فریفته شد چنانکه شاعر این معنی عبارت کرده است اُعِیذُهَا نَظَرَاتٍ مِنْكَ صَادِقَةً أَنْ تَحْسِبَ الشَّحْمَ فِيمَنْ شَحْمُهُ وَرَمٌ علی الخصوص مردم که از حیوانات دیگر بتصنع و احتیال و اظهار فضیلت از روئے ریا منفرد است مثلاً بذل مال کند با بخل تا بجود موصوف باشد و اقدام کند بر اهوال با جبن تا بشجاعت معروف گردد و دیگر حیوانات از تظاهر اخلاق خود تحاشی نکنند و از استعمال استحماش و تصنع دور باشند و مثل طالب این فضیلت با عدم تمیز مثل کسی بود که بر طبایع حشایش واقف نبود و اکثر نباتات در چشم او متشابه نماید پس بر تناول چیزی بتصور آنکه شیرین باشد اقدام کند و تلخ یابد و باستعمال حشیشی که آنرا غذا پندارد قصد کند و آں خود زهر بود و لیکن چوں بر کیفیت التماس وقوف یابد از ارتکاب خطر نکند و در مودت اهل تمویه[2] و خداع که خویشتن را بصورت فضلا و اخیار فرا نمایند و چوں کسی را در دام تزویر افگنند مانند سباع ادراک فریسه و اکیلۂ خود کنند نیفتد و طریق این مطلوب آنست که انسقراطیس گوید که چوں خواهند که استفادۂ صداقت شخصے کنند اوّل از حال او تفحص باید کرد که در ایام صبا گوهر نفیس خود را چه نوع محافظت نموده و معاملۂ او با پدر و مادر و اقران و عشیره چگونه بوده است اگر شائسته یابند از و امید صلاحیت صحبت دارند و الا از و پرهیز واجب دانند که کسیکه محافظت وجود خود نکرده باشد و بعقوق منسوب بوده مراعات حقوق نکند و بعد ازاں از سیرت او با دوستانی که در ما تقدم داشته باشد بحث باید کرد و آنرا بامتحان اول اضافه کرد پس تتبع سیرت او باید نمود در شکر نعم و کفران آں غرض از شکر نه مکافات بود چه گاه باشد که قلت ذات ید از قیام بمکافات عاجز گرداند اما شکور تعطیل نیت از مکافات و زبان از تحدث بخیر جایز ندارد و کفور از نشر ذکر جمیل که هر کس براں قادر بود تکاسل نماید و احسان که در باب او تقدیم یابد بغنیمت شمرد و آنرا حق خود داند و بحقیقت هیچ آفت را در ازالۂ نعمت آں

---

[1] اقتناء و اقتناص هر دو بمعنی کسب کردن و نگاه داشتن برائے خوردن ۱۲

[2] تمویه چیزی را زر اندود نقره اندود کردن و بیاراستن و ملمع نمودن و این از باب تفعیل است ۱۲

نکایت[1] نبود که کفران را و تامل باید کرد در سبب آنکه از اوصاف اشقیا هیچ صفت تباه‌تر از کفران
نبود و خود کفر در لغت عرب مشتق از انست و در صفات سعدا هیچ خصلت بدرجهٔ شکر نرسد و مزید
نعمت و ثبات آن بر شکر مبنی باشد و چاره نبود از تعرف این خلق در کسی که بمواخات او
رغبت افتد تا بکفوریکه ایادی برادران و انعام رؤسا مستحقر شمرد مبتلا نگردد پس نگاه کند
تا حال میل او بلذات و شهوات چگونه است چه شدت انبعاث بران مقتضی تقاعد
بود از رعایت حقوق اخوان و در حال محبت[2] او زر و سیم را و حرص و شغف بجمع و اقتنای آن هم
نظری شافی استعمال کند که بیشتری از معاشران بتظاهر محبت یکدیگر موسوم باشند و در
تهادی نصیحت یکدیگر اغفال روا ندارند چون معاملهٔ ایشان با یکدیگر بیکی ازین دو سنگ
پاره رسد و تنازعی در میان آید همچون سگان با یکدیگر در شغب آیند و بآواز بلند و
محاورهٔ سفها و الفاظ افحش مجادله و مخاطبه کنند و مایهٔ عداوت ذخیره نهند و بعد ازان نظر
نماید تا در محبت ریاست و حرمت او را بکدام مقام باید چه کسیکه بغلبه و تفوق مشغوف
بود انصاف در مروت استعمال نکند و باخذ و اعطای متساوی راضی نگردد بلکه ترفع
و تکبر او را بر استهانت اصدقا و با ایشان بزرگ منشی نمودن وا دارد و مروت و غبطه
با مقارنت این خصلت تمام نشود و آخر الامر بعداوت و حقد انجامد و بعد ازان نظر
کند تا شغف او بغنا و الحان و ضرب و لهو و بازی و استماع انواع مجون و مضاحک
بچه درجه باید چه افراط درین ابواب اقتضای آن کند که از مساعدت یاران و مواسات
ایشان مشغول[3] ماند و از مکافات ایشان باحسان و تحمل تعب حق گزاری بداخلت
با یاران در اموریکه بر مشقتی مشتمل بود گریزان باشد پس چون برین امتحانها باز آید و از
رذیلتهائی که بر شمردیم منزه باشد او را صدیقی فاضل باید شمرد و در محافظت او و رغبت
در مصادقت او هیچ دقیقه مهمل نگذاشت که لا غنی الّا بالصدیق الفاضل و یکی از

---

[1] نکایت بالکسر گزند بدشمن رسانیدن بجراحت یا بقتل ۱۲

[2] که محبت او بزر و سیم چگونه است و حرص و کسب آن چه طور ست بچیزیست ملاحظه گرداند ۱۲

[3] مشغول باز داشتن و مانع شدن ۱۲

حکما گفته است إِنِّي لَأَعْجَبُ مِمَّنْ يَحْزَنُ وَلَهُ صَدِيقٌ فَاضِلٌ و بر یکدیست حقیقتی اگر
بایند اقتصار اولی بود که کمال عزیزست و نیز با کثرت اصدقا وجوب قیام بحقوق مختلف عارض
شود و در بعضی اوضاع باعضائے از بعضے اضطرار افتد چہ بسیار بود که احوال متضاد و مترادف
گردد مانند آنکه در مساعدت یکدوست بشادی او ابتہاج باید نمود و در موافقت دیگری باندوہ
او اندوہگین باید بود یا بسبب سعی یکی در کاری مبادرت باید نمود در حرکت و بسبب تقاعد دیگری
اہتمام کرد بسکون و درمیان چنیں احوال جز تحیر و اہمال طرفی از دو طرف حاصل نتواند بود و باید
که از فرط حرص در طلب فضائل بہ تتبع صغار عیوب یاران مشغول نشود که اگر سلوک ایں طریق کند
ہیچکس را باسلامت نیابد و نتیجۂ آں وحدت و وحشت بود و از فضیلت صداقت محروم ماند بل
واجب چناں بود که از معائب حقیر که آدمی از وصمت آں منزہ نتواند بود اغماض نماید و در عیوب
نفس خود تأمل کند تا مانند آں از دیگری تحمل تواند کرد چنانکہ شارع علیہ السلام فرمودہ ست طوبے[1]
لمن شغلہ عیبہ من عیوب الناس و باید که از عداوت کسی که با او سابقہ صداقتے داشتہ باشد
یا مخالطتے که از لواحق صداقت بود احتراز کند و قول شاعر بشنود *

عَدُوُّكَ مِنْ صَدِيقِكَ مُسْتَفَادٌ　　فَلَا تَسْتَكْثِرَنَّ مِنَ الصِّحَابِ
فَإِنَّ الدَّاءَ أَكْثَرُ مَا تَرَاهُ　　يَكُونُ مِنَ الطَّعَامِ أَوِ الشَّرَابِ

و واجب چناں بود که چوں دوست بدست آید در مراعات و تفقد او کوشد و البتہ ہیچ حق
از حقوق او اگرچہ اندک بود استہانت ننماید و بمہماتی که او را عارض شود قیام کند و در حوادث
روزگار با او یار بود و در اوقات رخا بروی کشادہ و خلق خوش او را تلقی کند و آثار بشاشت
و ابتہاج بدیدار او در چشم و روئے و حرکت و سکون پدید آرد و بر فرط حفاوتی[2] که در ضمیر دارد
قناعت نکند که اطلاع بر ضمائر جز متولی سرائر را نبود إِنَّ كَانَ وُدُّكَ فِي الطَّوِيَّةِ كَامِنًا *
فَاطْلُبْ صَدِيقًا عَالِمًا بِالْغَيْبِ * تا ہر روز و ہر لحظہ وثوق او بمودت و سکون نفس او بحضور و
غیبت در زیادت بود و چوں مسرت و ابتہاج بدیدار خود در شمائل آنکس مشاہدہ کند بمودت او

---

[1] خوشی باد ہر کسی را که بازنع شد او را عیب او از عیوب مردمان ۱۲

[2] حفاوت بالفتح والکسر حفا بہت آشکارا کردن شادی ۱۲

متیقن گردد چہ حقاوت حقیقی در وقت لقاے اصدقا پوشیدہ نماند و معرفت سرور غیرے بمکان خود در شکل او بس مشکل نباشد و ہمیں سیرت باکسانے کہ وابستگی او بکار ایشان معلوم بود چوں اصدقا و اولاد و اتباع و حواشی مبذول دارد و بر ثنا و محمدت او و ایشان بے انحرافے کہ مودے بود بتملق و تکلفے کہ مستدعی مقت باشد چہ در حضور و چہ در غیبت توفر نماید و صیانت ایں معنی از شائبہ ملق[1] و کدورت نفاق بتحری صدق بود در اقوال و افعال چہ انحراف از جادۂ صدق بظاہر ملق بود و بمعنے نفاق و ہر دو مذموم باشند و باید کہ التزام ایں طریق عادت کند و تا نفی و تہاون را بوجہی از وجوہ بداں راہ ندہد چہ ملازمت ایں سیرت مستجلب محبت خالص و مستدعی ثقت تام بود و بداں محبت غربا و کسانیکہ با ایشان معرفتی سابق اتفاق نیفتادہ باشد حاصل آید و چنانکہ کبوتر در مسکن کسی توطن نسازد و با او انس گیرد و بحریم و حدود خانۂ او طواف کند اشکال و امثال را نزدیک او جمع آرد مردم نیز چوں بر خلق کسے واقف شود و باختلاط او راغب گردد و بمؤانست او مبتہج باشد اقران و اشباہ خود را برو دلالت کند بلکہ حیوان ناطق بر حیوان غیر ناطق در حسن وصف و اشاعت ثنا و نشر محاسن راجح باشد و بباید دانست کہ ہمچنانکہ شرکت دادن اصدقا را با خود در سرّا و احتراز از اختصاص و انفراد بنعیم دنیا واجب بود مشارکت نمودن با ایشان در ضرّا از آں واجب تر بود و ادای ایں حق را در چشم مردم وقع بیشتر چنانکہ گفتہ اند

دعوی الاخاء علی الرخاء کثیرة    بل فی الشدائد یعرف الاخوان

و چوں چنیں بود در مصائب و نکبات و تغیر احوال و اوقات کہ دوستاں را طاری شود مواسات با ایشان بنفس و مال و اظہار تفقد و مراعات زیادہ از معہود لازم باید شمرد و در اں انتظار التماس ایشان چہ بتصریح و چہ بتعریض محظور[2] روا نشمرد بل بفراست و کیاست بر مکنون ضمائر و اندرون دلہای ایشان اطلاع باید یافت و در انجاح مطالب پیش از اظہار طلب غایت جہد مبذول داشت و در اندوہ و غم مساہمت و مقاسمت نمود تا باشد کہ بعضے از مؤنت مشقت ایشان کفایت کند و بموافقت و مشارکت تخفیف و سلوت یابند و اگر بمرتبہ از مراتب بزرگی

---

[1] ملق بالفتح و کسر لام آنکہ بزبان چاپلوسی کند و در دل اخلاص نداشتہ باشد ۱۲

[2] محظور بظاء معجمہ حرام کردہ شدہ و منع کردہ شدہ ۱۲

وسیادت رسد یاران و دوستان را با خود مستغرق آں کرامت گرداند بی آنکه خود را در ان
رجحانی نهد یا بشائبۂ منتی ملوث کند و اگر وقتی از دوستی وحشتی یا نقصان موانستی احساس
نماید در مخالطت و استمالت او جهد زیاده کند چه اگر او نیز بسبب غیرتے یا تکبری یا احتراز از
ذلتی یا ارتکاب سوء خلقی تانی کند حبل مودت گسسته شود و وهن[1] بعهود صداقت راه یابد و معذلک
از زوال آں حالت ایمن نتوان بوده باشد که بعد ازاں حیائی و خجلتی دامنگیر آید که بسبب آں در قطع
و مفارقت رغبت نمایند و عادت محمود دریں باب آں بود که هر چه زود تر تدارک آں کنند
و آنچه سر مسئله و سبب وحشت باشد از دل پاک بی غل و غش اظهار کنند که برکت راستی
بسیار بود و اگر مجرم صدیق بوده باشد عتابی بلطف آمیخته بتقدیم رساند که اَلعِتابُ حَیٰوۃُ
المُوَدَّۃِ وفی العِتابِ حَیٰوۃٌ بَیْنَ اَقْوامٍ پس اثر آں بکلی از خود و او محو کنند و باید که مداومت مراعات
را سبب تبقیۂ محبت تنها نشمرند بل آں را در جملگی امور و اسباب مطّرد[2] دانند یعنی اگر در تعهد مرکوب
یا ملبوس یا منزل یا چیزے دیگر فی المثل اهمال ورزند و حسن رعایت را در باب هر یک باتصال
مقرون ندارند از افساد و انتقاص آں چیز ایمن نباشند پس چون صورت در و دیوار از تغافل
در تعهد به تشویش و خرابی میگراید بنگر که جفا بر کسے که امید همه خیرات از و بود و اعراض از کسی که انتظار
مشارکت در سرّا و ضرّا بدو بود چه تاثیر کند بعد ها که ضرری که از اختلال نوع اول متوقع بود
بر فوات یک نوع منفعت مقصور باشد و وجوه ضرریکه از جفای دوستان و انقطاع
مودت ایشان منتظر بود متنوع چه اگر دشمن شوند و منافع ایشان بمضار گردد از غوائل عداوت
ایشان خوف بے نهایت بود و انقطاع امید از چیزیکه آں را بدلی نتواند بعلاوه حاصل آید و
بالتزام مداومت مراعات از وخامت عاقبت فراغت میتوان یافت و ازیں فضیلت
تمتع گرفت و مراء هر چند با همه کس مذموم بود اما با دوستان استعمال کردن مذموم تر باشد چه
از مراء قلع مودت حاصل آید و سبب آں بود که مراء سبب اختلاف ست و اختلاف علت
تباین مشتمل بر همه شرها و طلب الفت و دوستی خود در اصل از جهت احتراز از تباین لازم

---

[1] وهن سستی و سست شدن و سست کردن ۱۲
[2] اطراد راست شدن و پے یکدیگر آمدن ۱۲

شده است و بسیار بود که کسی مراکند با دوستان خود و گوید که مرا سبب تشحیذ خاطر و تیزی ذهن
باشد پس در محافلی که رؤسا و اهل نظر جمع باشند بممارات[1] اصدقا در آید و از قاعدهٔ ادب تجاوز
کند و بالفاظ جهّال و عوام تلفظ نماید تا حاضران را انقطاع و تبلد[2] ایشان روشن گرداند و در حال
خلوت مذاکره این فعل نکند بل این فعل آنجا بکار دارد که ایشان را دقت نظر و حاضر جوابی و تذکر
معانی کمتر بود و غرض او از سفاهت بر ملا آن بود که تا خجلت این اسباب بر ایشان مشوش
گردد و بحقیقت این کس از اهل بغی و جباران روزگار بود چه جباران چون به بسیاری
ثروت و نعمت طاغی شوند یکدیگر را بحقارت و صغار موسوم دارند و در مروت یکدیگر طعن کنند
و تتبع عیوب و عوارات[3] یکدیگر مجهود شمرند تا حال میان ایشان بعداوت رسد و در ازالت نعمت
یکدیگر سعی کنند و کار بسفک دما و انواع شر در انجامد و این جمله از توابع و لواحق مرا باشد
و حذر کند از آنکه بخل نماید با دوستان بعلم و ادبی که بدان متحلی باشد یا حرفت و صناعتی که
در آن ماهر بود بل چنان سازد که او را تهمت استبداد[4] و ایثار انفراد در آن باب منسوب
نتوان کرد که مضایقه با دوستان در متاع دنیا که بضیق مجال موصوف بود و حرمان و نقصان
که بسبب مزاحمت در جانب بعضی لازم آید موسو[illegible] قبیح ست تکلیف در نفسانیات که بانفاق
زیاده گردد و به بخل نقصان پذیرد و مخالفت و مزاحمت در آن مستدعی حرمان و نقصان نبود
و فور حظ یکی مستلزم خسران دیگری نباشد و این مایه معلوم باید کرد که بخل در علوم یا از قلت [illegible]
بود یا از طلب تفوق نزدیک جهّال یا از خوف آنکه در مکتسب قصوری و نقصانی پدید آید
یا از روی حسد و جملگی این انواع قبیح و مذموم است و بسیار بود که کسی به بخل بر علم خود قناعت
نماید تا بر علم دیگران نیز بخل کند و ایشان را در افشای و افاده سرزنش و ملامت کند و از این
طایفه بسیار کسان بوده اند که بر تصنیف فاضلی ظفر یافتند و آنرا از مستفیدان بازداشتند

[1] ممارات با کسی واکاویدن در خصومت و عداوت و ستیزه کردن ۱۲

[2] تبلد کند ذهنی و تردد و تحیر ۱۲

[3] عوارات جمع عوار و عوار بالضم و بفتح عیب ۱۲

[4] استبداد و تنها بکاری ایستادن و منفرد بکاری شدن ۱۲

واثر آن در روش گرداننده و این خلق منافی مودت و موجب انقطاع اطماع اصدقا باشد و
حذر باید کرد از آنکه کسی از اصحاب و اتباع این کس بذکر چیزی از امور و اسباب دوست
او بر وجهی ناپسندیده تجاسر تواند کرد تا بنفس او چه رسد یا بحکایت عیب چیزی که متصل باشد
بدو رخصت یابد تا بعیب ذات او چه رسد بل باید که هیچ آفریده را از متصلان و متعلقان
او در ارتکاب این معنی طمع نیفتد نه از روی جد و نه از روی هزل و نه بوجه تصریح و نه از طریق
تعریض و چگونه احتمال ذکر نامحمود کسی توان کرد که تو چشم و دل او باشی و خلیفه و قائم مقام
او در غیبت او بلکه تو خود او باشی چه اگر چیزی ازین نوع بسمع او رسد شک نکند که مصدر آن
رای تو بوده باشد یا ترا در آن رضای بوده پس از تو متنفر شود و دوستی دشمنی گردد و چون
بر دوست عیبی بیند با او موافقت باید نمود موافقتی لطیف که در ضمن آن باشد ارشاد و
تنبیه او چه طبیب استاذ بتدبیر غذائی معالجه کند رنجی را که نا استاذ بنشتر و قطع آن اقدام
نماید و مراد ازین موافقت نه آن بود که از عیب او اغضا کند و بر وی پوشیده دارد بلکه این
معنی خیانت محض بود و مساهمت در چیزی که ضرر آن بهر دو عاید باشد و تنبیه دادن دوستان
بر معایب ایشان اول بمثلی یا حکایتی از غیر او لی بود و اگر این نافع نیاید بر وجه تعریض
اشارتی خفی مرموز بدو و در میان عبارت درج باید کرد و اگر بتصریح احتیاج افتد در وقت
خلوت بعد از تقدیم مقدماتی که مقتضی وثوق بود و تذکر حالهائی که مستدعی اطمینان قلب
و مزید شفقت و صفاوت باشد این معنی ایراد کرد و البته آن حدیث از مسامع اصدقا
و خلطای دیگر تا با جانب و اعادی چه رسد پوشیده داشت که حق دوست زیاده از آن
بود که او را در معرض مذمت اضداد و استخفاف اعدا آرند و در باب صداقت از مداخلت
نمامان احتراز تمام باید کرد و سخن ایشان را البته مجال استماع نداد چه اشرار در صورت نصحا
در میان اخیار مداخلت کنند و در اثنای احادیث لذیذ سخنی از دوستی بدوستی نقل نمایند
ملوث بشائبه تحریف و تمویه و آنرا در زشت ترین صورتی بر وی عرضه دهند تا اگر مجال زیاده
تجاسری یابند بحیلتهائی فرا بافته و دروغهائی بر تراشیده تقبیح صورت او کنند در نظر
این کس تا صداقت ایشان بعداوت کشد و قدما نمام را تشبیه کرده اند بکسی که بناحق

بنیاد دیوارهای استوار منجر اشد و سر انگشت راجائی میکند تا چون بتفحص و تفتیش بجد رخنه یابد بکاوند آنرا بزرگ تر کنند و قواعد آن دیوار خراب گردانند تا موجب انهدام بناشود و درین باب حکایات و امثال بسیار ایراد کرده اند که یکے ازاں باب اسد و ثور است در کتاب کلیله و دمنه و غرض از وضع چنان حکایات آنست که چون سعی قوی بجد نیت روباهی ضعیف در معرض استیصال حیوانے عظیم آید یا ملکے قاهر بجد اخلت تمامی که خویشتن را در صورت ناصحان فرانماید نیت در حق وزرا و نصحائے خود که قوام ملک و مدار کار بر ایشان بود فاسد گرداند تا بعد از فرط تمکین و تصرف و ایثار ایشان بر اولاد خویش بحقد و عداوت گراید و بر بطش و قتل و تعذیب ایشان اقدام نماید شاید که در باب دوستانی که بروزگار اختیار احوال ایشان کرده باشد و صداقت ایشان را ذخائر اوقات شدائد ساخته و بمنزله ارواح در دلها جای داده از سعایت ایشان حذر کند و نیکو گفته است درین معنی ابیات

واعزة قد کنت ونت بحبهم ... وکذالک کلهم بحبی وانوا
کنت المفدی بینهم ولدیهم ... بحبواة راسی کانت الایمان
فسعی الاعادی بانما بهم بیننا ... حتی تفرقنا فبنت وبانوا

و احتیاط در باب حفظ محبت که احتیاج بداں از روئے احتیاج بتمدن ظاهر است از اهم مهمات بود تا نقصان بداں راه نیابد و معنی اتحاد زائل نشود چه اکثر فضائل خلقی که بر شمردیم هم بر محافظت نظام تالف که وجود نوع بے آں نتواند بود مقصور باشد مثلاً احتیاج بعدالت از جهت تصحیح معاملات است تا از رذیلت جور مصون ماند و احتیاج بعفت از جهت ضبط شهوات بدنی تا جنایات عظیم بشخص و نوع راه نیابد و احتیاج بشجاعت از جهت دفع امور هائل تا بسلامت شامل بود و در اظهار بعضے فضائل باسبابی

---

ترجمه: عزیزاں بدرستی که بودم دیانت دار بدوستی ایشان چنانکه تمام ایشان بدوستی من دیانتدار بودند ۱۲ بودم سردار در میان ایشان و نزدیک ایشان بزندگی سر من بود قسمهای ایشان ۱۲ پس سعی کردند دشمنان بغمازی درمیان من و ایشان ۱۲ تا آنکه تفرقه انداختند درمیان ما پس جدا شدم و ایشان جدا شدند ۱۲

اسباب خارجی آنکه کسب آں از یک صناعت کنند و صرف مکتسب آں بدیگر فضائل مثلاً کسب مال از تجارت کنند و صرف آں در سخاوت

خارج حاجت افتد مانند احتیاج باکتساب اموال در حریت و سخاوت و عدالت تا بفضل احرار قیام توانند نمود و بر مجازات جمیل و مکافات واجب قادر بود و چندانکه حاجت بیشتر بود و خارج احتیاج زیاده تر دا فتقار مواد بی اعوان صالح و یاران مخلص متعذر بود و تقصیر در کسب الفت مودی بتقصیر در اکتساب سعادت باشد و از ینجهت حکم کرده اند بران که هیچ رذیلت در دین و دنیا مذموم تر از کسالت و بطالت نیست چه این حالات حائل شوند میان مردم و جملگی خیرات و فضائل و مردم را از لباس مردمی بدر برند و گفتیم که دور ترین خلق از فضیلت کسانی اند که از تمدن و تالف بیرون شوند و بوحشت وحدت گرایند پس فضیلت محبت و صداقت بزرگ ترین فضائل بود و محافظت آن مهم ترین کارها و غرض از اطناب درین باب همین بود چه این باب اشرف الابواب این مقاله باشد از جهت معانی متقدم والله اعلم

## فصل هفتم

### در کیفیت معاشرت باصناف خلق

مردم باید که نسبت حال خود با حوال جملگی اصناف خلق اعتبار کند چه نسبت او با هر صنفی از سه نوع خالی نبود یا برتبه بالای آن صنف باشد یا مقابل یا فروتر اگر بالای آن صنف بود در تقدیم آن اعتبار او را بر محافظت آن مرتبه باعث باشد تا بنقصان میل نکند و اگر مقابل باشد بترقی از آن مرتبه در مدارج کمال باعث شود و اگر فروتر بود در رسیدن بدرجه آن صنف جهد نماید و حال معاشرت هم باختلاف احوال مراتب مختلف باشد اما معاشرت با صنف بلندتر آنکه در فصل پنجم یاد کردیم معلوم باشد و اما معاشرت با صنف مقابل متنوع بود بسه نوع اول معاشرت با دوستان دوم معاشرت با دشمنان سوم معاشرت باکسانیکه نه دوست باشند و نه دشمن و دوستان دو صنف باشند حقیقی

و غیر حقیقی و معاشرت با دوستان حقیقی یاد کرده آمد و اما با دوستان غیر حقیقی که بدوستان حقیقی
متشبه باشند و از نوع تصنع و تملق خالی نه معاشرت با ایشان چنان باید کرد که بقدر وسع
مجامله و احسان کند و در استمالت و مدارات و صبر و معامله بحسب ظاهر هیچ دقیقه مهمل
نگذارد و اسرار و عیوب خود را از ایشان پوشیده دارد و خواص احادیث و احوال و اسباب منافع
و مقادیر اموال همچنین و بتقصیر ایشان را مواخذه نکند و در اهمال حقوق عتاب ننماید و بمکافات
آن مشغول نشود تا اصلاح ذات البین و اصلاح ایشان مرجو باشد و تواند بود که بعضی
بروزگار بدرجه اصفیا و اولیای مخلص برسند و باید که بقدر قدرت با ایشان مواسات کند و
تفقد اقارب و متعلقان ایشان لازم داند و بقضای حاجات و اظهار بشاشت در اختلاط
ایشان چه بطبع و چه بتکلف قیام نماید و در حال ضرورت ایشان را دستگیرد فی الجمله اصناف
کرم و خلق و حسن عهد بتقدیم رساند تا همه کس را در دوستی او رغبت بیفزاید و بوقت آنکه در مرتبه
ایشان تفاوتی افتد و بجاهی و کرامتی بیشتر برسند در طلب دوستی ایشان بیفزاید
و اتصال و قربت زیاده از معهود نطلبد و اما اعدا دو نوع باشند نزدیک و دور و هر یک
بدو قسم شوند آشکارا یا نهانی و اهل حقد از حساب دشمنان ظاهر باشند و اهل حسد از قسم اعدای مخفی
و از دشمن نزدیک احتراز بیشتر باید کرد از جهت وقوف او بر اسرار و عوارات[1] و در مآکل و
مشارب و غیر آن از و احتیاط واجب باید شمرد و اصلی کلی در سیاست اعدا آن بود که اگر بتجمل
و مواسات و تلطف ایشان را دوست توان کرد و اصول حقد و عداوت از دلهای ایشان
منقطع گرداند خود بهترین تدبیری باشد که تقدیم یافته بود و الا مادام که مروتی ریائی و مجاملتی ظاهری
یکدیگر را می بینند بر محافظت آن توفر باید نمود و بهیچ نوع در تظاهر دشمنی رخصت نباید که قمع شر بخیر بود
و قمع شر بشر و بسفاهت اعدا مبالات نباید نمود و اغضا و تحمل و مدارات استعمال کرد و از تمادی
منازعت و مناقشت احتراز تمام لازم دانست چه از اظهار عداوت مقتضی ایلام و تعریض
انفعال و دل و استدعای افکار دایم و هموم متوالی و اضاعت اموال و کرامات و تحمل ضیم[2] و ذلت

[1] عوارات جمع عوار بالضم بمعنی عیب و شگاف و دریدگی جامه ۱۲

[2] ضیم ظلم دیگری بر خود قبول کردن و نقصان کردن حق کسی را ۱۲

وسفاکی دمار و دیگر انواع شرور باشد و عمری که در تدبیر و تفکر و ممارست و مباشرت این افعال صرف شود
هم در دنیا ضائع و منغص بود و هم در دین سبب شقاوت و خسران و اسباب عداوت از ادای پنج چیز
بود تنازع در ملک و تنازع در مرتبه و تنازع در رغائب و اقدام بر شهواتی که موجب انهتاک حرم
بود و اختلاف آرا و طریق توقی[1] از هر صنفی احتراز از سبب آن صنف بود و باید که از احوال دشمنان
متفحص بود و در تفتیش اخبار ایشان مستقصی تا بر مکر و خدیعت ایشان واقف گردد و مانند آن
فرا پیش گیرد و بدان بر انتقاض مساعی آن قوم ظفر یابد و شکایت اعدا در مسامع رؤسا و دیگر مردمان
مقرر باید کرد تا سخن مزخرف ایشان قبول نکنند و مکائد یکی سگالند رواج نیابد و در اقوال و افعال
متهم گردند و باید که معائب دشمنان نیک معلوم کند و بر نقیر[2] و قطمیر[3] آن واقف شود و آنرا جمع نماید و
در اخفای آن شرائط احتیاط نگاه دارد چه نشر معائب دشمن مقتضی فرسودگی او بود بر آن عدم تاثیر
از آن و لیکن چون بوقت خویش آنرا ظاهر گرداند کسر و قهر او حاصل آید و اگر بر بعضی از آن او را تنبیهی
کند پیش از نشر تا چون داند که بر معائب و مثالب[4] او وقوف یافته اند دل شکسته و ضعیف رای گردد شاید و
درین باب تحری[5] صدق شرط بزرگتر بود چه کذب از دواعی قوت و استیلای خصم بود و بر تشنیع عادات
هر صنفی باید که وقوف یابد تا هر چیزی را بمقابل آن دفع نماید و آنچه موجب قلق و ضجرت ایشان بود
همچنین معلوم کند که ظفر در مضمون آن مندرج بود و بهترین تدبیری درین باب آنست که خویشتن را
بر اضداد و منازعان تقدمی حقیقی حاصل کند و در فضائلی که اشتراک میان هر دو جانب صورت
بندد سبقت گیرد تا هم کمال ذات او و هم وهن[6] خصوم تقدیم یافته باشد و دوستی با دشمنان فرانمودن
و با دوستان ایشان موافقت و مخالطت کردن از شرائط حزم و کیاست بود چه معرفت عوارات

---

[1] توقی پرهیز کردن و خود را نگهداشتن ۱۲

[2] نقیر اصل و حسب و چاک خرد که بر پشت استخوان خرماست ۱۲

[3] قطمیر پوست دانهٔ خرما یا نقطهٔ سفید که بر پشت دانهٔ خرما بود و خرما از آن روید ۱۲

[4] مثالب بالفتح عیبها ۱۲

[5] تحری اراده و سزاوارے ۱۲

[6] وهن بالفتح سستی ۱۲

دمزاں اقدام و مواضع عثرات[1] ایشان بدین وجه آسان تر دست دهد و تلفظ بدشنام و لعنت و و تعرض اعراض دشمنان بغایت مذموم بود و از عقل دور چه این افعال بنفس و اموال ایشان مضرتی نرساند و نفس ذات مرتکب را فی الحال مضر بود که هم بسفها تشبه نموده باشد و هم خصوم را مجال دراز زبانی و تسلط داده چنین گویند که شخصے که پیش ابومسلم مروزی زبان بعرض نصر سیار آلوده کرد بتصور آنکه ابومسلم را خوش آید و از و پسندیده دارد ابومسلم روئے ترش کرد و اورا ازاں بعنف زجر نمود و فرمود که اگر بسبب غرضے دستها بخون ایشان آلوده کنم باری در آنکه زبانها باعراض ایشان آلوده کنم چه غرض و فائده خواهد بود و چوں دشمنان را آفتی رسد که خود ازاں ایمن نبود و باشد آں آفت را متوقع و منتظر باشد البته باید که شماتت[2] ننماید و شادمانی و فرح اظهار نکند که دلیل بطر[3] بود و بمعنے آں شماتت هم با خود کرده باشد و اگر دشمن بحمایت او در آید و از حریم او مامنی سازد یا در چیزے که اقتضای وفا و امانت کند اعتمادی شاید عذر و مکر و خیانت استعمال نکند و مروت و کرم بکار دارد و چناں کند که ملامت و مذمت بدشمن مخصوص گردد و حسن عهد و نیکو سیرتی او همه کس را معلوم شود و دفع ضر اعدا را سه مرتبه بود اول اصلاح ذات البین دوم احتراز از مخالطت ایشان ببعد جوار یا سفری دور که اختیار کند سوم قهر و قمع و این آخر همه تدبیرها باشد و باوجود شش شرط براں اقدام تواں نمود اول آنکه دشمن شریر بود بذات خویش و اصلاح او بهیچ طریق صورت نه بندد دوم آنکه بهیچ وجه از وجوه جز قهر خویشتن را از تعریض او خلاصے نه بیند سوم آنکه داند که اگر ظفر او را بود زیاده ازیں کرا ہیں کس ارتکاب خواهد کرد استعمال کند چهارم آنکه اظهار قصد و سعی در ازالہ خیرات خویش از و مشاهده کرده باشد پنجم آنکه در قهر او برذیلتی مانند خیانت و غدر موسوم نشود و ششم آنکه آنرا عاقبتی مذموم چه در دنیا و چه در آخرت متوقع نبود و مع ذلک اگر قهر او بدست دشمنی دیگر کند بهتر و انتهاز فرصت با وجود مهلت از لوازم حزم باشد و اما حسود را باظهار نعم و مرارت فضائل و دیگر چیزها که مستدعی غیظ و ایذائے او بود و برذیلتی مشتمل

از ایشان فی نسخهٔ قهر و قمع باشد والا اصلاح

---

[1] عثرت بالکسر و ثائے مثلثه لغزیدگی و بسر در افتادگی ۱۲

[2] شماتت شاد شدن بمکروهی که بکسی رسد ۱۲

[3] بطر سرگشتگی و حیرانی و نادانی ۱۲

منزجر دل وگداخته تن دارد واز کید او احتراز کند وجهد نماید دراں که مردمان بر سریرت[1] او واقف شوند واما معاشرت باکسانی که نه دوست باشند ونه دشمن هم مختلف باشد و هر کسی را بدانچه مستحق آں بود که تلقی کردن بمصلحت نزدیکتر مثلاً نصحا را و آں قومے باشند که بنصیحت همه کس تبرع[2] نمایند خدمت کند و با ایشاں مخالطت نماید وسخن ایشاں بشنود و بشاشت وابتهاج بدیدار ایشاں ظاهر گرداند اما در قبولِ قولِ هر کسی مسارعت ننماید و بظواهر اقوال مغرور نشود بلکه تامل کند تا بر غرضِ هر کسی واقف شود وحق را از باطل فرق نماید وبعد ازاں بر وجه اصوب برود و صلحا را و آں جماعتی باشند که باصلاحِ ذات البین مشغول باشند از روی تبرع مدح وثنا گوید وبکرامات واصناف تبجیل مخصوص دارد و بدیشاں تشبه نماید چه مذاهبِ ایشاں نزدیکِ همه خلق محمود بود و با سفها حلم بکار دارد و بسفاهتِ ایشاں مبالات والتفات نکند تا از ایذای او اعراض نمایند و اگر بشتم بسفه ایشاں مبتلا شود آں را حقیر شمرد و بداں توجع وتالم ننماید و بمکافات مشغول نشود بلکه بسکون وتانی اصلاح حال یا مفارقت وترکِ مخالطتِ ایشاں بتقدیم رساند و تا تواند مجالستِ ایں صنف اختیار نکند و مجادله ومجازاتِ ایشاں محظور[3] [illegible] و با اهل تکبر تواضع ننماید بلکه بسیرتِ ایشاں با ایشاں کار کند تا از آں متالم و منزجر[4] شوند که التکبر مع المتکبر صدقة چه تواضع با ایں قوم موجب استهانت وتحقیر بود و در اصابت[5] خود متیقن شوند و پندارند که بر همه کس واجب ست خدمت و تذلل کردن و چوں ضدِ ایں یابند دانند که گناه ایشاں را بوده است و همچنیں که با سر تواضع وحسنِ سیرت آیند و با اهلِ فضائل اختلاط کند و از ایشاں استفاده واجب شمرد و معاشرت و مساعدت ایشاں را غنیمت داند وجهد کند تا از زمرهٔ ایشاں باشد و

---

۱ سریرت رازو آنچه پنهاں کرده شود ۱۲

۲ تبرع بخشیدن چیزی و کردن کاری که واجب نباشد ۱۲

۳ محظور بظای معجمه حرام کرده شده و منع کرده شده ۱۲

۴ انزجار باز ایستادن ۱۲ صراح

۵ اصابت صواب رسیدن و صواب گوئی و صواب خواهی ۱۲

با همسایهٔ بد و عشیرهٔ ناسازگار ناسازگاری صبر نماید و مدارات و مجامله استعمال فرماید و یقین داند که لئیمان ببدن صابرتر باشند و کریمان بنفس و همبرین منوال نمط با هر کسی آنچه عقل اقتضا کند و حزم و کیاست اشاره فرماید بکار آرد و در اصلاح عموم خلق و اصلاح خصوص خود بقدر استطاعت بکوشد و اما زیردستان هم اصناف باشند متعلمان را نیکو دارد و در احوال طبائع و سیرتهای ایشان نظر کند اگر مستعد انواع علوم باشند و بسیرت خیر موسوم علم از ایشان منع نکند و بران تحمل منتی یا مؤنتی نطلبد و در ازاحت[1] علت ایشان کوشد و خداوندان طبائع ردی را که تعلم از روی شره کنند بتهذیب اخلاق فرماید و بر معائب ایشان تنبیه دهد و بحسب استعداد تکمیل نماید و علمی که سبب توسل ایشان بود باغراض فاسده از ایشان باز دارد و بلیدان[2] را بر چیزی که بفهم ایشان نزدیکتر بود و بر فائدهٔ مشتمل تر حث کند و از تضییع عمر اجتناب فرماید و سائلان را اگر ملح[3] باشند از الحاح زجر کند و اجابت التماس در توقف دارد مگر که صادق الحاجت باشد و میان محتاج و طامع تمیز کند و طامع را از طمع باز دارد و بمطلوب نرساند تا باشد که سبب اصلاح او شود و محتاجان را عطا دهد و با ایشان مواسات نماید و در اسباب معاش مدد دهد مادام که باخلال در امر نفس و عیال مؤدی نبود بر ایشان ایثار کند و ضعفا را دست گیرد و بر ایشان رحمت فرماید و مظلومان را اعانت نماید و در همه ابواب خیر نیت راستی و پاکی کند و بخیر مطلق که منبع خیرات و مفیض کرامات اوست تعالی و تقدس تشبه نماید*

# فصل هشتم

## در وصایائیکه منسوبست بافلاطون نافع در همه ابواب و ختم کتاب

چون از شرح مسائل حکمت عملی بر وجهی که در صدر کتاب ذکر آن تقدیم یافته بود فارغ

[1] ازاحت دور کردن ۱۲ [2] بلید بالفتح کندذهن ۱۲
[3] ملح بالضم و کسر لام و حاء مشدده الحاح کننده بمبالغه سوال کننده ۱۲

شدیم و در استیفای ابواب آن و نقل سخن از اصحاب این صناعت قدری جهد مبذول کردیم
خواستیم که ختم کتاب بر فصلی باشد از سخن افلاطون که عموم خلق را نافع بود و آن وصیتی است
که شاگرد خود ارسطاطالیس را فرموده است میگوید معبود خویش را بشناس و حق او نگهدار
و همیشه با تعلیم و تعلم باش و عنایت بر طلب علم مقدم دار و اهل علم را بکثرت علم امتحان مکن بلکه
اعتبار حال ایشان بتجنب از شر و فساد کن و از خدای تعالی چیزی مخواه که نفع آن از تو منقطع بود و
متیقن باش که همه مواهب از حضرت اوست و از نعمتهای باقی و فواید بکه از تو مفارقت نتواند
کرد التماس کن همیشه بیدار باش که شرور را اسباب بسیار است و آنچه نشاید کرد با آرزو مخواه
بدانکه انتقام خدای تعالی از بنده بسخط و عتاب نبود بلکه بتقویم و تادیب باشد و بر تمنای
حیاتی شایسته اقتصار مکن تا موتی شایسته با آن مضاف نبود حیات و ممات را شایسته
مشمر مگر که وسیلهٔ اکتساب خیر بوده باشد بر آسایش و خواب اقدام مکن مگر بعد از آنکه محاسبهٔ
نفس خود در سه چیز بتقدیم رسانیده باشی اول آنکه تامل کنی که در آن روز هیچ خطا از تو
واقع شده است یا نه دوم آنکه تامل کنی که هیچ خیر اکتساب کرده یا نه سوم آنکه تامل کنی که
هیچ عمل بتقصیر فوت کرده یا نه و یاد کن که چه بوده در اصل و چه خواهی شد بعد از مرگ و
هیچکس را ایذا مکن که کارهای عالم در معرض تغیر و زوال است بدبخت آنکس بود که از
تذکر عاقبت غافل بود و از ذلت باز نه ایستد تکبر بمایهٔ خود مساز از چیزهای که از ذات تو
خارج بود و در فعل خیر با مستحقان انتظار سوال مدار بلکه پیش از التماس افتتاح کن حکیم مشمر کسی
را که بلذتی از لذتهای عالم شادمان بود یا بمصیبتی از مصائب عالم جزع کند و اندوهگین
شود و همیشه یاد مرگ کن و بمردگان اعتبار گیر خساست مردم از بسیاری سخن بی فائده
دان و از اخبار کند بچیزی که از آن مسئول نبود بشناس و بدانکه کسیکه در شر غیر خود اندیشه
کند نفس او قبول شر کرده باشد در مذهب او بر شر مشتغل شده بارها اندیشه کن پس در قول
آر پس در فعل آر که احوال گردان است و دوستدار همه کس باش و زود خشم مباش که غضب
بعادت تو گردد و هر که امروز بتو محتاج بود از ازالهٔ حاجت او بفردا مفگن که تو چه دانی که فردا
چه حادث شود کسی را که بچیزی گرفتار بود معاونت کن مگر آنکس را که بعمل بد خود گرفتار باشد

تا سخن متخاصمان مفهوم تو نگردد و بحکم ایشان مبادرت منما حکیم بقول تنها مباش بلکه بقول
و عمل باش که حکمت قولی در جهان بنماید و حکمت عملی بدان جهان رسد و آنجا
بماند و اگر در نیکوکاری رنجی بری رنج نماند و فعل نیک بماند و اگر از بدی لذتی
یابی لذت نماند و فعل بد بماند ازان روز یاد کن که ترا آواز دهند و تو از آلهٔ استماع
و نطق محروم باشی نشنوی و نگوئی و نه یاد توانی کرد و یقین دان که متوجه بمکانی شده
که آنجا نه دوست را شناسی و نه دشمن را پس اینجا کسی را بنقصان منسوب مگردان
و حقیقت شناس که جائی خواهی رسید که خداوندگار و بنده آنجا متساوی باشند
پس اینجا تکبر مکن و همیشه زاد راه ساخته دار که چه دانی که رحیل کی خواهد بود و بدانکه
از عطاهای خدای تعالی هیچ چیز بهتر از حکمت نبود و حکیم کسی بود که فکر و قول
و عمل او متساوی و متشابه بود مکافات کن به نیکی و در گذار از بدی یادگیر و حفظ
کن و فهم دار و در هر وقتی کار خویش را و [illegible]ال خود کن و از هیچ کار از هر کارهای
بزرگ این عالم ملالت منما و در هیچ وقت سستی و توانی مکن و از خیرات تجاوز جایز
مشمر و هیچ سعیه را در اکتساب حسنه سرمایه [illegible] و از امر افضل بجهت سروری
زائل اعراض مکن که از سروری دائم اعراض کرده باشی حکمت دوست باش و
سخن حکما بشنو و هوای دنیا از خود دور کن و از آداب ستوده امتناع مکن و در
هیچ کار پیش از وقت آن کار مشو و چون بکاری مشغول باشی از روی فهم و بصیرت
در آن مشغول باش بتونگری متکبر و معجب مباش و از مصائب شکستگی و خواری
بخود راه مده با دوست معامله چنان کن که بحاکم محتاج نشوی و با دشمن چنان کن که در
حکومت ظفر ترا بود با هیچکس سفاهت مکن و تواضع با همه کس بکار دار و هیچ متواضع
را حقیر مشمر در آنچه خود را معذور داری برادر خود را ملامت مکن و ببطالت شادمان
مباش و بر بخت اعتماد مکن و از فعل نیک پشیمان مشو با هیچکس مزاح مکن همیشه بر ملازمت
سیرت عدل و استقامت و التزام خیرات مواظبت کن تا نیکبخت گردی ان شاء الله تعالی
اینست وصایای افلاطون که خواستم ختم کتاب بدان کنم و بعد ازین سخن قطع گردانم خدای تعالی

همگنان را توفیق اکتساب خیرات و اقتنای حسنات کرامت کناد و به طلب مرضات
خود حریص گرداناد انه لطیف المجیب و الیه المرجع و الانیب تم الکتاب بعون الملک
الوهاب •

# تمام شد

نجیم نباتات فارسی از مشمولہ امتحان منشی قیمت ۱۲ر

شکوہ ہند - مولانا حالی کی مشہور و معروف نظم قیمت ۲ر

چپ کی داد " " " ۲ر

مسدس حالی " " " ۸ر

خلاصہ شعر العجم - حصہ سوم قیمت ۱۲ر

" " چہارم " ۸ر

" " پنجم " ۸ر

لمعات از حضرت اوحد گیلانی کا کلام قیمت ۱۲ر

پرشین کمپوزیشن - از پروفیسر علیم الدین صاحب ایم اے - فارسی ترجمہ اور مضمون نویسی کے لئے بہت مفید ہے قیمت ... عہ ر

ترجمہ و شرح رباعیات ابو سعید ابوالخیر از مولوی عباد اللہ صاحب اختر و مولوی سید اولاد حسین صاحب شاداں بلگرامی قیمت ۱۲ر

مطالب الغالب - یعنی دیوان غالب اردو کی جدید ترین و بہترین شرح از مولانا سہا

الفاروق - از مولانا شبلی نعمانی قیمت عہ

" " " درجہ اعلیٰ ۳ر

المامون " " قیمت عہ

عقد لآلی - شرح اخلاق جلالی از مولوی محمد الدین صاحب مختار پروفیسر اورینٹل کالج لاہور قیمت عہ

سرگذشت الفاظ - از مولوی احمد الدین صاحب بی اے - الفاظ کی کہانی ان کی اپنی زبانی مترادفات اور مطالعہ الفاظ پر محققانہ بحث فی جلد دو روپے

... مشمولہ امتحان اعزاز اردو قیمت ...

ظہیر الاخلاق - خلاصہ اخلاق جلالی قیمت ........ ۱۲ر

مضامین فارسی - ۵۲ مختلف مضامین بزبان فارسی ان میں سے اکثر وہ مضامین ہیں جو امتحان منشی فاضل میں آچکے ہیں - طلباء کے لئے ازبس مفید ہے قیمت عہ

قصائد ذوق ........ قیمت ۶ر

المشتہر شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ - لاہور